Ў З Б Е К И С Т О Н Р Е С П У Б Л И К А С И
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛТЕТИ

АДАБИЁТШУНОСЛИК НАЗАРИЯСИ

ФАНИДАН

МАЪРУЗА МАТНИ

А. Самадов китоби асосида тузувчи:доц. РАМАЗОН АБДУЛЛАЕВ

ТИРМИЗ-2011

ВАЗОРАТИ ТАЪЛИМИ ОЛ/ ВА МИЁНАИ МАХСУСИ РЕСПУБЛИКАИ ЎЗБЕКИСТОН

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИ ТИРМИЗ
ФАКУЛТЕТИ ФИЛОЛОГИ ШЎЪБАИ ТОЦИК/

М А Т Н И   М А Ъ Р У З А

АЗ ФАННИ

НАЗАРИЯИ АДАБИЁТШИНОС/

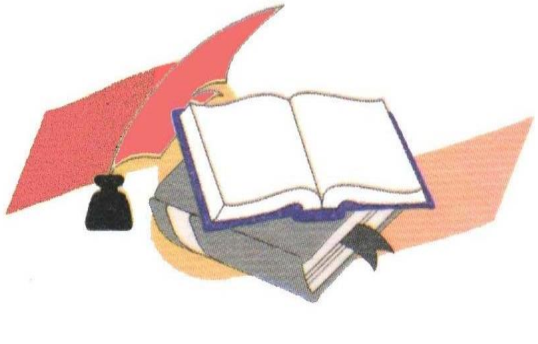

ТИРМИЗ-2011

БА ЦОИ САРСУХАН

Фанни "Мукаддимаи адабиётшиносй" ибтидои таълими адабиётро дарбар гирифта, ба донишчўён дойр ба мафхумхои оддии илми адабиётшиносй ва асосҳои аввалини он маълумот медихад. Ин фан сахифаҳои нахустини омўзиши адабиётро ба рўи толибилмон боз намуда, барои минбаъда амиқ ва ҳарчониба аз худ намудани масъалаҳои назария ва таърихи адабиёт имконият фароҳам меоварад.

«Муқаддимаи адабиётшиносй» одатан дар курси якум таълим дода мешавад. Донишцўёни соли аввал, албатта. Ҳанўз камтацриба ҳастанд. Аз ин рў лозим донистем, ки ин фан бо чузъиёту тафсипоташ аёнй ва конкрет ифода ёфта, бештар ба асархои бадей истинод кунад. Барои доираи дониши толибилмон мисолҳо ҳам, асосан, аз эцодиёти шоиру нависандагони мумтозу муосири тоцик интихоб карда шуд ва рўйхати адабиёти зарурии илмиғ бадей дар ҳамин асос тавсив гардид.

Илми адабиётшиносй таърихи дуру дароз дорад. Аз замони қадим то имрўз донишмандон ба ҳалли масъалаҳои мухталифи он машғул шуда меонд. Ин аст, ки таълимот, нуқтаи назари онхо дар ҳар як давраи таърихи ба тахаввулу инкишофи илми адабиётшиносй таъсири муайян расондааст. Инчунин аксари мавзўъҳои илми адабиётшиносй бо мавзўоти илм» фалсафа умуми\ доранд. Фаҳмиши ин масъалаҳо аз донишцўёни соли аввали таҳсил, ки захираҳои донишашон гуногун аст, меҳнат ва ҳисси масъулият талаб мскунад. Инро ба ҳисоб гирифта мо ҳаддалимкон кўшидем, ки мавзўъҳо мухтасар ва бо забони оддй баён шаванд.

«Мукаддимаи адабиётшиносӣ» то кунун аз рӯи китоби таълимии ғ.Бобоев, луғату асарҳои илмии як силсила адабиётшиносон таълим дода мешуд. Аммо торафт камёб шудани ин китобҳо ва кӯҳна шудани баъзе назариёт оиди масъалаҳои адабиёт донишцӯёнро дар рафти таълим ба душвориҳо андохта, омӯзиши фанни мазкурро ба монеаҳо дучор мекунад. Дастури таълимии мазкур бо назардошти ҳамин талабу эхтиёцрт тартиб дода шуд.

Марҳалаи мо ин айёми эҳёи таърихии миллат, бунёди цамъияти нав мебошад. ки дар раванди он қувваҒ сармояи асосӣ ба баланд бардоштани Дониш, фарҳанг, маънавиёти инсон сафарбар гардидааст. Президент И.А.Каримов дар маърӯзаи худ дар ицлосияи ХП Олий Мацлис диққату эътиборро ба он нигаронидаанд, ки ислоҳоти низоми таълим бояд қувваи пешбарандаи мақсадноки пеш рафтан бо роҳи дигаргунсозиҳои демократӣ гардад. Низоми таълим ва тарбияро тағйир надода, шуури одамонро тағйир додан мумкин нсст. Ба ин маънӣ таҳияи васоити нави таълим доир ба адабиётшинос\» низ масъулияти чидд\ ва тарҳи тозаи таълимро тақозо мекунад.

Ба вуцуд овардани дастури таълимии калонҳацму муракхаб ва аз циҳати мазмун баланд меҳнат ва вақти зиёдро мехоҳад. Умед ҳаст, ки ба шарофати устодону ҳамкорон дастури таълимии мазкур ҳам минбаъд расову саҳеҳтар ва пурмазмунтар хоҳад гардид.

БОБИ ЯКУМ:

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ДАР БОРАИ АДАБИЁТШИНОСӢ

Нуктаҳои асос\:

Мазмун ва таърихи истилоҳи адабиёт .Истилоҳи адабиёт аз калимаи арабии адаб, ки маънояш одоб, ахлоқ аст гирифта шудааст. Адабиёт цамьи адаб асту аз дониш. ҳунар далолат медиҳад. Ин аст, ки ин истилохро аз ҳамин циҳат бештар шарҳу тафсир додаанд. Масалан: 1) мацмӯаи донишҳо, ки инсонро дар таъпифи назму наср аз содир кардани ғалату хатоҳо нигоҳ медоранд; улуми адабӣ, ки иборат аз дувоздаҳ навъ\ асосӣ аст; 2) мацмӯи осори хаттии халқе ё тамоми инсоният; 3) осори хаттии ин ё он халқ„ ки тарзи махсуси инъикосу маърифат дорад ва онро адабиёти бадей ҳам мегӯянд.

Аз ин шарҳу тафсирҳо фаҳмида мешавад. ки истилоҳи адабиёт дар ду маънӣ: васеъ ва маҳдуд истифода мешавад. Дар маънои васеъ ба доираи фаҳмиши адабиёт мацмӯи осори хаттии халқ ё тамоми инсоният дохил мешавад. Ба ин маънӣ осори хаттии ба тиб алоқамандро адабиёти тиббӣ, осори хаттии ба техника вобастаро адабиёти техник\ ва осори хаттии ба сиёсат дахлдорро адабиёти сиёс\ мегӯянд. Фаҳмиши адабиёт дар маънои маҳдуд ҳамчун истилоҳи хосса кор фармуда мешавад, ки осори хаттии бадеиро ифода менамояд. Дар цараёни таълими курси «Муқаддимаи адабиётшиносӣ» истилоҳи адабиёт асосан дар ҳамин маънои касбию махсус истифода мешавад.

Адабиёти бадей аз дигар навъҳои адабиёт бо бадеият, ки натицаи шакли хоси маърифату инъикоси ҳаёт аст, фарқ мекунад. Ба ин маъно адабиёт як навь санъати сухан аст.

Чунин тарзи фаҳмиши адабиёт дар Европа дар замони нав, яъне аз асри ХУШ маъмул гашт ва то он вақт истилоҳи ягонае надошт. Чунончи, дар Россия то миёнаҳои асри XIX ба цои истилоҳи «литература» асосан истилоҳи «поэзия» (назм)-ро кор мсфармуданд. Истилоҳи «литература»-ро бори аввал олими назариётчии рус В.Г.Белинский аз циҳати илмӣ асоснок намуда, дар маънои махсус истифода бурдааст.

Дар ҳаёти маънавии мардуми тоцик адабиёт 6а маънои имрӯзааш дар аввалҳои асри XX маъмул шудааст. Дар илму адаби гузаштаи мо мафҳумҳои «улуми адабӣ», «қонунуни адабӣ», «адаб», «назм», «наср» истифода мешуданд, вале онҳо байни амалия ва назарияи эчоди бадей фарқи циддие намегузоштанд. Инчунин баҳсҳои илмии онҳо хусусияти дастурӣ дошт ва истилоҳи адабиёт дар фаҳмиши имрӯзааш истифода намешуд. Чунончи, улуми адабиро донишмандони гузашта Шамсуддин Мухаммад ибни Маҳмуди Омули (асри XIV), Риёсуддин Муҳаммади Ромпурӣ (муаллифи «Сиёс-ул-луғот» (асри XIX) иборат аз дувоздаҳ-понздаҳ навь донистаанд, ки муҳимтаринашон инҳоянд: 1) илми сарф- илми маърифат ва шинохтани калому гуфтор; 2) илми иштиқоқ -илми калимасозӣ; 3) илми луғат 4) илми баён; 5)илми маонӣ; б)илми бадеъ; 7)илми наҳв; 3) илми арӯз; 9) илми қофия; 10) илми «нақдушшеър ё тақриз; 11) илми иншо; 12) илми хат ё китобат. Дар бораи шарҳу тафсири ин илмҳо адабиётшинос Х.Шарифов мулоҳизаҳои чолиби диққатро пешкаш намудааст.

Ба ин тариқ, илмҳои адабии гузаштагонамон асоси филологияи асрҳои миёна буда, дастурҳои таълимӣ, амалия ва назарияи таъпифи назму наср, воситаи асосии омуӯхтани забон, тарзи ифода, санъат, вазну қофия ва дигар масъалаҳои грамматикӣ, шаклию оҳангии сухани манзуму мансурро дар бар мегирифтанд. Ба ақидаи гузаштагонамон мутахассиси ин цода пеш аз ҳама бояд дорои чанд сифат бошад ва онҳоро такмил диҳад, ки муҳимтаринаш закот, хаёл, ҳофиза, ҳис ва завқ аст. Шахсе, ки дар тамоми навъҳои илми адаб тахассус пайдо мекард, ӯро адиб мегуфтанд,

Адабиёт як навъи санъат, санъати нафис аст. Санъат бошад, дар луғат ба маънии ҳунар, пеша далолат мекунад. Он аз намудҳои дигари санъат - рассомӣ, ҳайкалтарошӣ, меъморӣ, мусиқӣ, театр, рақс ва ҳоказо фарқ дорад. Циҳатхои фарққунандаи он аз намудҳои санъат ба воситаи образ инъикос кардани воқеаю ҳодисаҳо ва тарэи ҳиссии маърифати олами ҳастӣ мебошад. Воситаи асосии инъикосу маърифат дар адабиёт сухан аст. Забон мувофиқи тарзи тасвир ва хусусияти адабиёт истифода шуда, нишонаҳояш образнокӣ, сифатҳои намоишӣ, конкретӣ, эмоционалӣ, фардият ва монанди инҳо мебошад. Унсури асосии шакли асар ва асоси мазмуни он забон аст. Фақат ба воситаи забон шакли предметию намоишии адабиёт ба вуцуд меояд..

Адабиёт аз се цинси асос\ - эпос, лирика ва драма иборат аст. Мазмун ва шакли ҳар яки ин цинсхо аз талаботи воқеият сар мезанад. Образу ҳарактерҳо (типхо)-и асари бадей дар тасаввури хонанда ягон амалиёту ҳаракат ва цунбиши ботиниеро намоиш дода, воқеиятро 6о тобишҳои гуногун цилвагар месозанд. Обраэхои асари адабӣ дар муҳити муайян ва вобаста ба талаботи ҳамон муҳит амал мекунанд. Мацмӯи амалиёти инсон ва такону цунбиши воқеаҳо сюжети асарро ба вуцуд меоранд. Пайванди дохилии цузъиёти асар композицияи онро ташкил мекунад...

Хуллас, адабиёт санъати сухан аст, ки ба мо таъсири маънавӣ расонда, хис ва андешаи моро ба цуунбиш меовараду завқи бадей мебахшад. Ана ҳамин дафтари ҳаёт - адабиётро илми . адабиётшиносӣ меомӯзад.

Адабиётшиносӣ ва қисмҳои асосии он. Илме, ки пайдоиш, хусусиятҳои адабиёти бадей, конуниятҳои процесси таърихии адаб\ ва асосҳои ицтимоию ҳаётии онро меомӯзад, адабиётшиносӣ ном дорад. Дар маркази диққати ин илм бояд, ки намунаҳои беҳтарини адабиёти классикии мумтоз қарор гирад. Ҳангоми таҳлили ин гуна асарҳо ва эцодиёти адибони ҳунарманд қонунияти адабиёти бадей, хусусиятҳои хосаи он кашф карда мешавад, Инчунин адабиётшиносӣ шароит ва роҳҳои тараққиёти адабиёти бадеиро дар давраҳои муайяни таърихӣ аз худ намуда, конуниятҳои онро ҳал карда медиҳад.

Илми адабиёт вазифадор аст, ки қонуниятмандии цараёнҳои адабӣ ва майлхои мухталифи адабиётро ҳаматарафа чуқур омӯзад ва зимни он барои инкишофи минбаъдаи ҳаршкатҳои адабӣ заминаҳои зарурироро муҳайё созад. Дар ин раванд вай адабиёти бадеиро дар асоси талаботи замон ба муттасил ривоц, ёфтан ва ба халқ хизмат намудан даъват мекунад. Инчунин адабиётшиносӣ ӯҳдадор аст, ки диди эстеетикии китобхонро ташаккул дода; ӯро аз циҳти назарӣ мусаллаҳ созад. Вай барои мустаҳкам гаштани алоқамандии тарафайни адабиёту ҳаёт, нависандаю хонанда хизмат менамояд.

Адабиётшиносӣ аз се қисми асосӣ ва чанд қисми дигари ёридиҳанда иборат аст. Қисмҳои асосии он назарияи адабиёт, таърихи адабиёт ва танқиди адабӣ мебошанд. Ба қисмҳои ёридиҳандаи он матншмносӣ, сабкшиносӣ, таърихшиносӣ, китобшиносӣ барин илмҳоро мансуб медонанд.

Назарияи адабиёт. Ин қисми асосии илми адабиёт моҳияти адабиёти бадей ва қонунҳои тараққии он, унсурҳои асосии эцоди бадей, сохту таркиби асари бадей, забон,воситаҳи тасвиру ифода ва ғйраро меомӯад. Циҳатҳои хоси цинсу жанрҳои адабӣ, методҳо, чараён ва равияҳои адабии бадеиро муайян мекунад. Назарияи адабиёт принципҳои таҳлили асарҳои бадеиро муайян намуда, меъёри дурусти ба асарҳо баҳодиҳиро меомӯзонад. Хулоса, омӯзиши ин фан барои дарки хусусиятҳои умумии адабиёти бадей, рафти инкишофи адабиёт ва моҳияти асарҳои цудогона, асрори лабораторияи эцодии нависандагон роҳ мекушояд.

Назарияи адабиёт таърихи дуру дароз дошта, он асоси фалсафии адабиётшиносиро ташкил менамояд. Назарияи адабиёт ҳамчун қисми таркибии илми адабиётшиносӣ ду ним ҳазор сол муқаддам дар Юнони қадим вуцуд дошт. Китоби сецилдаи донишманди Юнони қадим Арасту «Поэтика» («Назмшиносӣ») далолати ҳамин фикр аст. Ё ин ки дар адабиётшиносии асрҳои миёнаи Шарқ. низ «назарияи адабиёт мавкею манзалати муносибро соҳиб буд. Устодони каломи бадеъ ҳамеша 6а масъалаҳои назарии адабиёт бо камоли завқ, муносибат менамуданд. Номбар намудани осори назарии Муҳаммад бинни Умари

Родуёнӣ, Унсурмаолии Кайковус, Рашидиддини Ватвот, Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайси Розӣ, Хусрави Деҳлавӣ ва даҳҳо дигар донишмандон кофист, то ки саҳми ин илмро дар пешрафти адабиётамон равашан тасаввур намоем. Мо ҳангоми муроциат ба таърихи афкори адабӣ - назарии гузаштагонамон дар ин хусус алоҳида сухан хоҳем кард.

Цустуцӯҳои назарии адабиётшиносони муосири тоцик низ барои фаҳмидани хусусиятҳои умумии адабиёти бадей, цараёни инкишофи адабиёт кӯмак мерасонанд. Ин аст, ки асарҳри назарии адабии С. Айнӣ, Б.Сирус, Т.Зеҳнӣ, Р.Мусулмонқулов, Х.Шарифов, Сатторов, С.Давронов ва дигарон дар ҳалли масъалаҳои назарии адабиётшиносии тоцик саҳми муносиб гузоштаанд.

Назарияи адабиёт бо қисми дигари муҳими адабиётшиносӣ -таърихи адабиёт алоқаи зич дорад. Ин алоқамандии назарияю таърихи адабиётро Н.Г.Черньшевский ин тавр ҳаққонӣ маънидод кардааст.

*Таърихи санъат асоси назарияи самъат аст, назарияи санъат бошад, барои мукаммалтар ва пурратар кор кардани таърихи вай мадад мерасонад; хуб кор кардани таърих боиси комилии назария мешавад... Бе таърихи предмет назарияи предмет вуцуд надорад, вале бе назарияи предмет низ ҳатто дар бораи таърихи вай фикр кардан мумкин нест».'

Ҳамин тавр, назарияи адабиёт дар кори омӯзиши циҳатҳои таърихии адабиёт ҳамеша кӯмак расонидаасту ин алоқамандии байни онҳо ба предмет ва аҳамияту ҳудудҳои ин қисмҳои асосии адабиётшиносӣ фаҳмише бахшидааст.

Таърихи адабиёт. Илми адабиёт ба цуз хусусиятҳои филологиаш бо фанни таърих ҳам алоқаи узвӣ дорад. Зеро қисми дигари асосии он - таърихи адабиёт бо таърихи инсоният ва маданият» он пайваста мебошад. Ин илми адабиётшиносӣ пайдоиш ва сайри таърихии адабиёти цаҳон ва халқҳои алоҳида. Роҳи зцодии намояндагони цудогонаи адабиётро ҳамбаста бо процессҳои иєтимоии таърихи омӯхта, цихатҳои хоси давраҳои алоҳидаи тараққиёти адабиро таъин мекунад. Таърихи адабиёт шаклу жанр ва намудҳои осори

адабиро дар пешрафти таърихиаш, аз эцодиёти даҳанакии халқ ва адабиёти хаттии қадим сар карда то адабиёти муосир муттасил ва амиқ ба назари таҳқиқ. мегирад.

Барои адабиётшинос ҳар як давраи ҳаёти миллии таърих\ бо хусусиятҳои хосаш ва тарзу тариқи инъикоси бадеиаш аҳамияти калон дорад. Ўро лозим аст, ки ба моҳияти ҳар яки воқеаҳои таърихи сарфаҳм раваду ин таърихиятрр бо тафаккури илмию тадқиқи' мавриди андешаи худ қарор диҳаад. Инкишофи адабиёти ҳар як мамлакат

1.Чернышеввский Н.Г. О поэзии. Сочинение Аристотеля.

Полн.собр.соч.,т.2.-М., 1949,стр.265-'266.

бо таърихи хатти халқи он вобаста буда, дорои хусусиятҳои хосаи миллӣ аст.

Вазифаи таърихи адабиёт танҳо бо омўхтани ин ё он адабиёти миллӣ маҳдуд намегардад Инчунин вай вазифадор аст, ки процесси адабии як мамлакатро пайваста бо ҳаракату процесси адабии мамлакатҳои дигар ба муҳокимаю таҳлил гирад. Дар ин цараён ў бояд муносибат ва таъсири байни ҳамдигирии онҳоро муайян намуда, бо ин роҳ ба цустуцўй ва бозёфтҳои адабии халқҳои цаҳон баҳои ҳаққонӣ диҳад.

Ҳамин тавр, таърихи адабиёт ҳамбаста бо маданияти инсонӣ ба миён омадааст. Таърихи адабиёти тоцик бошад, даставвал, дар тазкираҳо ба сифати овардани маълумоти мухтасар тарцимаиҳолии шоирону адибон ва порчаҳо аз асарҳои онҳо ба миён омадааст. Таърихи адабиёти муосири тоцик ҳам як цузъи узвии таърихи адабиёти цаҳони имрўза буда, ташаккули он бо номи С.Айн\ вобастагӣ дорад. Устод Айнӣ бо "Намунаи адабиёти тоцик" (1926), бо асарҳое, ки дар бораи Рўдак\, Фирдавс\, Ибни Сино, Саъдӣ, Навой, Бедил ва дигар суханварон навиштааст, принципҳои асосии омўзиши таърихи адабиётро муайян намудааст. Ў дар таърихи илми адабиёти тоцик аввалин муҳаққиқе буд, ки эцодиёти классикӣ вжа цараёни адабии таърихиро алоқамандона бо вазъи ицтимоию сиёсии замон омўхта, ба асоси ҳаётии эцодии бадей ва халқияти он, ба масъалаҳои услуб ва методи

эцодии нависандагон диққат додааст. Дар солҳои сиюм ва чилуми садаи бист яке аз муҳимтарин вазифаҳои илми таърихи адабиёт исбот намудани хуқуқи халқи тоцик нисбати мероси маданиву адабии ў буд. Ин масъала низ асосан бо фаъолияти илмию цамъиятии устод Айн\ ҳал шуда, нисбат ба адабиёти то асри XV истилоҳи "адабиёти форсу тоцик" қабул гардидааст. Дар омўзиши масъалаҳои асосии таърихи адабиёти тоцик роли адабиётшиносон А.Мирзоев, И.Брагинский, А.Болдырев, Х.Мирзозода, Н.Маъсумй, Р.Ҳодизода, М.Шукуров, С.Табаров, Ш.Ҳусейнзода, Л.Демидчик, А.Сайфуллоев, А.Маниёзов ва дигарон калон аст. Давраи аввали омўзиши таърихи адабиёти муосири тоцик дар китоби коллективии «Очерки таърихи адабиёти шўравии тоцик» (ба забони тоцикй дар ду цилд: цилди 1-1956, цилди 2-1958, ба забони русй дар як цилд - М., 1961) цамъбаст ёфта бошад, тадқиқи баъдинаи он дар китоби шашцилдаи «Таърихи адабиёти муосири тоцик. Инкишофи жанрҳо» идома ёфтааст.

Ҳамин тавр, таърихи адабиёт ба қонунияти назарияи адабиёт такя намуда, онро бо хулосаҳои нави илми бой мегардонад.

Танқиди адабй. Он қисми ссюми асосии илми адабиётшиносй буда, аз қисмҳои дигари он бо хусусияти фавран ба цараёни адабй дахолат кардани худ фарқ мекунад. Вай ҳодисаҳои адабиёти ҳозира, эцодиёти нависандагони имрўза ва асарҳои алоҳидаи онҳоро таҳлил мекунад, ба онҳо баҳо медиҳад ва аз рўи ҳодисаҳои конкрети адабй хулосаҳои назарй мебарорад. Танқиди адабй решаҳои таърихии раванди цории адабй ва инкишофи минбаъдаи онро омўхта, аҳамияти ҳодисаҳои адабиро дар ҳаёти ицтимой муайян менамояд. Ҳамнафас будан бо замон, дар цараёни адабй фаъол иштирок намудан ва бо ин роҳ ба адабиёт дохилшавии майлу ғояҳоро тезонидан аз вазифаҳои мухҳми танқиди адабй мбошанд.

Танкиди адабй тацрибаҳои адабиёти бадеиро умумй гардонда, камбудию нуқсонҳои онро фош месозад ва бо ин восита суръати тараққиёти онро мтезонад. Усули асосии

фаъолияти мунаққид бояд аз он иборат бошад, ки ӯ ба меҳнати санъаткор бо эҳтирому эҳтиёткорӣ наздик шуда, аз нуқтаи назарӣ масъулият ва серталабӣ баҳо диҳад. Танқиди адабии пешқадам ҳама вақт ба васеъ тарғиб намудани муваффақиятҳои эҷодӣ, ба баланд бардоштани диди эстетикиву завқи китобхон ва такмил додани маҳорати эҷодии суханвар хизмат мекунад.

Дар адабиёти форсу тоҷик танқиди адабӣ бо номҳои нақди адабӣ, нақди шеър ба забони гирифта мешуд. Маънии нақд муқобили насия буда, ҷудо кардани сараро аз носара ифода менамуд. Касби ноқидӣ (мунаққидӣ) басо заҳматталаб за масъулиятнок буда, ҳунари каси ҳақиқатгӯй мебошад, ки хубу бади чизеро холисона ҷудо карда метавонад. Зарурияти танқиди адабӣ ва пуршарафии кори мунаққидро бузургони адабиёти форсу тоҷик алоҳида таъкид намудаанд. Чунончи, Амир Хусрави Деҳлавӣ, ки устоди каломи бадеъ ва назариётчии соҳибистеъдод буд, сухансанҷро ба саррофи гавҳаршинос монанд кардааст:

Агар таҳсини шеъри хештан бар дасти хешаст\,
Хама кас хештанро Унсурию Анварӣ донад.
Бале, ғаввос аз дарё гуҳар берун кашад, аммо,
Чу вақти қиматояд, қимати ӯ ҷавҳарӣ донад.

Танқиди адаб\, хусусан шеършиносӣ дар асри XV басе равнақ ёфта буд. Дар ин давр дар маҷлисҳои Ҷомию Навой, ҷамъомадҳои аҳли шаҳр. маҳфилҳои адибон ва сӯҳбатҳои арбобони мулки ирфон тез-тез базмҳои адабӣ дар мубоҳисаҳои шсършиносӣ барпо мегардиданд. Шоирон дар ин анҷуманҳо шеъри худ ё гузаштагону муосиронашонро мехонданд. Аҳли сӯҳбат бошанд, аз рӯи завқи худ ё меъёрҳои маъмул ҳусну кубҳи онро муайян мекарданд. Сухани охиринро шеършиноси варзида мегуфт. Дар «Хамсат-ул-мутаҳайййирин»-и Навой, «Макорим-ул-ахлоқ»-и Хондамир, «Бадоеъ-ул-афкор»- и Кошифӣ ва хусусан «Бадоеъ-ул-вақоеъ»- и Восифӣ дар ин бора нақлу ривоятҳои зиёд оварда шудаанд.

Дар адабиёти классикиамон мунаққидони сухан» на фақат айбу нуқсрни асарҳои бадей, балки циҳатҳои тозаи асарҳои алоҳида ва равияи асосии эцодиёти ягон адибро низ нишон медоданд. Назарияҷиён ва мунаққидони касбй, ки миқдоран кам буданд, аксар олимон ва шоиру нависандагон худ ба масъалаҳои танқиди адабй машғул мешуданд. Андешаю мулоҳизаҳои онҳо дар бораи сухани бадеъ ва касби суханварй ҳам бо забони назм ва ҳам наср баён мегардиц. Инчунин дар адабиёти гузаштаи тоцик ба таҳлилу тадқиқи мазмуну ғояи асари бадей, хусусиятҳои ицтимой, эстетикии он кам аҳамият дода мешуд. Дар цараёни омўзиши эцоди бадей таҳлили масьалаҳои амалй дар мадди аввал меистоду диққату эътибор бештар ба салосату балоғати суханвар, нутқу нотиқй ва санъату услуби ў нигаронида мешуд.

Танқиди адабй ба мафҳуми васеи им сухан дар адабиёти тоцику халқҳои Осиёи Миёна дар садаи бистум ба вуцуд омада нашъунамо ёфт. Имрўзҳо дар рушду камоли он як идда сухансанцон, аз қабили М.Шукуров, А.Сатторов, Х.Шарифов, Х Шодиқулов, А.Абдуманнонов, Ю.Акбаров, М.Рацабов, А.Набиев, Бақозода, А.Рахмонов ва ҳоказо саҳми муносиб мегузоранд.

Кисмҳои ёридиҳандаи адабиётшиносй. Чи тавре дар боло гуфтсм, адабиётшиносй боз илмҳои дигари ёрирасонро ҳам дар бар мегирад. ки онҳо матншиносй, таърихшиносй ва китобшиносй мебошанд.

Матншиносй аз қисмҳои ёвари адабиётшиносй буда, бо тадқиқу шарҳдиҳ\ ва ба нашр тайёр намудани ассрҳо, муайян сохтани таърихи офариниши онҳо, дар мавридҳои зарурй аз они кй будани ин ё он асари гумномро муайян намудан ва дарацаи таҳрири гуногуни онро аниқ кардан машғул аст. Яъне матшшшосй бо кадом андоза мукаммал ё номукаммал будани ин ё он нусха ё худ нашри асари бадеиро таҳқиқ мекунад. Тайёр намудани нашри танқидии асари бадеии замони гузашта бошад, кори басо заҳматталабу мураккаб аст. Барои ин вариантҳои гуногуни ин ё он асар дақиқназарона ба якдигар қиёс карда

шуда, дар ин цараён аз ҳар гуна иловаю такмилҳои бецои котибон, оширон тоза карда мсшавад. Дар натицаи ҳамаи ин нашри матни илм\ -танкидии асар тайёр карда мешавад.

Ҳоло матншиносй хсле вусъат гирифта, чопи оммавй ва илмии асарҳои зиёде анцом ёфтааст. Чунончи, бо саъю кўшиши матншйносон матни илми-танқидии асарҳои Фирдавсй, Низомй, Амир Хусрав, Саъдй, Восифй, Цомй ва дигар бузургони осори бадеъ дастраси олимони адабиётшинос ва хонандагони сершумор гардидаанд.

Хулоса, матншиносй аҳамияти калони назарию амалй дорад. Зеро бе омўзиши циддии матни нашрҳои мухталифи асари бадей тадқиқи амиқу илмии таърихи адабиёт, эцодиёти адибони цудогона имконнопазир эст. Ин аст, ки донишманд Д.С.Лихачев матншиносиро асоси таърихи адабиёт донистааст.

Таърихнигорй кисми дигари ёвари адабиётшиносй буда, моро бо материалҳое, ки доир ба инкишофи таърихи назарияю амалия ва танқиди адабй ғун шудааст, шинос менамояд. Вай роҳи тайкарда ва маҳсули цустуцўйҳои илмии олимони соҳаҳои назаряии адабиёт, таърихи адабиёт ва танқиди адабиро муайян намуда, имконият фароҳам меоварад, ки мо барон тадқиқу таҳлили самарабахш аз комёбиҳои беҳтарини онҳо истифода барем.

Маълум аст, ки фикрҳои адабиётшиносй аз давраҳои аввали пайдоиши адабиёти бадей дар Ҳиндустон, Хитой ва Юнони Қадим ба миён омадааст. Он дар асрҳои минбаъда такомул ёфта, боиси ташаккули илми адабиётшиносй шудааст. Шоирон аз адабиётшиносони форс-тоцик, ки тацрибаи ғании юнониён ва арабҳоро аз худ менамуданд, дар асрҳои Гузашта роцеъ ба циҳатҳои гуногуни эцоди бадей мулоҳизаҳои пурқиматро баён намудаанд. Асарҳои Кайковуси Унсурмаолй «Қобуснома», Низомии Арўзии Самаркандй «Чаҳ,ор мақола», Муҳамммад ибни Умари Родуёнй «Тарчумон-ул-балоға», Шамсиддин Муҳаммади Қайси Розй «Ал-мўъцам», Муҳаммад Авфии Бухорой «Лубоб-ул-албоб», Рашиди Ватвот «Ҳадоиқ-ус-сеҳр», Насируддини Тусй «Меъёр«-ул-ашъор», Амир Хусравй Деҳлавй «Эъцози хусравй» ва боз садҳо китобҳои дигар, ки ин цо номбар нашуданд, ба масъалаҳои гуногуни адабиёт бахшида шудаанд.

Мо дар бораи баъзс асарҳои муҳими адабиётшиносони гузаштаамон дар боби ояндамаълумотҳо хоҳем дод.

Китобшиносӣ низ як шӯъбаи ёвари илми адабиёт буда, дар кори тартиб додани номгӯи китобҳои зарурӣ кӯмак мерасонад. Вазифаи асосии он ба асарҳои чопшуда ахборот додан ва онҳоро барои мақсади муайяни ицтимоӣ тартиб намудан аст. Китобшиносӣ ҳамчун номгӯи ва мацмӯи асарҳо доир ба адабиёти бадеӣ ва адабиётшиносӣ вазифаи худро ба тартиби зерин ичро мекунад: Аввало, матнҳои адабӣ, маколаҳо, материалҳо ва манбаъҳоеро. ки омӯзиши онҳо заруранд, муайян мекунад. Сониян, таърихи кор карда шудани мавзӯи мавриди омӯзиш қарор гирифтаро (аз қабили таърихи омӯзиши ҳаёту эцодиёти ин ё он суханвар) назорат намуда, дар кори ба илми адабиётшиносӣ дохил намудани матнҳои адабие, ки замоне нашр шуда, минбаъд бо сабабҳои гуногун фаромӯш гаштаанд ва ё нобуд гардидаанд, кӯмак мерасонад.

Ҳамин тавр, китобшиносӣ илмест оид ба китоб ва китобдорӣ, ки цараёни таҳияи китоб, воситаи интишор ва истифодаи асарҳои хаттӣ ва чопиро таҳқиқ мскунад ва меомӯзад. Инчунин вай усули тартиб додан ва омӯхтани феҳрист, рӯйхат ва тавсифи асарҳои чопиро кор карда мебарояд. мазмуни асарҳоро кушода, ба онҳо баҳо медиҳад.

Алоқамандии адабиётшиносӣ бо илмҳои дигар Илми адабиёт бо илмҳои забоншиносӣ, цамъиятшиносӣ. табиатшиносӣ алоқаманд аст. Дар натицаи алоқамандии тарафайн онҳо аз ривоцу равнақи якдигар баҳра мегиранд. Масалан, алоқамандии адабиётшиносиро бо забоншиносӣ ин тавр маънидод намудан мумкин аст. Мавзӯи омӯзиши ҳам забоншиносӣ ва ҳам адабиётшиносӣ адабиёти бадеӣ - «санъати сухан» аст. Маҳз барои ҳамин мутахассиси соҳаи адабиёт дар айни замон забоншинос ҳам бояд бошад, зеро агар ӯ забони асари бадеиро хуб нашиносад, асари баландмазмун офарида наметавонад. Дар навбати худ забоншинос дар мисоли асарҳои бадеӣ кор бурда, аз комёбиҳои илми адабиёт истифода мебарад. ин ки илми адабиёт аз он циҳат бо илми таърих алоқаманд аст, ки цараёнҳои адабӣ дар давраҳои муайяни таърихи ба вуқӯъ мепайванданд. Аз ин цост, ки

қонуни умумии таърих қонуни умумии адабиёт низ ҳисоб меёбад. Ба ин маънӣ масъалаҳои умдатарини таърихи халқ бо фоциаву шодкомиҳояш ҳамеша мавриди таваццӯҳи суханварон аст. Яъне таърих санадҳоро баррасӣ мекунаду адабиёт ба ҳуццатҳо цон ато мекунад. Азбаски илми эстетика дар бораи қонунияти зебой ва асарҳои санъат баҳс мекунад, адабиёти бадей низ ҳамчун як навъи санъат ба хулосаҳои он такя мекунад ва ҳар ду бо хулосаҳои худ якдигарро пурра менамоянд. Адабиёт яке аз шаклҳои шуури ицтимой аст. Шуури ицтимой ва қонуниятҳои онро бошад, илми фалсафа меомӯзад. Аз ин рӯ, хулосаҳои фалсафӣ дар адабиёти бадей низ бевосита истифода бурда мешаванд. Ҳаёти моддии цамъият, усули истсҳсолот мавзӯи баҳси илми иқдисод аст. Адиби зиндагишинос низ аз ҳодисаҳои иқтисодии ҳаёти ицтимой ҳамеша бохабар аст. Зеро ӯ маҳз дар ҳамин цамъият зиндагӣ ва эцод мекунад. Аз ин рӯ, масъалаҳои иқтисодиёт низ санъаткори суханро ба андеша водор менамояд.Чунонки ин ҳолат дар повести «Марги судхӯр»-и С.Айнӣ руҳ додааст. Ё ин ки агар илми ҳуқуқ ба омӯзиши ҳуқуқҳои инсон машғул бошад. Адибони пешқадам низ дар тӯли таьрих дар химояи инсон ва саодати он асарҳои зиёд эцод кардаанд. Ин гуна мисолҳоро доир ба алоқ.амандии адабиётшиносӣ бо илмҳои дигари цамъиятшиносию табиатшиносӣ низ фаровон овардан мумкин аст.

Ҳамин тавр, алоқамандӣ ва таъсирӣ байниҳамдигарии илми адабиёг бо илмҳои дигар аз предмети омӯзиши онҳо ба миён омадааст. Дар натицаи алоқамандӣ ва таъсири пурфайзи байни ҳамдигарӣ илми адабиёт инкишоф ёфта, аз комёбиҳои худ илмҳои дигарро баҳраманд менамояд.

Мазмун ва вазифаҳои фанни «Муқаддммаи адабиётшиносӣ». Фанни «Муқаддимаи адабиётшиносӣ», ки мувофиқи нақдии таълимӣ дар курси якум сабақ дода мешавад. маълумоти ибтидоии назариро дарбар мегирад. Он фан ба донишцӯён дар бораи фанни адабиёт ва қисматҳои он, дар хусуси қонуният, мазмуну шакл ва моҳияти адабиёти бадей маълумот медиҳад.

«Муқаддимаи адабиётшиносӣ» ба фаҳмидани моҳияти эцоди бадей кўмак расонда, шавқу ҳаваси донишцўёнро нисбати масъалаҳои муҳими назариявии санъату адабиёт бедор мекунад. Вай дар рафти омўзиш ба се фасл тақсим мешавад. Фасли аввал, ки «Адабиётшиносӣ ва хусусиятҳои умумии адабисти бадей» ном гирифтааст, бсштар ба асосҳои назариявӣ-фалсафии илми адабиёт таваққуф намуда, аз афкори назарӣ-адабии бузургони олами адиб мухтасаран маълумот медиҳад. Дар ин фасл инчунин масъалаҳои мазмун ва шакли асари бадей, типикунонӣ ва типи адабӣ, тахайбли эцоди бадей, вазифаҳои маърифатбахшӣ ва тарбиявии адабиёт омўхта мешаванд. Дар фасли дуюм - «Осори адабии бадей ва унсурҳои он» масъалаҳои конкрети адабӣ. аз қабили мавзўъ, ғоя, образу образнокӣ, композиция, сужет, воситаҳои тасвири баде\, вазну сохти шеъри тоцикӣ мавриди баррасӣ қарор хоҳанд ёфт. Фасли сеюм «Қонунияти инкишофи адабиёт» номида шуда, дар он цинс, жанр, метод, равия. услуб барин мафҳумҳои адабӣ ба доирам омўзиш кашида мешаванд.

АДАБИЁТ:

1. Каримов И..А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т. Ўзбекистон, 1988, 686 б.

2. Ҳодизода, Шукуров М., Абдуцабборов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшинос\.-Душанбе: Ирфон, 1966.-188 с.

3. Шарифов Х. Улуми адаб\, таъриф ва таснифи он // «Услуб ва камолоти сухан».-Душанбе: Ирфон, 1985, саҳ.1-32.

4. Шарифов Х. Каломи бадеъ.- Душанбе: Маориф, 1991.-160 с.

5. Бобоев Ю. Муқаддимаи адабиётшинос\. Китоби дарс\.-Душанбе: Маориф, 1987, саҳ.3-14

САВОЛ ВА СУПОРИШОТ:

1. Дар бораи мазмун ва таърихи истилои адабиёт маълумот диҳед.
2. Адабиётшинос\ чист? Моҳияти онро шарҳ диҳед.
3. Мазмун ва мундарицаи қисмҳои асосии илми адабиётро шарҳ диҳед.

4. Илми назарияи адабиёт кадом ҷиҳати адабиётшиносиро таҳқиқ менамояд?

5. Дар бораи қисмҳои ёридиҳандаи адабиётшинос\ маълумот диҳед.

6. Мазмун ва вазифаҳои матншиносиро шарҳ диҳед.

7. Адабиётшинос\ бо кадом илмҳои ҷамъиятшинос\ ва табиатшинос\ бештар алоқаманд аст?

8. Дар бораи вобастагии тарафайни илми адабиётшинос\ бо илмҳои забоншинос\, таърих, фалсафа, эстетика маълумот диҳед.

9. Мазмун ва вазифаҳои фанни «Муқаддимаи адабиётшинос\»-ро шарҳ диҳед.

10. Муқаддимаи адабиётшинос\»-ро шарҳ диҳед дар рафти кадом фаслҳо тақсим мешавад?

БОБИ ДУЮМ: САЙРИ ТАЪРИХИИ АФКОРИ АДАБ/-НАЗАРЙ

НУКТАҲОИ АСОСЙ:

Арасту ва афкори адаб\-назарии ў. Адабиётшинос\ дар Юнон ва Рими қадим. Гораский дар бораи масъалаҳои илми адабиёт. Афкори адаб\-назарии мутафаккирони адабиёти классикии форсу-тоцик. «Қобуснома»-и Унсурмаолии Кайковус. «Тарцумон-ул-балоға». «Ҳадоиқ-ус-сеҳр», «Чаҳор мақола». «Ал-мўъцам». «Лубоб-ул-албоб». «Меъёр-ул-ашъор». «Арўзи Сайф\». «Цамъи мухтасар».»Бадоеъ-ул-афкор», «Бадоеъ-ус-сноеъ». «Мацмаъ-ус-саноеъ», «Таърихчаи афкори адиб\-назар\ дар Аврупо ва Руссияи асрҳои миёна. В.Г.Белинский, Н.А.Добролюбов, Н.Г.Чернышевский. Адабиётшиносии муосири тоцик.

Адабиётшиносй дар Юнон ва Рими қадим. Маълум аст. ки адабиёти бадей дар замонҳои хеле қадим дар заминаи эцодиёти даҳонакии халқ пайдо шудааст. Намунаҳои аввалини он дар марказҳои қадимии тамаддуни башар - Миср, Чин, Ҳиндустон, Эрон, Юнон, Рим ва ғайра ташаккул ёфтаанд. Албатта, нахустин намунаҳои каломи бадеъ низ бс асосҳои назарй офарида нашудаанд ва адабиёти бадей, бешубҳа, бе илми адабиёт пеш рафта наметавонист. Аз ин рў, масъалаҳои шаклу намуди адабй, хусусиятҳои хосаи санъати сухан, муносибати субъективию объективии санъаткор дар адабиёт ва нисбати он ба ҳаёти цамъиятй, циҳатҳои маърифатбахшию зебоншиносии адабиёти бадей дар маркази диққати донишмандон қарор гирифта буд. Фикру ақидаҳои цудогона доир ба илми адабиёт, пеш аз ҳама, дар Юнон ва Рими қадим аз асрҳои VI пеш аз милод як навь сурати муайян гирифта, боиси ташаккули илми адабиётшиносй шудааст.

Аз асри VI пеш аз мелод инцониб то асрҳои аввали мелод дар Юнон ва Рими қадим як қатор донишмандон зиндаг\ кардаанд, ки дар бораи адабиёту санъат муҳокимаҳои илми рондаанд. Бояд гуфт, ки онҳо маҳз донишмандони соҳаи адабиёт набуданд, балки

доираи афкори онҳо васеъ буда, ба масоили илмҳои цамъиятшиносию табиатшиносй низ дахл доранд. Масалан, аз олимони давраи қадим ҳанӯз дар асри VI пеш аз мелод Гераклити Эфесси ба цуз афкори ицтимоии назарй боз як қатор фикрҳои адабии назарй ҳам гуфтааст. Баъд аз ӯ файласуфони Юнони Қадим, ки дар асрҳои У-1У пеш аз мелод умр ба сар бурдаанд, дар бораи санъату адабиёт муҳокимаҳои цолиби диққат рондаанд. Инҳо Сукрот, Демокрит, Афлотун, Арасту, дар Рими қадим Платин, Горатсий, Лукреций Кар ва дигарон буданд. Нуқтаи назарй ин донишмандон мухталиф аст. Аз ин донишмандони қомусй баъзеашон фикрҳои муътамади назарй ҳам гуфтаанд, ки боиси равнақи минбаъдаи илми адабиёт гардидаанд. Масалан, Арасту ҳамчун намояндаи барцастаи фалсафа ва як қатор фанҳои дигари Юнони қадим ҳамин гуна шӯҳратро соҳиб буд.

Арасту (384 то М.-322 то м.) дар шаҳри Стакири Фракия дар оилаи олим ва табиби машҳур ба дунё омадааст. Номи аслии ин муҳаққиқ ва мутафаккири Юнони қадим Аристотолис буда, минбаъд чун Аристотсл ба забон гирифта шудааст. Арасту шогирди Афлотун мебошад. Ӯ муддати 20 сол чун аъзои академияи Афлотун фаъолият зоҳир намуда, бо қобилияти фавқулоддааш нисбати донишмандони ҳамзамонаш пешқадам буд. Дар натицаи низое, ки байни ӯ ва Афлотун бармехезад, Арасту академияро тарк менамояд. Ӯ соли 343 бо таклифи подшоҳ Файлакус (Филипп) ба Макдуния меравад ба тарбияи шоҳзода Искандари Мақдунй машғул мегардад. Пас аз ба тахт нишастани Искандар аз ин вазифа даст мекашад, Баъди сар шудани юришҳои ҳарбии Искандар, соли 335 ба Афина бармегардад, Мувофиқи ривояти юнонй барои пешрафти фаъолияти илмии ӯ Искандар маблағи эиёде сарф кардааст. Пас аз марги Искандар Арасту ба таъқиб гирифтор мешавад ва ба яке аз цазираҳои Юнон фирор карда, дар ҳамон цо умри худрр ба поён мерасонад,

Арасту донишманди ҳақиқии қомусй буд. Ӯ донишҳои замони худро амиқ аз бар намуда, дар соҳаҳои гуногуни илми қадим маҳорати худро намоиш додааст. Аз цумла ӯ дар ташаккул ва инкишофи илмҳои фалсафа, мантиқ, таърих, физика, табиатшинос\, адабиёт, этика, эстетика саҳми бузург гузоштааст. Асарҳои ӯ «Андар пайдоиши ҳайвонот»,

«Дар бораи рӯҳ», «Сиёсат», «Метафизика», «Арғунун» («Органон») ва ҳоказо гувоҳи ин фикранд. Рӯйхати осори ӯ баъди сад соли вафоташ тартиб дода шудааст, ки аз 146 номгӯй иборат аст.

Арасту дар қатори дигар илмҳо дар пешрафти адабиёту санъат низ саҳми муносиб гузоштааст. Асарҳои ӯ «Риторика» («Хитоба») ва «Поэтика» («Фанни шеър») ба масъалаҳои эстетика, назарияи адабиёт, балоғати сухан бахшида шудаанд. «Поэтика»-ро нахустин асар оиди назарияи адабиёт медонанд. Ин асар, мувофиқи фсҳрастҳои атиқа, аз ду китоб иборат мебошад. Китоби аввал масъалаҳои умум\, таҳлили муфассали жанри фоциа, мухтасари цинси эпикӣ ва ҳоказоро дар бар мегирад. Ин китоб то замони мо ба туфайли тарцима омада расидааст. Китоби дуюм, ки дастрас нест, аз тахмини донишмандони ин соҳа бо таҳлили муфассали жанри мазҳака ва мухтасари ямб (лирикаи ҳацвӣ) бахшида шудааст. Агар ба афкори адабӣ-назарии Арасту муроциат намоем, чунин ба назар мерасад, ки ӯ кулли ҳодисаҳои хаттиро берун аз табиат ва манфиати цамъият намедонад. Ӯ тасдиқ. мекунад, ки санъату адабиёт тақлид ба табиат ва ҳаёти вокей мебошанд. Арасту ҳаққонӣ таъкид кардааст. ки предмети асосии тасвири адабиёт инсон асту адабиёт мақсади тарбия ва маърифатбахшӣ дошта, ба хонанда завқи бадей-эстетикӣ мебахшад. Ӯ бори аввал доир ба цинсҳои адабии эпика, драма, лирика ва жанрҳои онҳо мулоҳизаҳои гаронбаҳо рондааст. Инчунин андешаҳои ӯ оиди тарзи тасвир, фарқи санъат аз илм, фазилати шеър, услуби эцодӣ цолиби диққатанд. Онҳо дар асоси таҳлили эцодиёти суханварони бузурги Юнони кадим - Гомер, Пиндар, Симонид, Бакхилид, Эсхил, Софокл, Еврипид, Аристофан ва дигарон ба миён омадаанд.

Арасту адабиётро эцодкорие медонад, ки ба мардум на фақат дониш, балки завқе ҳам медихад ва дилу рӯҳро тоза менамояд. Ӯ оиди табиати эстетикии санъат ин тавр менависад: «Зебой дар бузурги ва танзиму тартиб зоҳир мегардад, вагарна мавцудоти аз ҳама хурдтарин низ наметавонад зебо бошад»[1]. Ё ин ки ӯ адабиёти бадеиро муҳокоти эиндагӣ дониста, дар тасвири он кор фармудани тавсифҳои мавҳум, яктарафа ба бардурӯғро мазаммат

мекунаду аз суханвар васфҳои тару тоза, хушмазмун ва реалиро талаб намудааст: «Фазилати ифодаи васфӣ ва дар мавҳумӣ, балки дар равшании он аст[2]» мегӯяд ӯ.

Пеш аз Арасту Афлотун циҳати хоси адабиёти бадей будани бадеият ва ба воситаи образҳо сурат гирифтани каломи бадеъро дарк намуда буд, ки ин ҳодисаро мимесис, яъне тақлид ё муҳокот (шабаҳсозӣ) номида буданд. Арасту дар ин хусус чунин андеша меронад:

«Таьлифи эпос ва фоциаҳо, инчунии мазҳака ва шеъри дифирамбӣ, ҳамчунин аксари авлетика ва кифаристика (навъҳои шеъри юнонӣ - А.С.) - ҳамаи он ба маври куллӣ санъати муҳокотанд; аз се циҳат онҳо аз якдигар тафовут доранд: ё бо воситаҳои гуногуни муҳокот, ё бо ашёҳои гуногун, ё бо

1..Аристотель. Об искусстве поэзии//Поэтика.-М.:Худ.лит.,1965, с.63.
2.Ҳамон асар,саҳ. 113. .

тарзхои гуногун номутобик»[1]. Ҳамин тавр, таъсиру мақоми Арасту, ки қонунҳои эцоди бадеиро кашф намудааст, дар таърихи илму адаби Шарқу Сарб ниҳоят бузург аст. Ба қавли Н.Г.Чернышевский «Арасту нахустин шахсест, ки мафҳумҳои эстетикаро дар системам мустақил баён намудааст»[2]. Ё ин ки «Поэтика»- и ӯ «барои назарияи ҳозира ҳам боз қимати бисёри зинда дорад»[3]. Аз ин рӯ, на танҳо дар адабиёти мумтози форсу тоцик ӯ Абуалии Сино, Форобӣ барин пайравони зиёд дошт, балки таълимоти ӯ аз цониби донишмандони муосир низ тарафдорӣ ва такмилоти шоиста дидааст.

Таълимоти Арастуро дар Рими қадим Горатсий (68-8 том.) давом додааст. Номи пурраи ин донишманд Квинт Горатсий Флакк буда, ҳамчун шоири қасидасаро ва маддоҳ шӯҳрат ёфтааст. Горатсий дар бораи масъалаҳои илми адабиёт фикрҳои мӯътамади назарӣ низ гуфтааст. Андешаҳои назарӣ - адабии ӯ дар рисолааш "Илми шеър», ки бо назм иншо шудааст, гирд омадаанд. Номи аслии ин китоб «Нома ба Пизонхо» буда, минбаъд аз тарафи адабиётшиносон дар шакли «Илми шеър» ба забон гирифта шудааст. Азбаски дар асрҳои пешина зери мафҳуми «назм» каломи бадеъ, яъне адаби

бадей фаҳмида мешуд, рисолаи Горатсийро низ «Илми адабиёт» номидан ба мақсад мувофиқ аст. Зеро ӯ дар рисолааш аҳамияти мадании каломи бадеъро таъкид намуда, алоқамандии онро бо хатти ицтимой тасдиқ мекунад. Инчунин ӯ дар бораи цинси драма ва жанрҳои он, ҳаққонияти тасвир ва ғ.. мулоҳизаҳои цолиби диққатро пеш рондааст.

____

1.Аристотель. Доир ва санъати шеър\// Фанни шеър.-Душанбе: Ирфон,1985 с.15.

2.Н.Г.Чернышевский.Полн.собр.соч.,т.2.-М.,1949,с.267.

3.Хамон, чо,11, с.284.

Хулоса, афкори назар\-адабии мутафаккиронаи Юном ва Рими қ.адим дар инкишофи минбаъдаи илми адабиётшиносӣ роли бузург бозидааст.

Афкори адабии иазарии мутафаккиронан адабиёти классикии форсу тоцик . Адабиёти форсу тоцик бою ғанӣ ва қадима аст. Албатта, он бе асосҳои назарӣ инкишоф ёфта, шӯҳрати цаҳонӣ касб намуда намтавонист. Дар давоми эиёда аз ҳазор сол мутафаккирони адабиётамон дар бораи каломи бадеъ, санъатҳои адаб\ фасоҳату балоғати шеъру шоирӣ, умуман циҳатҳои гуногуни эцоди бадей мулоҳизаҳои пурарзиш баён намудаанд. Ин фикрҳои гаронбаҳо дар тазкираҳо, дар асарҳои алоҳидаи назарӣ баён шудаанд Азбаски дар адабиёти гузаштаи форсу тоцик мавқеи назм нисбат ба наср назаррас буд, ин фикрҳо бештар ба масъалаҳои шеъру шоирӣ дахолат мекарданд.

Дар адабиёти классикии форсу тоцик пайдоиши афкори адаб\-назарии мӯътамадро ба асрҳои XI-XII мансуб медонанд. Зеро маҳз аз ҳамин асрҳо сар карда олимони назариячӣ, адабиётшиносон ба асарҳои илмии хоса барои омӯхтани асрори сеҳрангези шеъри форс\-тоцикӣ қувваозмой намуда, ба инкишофи илми адабиёт, масъалаҳои назарии он саҳми арзанда гузоштаанд. Онҳо илми адабиётро аз се илми мустақил - илми арӯз, илми қофия ва илми бадеъ иборат донистаанд. Ин илмҳо вазифаҳои муайянро соҳиб буданд. Чунончи, илми арӯз масъалаҳои шакли шеър, аз цумла қоидаҳои вазну баҳрҳои шеъри форсиро ба тадқиқ мегирифту илми қофия қонунияту намудҳои гуногуни қофияю радифро шарҳу тафсир мекард. Ба монанди ҳамин илми бадеъ. ки ба унвони илми балоғат ҳам машҳур аст, бо

масъалахои санъатҳои бадей, жанру шаклҳои ин, услуб машғул мебошад. Масъалаҳои умумии адабиёт низ бештар дар илми бадеъ зикр мешаванд. Дар илми адабиётшиносии . гузаштаамон рисолаҳое ҳастанд, ки ба яке аз ин илмхои сегона бахшида шуддаанд, аммо бяъзе китобҳо ҳар сеи онҳоро якбора дарбар гирнфтаанд. Аксарияти таълифоти адабиётшиносони гузаштаи форсу тоцик аз байн рафта, баъзеашон то имрўз омада расидаанд. Дар бораи машҳуртарин осори назарие, ки то замони мо омада расидаанд, маълумоти мухтасар медиҳем. Зеро мероси бои гузаштагонамон имрўз ҳам қимати худро гум накардаанд ва Президенти Цумҳурй И.А.Каримов барҳақ дар ин бора чунин гуфтаанд.

"Ба рўҳи бузургони гузаштаамон, ки дар хазинаи маданияту таърихи олам ҳиссаи калон гузоштанд ва ба мероси боқимондаи онҳо муносиб шудан ва барои паҳн намудани ин ғояҳо кўшидан вазифаи асосии хар фарди цамъияти мост, инчунин мазмуини асосии замони нав аст».[1]

Бояд гуфт, ки дар осори адабии асрҳои Х-Х1 ба забони форсй-тоцик\ ҳоло фақат баъзе ишораҳо доир ба бадеияти сухан ва мулоҳизаҳои пароканда оид ба моҳияти тасвири бадей боқ\ мондаанд, ки онҳоро як назарияи ягонаи баркамол ҳисоб кардан чандон норавост. «Қобуснома»- и Унсурмаолй Кайковус тасдиқи ин фикр аст. Номй аслии ин китоб «Насиҳатнома» буда, дар асри XI таълиф шудааст. Он ба мавзўъҳои гуногуни ахлоқию тарбиявй бахшида шуда, дар худ беҳтарин ҳикматҳои халқро цамъ овардааст. Қимати китоб боз дар он аст, ки он оиди дарацаи инкишофи афкори адабии назарии замони муаллиф маълумоте дода метавонад. Чунончи, дар китоб ба унвони «Дар расми шоирй» фасле ҳаст, ки ба расми он замон гузориши холиси назарй набуда, дастуре доир ба иншои шеър мебошад. Дар ин фасли муҳим, ки моро ба тарзи фаҳмиши шеър ва назарй мардуми он замон ба шоирй шинос мекунад, баҳси куллии воситаҳои тасвири бадей ба миён гузошта нашудааст. Аммо муаллифи асар дар асоси санъатҳои бадей шеър гуфтанро шарти зарурии шоирй ҳисоб

1.Каримов И. Истиқлол ва маънавият, -Т.: Ўзбекистон, 1994, с.20.

мекунад ва ба фарзандаш, аз цумла ба цавонони соҳибистсъдод ин тавр маслиҳат медиҳад:

«Ва .ба вазну қофияи тиҳ\ қаноат макун, бе саноату тартибе шеър магуй, ки шеъри рост нохуш бувад. Бо санъату ҳаракат бояд ки бувад ва гул-гул бояд ки бувад андар шеър ва андар захмаву андар савт, то мардумро хуш ояд ва ё саноате ба расми шуаро, чун муцонис ва мутобиқ ва мутазод ва муташокил ва муташобеҳ ад мустаор ва муқаррар ва мураддаф ва муздавац ва мувозана ва музмар ва мусалсал ва мусаццаъ ва мулавван ва муставй ва мувашшаҳ ва муаассал ва муқаттаъ ва муҳаллаъ ва мусаммат ва мустахил на зулқофиятайн ва рацаз ва маклуб ва монанди ин»[1].

Унсурмаолй Кайковус дар ин цо 24 навъи санъатро ба забон мегирад. ки аз руи гуфти ў ин номгўи пурраи санъатҳои шеърй намебошад. Инчунин ў бартарии шеърро бар наср бо таъбири «наср чун раият аст ва назм чун подшоҳ» таъйин карда, бо кадом баҳри арўз чи мавзўеро ба қалам бояд гирифт маслиҳат додааст. Ў дар бораи фикри мустақили суханвар менависад: «Ҳар чи гўй. - аз сухани худ гўй ва аз сухани мардумон магўй, ки табъи ту кушода нашавад ва майдони шеъри ту фарох напардад ва ҳам бад-он қоида бимонй. ки аввал дар шсър омада бошй». Ин гуна андешаҳои назарии муаллиф дар китоб бо ашъори ҳикматомсзи худи ў, Абушакури Балхй, Асцадй, Лабибй, Қумрии Гургонй барин шоирон тақвият дода шудааст.

Умуман, «Қобуснома»-и Унсурмаолй Кайковус собит менамояд, ки дар асри XI на танҳо камолоти шеъри форс\, балки фаҳмиши поэтикаи он ҳам ба як система дохил шудааст.

1.Унсурмаолй Кайовус. Қобусномаа.Ба чоп ҳозиркунанда Мирзо ^ Муллоаҳмадов.-Душанбе: Маориф, 1979, с.130.

«Тарцумон-ул-балоға». Ин китоби Муҳаммад ибни Умари Родуёниро қадимтарин намунаи афкори адабию танқидии форсу тоцик медонанд, ки тақрибан дар солҳои ҳаштодуми асри XI таълиф шудааст. Он ба шаклу намудҳои гуногуни санъатҳои бадей

бахшида шуда, аз ҷиҳати шакл, сохту мундариҷа асари барои он замон дар илми бадеъ мукаммалест. Ба қавли муаллифи асар, ӯ дар таълифи китобаш аз дастовардҳои назарияи адабиёти араб истифода бурда, асари донишманди асри XI араб Абулҳасан Насри бинни Ҳасани Марғинонӣ «Маҳосин-ул-калом»-ро сармашқи кори худ донистааст.

«Тарҷумон-ул-балоға» асосан дар бораи санъатҳои адабӣ буда, аз 73 фасл иборат аст. Дар ҳар як фасл санъатҳои лафзию маънавӣ, аз қабили такрор, гардиш, тарсеъ, ташбеҳ, истиора,талмеҳ ва ҳоказо шарҳу эзоҳ ёфтаанд.. Усули дигари санъатҳои бадеӣ дар он аз дигар асарҳои муҳаққиқони гузашта фарқи ҷиддӣ дорад Чунончи, муаллиф аксаран псш аз шарҳи мафҳуми санъати бадеӣ тарҷума ва шарҳи маънои тоҷикии онро меорад. Масалан, аввалин санъате, ки дар ин асар баён шудааст, тарсеъ мебошад.

«Порсии тарсеъ гавҳар ба ришта кардан бувад ва тафсири вай бар-ин ҷойгаҳ он аст, ки дабир ва шоир андар назму наср бахшҳои сухан хона-хона оранд, чунонки ҳар ду калима баробар бувад ва муттафиқ ба вазн ва ҳарфе аз аввали вай ҳамчун охир бувад Ҳамчунон ки Абутайиби Мусъабӣ гуфт:

Шаккаршикан аст, ё сухангӯи ман аст?
Анбарзакан аст, ё суманбӯи май аст?

Андар ин байт ҳар ду калима баробар афтодаанд ва яксонанд ба вазн, чун шакар бо анбар ва шикан бо зақан ва сухан бо суман ва гӯй бо бӯй. Ва чун ақсоми сухан бад-ин мисол бувад, ки ёд кардем, онро тарсеъ хонанд».[1]

Ҷиҳати дигари қобили таваҷҷӯҳ дар тарзи баёни Родуёнӣ дар зимни шарҳи ин ё он санъат изҳор намудани ақидаи худ оиди мақоми он дар шеъру адаб аст. Масалан, ӯ дар «Фасл фи ирсол-ил-масал фи байт» чунин менависад:

«Яке аз ҷумлаи балоғат он аст, ки шоир андар байт ҳикмате гӯяд, он ба роҳи масал бувад, чунонки Манучеҳрӣ гӯяд:

Шеър ногуфтан беҳ аз шеъре, ки бошад нодуруст,

Бача нозодан беҳ аз шашмоҳа афкандан ҷанин». (с.56-57)

Ё дар «Фасл фи ирсол-ил-масалайн фи байт» чунин меоварад: «Маънии ии фасл чунон бувад, ки шоир мисрае бигӯяд ё байте ва андар он мисраъ ё байт ду ҳикмат гӯяд, ки он ду ҳикмат ба роҳи масал равад,чунонки Қамарӣ гуфтааст:

Бе ҳунар давлат поянда набошад, бас дер

Давлат он бошад поянда, ки ёби ҳунар». (с.57)

«Тарҷумон-ул-балоға» дар таърихи адабиётамон ҳамчун манбаи адабӣ низ гаронбаҳо аст. Зеро дар он шеъри зиёда аз 60 шоир ҳамчун мисол оварда шудааст, ки намунаи шеъри баъзе аз онҳо фақат ба воситаи ҳамин китоб дастраси мо гардидаанд.

Ҳамин тавр аз афкори адабӣ-назарии Родуёнӣ чунин ба назар мерасад. ки асари таҷрибаи аввалин дар таҳлилу танзими санъатҳои бадей мебошад. Инчунин ин асар бори дигар тасдиқ менамояд. ки адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои Х-Х1 ба дараҷаи баланди ҳунару бадеият расидааст.

1.Мунтахаби «Тарҷумон-ул-балоға» ва «Ҳадоиқ-ус-сеҳр». таҳияи матн, муқаддима ва тавзеҳоти Х.Шарифов.-Душанбе: Дониш, 19987, с.20.

«Ҳадоиқ-ус-сеҳр». Дигар аз қадимтарин рисолаи маҳфузмондаи адабиётшиносии форсу тоҷик «Ҳадоиқ.-ус-сеҳр фи дақоиқ аш-шеър» аст. ки таҳқиқ ва омӯзиши он барои муайян кардани таърихи таҳаввули назариёти шсърӣ аҳамияти ҷудогонае дорад. Он 6а қалами шоир ва дабири номӣ Рашидаддини Ватвот мансуб буда, дар асри ХП таълиф ёфтааст.

Ҷои таваллуди Рашидаддини Ватвот Балх аст. Мувофиқи маълумоти тазкиранависон ӯ 97 сол умр дидааст. Дар бораи тахаллуси ӯ адабиётшинос Х.Шарифов дар муқаддимаи нашри асар фикри Давлатшоҳи Самарқандро пурқувват намуда чунин меоварад: «Ватвот» тахаллуси шоирии ӯст ва ба қавли Давлатшоҳи Самарқандӣ «... ӯ марде ҳақирҷусса ва теззабон будааст. Аз ин ҷиҳат ӯро Ватвот ном ниҳоданд». Калимаи

ватвотро дар луғатҳо ба маънои шабпара ва ҳаффош ҳам тафсир намудаанд. Эҳтимол ин номро дар аввал киноятан, ба цуссаи хурдаш ишора карда ба ӯ додаанд ва баъд бар асари такрору унси табъ ҳамчу тахаллус истсҳком бофтааст».

Машҳуртарин китоби Ватвот «Ҳадоиқ ус-сеҳр» аст. Муаллиф дар бораи сабаби таълифи он иллату ҳусни «Тарцумон- ул- балоға»-и Родуёнй дар оғози китоб чунин менависад: «...рӯзе мани бандаро худованд - малики одил Хоразмшоҳ, ки дар айёми давлати ӯ уқуди фазл мунтазам буд ва бинои цаҳл мунхадам, талаб фармуд, бар мавциби фармон бишитофтам ва саодати хидмати ӯ дарёфтам. Китобе дар маърифати бадоеи шеъри порсй, ки онро «Тарцумон ул-балоға» хонанд. ба ман намуд. Нигоҳ кардам, абёти Шавоҳиди он китобро бас нохуш дидам, ҳама аз роҳи такаллуф назм карда ва ба тариқи тааccуф фароҳам оварда ва бо ин ҳама аз анвои залал ва аснофи халал хол\ набуд. Воциб шуд бар мани банда, ки парвардаи он даргоҳам дар маърифати маҳосини назму насри ду забон - тозию порсй ни китоб сохтан ва ин мацмӯъ пардохтан, ҳарчанд ин цумла, ки оварда гашт, файзе аст, аз файзи он чи подшоҳро... аз ақсоми фасоҳат ва асолиби балоғат ҳосил аст» (с.83).

Дар ҳақиқат, «Ҳадоиқ ус-сеҳр» нисбат ба асари Родуёнй маълумоти зиёдеро дар бар гирифта, мувофиқи талаботи давр ва вазъияти санъату адабиёти замон тасҳеҳу иловаҳо дидааст. Дар он бештар оиди санъатҳои бадей баҳс ороста шуда, шарҳи мафҳуми санъатҳои тарсеъ, тацнис, мустазод, тазмин ул-муздавиц ҳусн-ул-матлаъ ва ҳоказо нисбатан муфассал оварда шудааст. Масалан, муаллиф дар фасли «Ат-тацнисот» аввал дар бораи худи тацнис маълумот дода, сипас оиди хелҳои он чунин шарҳ медиҳад:

«Ин санъат чунон бошад, ки калимоте бошад монанди якдигар ба гуфтан ё навиштан дар наср ё дар назм ва ин ҳафт қисм аст: тацниси том, тацниси ноқис, тацниси зоид, тацниси мураккаб, тацниси муқаррар, тацниси мутарраф, тацниси хат...

Тацниси муқаррар. Ва ин тацнисро мураддад ва муздавац низ хонанд ва ин санъат чунон бошад, ки дабир ё шоир дар охири асцоъ ё дар охири абёт ду лафзи мутацонис паҳлӯи

якдигар биёрад, агар дар садри лафзи аввал зиёдати бошад, раво бувад. Мисолаш ... порсӣ: фалон бо суруду руд аст, ё фалон зору низор аст... Шеъри порсӣ:

Афтод маро бо дили маккори ту кор,

В-афканд дар ин дилам, ду гулнори ту нор.

Ман монда хиҷил ба пеши гулзори ту зор,

Бо ин ҳама дар ду чашми хунхори ту хор».(с.84.8б)

Хамин тавр, дар китоби «Ҳадоиқ ус-сеҳр» санъатҳои бадеии лафзию- маънавӣ бо ашъори рангину намакин шарҳу эзоҳ ёфтаанд. Барои тасдиқи фикр ба фасли «Ас-суолу ва-л-ҷавоб» муроҷиат мекунем. Муаллифи китоб менависад:

«Ин санъат чунон» бувад, ки дар як байт ё ду байт суолу ҷавоб оварда шавад... Ва порсиён ин санъати суолу ҷавобро мӯътабар доранд ва ба тартиб оранд ва қасидае аз сар то поён бар як насақ гӯянд. Мисолаш:

Гуфтам: Маро се бӯса деҳ, эй нури дилситон,

Гуфто: Зи ҳур бӯса наёбӣ дар ин ҷаҳон.

Ва ин қасида бар ин тартиб аст ва аз аввал то поён лафзи «гуфтам» ва «гуфте» суолу ҷавоб аст ва агар лафзи «гуфтам» ва «гуфто» суолу ҷавоб набошад, лафзе дигар бошад бар ин насак, Амир Муиззӣ гӯяд:

Пасм додам наздики он бути Кашмир,

Ки зсри халқаи зулфат дилам чарост асир?

Ҷавоб дод. ки девона шуд дили ту зи ишқ,

Ба раҳ наёрад девонаро магар занҷир». (с. 107-108)

Хулоса, «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» асари пухтаи назарӣ буда, муаллиф дар баёну шарҳи санъатҳо ба ақидаи амиқу бебаҳс такя кардааст. Аз мутолиаи асар чунин таассурот ҳосил мешавад, ки муаллифи он соҳиби ақлу заковати баланди назарӣ нест. Ин аст, ки китоби

мазкур дар замони мо ҳам барои шарҳу баёни қонунҳои шеър ва бадеиёти адабиёти гузаштаву муосир истифода мешавад.

«Чаҳор мақола». Китоби мазкур низ дар байни аҳли илму адаб ҳамчун асари назариявй-адабй шўҳрат дорад. Он ба қалами Низомии Арўзии Самарқандй мансуб буда, соли таълифаш 1156-1166 муқаррар шудааст. Таркиби шакли асар чандон мураккаб нест: аз қисмати муқаддима ва чаҳор мақола иборат аст. Муаллифи рисола дар муқаддима дар бораи тартиби офариниши оламу одам, тақсими табақавии цамъият, сабабу мақсади тасnифи китоб ва зарурияти он сухан мекунад. Ў дар байни табақаҳои цамъият подшоҳро боло дониста, изҳори ақида мекунад, ки бояд наздикони вай аз аҳли фазл бошанд ва ҳамин гуна аҳли фазл аз чаҳор гурўҳ иборат аст: дабирон (котибон), шоирон, мунаццимон ва табибон Бо ҳамин ақида китоб аз чаҳор мақола фароҳам омадааст:

1 Дар моҳияти дабирй ва кайфияти дабири комил ва он чи тааллуқ бад-ин дорад.

2.Дар моҳияти илми шеър ва салоҳияти шоир.

3.Дар илми нуцум ва ғазорати (маълумоти) мунаццим дар он илм.

4.Дар илми тиб ва ҳидояти табиб.

Ҳар яки ин мақолаҳо аз муқаддимаю ҳикоятҳо иборат мебошанд. Низомии Арўзй дар муқаддимаи ҳар як боб асосҳои назарии ҳунарҳои дабирй, шоирй, мунаццимй ва табибиро шарҳ додааст. Дар ҳикоятҳо, ки миқдори онҳо дар ҳар боб 10-12 то аст, асосҳои назарияии муқаддима тасдиқи худро ёфтаанд.

Низомии Арўзй дар мақолаи аввал оиди ҳунари дабирй (котибй) сухан ороста, таъкид мекунад, ки дабир бояд шахси бообрў, дақиқназар, фикраш равшан, боадаб, рўзгордида, чашмсер, ботинан зебо бошад. Ба фикри ў, дабир дар равиши сухан чунин услубро пеш гирад, ки «алфоз мутобеи маонй ояд ва сухан кўтоҳ гардад..., зеро ки ҳар гоҳ ки маонй мутобеъи алфоз афтад, сухан дароз шавад ва котибро миксор (пургўй) хонанд - ғалмиқсору михзору (пургўй беҳудаг\ аст)»[1]

Ин андешаҳо, ки аз ягонагии лафзу маънӣ далолат медиҳанд, бо ҳикмати зерини арабӣ, ки тарцумааш ин аст, тақвияти худро ёфтааст: Беҳтарин сухан он аст, ки андак бувад ва ба мақсуд раҳнамо.

1.Низомии Арӯзии Самарқанд\.Чаҳор мақола: Мураттиб, муаллифони сарсухан ва ҳозиркунандагони чоп Х.Шарифов, У.Тоиров.-Душанбе:Ирфон, 1987, с.33.

Тезисҳои дар муқаддима овардашуда бо ҳикояҳои гуногун тасдиқ карда шудаанд. Чунончи, дар кори эцод зарурияти фориғдилӣ, осудаг\, хотири цамъ бо ин ҳикояти шавқоваре тасдиқ карда мешавад. Мувофиқи нақли муаллиф яке аз дабирони халифат, ки дар баҳри тафаккур ғарқ шуда, сухanпардозона ба волии Миср номае менавишт, аз ногоҳ даромадани канизакаш ва «орд намонд» гуфтани вай табъаш шӯру хотираш парешон мегардад. Беихтиёр дар нома «орд намонд»-ро навишта, аз ин бехабар ба халифа мефиристад. Чун нома ба халифа мерасаду мутолиа мекунад, аз ин калимаи бегона дар ҳайрат мемонад, кас фиристода дабирро даъват мекунаду он ҳол аз ӯ мепурсад. Дабири хицилгашта вокеаи рӯйдодаро гуфта медиҳад. Дар поёни ҳикоя андешаю рафтори халифаи илму адабдӯст ин тавр оварда шудааст: «Дареғ бошад хотири чун шумо булағоро (бузургонро) ба даст ғавғои моюҳточ (нолозим) боздодан». Ва асбоби тарфеҳи. (осоиши) ӯ чунон фармуд, ки амсоли он қадима дигар ҳаргиз ба ғаври (даруни) гӯши ӯ фурӯ нашуд. Лацорам, он чунон гашт, ки маонии ду қавн (дунё) дар ду лафз цамъ кардӣ» (с.39).

Ақидаҳои назарӣ-адабии Низомии Арӯзӣ асосан дар мақолаи дуюм баён шудаанд. Ӯ дар муқаддимаи ин мақола дар бораи шеър таърифи зеринро додааст, ки он асоси таълимоти ӯро оиди шеъру шоирӣ ташкил медиҳад:

«Шоир\ саноатест, ки шоир бад-он иттисоки (тартиби) мукаддимоти муваҳҳима (ба ваҳм афканда) кунаду илтиоми (пайвастани) қиёсоти мунтацеҳ (натицадиҳанда), бар он вацҳ ки маънии худро бузург гардонаду маънии бузургро хурд. Ва некӯро дар хилъати зишт

бознамояду эиштро дар сурати некӯ цилва кунад. Ва ба иҳом (гумон) қувваҳои ғазабонию шаҳвониро барангезад. то бад-он иҳом тибоъро (табъҳоро) инқибозею (гирифтагиею) инбисоте (кушодагие) бувад ва умури иэомро (сахтро) дар низоми олам сабаб шавад». (с.50)

Таърифи мазкур дар бисёр китобҳое, ки доир ба таърифи шеър сухан меравад, оварда шудааст. Аз он чунин бармеояд, ки шеър ҳидояткунандаи инсон барои ицрои корҳои бузург аст.

Ниэомии Арузӣ шоиронро ҳамчун ҳунари барои ҳар каси хоҳишманду соҳибзавқ дастрас талқин намуда, бобати аз худ намудани он чунин маслиҳату дастурҳо додааст: «Шоир бояд, ки салималфитра (поксиришт), азималфикра (бузургандеша), саҳеҳалтабъ, цандарравия (некӯтафаккур), дақиқунназар (борикбин) бошад. Дар амвои улум мутанаввеъ (гуногуннавъ) бошаду дар атрофи русум мустатриф (ацобатписанд), зеро чунон ки шсър дар ҳар илме ба кор ҳамешавад, ҳар илме дар шеър ба кор ҳамешавад» (с.54-55).

Ин гуфтаҳои мутафаккирона аз рӯи тацрибаи адабии худи муаллиф гуфта шудаанду асосӣ ҳаётӣ доранд. Ҳамин аст, ки шоир барои ба мартабаҳои баланд расидан бояд, ки соҳиби фазилатҳои некӯ бошад. Зеро сиришти пок, андешаҳои амиқу бузург, тафаккури равшан, табъи равон дар асл ҳам цавҳари шахсияти эцодкор аст. Инчунин суханварро лозим аст, ки муддати зиёд ба мутолиаи навъҳои илм ва шеър машғул шавад.

Низомии Арузӣ дарацаи камолоти шеъри шоирро дуруст мефаҳмад. Ба ақидаи ӯ, шеъри шоир ҳамон вақт болу пар мекушояд, ки соҳибаш аз циҳати маънавият баркамол бошад. Дар он ҳолат офаридаи ӯ дар саҳифаи рӯзгор мастур мегардаду онро дар сафинаҳо менависанд ва дар мадинаҳо мехонанд:

«Шоир бояд, ки дар мацлиси муховарат (суолу цавоб) хушгӯй бuваду дар мацлиси муоширaт (муносибат) хушрӯй. Ба бояд, ки шеъри ӯ бад-он дараца расида бошад, ки дар саҳифаи рӯзгор мастур (сабт) бошаду бар алсинаи (забонҳои) аҳрор (хурон) мақрӯъ (хондашуда), бар сафоин (дафтарҳо) бинависанд ва дар мадоин (шаҳрҳо) бихонанд, ки хатти авфару (бештару) каломи афзал аз шеър бақои исм аст. Ва то мастуру мақрӯъ набошад, ин маън\ ба ҳосил наёяд ва чун шеър бад-ин дараца набошад, таъсири ӯро асар набувад ба пеш

аз худованди (соҳиби) худ бимирад. Ва чун ӯро дар ба ном хеш асаре нест. дар бақои исми дигаре чи асар бошад» (с.55).

Ба фикри муаллиф, шоир бояд, пеш аз ҳама, шахси заковатманд бошад. Шоир бояд бист ҳазор байт аз гузаштагон даҳ ҳазор аз насли оянда аз бар кунад ва пайваста барои сайқали табъаш девонҳои шоиронеро мутоила намояд, ӯ бо ин пурдони ва меҳнати зиёди эцодиро шарти муҳими шоир\ донистааст:

«Шоир... дар рӯзгори цавон\ бист ҳазор байт аз ашъори мутақадимон (пешгузаштагон) ёд гирад ва даҳ ҳазор калима аз осори мутааххирон (насли оянда) пеши чашм кунад. Ва пайваста давовини устодон ҳамехонаду ёд хамегирад, ки дар омаду беруншуди эшон аз мазоиқу (тангною) дақоиқи (нозукиҳои) сухан бар чи вацҳ будааст, то тариқу (услубу) анвоъи (навъҳои) шеър дар табъи ӯ муртасим (нақшбаста) шавад ва айбу ҳунари шеър бар саҳифаи хиради ӯ мунаққаш гардад, то суханаш рӯ дар тараққӣ дорад ва табъаш ба цониби улув (баланди) майл кунад» (с.55).

«Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарканд\ ҳамчун маъхази илмӣ ва адабӣ низ арзиши баланд дорад. Дар он номи 40 нафар шоир зикр шуда, дар бораи лаҳзаҳои цудогонаи зиндагии 11 нафар аз бузургони адабиёги тоцик маълумот дода шудааст. Гарчанд заминаи илмию бурҳонии ин маълумотҳо аз далелу фактхои воқе\ дида, ба бофтаҳои тасаввур\» наздиканд, аммо тасаввуроти моро оиди шахсони таърихии адабиётамон- Рӯдак\ Абӯалии Сино, Фирдавсӣ, Фаррух\ Систон\, Амир Муизз\, Умари Хайём,Амъақи Бухоро\; Рашидии Самарқанд\, Масъуди Саъди Салмон ва дигарҳо равшан менамоянд. Ба ин маън\ дар қатори дигар маъхазҳо маълумотномаҳои «Чаҳор мақола» ба устод С:Улуғзода дар офаридани асарҳои баде\ оиди Рӯдак\, Сино,Фирдавс\ кӯмак расонданду ҳикояҳои «Бӯи цӯи Мӯлиён», «Қасидаи доғгоҳ»- и Р.Ҳодизода дар заминаи онҳо офарида шудаанд..

«Ал-мӯъцам». Аз қадимтарин ва муҳимтарин асарҳои адабиётшиносии форсу тоцик буда, доир ба назарияи шеъру шоир\, муносибати мунаққиду шоир манбаи гаронбаҳое ба

шумор меравад. номи пурраи он «Ал-мўъцам фи маъойири ашъор-ил-Ацам» («Фарҳанги андозаҳои ашъори Ацам») аст. Онро Шамси Қайси Розй солҳои 1218-1233 таълиф намудааст: Аз дебочаи китоб маълум мешавад, ки Шамси Кайси Розй соли 1218 дар шаҳри Марв бо хоҳиши яке аз донишмандон ба таълифи он сар кардааст. Баъди як соли он, вақте ки шоҳи Хоразм – Муҳаммади Хоразмшоҳ аз ҳуцуми муғулҳо гурехта, ба Ироқ сафар мекунад, муаллифи китоб низ дар қатори дигар шоирону донишмандон ба Ироқ меравад. Соли 1220 Муҳаммади Хоразмшоҳ дар назди қалъаи Фарразин аз дастаи лашкари муғулҳо шикаст мехўрад. Дар ин воқеа Шамси Қайси Розй дар қатори дигар мулозимони рикоби султон ҳозир буд, мусаввадаи «Ал-мўъцам» ва дигар китобҳои нодирро, ки ҳамроҳаш буданд, талаф медиҳад. Минбаъд наздикони муаллиф як қисми мусаввадаи онро ба воситаи деҳқонони атрофи калъаи Фарразин ёфта ба муаллиф доданд ва аз ў хоҳиш карданд, ки таълифи онро ба охир расонад. Шамси Қайси Розй дар муддати хеле кўтоҳ соли 1233 «Ал-мўъцам»- ро ба поён расонид.

«Ал-мўъцам» аз дебоча, ду кисм ва хотима иборат аст. Дебочаи китоб характери тарцумаиҳолй дошта, муаллиф дар он роцсъ ба ҳаёти давраи цавонй, зодгоҳ, сафару хизматҳои худ ба кишварҳои гуногун, ҳуцуми муғулҳо ва оқибатҳои он, ду бор асир афтодани худ ва чи тавре дар боло ишорат рафт доир ба сабаби таълиф ва такдири китоб сухан меронад. Қисми аввал дар фанни арўз буда, дорои чаҳор боб мебошад. Дар онҳо муаллиф дар бораи маънии арўз, шарҳи рукнҳои он, зикри истилоҳот, тафсили вазну баҳрҳои он мулоҳизаҳои пурқимати илмй рондааст. Чунончи, ў маънии арўзро ин тавр шарҳ медиҳад: «Арўз мизони каломи манзум аст, хамчунон ки наҳв мизони каломи мансур аст. Ва онро аз баҳри он арўз хонанд, ки маърўзи алайҳи шеър аст, яъне шеърро бар он арз кунанд, то мавзуни он аз номавзун падид ояд ва мустақим (саҳех) аз номустақим (носаҳеҳ) мумтоз гардад. Ва он фауле аст ба маънии махлуб. Ва binои авзони арўз бар «фо» ва «айн»-у «лом» ниҳоданд, ҳамчунон ки биноИ авзони луғати араб, то тасрифи авзони луғавй ва шеърй бар як насак, (тартиб)

бошад ва чунон ки луғавиён гӯянд: зарб бар вазни фаъл аст ва зориб бар вазни фоил ва мазриб бар вазни мафъул»[1].

Қисми дуюми китоб дар илми қофия ва накди шеър буда, аз шаш боб иборат аст. Боби аввал дар маънии шеър ва қофия; боби дуюм дар ҳуруфи қофият ва пайдоиши он; боби сеюм дар ҳаракати ҳуруфи қофият ва асомии он; боби чаҳорум дар фикри ҳудуди қофият ва навъҳои он; боби панцум айбҳои қофияҳо ва сифатҳои нописандидаи каломи мавзун; боби шашум дар зикри ҳусни шеър ва санъатҳои писандидаи бадей аст, ки дар назму наср кор. фармуда мешаванд. Барои намуна аз афкори назарии адабии Шамси Қайси Розй мулоҳизаи зеринро меорем, ки дар боби аввал - «Дар зикри маънии шеъру қофия ва ҳадду ҳақиқати он» баён шудааст: «Шеър дар асли луғат дониш аст ва идроки маъонй ба ҳадиси соиб ва андешаю истидлолрост (бурҳонрост) ва аз рӯи истилоҳ суханест андешида, мураттиби маънавии мавзун, мутакаррири (такрорёбандаи) мутасов\ (ба

1. Шамси Қайси Розй. Ал-мӯъцам. Муаллифи саррухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У.Тоиров. -Душанбе: Адяб, 1991, саҳ. 31-32..

ҳам баробар), ҳуруфи охирини он ба якдигар монанда. Ва дар ин ҳадд гуфтаанд сухани мураттаби маънавй. То фарқ бошад миёни шеър ва ҳазаёну (сухани бемазаю) каломи номураттаби бемаънй» (с. 11 6).

Хотимаи асар ба касби шоирй, шартҳои он ва шеъри матбӯъ оид буда, муаллиф дар ин цо ақида ва нуктаи назари худро дар хусуси шеър, муносибати мунаққиду шоир баён менамояд. Шамси Қайси Розй менависад: «адавоти (лавозимоти) шеър калимоти саҳеҳу алфози азбу (фораму) ибороти балеғу маъонии латиф аст, ки чун дар қолаби авзони мақбул резанд ва дар силки абъёти матбӯъ кашанд, онро шеъри нек хонанд. Ва тамоми санъат ба истикмоли (такмили) олоту адавоти он даст надиҳад ва камоли шахс ба саломати аъзо ва абъози (порае аз ҳар чиз) он сурат набандад» (с.353).

«Ал-мўъцам» яке аз қадимтарин ва муҳимтарин асарҳои адабиётшиносии форс-тоцик буда, доир ба назарияи шеъру шоирӣ манбаи бебаҳое ба шумор меравад. Он ҳам аҳамияти таърихӣ ва ҳам аҳамияти адабӣ дорад. гузаронида, баъди омўхтани илмҳои маъмули замона, соли 1201 ба Самарқанд рафта ба хизмати дарбори дохил мегардад ва то дарацаи мансаби соҳиби девони иншо мерасад. Соли 1203 ба сафари шаҳру ноҳияҳои Марв, Хоразм, Ҳирот, Нишопур, Қазвин ва ғайра баромада, соли 1219 6а Бухоро бармегардад. Баъди ҳамлаи муғул ў соли 1221 ба Ҳиндустон муҳоцират намуда, дар вилояти Синд 6а хизмати ҳокими он цо Носируддини Кубоча дохил мешавад. Дар ин муддат бо вазири илмпарвари вай - Айнулмулук Фахрудднн дўстӣ пайдо карда. 6о хоҳиши ў дар байни солҳои 1221-1222 тазкираи машҳури худ «Лубоб-ул-албоб»-ро таълиф намудааст.

«Лубоб-ул-албоб» кадимтарин тазкираест, ки то замони мо расидааст. Пеш аз Авф\ ба забони форс\ тазкираҳо вуцуд дошта бошанд ҳам, онҳо 6о мурури вақт аз байн рафтаанд. Тазкира аз ду цилд иборат буда, ба 12 боб цудо мешавад Цилди аввал 7 боб дошта, дар ду боби аввал муаллиф дар фазилати шеъру шоирӣ ва маънии луғавии шеър баҳс мекунад. Дар ду боби дигар аз хусуси «аввал касе, ки шеър гуфт» ва «аввал шеъри порсӣ кӣ гуфт» сухан меравад. Се боби охири цилди аввал ба подшоҳон, амирон, вазирон, олимон, фозилоне бахшида шудаанд, ки аслан шоир набуда, гоҳ-гоҳ шеър гуфгаанд. Ҳамин тавр, дар цилди аввал дар бораи 130 шоир маълумот дода шудааст.

Цилди дуюми «Лубоб-ул-ал6о6» аз 5 боб ва хотима иборат буда, дар он аҳвол ва ашъори 169 нафар шоирони асри IX -ибтидои асри ХШ оварда шудааст. Ҳар цилди тазкира бо муқаддима оғоз меёбад. Лекин муаллиф тарцумаи ҳоли шоиронро батафсил баён накарда, бо овардани лаҳза ва воқеаҳои цудогонаи ҳаёти онҳо қаноат намудааст. Дар тазкира доир ба тарцумаи ҳоли худи муаллиф низ маълумот дода шудааст.

«Лубоб-ул-албоб» муҳимтарин сарчашмаи адабии таърихи адабиёти форс-тоцик аст. Аҳамияти он дар маҳфуз доштани ном ва намунаи ашъори шоирони гузаштаи халқамон бузург асл. Зеро ашъори бисёр шуарои асрҳои 1Х-ХШ маҳз ба воситаи ин асар то давраи

мо расидаанд Муҳаммад Авфии Бухоро\ бо «Лубоб-ул-албоб» дар таърихи адабиёти форс-тоцик ба анъанаи тазкиранависӣ асос гузошт. Асари ӯро тазкиранависони баъдина дар таълифоти худ бисёр истифода бурдаанд. «Лубоб-ул-албоб» ду маротиба: бори аввал аз тарафи Э.Браун дар ду цилд (1906 ва 1909) ва бори дуюм соли 1954 аз цониби Саид Мафисӣ ба табъ расидааст.

«Меъёр-ул-ашъор». Асари зерини Насируддини Тӯсӣ соли 1253 таълиф шудааст, ки баъди «Ал-мӯъцам- и Шамси Қайси Розӣ дар илми адабиётшиносӣ шӯҳрати зиёд дорад. «Меъёр-ул-ашьор» аз муқаддима ва ду фан иборат аст. Муқаддима дорои се фасл буда, муаллиф дар он оиди моҳияти шеъру шоирӣ, санъатҳои шеърӣ, ҳадду ҳудуди шеър, ихтилофи вазну қофия сухан меронад. Ӯ дар фасли аввали муқаддима «Дар ҳадди шеър ва таҳқиқи он» чунин меоварад:

«Шеър ба наздики мантиқиён каломи мухайяли (он чи ки бо қувваи хаёл тасаввур мешавад) мавзун бошад ва дар урфи (таъбири) цумҳур (умум) каломи мавзуни муқаффо. Аммо кадом алфозе бошад муаллаф (таълифшуда) аз ҳуруфе, ки бар ҳасби вазъ бар маъонии мақсуд мудаллал (ифодаёфта) бошад ва шеъри беалфоз тасаввур натавон кард ва амр касе ба такаллуф феъли ғайри малфузро монанди ҳаракате ба даст, ё ба чашм масалан, цузве аз ацзои шеъре гардонад, ҳукми он феъл ҳукми алфоз бошад, аз он циҳат, ки муштамил бошад бар худуси савти ё хаёли савте долл бар муроде»[1].

Фанни аввали «Меъёр-ул-ашъор» дар навбати худ, ба даҳ фасл цудо шуда, ҳар як фасл ба масъалаҳои алоҳидаи вазнҳои шеъри арабу ацам бахшида шудааст. Фанни дуюм дар илми қофия буда, шомили даҳ фасл мебошад. Дар он оиди қисматҳо, ҳарфу ҳаракатҳо, навъи қоидаҳои қофия сухан карда мешавад.

Аҳамияти «Меъёр-.ул-ашъор»-и Насируддини Тӯсӣ дар қатори «Ал-мӯъцам»-и Шамси Қайси Роз\ буда, тамоми арӯзшиносон, шеьрсанцон ва аҳли адаб дар таълифи рисолаҳои илмии хеш ба он муроциат кардаанд. Аҳамияти илмии ин рисола, пеш аз ҳама, дар

он аст, ки вай барои омўзиши системаи шеърии Халил ибни Аҳмад, ки дар илми арўз ва қофия маълум аст, ёр\ медиҳад.

*** *** **

Дар асрҳои ХШ - XIV низ илми адабиётшиносии форс-тоҷик ба як қатор асарҳои гаронбаҳои назарии адабй бой гардидааст. Ин цо алоҳида таъкид намудани асари дигари Хоца Насируддини Тўсй «Асос-ул-

---

1.Насируддини Тўсй. Меъёр-ул-ашъор.-Душанбе: Ориёно, 1992, саҳ.14.

иқтибос», Амир Хусрави Деҳлавй «Эъцози Хусрав\» ба мақсад мувофиқ аст. Аммо ба сабаби маҳдуд будани доираи имкониятҳо шарҳу тафсири ин асарҳо худдорй намуда, ин вазифаро ба мавриди дигар мавқуф мегузорем. Ҳоло бошад, дар бораи илми адабиётшиносии асри XV мухтасар ҳарф мезанем. ки ин давр дар таърихи тараққиёти маданияти халқамон замони равнақу ривоци санъату адабиёт ва илму дониш ба шумор меравад.

Дар асри XV илми адабиёт чун цузъи таркибии маданияти умумии халқ ва адабиёт инкишоф ёфта, як зумраи пурқуввати адабиётшиносон ба воя расидаанд, ки асарҳои онҳо масъалаҳои умумии эцоди бадей, муҳимтарин ҳодисаҳои адабиёти замон, қонунияту моҳияти шеър, мақоми цамъиятии адабиёт, матншиносй, шарҳу тафсири осори адибон аа шарҳи ҳоли мухтасари гўяндагонро инъикос намудаанд. Ин фикрро «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандй, «Мацолис-ун-нафоис», «Мизон-ул-авзон», «Рисолаи муфрадот»-и Алишери Навой, «Арўзи Ҳумоюн»-и Абуқаҳҳор бинни Исҳоқи Самарқандй, «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоуллоҳ бинни Маҳмуди Ҳусайн\, «Бадоеъ-ул-афкор»-и Ҳусайн Воизи Кошифй, «Рисолаи муаммо» ва «Арўз»-и Сайфии Бухорой, «Наштари ишқ-и Ҳусайнқулихони Азимобод\ ва даҳҳо дигар асарҳои муаллифони асри ХУ-ХУ1 тасдиқ менамояд. Одатан илми адабиёти имрўзаро ба се қисмат - таърихи адабиёт, назарияи адабиёт, танқиди адабй тақсим мекунанд. Дар илми

адабиёти форсу тоцик чунин тасниф вуцуд надорад. Аммо тадқиқи осори адабиётшиносии нимаи дуюми асри XV нимаи медиҳад, ки дар он замон шакли соддатари ҳар се цузъи таркибии илми адабиёт мавцуд будааст. Таърихи адабиёт дар шакли тазкираҳо ва ситоиши адибон, назарияи адабиёт дар мисоли рисолаҳо ва танқиди адабӣ ба туфайли маҳфилҳо ва эроду таҳлилҳо арзи вуцуд мекарданд.

Инкишофи афкори адабии назарии ин давр, пеш аз ҳама, бо номи Абдураҳмони Цомӣ алоқаманд аст. Зеро ӯ на танҳо сару сарвари суханварон, балки пешқадамтарин фузалои замонаш буд, ки ӯро ҳамаи хуштабъони давр дар шеършинос\ «ҳаками фозилони одам» мегуфтанд. Цомӣ пеш аз ҳама ҳамчун адиб машҳурест ва табиист, ки афкори адабии назариашро асосан дар асарҳои бадеиашон ифода кардааст. Илова бар ин ӯ доир ба як қатор масъалаҳои назарияв\ ва амалии адабиёту санъат чанд рисолаи цудогонае таълиф намудааст. Масалан: «Рисолаи қофия», «Рисолаи арӯз», «Рисолаи мусиқӣ» ва чаҳор рисола оид ба муаммо «Рисолаи муаммои кабир», «Рисолаи муаммои сағир», «Рисолаи муаммои мутавассит, «Рисолаи муаммои манзум».

Дар таълифоти бадей ва илмии А.Цомӣ масъалаҳои мухталифи эцоди бадей ва илми адабиёт мавриди муҳокима қарор ёфтаанд. Дар равзаи ҳафтуми «Баҳористон» ӯ дар бораи тазкираи шуарои забардасти асрҳои IX- XV, таълифи шеър дар баёни навъҳои хосаи он сухан кардааст. Дар «Нафаҳот-ус-унс» оид ба бисёр адибоне, ки маслаки тасаввуфӣ доштанд ё ба ин равия эцод мекарданд – Абдуллоҳи Ансорӣ, Саной, Аттор, Цалолиддини Балхӣ, Низомӣ, Саъдӣ, Камол, Ҳофиз ва ғайра маълумот медиҳад. Ҳамчунин ӯ дар як қатор шарҳу мактубҳояш аз хусуси моҳияти шеър, вазъни он, ҳусну қубҳи осори адабии гузаштагон ва муосирони худ мулоҳиза рондааст. А.Цомӣ моҳияти ицтимой ва эстстикии шеър, мавқеъ ва нақши онро дар зиндагӣ ба хубӣ эҳсос менамуд. Ба ақидаи ӯ шоир бояд шеъре гӯяд, ки ба нафси шунаванда ва хонанда таъсир намояд.

Зеро аз таъсири шеър ба нафс на танҳо вақти кас хуш мешавад, балки дилҳои хандон гирён мешавад:

Гаҳе лабро нишоти ханда орад,

Гаҳ аз дида нами андӯҳ барорад.

Аз ӯ хандад лаби андӯҳмандон,

В-аз ӯ гирён шавад дилҳои хандон.

Диҳам аз дил бурун роҳи ниҳонро,

Бихандонам, бигирёнам цаҳонро.

Цомӣ дар суханофар\ ягонагии лафзу маъниро зарур медонист. Аз рӯи гуфтаи ӯ, агар лафзу маънии шеър ба ҳам бошад, яъне маънияш «дақиқу латиф» ва лафзаш «маҳкам» бошад, овозаи он ва номи шоир цаҳонро мегирад:

Гар бувад лафзу маъняш бо ҳам.

Ин дақиқу латифу он маҳкам,

Сити ӯ роҳи осмон гирад,

Номи шоир ҳама цаҳон гирад.

Таъкид кардан равост, ки дар назарияи адабиёти нимаи дуюми асри ХУ дар қатори дигар масъалаҳо проблемаи таснифи жанрҳои шеърӣ мақоми хосро соҳиб аст. Донишмадони ин соҳа дар бора қасида, ғазал, қитъа, рубой, дубайтӣ, маснавӣ, шохбайт, фард. Навъҳои гуногуни мусаммат ва ғайра мулоҳизаҳои цолиби диққатро пеш рондаанд. Дар ин бора "Абдураҳмони Цомӣ низ мубодилаи афкор намудааст: «Шеър бар аксом аст чун қасида ва ғазал ва маснавӣ ва қитъа ва рубой ва шуаро дар муморасати онхо мутафовит, баъзе мутафаннинанд, ки бар цамеъи ин аксом шеър гуфтаанд ва баъзе аз он қабиланд, ки

майли эшон ба баъзе аз ин аксом бештар будааст, чун мутақаддимон, ки эҳтимоми эшон ба қасоид будааст дар мадоеҳу мавоиз ва ғайра он ва эҳтимоми баъзе ба маснавӣ ба хилофи мутааххирон, ки суханони аксар бар тариқи ғазал воқеъ шудааст ва адаби ин тоифа аз ҳадду ҳаср берун аст».

Дар ин мулоҳизаҳо чанд нуктаи муҳим ба назар мерасанд: аввалан, муаллифи «Баҳористон» қасида, ғазал, маснавӣ, қитъа, рубоиро аз рӯи хусусиятҳои шаклӣ (албатта қофия, вазн ва ҳацм) аз якдигар цудо менамояд. Сонияи гӯшзад менамояд, ки баъзе шоирон дар ҳамаи жанрҳои адабӣ шеър гуфтаанд (ба монанди Рӯдакӣ, Носири Хисрав, Саъдӣ, Цалолиддини Балхӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Цомӣ), вале баъзеи дигар, бо вуцуди он ки каму беш дар жанрҳои дигари адаби шеър дошта бошанд ҳам, дар як жанри адабӣ бештар устоди беназир гаштаанд (аз қабили Фирдавсӣ дар достоин эпикӣ, Хайём дар рубой, Низомӣ дар достонҳои романтик\, Ҳофиз ва Камол дар ғазал). Сеюмин, ӯ дар эцодиёти мутаққадимон (асрҳои IX - XП) мақоми цудогона доштани қасидаю маснавиро таъкид менамояд, ки ин жанрҳо аз рӯи мазмун моҳияти ахлоқию фалсафӣ касб намудаанд.

Ҳамин тавр, масъалаи моҳият, мавқеъ ва нақши шеъру шоирӣ дар зиндагӣ асоси афкори адабӣ-назарии Цомиро ташкил дода, ӯро водор кардааст, ки дар бораи муносибати лафзу маънӣ, унсур ва қисматҳои шеър, муносибат бо саромадон ва дар пайравии инҳо оиди муаммоҳои назарӣ ва амалии шеъру шоирӣ, аз қабили пайванди шеъру мусиқӣ, таносуби шеъру рӯзгор ва ҳоказо мулоҳизаҳои гаронбаҳое баён намояд. Дар бораи афкори рангини адабӣ-эстетикии ин суханвари мутафаккир рисолаи адабиётшинос А.Сатторов «Афкори адабӣ ва эстетикии Абдураҳмони Цомӣ» ба табъ расидааст, ки ин нуктаҳоро боз ҳам возеҳтар шарҳу эзоҳ медиҳад.

Агар мулоҳизаҳои гаронбаҳои Абдураҳмони Цомӣ оид ба шеъру шоирӣ дар заминаи ҳаёти ицтимоӣ ва адабии асри XV ба вуцуд омада, дарацаи инкишофи афкори адабӣ ва эстетикии он давраи халки тоцикро дар худ инъикос карда бошад, дар ин бобат фикру андешаҳои назарии шоири дузабона, мутафаккири забардаст - Алишери Навой

ҳам назаррас аст. Навой дар «Мизон-ул-авзон» ном асари назарии худ дар хусуси қоидаҳои вазни арӯз изҳори ақида кардааст. Дар «Мацолис-ун-нафоис» дар бораи 459 нафар адибони муосираш маълумот медиҳад, ки 420 нафари онҳо шоирони форс-тоцик ба шумор меравад. Навой зимни шарҳи ҳоли адибон доир ба ҳусну қубҳи сухан ва циҳатҳои хоси эцодиёти онҳо фикр ронда, аз эцодиёти онҳо байту муаммоҳои бадей меорад.

Овардани шарҳу тафсири ҳар як асари назарии асрҳои XV ва минбаъда бори боби мазкурро вазнину лангардор менамояд. Аз ин рӯ, мо дар бораи баъзе асарҳои назарии адабии ин давр, ки то замони мо омада расидаанд, мухтасар маълумот медиҳем.

«Арӯзи Сайфй». Рисолаи Сайфии Арӯзии Бухорой дар боби илми арӯз, ки соли 1491 таълиф кардааст. Ин рисола бо номҳои «Илм-ул-арӯз», «Мизон-ул-авзон», «Рисолаи арӯз», «Рисолаи Сайф\» машҳур буда, оид ба моҳияти шеъру шоирй, қонуну қоидаҳои арӯз, баҳрҳо ва доираҳои арӯз баҳс менамояд. «Арӯзи Сайф\» барои омӯхтани таҳаввул ва такомули арӯз ва маҳфуз доштани ашъори шоирони гузаштаи форс-тоцик ва худи шоир аз сарчашмаҳои боэътимод ба шумор меравад.

Рисола аз муқаддима ва 18 фасл иборат аст. Муаллиф дар муқадднма аз шеъру қофия ва таърихи арӯз сухан рондааст. Дар фасли якум оиди Халил ибни Аҳмад маълумот дода, барои шоирону шеършиносон зарурияти донистани арӯзро ин тавр маънидод кардааст: «Чун шеър каломест мавзун ва ҳар мавзунеро ночор аст аз мизоне, то зиёдат ва нуқсони онро ба он мизон тавон донист ва мизони шеър ба илми арӯз маълум мешавад. Пас ҳар кас, ки дар боби шеър дахл мекунад, хоҳ ба гуфтани шеър ва хоҳ ба шинохтани он, бар ӯ лозим бошад, ки арӯз бидонад».

Сайфии Бухорой дар рисолаи худ беҳтарин анъанаҳои арӯзшиносони гузашта - Халил ибни Аҳмад, Абдураҳмон Арӯзй, Шамси Қайси Розй, Арӯзии Нишопур\ ва дигаронро идома дода, дар илми арӯз рисолае тасниф намудааст, ки аз циҳати услубу тарзи баён ва системаи худ комилтар аст.

«Цамъи мухтасар». Рисолаи Вахиди Табрез\» дар боби арўз, санъатҳои шеърй ва қофия аст, ки солҳои 1417-1420 ҳамчун дастури таълим\ офарида шудааст. Китоб аз се боб иборат буда,ҳар боб 6а фаслҳо цудо шудааст. Дар боби якум дар бораи илми арўз, номи рукнҳои байт (сабаб, арўз, ибтидо, зарб, ҳашв), таркиби рукнҳои байт (сабаб, ватад, фосила) ва хелҳои он, 19 баҳри арўз (баҳрҳои аслй ва фардй), ном ва маънои луғавию истилоҳии зиҳофҳо, маънии луғавй ва истилоҳии шеър, тафовути назму наср, таърифи тақтеъ ва татбиқи он дар шеър, шаш доираи арўз, шаклҳои он ва ғайра сухан меравад. Дар боби дуюм 68 навъи санъатҳои шеърй ва хелҳои онҳо, вазни рубой (шацараҳои ахрабу ахрам) ва намунаи шеърҳои марбут ба ин вазн шарҳ дода шудаанд. Боби сеюм шарҳи қофия ва хелҳои он, ҳуруф ва ҳаракатҳои қофия (бо мисолҳо) ва фарқи радифро аз қофия дар бар гирифтааст.

Вахиди Табрезй дар «Цамъи мухтасар» ягонагии шаклу мазмунро муҳимтарин қонуни эцоди асари баде\ донистааст. Ба ақидаи ў. барои мазмуни хубро дар либоси эебо цойгир намудан, шоир боядаз вазнҳои шеърй пурра хабардор бошад. ҳудуд ва вазифаҳои қофияро хуб шиносад ва нозукиҳои санъатҳои шеъриро нағз дарк намояд..

Гуфтан цоиз аст, ки «Цамъи мухтасар», ба қавли худи муаллиф, барои бародарзодаи ў таълиф шуда, аз чандин циҳат ба китобҳои «Тарцумон-ул-балоға» ва «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» наздикй дорад. Бешубҳа, Ваҳиди Табрезй инчунин мувофиқи тацриба, донишу фаҳмиши худ ва талаботи давр дар асараш баъзе навовариҳо низ кардааст. Мисолҳои рангину дилкаш, доира ва нақшаҳои дақиқ. шарҳу эзоҳоти равшани мафҳумҳои мураккаб, мухтасарбаёнй ба асари муаллиф ҳусни тоза бахшидаанд.

«Бадоеъ-ул-афкор». Номи пурраи ин китоби Мавлоно Камолиддин Ҳусайни Кошифй (асри ХУ-ХУ1) «Бадоеъ-ал-афкор фи саноеъ-ал-ашъор» аст. Он аз муқаддима, ду боб ва хотима иборат буда, аз санъатҳои бадей ва нақди шеър баҳс мекунад. Дар фаслҳои цудогонаи бобҳои он низ дар бораи шеър ва навъу қисматҳои он, ғазал, қасида, қитъа, фард, маснавй,, мусамматҳо, доир ба мисраъ, байт, наср, хелҳои наср, оид ба санъатҳои шеърй, қофия ва ҳоказо фикру андешаҳо ронда шудааст. Кошифй низ мисли дигар адабиётшиносони

замонаш ба мазмуни асарҳои бадей бештар аҳамият дода, бар замми таъини циҳатҳои зоҳири мазмуну мӯҳтавиёти жанрҳоро баён намуда, дар хусуси онҳо фикрҳои муҳим гуфтааст. Аз цумла ӯ доир ба маснавй чунин менависад:

«Маснавй дар луғат чизеро гӯянд, ки мансуб бошад ба масно, яъне ду-ду ва дар истилоҳ шеъре бошад, ки ҳар мисрае аз ӯ мустан зами қофияе бувад. Пас ҳар байтро ду қофия лозим бувад ва инро муздавац низ гуфтаанд ва маънии издивоц, цуфт гардондан аст, яъне шоир дар як байт ду қофия цамъ кардааст ва ин навъи шеър дар қиссаву ахбор ва ҳикояту таворих истеъмол кунанд, аз он циҳат ки назми вақоеъ ва мутаввилоти аҳвол ба як қофия аз қабили мустаҳилот бошад, чун «Шоҳнома» ва монанди он».

Боби якум «Дар саноеъи шеърй» қисми асосии китоб буда, шарҳу тафсири тақрибан ҳама санъатҳои бадеиро фаро гирифтааст.

Боби дуюми асар «Дар баёни уюби назм, ки онро илми нақд хонанд ва яке аз улуми адабй донанд» ба илми танқиди адабй бахшида шудааст. Дар он оиди нақду ноқиди фикрҳои цолиби диққат ба назар мерасанд. Чунончи, Кошифй моҳияти нақди адабиро ин тавр образнок маънидод кардааст: «Дар истилоҳот иборатест аз илме, ки бад-он цайиди (хубии) шеър аз рӯи он матамайиз (мумтоз, имтиёздор) гардад ва нек аз бад фарқ карда шавад. Ва ин илмро ба циҳати он нақд гуфтаанд, ки чунончи нақоди дирҳами пок аз миёни дироҳами мағшуш (ғашдодашуда, қалбакй, носара, ғайрихолис) интихоб кунад; инцо низ соҳиби ин илм ба табъи ваққод (зеҳни тез) сухани покизаю беайб аз миёни суханони ношоиста ва маъюб илтиқот (ёфта чидан) намояд».

Дар хотимаи «Бадоеъ-ал-афкор», ки ба илми қофия оид буда, аз ҳафт фасл фароҳам омадааст, аз масъадаҳои маънии қофия, ҳуруфу ҳаракоти он, навъҳои қофия, авсофи қофияҳо, айбҳои қофия ва ҳоказо сухан меравад.

«Бадоеъ-ал-афкор»-и Кошифй арзиши баланди илмию амалй дорад. Матни як нусхаи он бо муқаддима ва феҳристи истилоҳот дар Москва (1977) аз цониби донишманди соҳаи адабиёт Р.Мусулмонқулов рӯи чопро дидааст.

«Бадоеъ-ус-саноеъ». Яке аз асарҳои машҳури адабиётшиноси асри XV Атоуллои Ҳусайнӣ, ки соли 1493 бо маслиҳати Алишери Навой таълиф ёфта, ба худи ӯ бахшида шудааст, чунин ном дорад. Муаллифи китоб дар шаҳри Нишопур ба дунё омада,дар синни цавонӣ ба шаҳри Ҳирот меояд ва дар ҳамин цо тамоми илмҳои замонаашро меомӯзад. Атоуллои Ҳусайн\ дар илми адабиётшиносӣ асарҳои зиёде доштааст; вале то имрӯз асарҳои «Бадоеъ-ус-саноеъ» ва «Рисолаи қофия»- и ӯ дастрас асту халос.

«Бадоеъ-ус-саноеъ» аз дебоча, муқаддима, се санъат (боб) ва хотима иборат аст. Дар дебоча сабаби таълифи китоб ва шароити иншо шудани он баён шуда, муқаддима оид ба илми арӯз, баҳрҳои машҳури он ва ғайри баҳс мекунад Дар боби аввал -«Дар баёни санъатҳои лафз\» тарсеъ, тацнис, сацъ, мувашшаҳ., муламмаъ, мураббаъ, мудаввар ва ҳоказо; дар боби дуюм - «Дар баёни саньатҳои маънавия» иҳом, талмеҳ, ирсоли масал, иғроқ, ғулувв, саволу цавоб, истиора, тамсил, киноя, таърих, таацcуб, таърих ва ғайра; дар боби сеюм- Дар муҳассаноти лафзия ва маънавия, муқобала, ирсол, тазмин, ҳусни тахаллус, ҳусни матлаб, ҳусни мақтаъ ва ҳоказо шарҳу тафсир ёфтаанд. Хотимаи «Бадоеъ-ус-оаноеъ» аз ду баҳс иборат буда, дар баҳси аввал иллатҳои шеърии лафзию маънавӣ ва дар баҳси дуюм 15 истилоҳи адабӣ, аз қабили ташбиб, насиб. ғазал, матбӯъ, саҳли мумтанеъ ва ғайра тафсир шудаанд.

Қимати бузурги «Бадоеъ-'ус-саноеъ», пеш аз ҳама, дар он аст, ки муаллмф ба баҳсу мунозира ва таҳлилу таҳқиқ бештар диққат медиҳад. Ҳангоми баҳсу мунозара аз осори домишмандони гузаштам форсу тоцик иқтибос маравад. Дар бештари маврид, хусусан ҳангоми баёни навъҳои баҳрҳои арӯз аз шоирони буэурги адабиёти тоцик мисолҳои шеърӣ оварда, муаллифони онҳоро нишон медиҳад; Асари мазкур арзиши бузурги илмию амал\ ва адабӣ дорад, онро «дар роҳи цамъбаст намудани афкор ва ақоиди адабиётшиносӣ ва эстетикии тоцику форс цидду цаҳди циддие шуморидан мумкин аст»[1].

Дар ҳақиқат, ақидаои адабию эстетикии Атоулло Ҳусайнӣ хеле цолиби диққат буда, ҳоло ҳам аҳамияти худро гум накардаанд. Масалан, ӯ ягонагии лафзу маънӣ ва тобеияти суханро бар мазмун таъкид карда навиштааст: «Бидон, ки асл дар санъатҳои лафзӣ - он аст, ки лафзро тобей маънӣ созанд.

Балки асл дар цумлаи зебоиҳо - он аст, ки калом бар вацҳе адо ёбад, ки дар фаҳми маънӣ ва латофати он, дар ҳукми таркиб ва салосати он халале падид наёяд; на он, ки дар ҳусну зинатҳои сухан кӯшанду чашм аз холи халалҳои маънӣ бипӯшанд ё он ки, масалан, маънии хос гӯянду тариқи ҳусни адо напӯянд» (с.13). Бешубҳа, «Бадоеъ-ус-саноеъ» ба арзиши бузурги илмии амалӣ ва назарӣ соҳиб буда, дар таҳқиқи сайри таърихии афкори эстетикии суханварони форс-тоцик, омӯхтани таърихи адабиёт ва муҳити адабии замони муаллиф аҳамият дорад. Ба он Навой баҳои баланд дода, аз цумла гуфтааст: «Маълум нест, ки дар фан ҳаргиз касе ба ин андоза китобе цомеъ ва муфид таълиф карда тавонад».

«Мацмаъ-ус-саноеъ». Ин асари Сиддиқии Ҳусайнӣ оид ба санъати бадей ва нақди шеър буда, соли 1650 таълиф шудааст. Китоб аз муқаддима ва 4 боб - «Дар тақсими калом», «Дар баёни бадали лафзӣ», «Дар зикри саноеи маънавӣ», «Дар сирқати шеър» ва хотима иборат буда, дар он 73 санъати бадей, 10 навъи шеър ва 9 истилоҳи гуногуни адабиётшиносӣ шарҳу тафсир ёфтаанд. Дар «Мацмаъ-ус-саноеъ» инчунин афкори адабию эстетикии муаллиф ифода ёфтааст. Аз цумла ӯ мувофиқати лафзу маънӣ, яъне ягонагии шаклу мазмуни асари бадеиро талқин намуда, бартарии мазмунро дар ваҳдатӣ онҳо таъкид менамояд. Зимни шарҳи санъату истилоҳот ӯ доир ба Муиззӣ, Ҳоқонӣ, Салмони Савацӣ, Навой ва дигар шоиру адибон ҳикояту ривоятҳои ацибе меорад, ки барои муайян намудани лаҳзаҳои ҳаёту хусусиятҳои эцодиёти онҳо муфиданд. Дар асар инчунин андешаҳои муҳими тадқиқотӣ ва назарӣ амиқу муносибати дақиқи муаллиф ба адабиёти бадей ифода ёфтаанд. Муносибату таваццӯҳи муаллиф махсусан нисбати эцодиёти Хусрави Деҳлавӣ ва фикру мулоҳизаҳояш аз хусуси эцодиёти ӯ шоёни диққатанд. Чоряки мисолҳои рисола аз осори ин

1.Мусулмонкулов Р. Сарсухан дар китоби Атоулло Хуоайнӣ «Бадоеъ-ус-саноеъ». -Душанбе: Ирфон, 1974, сах. 8.

суханвари соҳибистеъдод иқтибос шудааст.

Аз бобҳои асар боби «Дар сиркати шеър» басо муҳим ва навоварона таълиф ёфтааст. Дар он муаллиф оиди сиркати шеър ва навъҳои он мулоҳизаҳои цолиби диққатро ба миён мегузорад. «Сирка - дуздй аст ва сирқаи шеър он аст, ки шоир шеър ё мазмуни дигареро ба номи худ кунад», - менависад ӯ оиди маънои луғавй ва истилоҳии сирка.

«Мацмаъ-ус-саноеъ» рисолаи пурарзиши илми бадеъи гузаштагонамон буда, барои тадқиқу омӯзиши мероси замони мозй материали фаровоне медиҳад.

Хамин тавр, адабиёти тоцик дар давоми таърихи ҳазорсолааш ҳамеша аз асосҳои назарии адабй баҳраманд гардида, нашъунамо ёфтааст. Ба ғайр аз рисолаҳои назарй - адабие, ки мо баъзеи онҳоро мисол овардем, боз як қатор шоиру нависандагон дар дебочаи девонҳои худ бобати шеъру шоирй мулоҳизаҳои цолиби диққат гуфтаанд. Ҳамчунин тазкираҳои зиёде, ки ҳар яке барои омӯхтан ва муайян кардани хусусиятҳои хосаи эцодиёти суханварони асил аҳамияти намоёне доранд, дар инкишофи афкори адабию назарй низ саҳми цудогона гузоштаанд. Ин цо ёдрас намудани «Тазкират-уш-шуаро»- и Давлатшоҳи Самарқандй (асри XV), «Музокир-ал-аҳбоб»- и Сайид Ҳасанхоца Нисорй (асри XVI), «Музаккир-уя-асҳоб»- и Малеҳои Самарқандй (асри XVII), *Оташкада*- и Лутфалибеки Оэар (асри ХУШ), *Хизонаи омира»- и Ризоқулихони Ҳидоят, *Тазкират-уш-шуаро»- и Фазлии Намангонй (асри XIX), *Тӯҳфат-ул-аҳбоб»- и Возеҳи Бухорой (асри XIX) ва дигарҳо қобили қабул аст. Ин тазкираҳо ва боз даҳҳо дигаре, ки ин цо зикр нашуданд, дар пешрафти афкори эстетикии суханваронамон роли муайян бозидаанд.

Таьрихчаи афкорм адабй-иазарй дар Аврупо ва Русияи асрҳои миёна. Дар асрҳои миёна дар Аврупо илми адабиёт ба андозаи зарурй инкишоф наёфт. Ҳукмронии иртицоии динй сабабгори инқирози илм, аз цумла афкори адабии назарй гардид. Андаке дертар - дар асрҳои ХУ-ХУП , ки замони Эҳё ва Маорифпарварй аст, болоравии илми адабиет ба назар мерасад. Дар натицаи муборизаҳои шадиди ицтимой дар қатори дигар илмҳо муносибат ба адабиётшиносй низ ранги дигар мегирад Адабиётшиносй диққату эътибор ва шавқу ҳаваси

адибонро бештар ба омӯхтани ҳаёти воқей, забони халқ равона менамояд. Суханварони бомаҳорати давр - Леонардо да-Винчии итолиёнӣ, Лопе де-Вега ва Сервантеси испонӣ, Раблеи Франсавӣ, Шекспири англис чӣ дар асарҳои бадей ва чӣ дар осори илмӣ-назариявии худ тасвири ҳақиқати рӯзгорро маҳаки асосии эцод қарор дода, ба ҳалли мавзӯъҳои инсондустӣ, ҳалқпарварӣ, маънавияти инсон зиёдтар эътибор медиҳанд.

Дар асрҳои ХУП-ХУШ адабиётшиносӣ дар асоси муваффақиятҳои мавцуда инкишоф меёбад. Як силсила суханварони асил ҳам бо таълифоти бадеии худ, ҳам бо ақидаҳои назарии эстетикиашон дар пешрафти илми адабиёт саҳми муносиб гузоштаанд. Аз цумла Бэкон дар асари худ *Доир ба арзиш ва такмили илмҳо» нахустин бор истилоҳи таърихи адабиётро истифода кард ва онро илми мустақил ҳисоб намуд. Олими дигари франсавӣ - намояндаи барцастаи эстетикаи классицизми Сарб Буало нуқтаи назар ва андешаҳояшро дар асари худ «Санъати шеър» (1674) ифода намуда, дар бораи қонунияти адабиёти бадей фикрҳои саҳеҳу возсҳ мегӯяд. Ба қавли ӯ, «зеботар аз ҳақиқат чизи дигар нест; фақат ҳақиқатнигорӣ бебадалу гаронбаҳост».

Дар замони маорифпарварии Аврупо дар адабиётшиносӣ масъалаи реализм - ҳақиқатнигорӣ диққату эътибори донишмандонро бештар ба худ цалб менамояд. Аз ин циҳат махсусан асарҳои файласуфи франсавӣ Дени Дидро (1713-1784) «Дар бораи назми драмавӣ», «Парадокс дар бораи актёр», мутафаккири немис Готхольд Лессинг (1729-1781) «Лаокоон», «Драматургияи Гамбург* аҳамияти калон доштанд. Ин донишмандон ва маорифпарварони дигар аз офарандагони осори бадеъ талаб мекарданд, ки ба воқсияти зиндагӣ, ба кашфи моҳияти ҳаёти ицтимой ҳамеша содиқ бошанд. Инчунин онҳо дар асарҳояшон масъалаи шахсият ва цамъиятро пеш гузошта, роли муҳитро дар ташаккули шахс таъкид менамуданд ва конкретонидани характерҳоро дар адабиёт зарур медонистанд.

Афкори назарии адабӣ дар Аврупо тараққиёти баланди худро дар асри XIX, псш аз ҳама, дар осори файласуфи намоёни немис Гегел намоиш медиҳад. Ӯ дар «Лекцияхо оид ба эстетика» (1817-1829) тараққии санъатро аз Шарқи қадим (ки онро ватани шакли рамзии санъат

номидааст) то замони худ аз назар гузаронида, доир ба масъалаҳои назарии он андешаҳои гаронбаҳо гуфгааст. Масалан, ӯ арзиши маърифатии адабиёту санъатро муайян карда, хулоса мебарорад, ки адабиёту санъат воситаи муҳимтарини маърифати ҳусн аст. Ё ин ки ӯ дар бораи қонунияти сегонаи цинсии адабиёт мулаҳизаҳои пурқимат рондааст, ки онҳо минбаъд дар тадқиқоти В.Г.Белинский «Тақсимоти назм ба цинсҳо ва навъҳо» идома ва тасдиқи худро ёфтаанд. Ҳамчунин Гегел дар асарҳояш ба фардияти санъаткор, ба ифодаи характер дар сабку услуб аҳамияти калон дода, назарияи романро муайян менамояд. Ӯ романро эпоси ҳозира медонад, ки тасвири ҳаёти фардии шахс ва саҳми вусъатноки иҷтимоиро дар худ цамъбаст намудааст. Гегел дилбастаи назми Шарқ буд. Ин аст, ки ҳангоми тадқиқи лирикаи ишқии Ҳофиз шеърро «зиндагии фардии шоир» медонад: «Аз сурудҳои ишқии Ҳофиз тамоми зиндагии фардии шоир намоён аст... Ин шеърҳо як саҳнаи томанд, ки шоир худро аз он цо ба мо намоён месозад – рӯ ба рӯ, чашм дар чашм, кушодадилии зебо ба инсон бо тамоми вуцудаш намоён мегардад»[1].

----

1. Гегель Георг Вильгельм Фридрих. Эстетика в четырех томах. Том Ш.—
М.: Искусство, 1971, с.502.. " .

Тавассути образ гуногунрангу сермаъно шудани назм ва камолоту эҳтишом касб намудани онро Гегел ин тавр маънидод кардааст: «Образ дар мазмуни худ моҳияти фикрро дар воқеияти ба он хос ифода мекунад. Махсусан назми Шарқ дар худ тамоми ҳашамату пурррагии образ ва муқоисаҳоро маҳфуз медорад» (с.386-387).

Ҳамин тавр, муҳокимаҳои ӯ оиди назарияи адабиёт, табиати эстетикию маърифатбахшии санъат имрӯз ҳам қобили қабул аст. Дар асри XIX дар илми адабиёт масъалаҳои назарияи реализми танқидӣ низ мавриди баррасӣ қарор мегиранд. Аз цумла Стендал адабиётро оинаи зиндагӣ дониста, талаб намудааст, ки он бояд қонунияти олами ҳаётиро кашф намояд. Инчунин ӯ зарур мешуморад, ки адабиёт бояд на танҳо ба дунёи зоҳирӣ, балки ба цаҳони ботинии шахс ҳам сар фурӯ ниҳад. Нависандаи дигари француз Балзак хусусиятҳои методи эцодии адабиёти маорифпарварӣ, романтизм ва реализмро аз чанд циҳат муайян

карда, оиди масъалаи характер ва алоқамандии он бо ҳаёти иҷтимоӣ мулоҳизаҳои пурқиматро пеш меронад ва мафҳуми «инсони иҷтимоӣ»-ро дар илми адабиёт ҷорӣ менамояд.

Инкишофи илми санъату адабиёт дар Русияи асрҳои миёна бо номи як зумра донишмандону суханварони бузург алоқаманд аст. Асарҳои илмии Лаврентий Зизаний, Мелетий Смотрицкий, епископи вологдаӣ Макарий, Феофан Прокопович, андешаҳои назариявии Ломоносов, Сумароков, Державин, Фонвизин, Тредиаковский ва дигарҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар Русия аввалин мулоҳизаҳо доир ба адабиёт дар асрҳои X - XI баён шуда бошанд ҳам, асарҳои махсуси назарии адаб\ дар охири асри XVI, китобҳои ҷудогонаи «Поэтика» ва «Риторика» боз ҳам дертар, яъне дар асри XVII ба вуҷуд омадаанд. Олимони назариётчии ин даврҳо бештар ба афкори муаллифони Юнони қадим такя намуда, адабиётро инкишоф медоданд. Аммо чи тавре муаллифони китоби «Возникновение русской науки о литературе» (М.: Наука, 1975) таъкид месозанд, ин олимон аз амалияи зиндаи эҷодӣ, ҷараёни адабии халқи рус то андозае дур буданд. Ислоҳи ин норасоии илми дар асри ХУШ таҳти сарпарастории Пётри Кабир оғоз меёбад. Натиҷаи сиёсати дурбинонаи ин марди бузург буд, ки минбаъд афкори адабии эстетик\ низ ба болоравӣ рӯй меоварад. Фаъолияти адабиётшиносии В.К.Тредиаковский (1703-1769), М.ВЛомоносов (1711-1765) гувоҳи ин фикранд.

Донишманд ва суханварон В.К.Тредиаковский ва М.В.Ломоносов дар натиҷаи суботкорона омӯхтани мероси маънавии қадима, осори мутафаккирони ҳамватани худ, таҷрибаи эҷодии халқ ба кашфи табиати махсуси адабиёти рус муваффақ гаштанд. Махсусан кашфиётҳои В.К.Тредиаковский доир ба тарзи шеъргӯии тоники (ҳиҷошумор) ва силлабо-тоникӣ (заданок), М.В.Ломоносов доир ба назарияи «се услуб» («услуби олӣ», «услуби миёна», «услуби поёнӣ») барои инкишофи минбаъдаи афкори назарии адабии Русия роҳи васеъ кушоданд. Инчунин онҳо дар масъалаҳои назариявии санъату адабиёт аҳамияти тарбиявӣ-маърифатдиҳӣ» асарҳои реалистиро махсус таъкид

намуда, роҳҳои минбаъдаи ба ҳам наздик шудани назми китобатии русро бо эцодиёти даҳанакии халқ нишон додаанд, ки то ҳанӯз ин хидматҳо аҳамияти худро гум накардаанд.

Дар таърихи афкори адабӣ-назарии Русия андешаю мулоҳизаҳои революционерҳои демократ саҳифаи дурахшонеро мемонад. Гуфтан равост, ки ин мунавварфикрон олимони хосаи назарӣ набуданд, балки ақидаҳои эстетикии худро бевосита дар амалия татбиқ намуда, тавассути фаъолияти серқирраи худ дар бедории шуури мардуми кишвари хеш ҳиссаи сазовор мегузоштанд. Ватандӯсти шӯълвар, инсонпарвари беназир В.Г Белинский дар байни ин заковатмандон мавқею мартабаи цудогонаро соҳиб аст.

Балинский Висаррион Григорьевич (1911-1848) дар таърихи адабиёти рус ва эстетика ҳамчун мунаққиди адаб\, мутафаккир ва публицисти шӯълавар машҳур аст. Ӯ дар оилаи табиб дунё омада, дар шӯъбаи филологияи Университети Москва муддате чанд (1829-1832) таҳсил намудааст. Барои афкори пешқадам ва драмаи зиддикрепостноии «Дмитрий Калинин» аз университет хориц шудааст.

Мақолаи аввалини илмиаш «Юрзуҳои адабӣ» дар журнали «Телескоп» соли 1834 нашр шудааст. Фаъолияти илмию адабии ӯ бо журналҳои «Отечественные записки» ва «Современник» алоқаманд аст. Дар як силсила мақолаю тақриз ва рисолаҳое, ки дар тӯли начандон зиёди солҳо (ӯ ҳамагӣ 37 сол умр дидааст) ба майдон омадаанд, хеле масъалаҳои муҳими назарии адабӣ мавриди барраси қарор гирифтаанд. Аз ҳамин нуқтаи назар махсусан асарҳои ӯ «Сояи санъат», «Тақсимоти назм ба цинсҳо ва навъҳо», «Сухан аз хусуси танқид», «Александр Пушкин», «Назаре ба адабиёти рус\ соли 1847» ва ғайра аҳамияти бузургеро соҳибанд. Мактуби машҳури адабиётшинос ба Гогол як навь цамъбасти афкори адабию эстетикӣ ва сиёсию ицтимоии ӯ эътироф шудааст.

Эстетикаи Белинский бар принципҳои таърихият асос ёфтааст. Ӯ ҳар як материали санъат ва савияи инкишофи онро бо вазъи ицтимоию сиёсии цамъият шарҳу тафсир намуда, роли пешқадами реализми адабиёти русро дар характер» озодихоҳии он амиқу

равшан ошкор менамояд. Муҳаққиқ дар мақолаи «Оид ба повестҳои цаноби Гогол» ба эцодиёти адиб баҳои сазовор дода, навпардозии қиссаҳои «Арабески» ва «Миргород»-ро «ҳодисаи ғайриоддй» дар адабиёт меҳисобад ва ўро дар як саф бо Пушкин гузошта чунин хулоса мебарорад: «Агар инъикоси ҳаёт саҳеҳ бошад, вай халқист». Аз рўи ҳамин кашфиёт ў адабиётро шуури халқ медонаду таъкид менамояд, ки дар адабиёт чун дар оина рўҳия, орзую омоли мардум ва рўзгори он инъикос ёбад. Ба монанди ин мулоҳизаҳои амиқи ў оиди мувофиқат ва ягонагии шаклу мазмун, предмети тасвири адабиёт, фарқи адабиёти бадей аз илм ва ғайра цолиби диққатанд, ки оиди онҳо дар мавриди мувофиқ сухан хоҳем кард.

Белинский ҳамчун мунаққиди нахустини рус дар мисоли эцодиёти Пушкину Лермонтов, Гоголу Грибоедов, Герцену Тургенев, Гончарову Некрасов ва дигарон ба назарияи методи эцодй дахолат карда, моҳияти навцўию нававарии эцодиёти онҳоро ошкор месозад. Муҳимтарин масъалаҳои адабиёти рус ва эцодиёти бузургтарин намояндагони онро якцоя бо цараёни умумицаҳонй таҳқиқ менамоад Аз ин рў, афкори назарию эстетикии муҳаққиқ, ки бар таҳлили амиқу мўътамади эцодиёти Гомеру Аристофан, Сервантес, Шекспиру Байрон, Гётею Шиллер. Диккенсу Волтер Скотт ва дигарон асос ёфтааст, шавқангезу аз циҳати илмй асоснокканд.

Арзиши афкори адабии назарии ин адабиётшиноси асил имрўз ҳам баланд аст. Барои мисол ба ақидаҳои ў оид ба се цинси адабй тақсим шудани адабиёти бадей муроциат менамоем. Дар зимни ин ақидаҳо ў афкори Арасту, Гегелро оиди ин масъала пурқувват намуда, муҳимтарин қонунияти цинсиву жанрии осори бадеъро муайяи кардааст. Ин бозёфти илмии ў дар замони мо низ қимати худро гум накарда, чун дастуруламал оиди омўзиши масъалаи мазкури назарияи адабиёт хизмат мекунад.

Белинский нисбати адабиёти Шарқ. аз цумла адабиёти форс-тоцик мулоҳизаҳои цолиби диққатро пеш рондааст. Чунончи, ў ҳангоми муайян намудани қимати бадеии

«Марсияҳои Рим» - и Гёте ба назокату латофати назми форс-тоцик маҳлиё гашта, моҳияти таърихию ицтимой ва бадеию эстетикии онро муайян кардааст.

Добролюбов Николай Алексадрович (1836-1861) намояндаи дигари революционерҳои демократи рус аст. Ин мунаққид ва публицисти шуцоъ, ки ҳамагй 25 сол умр дидааст, дар оилаи рўҳонй ба дунё меояд. Баъди дар мактаби динй таълим гирифтан институти педагогиро дар Петербург хатм кардааст. Добролюбов бисёр фикрҳои солимеро, ки ба ақидаи Белинский наздик аст, пеш рондааст. Инчунин ў бо Н.Г.Чернышевский, Н.А.Некрасов ҳамақида буда, дар журнали «Современник» бо онҳо ҳамкорй кардааст. Нуқтаи назари ў дар мақолаву тақризҳои зиёде ифода ёфтаанд. Чунончи, ў соли 1658 масъалаҳои «Солҳои аввали салтанати Пётри Кабир», «Доир ба мақоми унсурҳои халқият дар инкишофи адибиёти рус», «Тамаддуни рус дар таълифи цаноби Жеребцов» - ро нашр менамояд, ки дар онҳо ақидаҳои адабию эстетик\, фалсафй ва таърихии ў баён шудаанд, Солҳои 1859-1860 ў мақолаҳои «Обломовчигй чист?» (оид ба романи «Обломов»- и И.А.Гончаров), «Олами зулмот» на «Шуои нур дар кишвари зулмот» (дар бораи пьесаҳои А.Н.Островский), «Кай рўзи ҳақиқй фаро мерасад?» (оид ба романи «Арафа» - и И.С.Тургенев - ро эълон менамояд. Дар онҳо муҳаққиқи зимни таҳлили асарҳои адибони номбурда дар бораи масъалаҳои назарии адабиёту санъат мулоҳизаҳои гаронбаҳоро пеш рондааст. Инчунин андешаҳои пурқимати ў дар таълифоташ «Мусоҳибаи дўстдорони каломи рус», «Роцеъ 6а дарацаи иштироки халқият дар тараққиёти адабиёти рус», «Ҳацви рус дар замони Екатерина» на амсоли инҳо идома ёфтаанд.

Дар афкори адабй-назарии Добролюбов ду ақида бештар назаррасанд. Инҳо яке таълимоти ў доир ба назарияи халқият асту дигаре ҳақиқати воқей ва инъикоси бадеии он мебошанд. Дар масъалаи аввал муҳаққиқ хеле муфассалу махсус ворид гашта, асосҳои принципи халқияти адабиётро ошкор намудааст. Аз ин рў, мувофиқи шаҳодати адабиётшиносони рус ташаккули принципи халқияти адабиёту санъат аз афкори ин муҳаққиқ нуктасанц оғоз меёбад. Дар масъалаи дуюм таносуби ҳақиқати воқей бо

ҳақиқати бадей у мисли суханварони пешқадами дигар, махсусан В.Г.Белинский, вазифаи ицтимоии адабиёту саньатро, пеш аз ҳама, дар тацассуми ҳақиқ.ат мебинад. Ба қавли ин муҳаққиқи сохибистеъдод, осори бадеъ зодай ҳақиқат асту бас.

Фаъолияти эцодии Добролюбов дар таърихи танқиди адабй, эстетика ва публицистикаи рус нақши намоёне аз худ гузошта, дар инкишофи минбаъдаи илмй адабиёт таъсири амиқе расондааст.

Чернышевский Николай Гаврилович (1828-1889) дар таърихи афкори мардуми Русия ҳамчун мутафаккири бузург, файласуф ва публицист, муаррих ва иқтисодчй, дар айни замон мунаққид ва санъаткори сухан мақоми баландеро соҳиб аст. Таълимоти ў оид ба эстетика ва нуқтаи назари ў ба адабиёт асосан дар рисолаи илмиаш «Муносибати эстетикии санъат ба воқеият» баён ёфтаанд.

Аз ақидаҳои мунаққид бештар аз ҳама назарияи зебой цолиби диққат аст. Ба қавли ў, «худи ҳаёт зебост». Барои инсон, - менависад ў, - ҳамон вуцуд зебост, ки аз вай нишонаҳои ҳаёт зоҳир гардад. Тасаввури зебой барои ҳар кас ҳар хел аст ва бо идеяю фаҳмиши ў вобаста мебошад, мегўяд ў ва ҳусни духтараки рангпаридаи камхун ва духтараки дигари суп-сурхи фарбеҳ, чусту чолок ва дасту панцаи мардона доштаро аз нигоҳи ашрофи шаҳрй ва деҳқони меҳнаткаш шарҳу эзоҳ медиҳад. Мутафаккири бузург ба муқобили назарияи идеалистон оид ба номукаммалии ҳаёт на зебоии он, доир ба нуқсонҳои табиат, ки онро гўё санъату адабиёт мукаммал месохта бошанд, баҳс ороста, ба чунин кашфиёти адаб\ меояд: санъат василаест, ки моро бо ҳат ва зебоиҳои он шиносо мекунад, тацрибаи индивидуалии инсонро бой мегардонад, тарафҳои мураккаби зиндагиро маънидод менамояд ва ниҳоят, дар бораи он ҳукм мебарорад!

«Мо зебоиро беинтиҳо» дўст медорем, мо ба он ишқ. меварзем, аз он хурсанд мешавем, чунон ки аз дўсти цон\ шод мегардем. Аз ин мебарояд, ки дар латифаи зебо\ як чизи аз ҳама беҳтарин, чизи цонпарвару ба дили мо ниҳоят наздику азиз мавцуд аст»,- менависад ў ва бо исрор таъкид менамояд, ки чизи дар рўи замнн зеботар аз инсон нест..

Акидаи дигари пурқимати Чернышевский дар бораи алоқамандии узвии назарияи предмет ва таърихи он аст. Дар ин масъала низ мутафаккири бузург изҳори дурусти ақида намуда, амалия (таърихи предмет) - ро аввал мегузораду назарияи онро ҳосилаи амалия мешуморад. Инчунин фикру андсшаҳои ин суханвар дар бораи мақоми бузурги зиндагисозии санъат цолиби диққатанд. Ба қавли ӯ, санъат китоби дарсии зиндаг\ аст.

Хулоса, андешаю мулоҳизаҳои гаронбаҳои Н.Т.Чернышевский ва революционерҳои демократи дигари рус ҳам дар такомулоти афкори назарии адаб\, ҳам дар инкишофи мафкураи пешқадами цомеаи Русия нақши босазо гузоштаанд.

Адабиётшиносии муосири тоцик. Илми адабиёти муосири тоцик як цузъи узвии адабиётшиносии цаҳон аст. Ташаккули он бо номи устод Айн\ алоқаманд мебошад. С.Айн\ бо «Намунаи адабиёти тоцик», бо асарҳое, ки дар бораи Фирдавс\, Ибни Сино, Рудак\, Саъд\, Бедил, Наво\ ва дигарон навиштааст, принципҳои асосии омӯзиши таърихи адабиётамонро муайян намудааст. Илми адабиётшиносии муосири тоцик дар оташи муборизаҳои сахти идеолог\ обутоб ёфта, аз давраи ташаккулёбиаш то имрӯз дар ҳалли умдатарин масъалаҳои сиёсию ицтимоии цамъият фаъолона иштирок менамояд.

Дар таърихи адабиётамон таҳқиқи сарчашмаҳои асосии адабиёти асрҳои гузашта, цамъоварии мероси адабии намояндагони алоҳидаи он, таҳқиқи моҳияти умумии ақидаҳои ицтимоиву ахлоқии онҳо аз тарафи як силсила муҳаққиқон сурат гирифтааст, ки дар ин цода махсусан хизматҳои» А.Мирзоев,Чернишевский Н.Г. Избранные литературно-критические статьи.. -М. -Л: Государственное изд. Дет.лит. Мин.просв. .РСФСР, 1953, с3б7.

А.Болдырев, Х Мирзозода, Н.Маъсум\, Р.Ҳодизода, Е.Бертелс, А.Афсаҳзод, С.Саъдиев, А.Абдуллоев, У.Каримов калон аст. Омӯзиши таърихи адабиёти муосири тоцик, ки аз тадқиқи эцодиёти бадеии устод Айн\ оғоз ёфта буд,, минбаъд аз цониби адабиётшиносон Р.Ҳошим. И.Брагинский, Ш.Ҳусейнзода, М.Шукуров, С.Табаров, А.Маниёзов, Р.Амонов, Л.Демидчик, А.Сайфуллоев, А.Набиев ва дигарон идома

ёфт. Тацрибаи омӯзиши таърихи адабиёти тоцик дар як силсила тадқиқот, «Очсркҳои таърихи адабиёти тоцик», асари колективии шашцилдаи «Таърихи адабиёти муосири тоцик. Инкишофи жанрҳо» ва ҳоказо цамъбаст гардидааст.

Дар солҳои 50-60-и садаи XX омӯзиши масъалаҳои таърихи назарияи адабиёт-илмҳои бадеъ, арӯз ва қофия ривоц, ёфт ва дар ин кор аз адабиётшиносони соҳибтацриба Б.Сирус, Т.Зеҳнй, А.Сатторов. Х.Шарифов, Р.Мусулмонқулов фаъолона иштирок намуданд. Маҳз ба туфайли саъю кӯшишоти онҳо асарҳои назарии Родуён\, Ватвот, Шамси Қайси Розй, Хусрави Дехлавй, Чом\, Атоуллои Ҳусайн\ ва дигарон дастраси ҳаводорони илми адабиёт гардид.. Мннбаъд як силсила тадқиқоте ба миён омаданд, ки дар онҳо масъалаҳои хоса назарии адабиёт мавриди баррасй қарор ёфтаанд. Дар ин хусус алоҳида таъкид намудани китобҳои Б.Сирус «Қофия дар назми тоцик», «Назарияи нави қофиябандй дар назми тоцик», «Арӯзи тоцик», Т.Зеҳнй «Санъатх,ои баде\ дар шеъри тоцик\, «Санъати сухан», Р.Мусулмонқулов «Асрори сухан», «Анъана ва навовар\», Х.Шарифов «Услуб ва камолоти сухан», «Каломи бадеъ ва як силсила рисолачаҳои МШукуров, Х.Мирзозода, Ҳ.Шодиқулов, С.Табаров, Ю.Акобиров, Б.Худойдодов, С.Саъдиев, А.Сайфуллоев ва дигарон, ки зери рубрикаи «Китобхонаи назарияи адабиёт нашр шудаанд, ба мақсад мувофик. аст.

Солҳои охир роли танқиди адабй низ дар раванди адабии цор\ циддитар гардид. Дар асарҳои насли нави адабиётшинссон ва мунаққидони тоцик - Х.Отахонова, Ц.Бақозода, Ю.Акобиров, Ҳ.Шодиқулов,М.Рацабов, А.Абдуманнонов ва дигарон рӯйдодҳои чараёни цории адаб\, ҳусну қубҳи таълифоти осори бадеъи ҳамзамонон мавриди циддии омӯзиш қарор гирифтанд..

Хулоса, адабиётшиносии муосири тоцик дар авцу нумӯъ аст. Он имрӯзҳо ба ҳалли мураккабтарин масъалаҳои таърихи адабиёти гузаштаву ҳозираи тоцик даст зада, муҳимтарин проблемаҳои инкишофи таърихи адабиёт ва цараёнҳои ғоявию услубии

он мазмуну шакли милл\,анъанаю навовар\ образу образнок\, методҳои эцод\ ва дигар қонунияти назарияи адабиётамонро таҳқиқ менамояд.

АДАБИЁТ:

1. Аристотел. Фанни шеър. Душанбе: Ирфон, 1985.
2. Атоулло Маҳмуди Ҳусайн\. Бадоеъ-ус-саноеъ. Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р.Мусулмонқулов. Душанбе: Ирфон, 1974. 222с.
3. Бақоев М. Дар бораи шеъру шоир\ // Ҳаёт ва эцодиёти Хусрави Деҳлав\. Душанбе: Дониш, 1975, с. 240-265.
4. Белинский В.Г. Чанд мақола. Сталинобод: нашрдавтоцик, 1961. 86.
5. Каримов И. Истиқлол ва маънаият. Т.: Ўзбекистон, 1994, с.20.
6. «Тарцумон-ул-балоға» ва «Ҳадоиқ-ус-сеҳр». Таҳияи матн, муқаддима ва тавҳезоти Х.Шарифов. Душанбе: Дониш, 1992, 144с.
7. Насируддини Тўс\. «Меъёр-ул-ашъор» Душанбе: Ориёно, 1992. 152.с.
8. Низомии Арўзии Самарқанд\. Чаҳор мақола: Мураттиб, муаллифони сарсухан ва ҳозиркунандагони чоп Х.Шарифов, У.Тоиров.
9. Сатторов А. Афкори адаби ва эстетикии Абдураҳмони Цом\. Душанбе: Ирфон, 1975. 104 с.
10. Ҳусейнзода Ш. Шарифов Х. Мақоми Ибни Сино дар шеъру адаби тоцик. – Душанбе, 1985.
11. Шамси Қайси Роз\. Ал-мўъцам. Муаллифи Сарсухану тавҳезот ва ҳозиркунандаи чоп. У.Тоиров. Душанбе: Адиб, 1991. 44 с.
12. Унсурулмаол\ Кайковус. Кобуснома. Ба чоп ҳозиркунанда. М.Мумуллоаҳмадов. Душанбе: Маориф, 1979. 130 с.

САВОЛ ВА СУПОРИШОТ:

1. Дар бораи инкишофи афкори адаб\-назар\ дар юнон ва Рими қадим маълумот диҳед.

2. Оиди зиндагиномаи Арасту нақл намоед.

3. Дар асарҳои адабии назарии Арасту кадом масъалаҳои адабиётшинос\ мавриди муҳокима қарор гирифтанд?

4. Дар бораи афкори назар\-адабии Герацкий маълумот диҳед.

5. Мутафаккирони адабиёти классикии форсу тоцик адабиётшиносиро аз кадом илмҳо иборат медонистанд?

6. Унсурмаол\ Кайковус дар бораи иншои шеър +\ гуна ақида дорад?

7. Нуқтаҳои асосии «тарцумон-ул-балоға»-ро шарҳ диҳед.

8. «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» дар бораи кадом масъалаҳои назарии адабиёт баҳс менамояд? Дар бораи мазмун ва мундарицаи ин китоб маълумот диҳед.

9. Низомии Арўзии Самарқанд\ дар китоби худ «Чаҳор мақола» дар бораи шеъру шоир\ ч\ мегўяд?

10. Дар бораи мазмун ва мундарицаи «Ал-мўъцам» маълумот диҳед.

11. Оиди нуқтаҳои асосии «Лубоб-ул-албоб», «Меъёр-ул-ашъор» нақл намоед.

12. Дар бораи афкори адаб\ ва эстетикии А.Цом\ маълумот диҳед.

13. Нуқтаҳои асомии «Арўзи Сайф\» ва «Цамъи мухтасар»-ро шарҳ диҳед.

14. Дар бораи арзиши илми амал\ ва назарии рисолаҳои «Бадоеъ-ал-афкор». «Бадоеъ-ус-саноеъ» маълумот диҳед.

15. Моҳияти афкори адаб\-назариро дар Аврупо ва Русияи асрҳои миёна шарҳ диҳед.

16. Дар афкори адабии назарии В.Г.Белинский, Н.А.Дабролюбов, Н.Г.Чернишевский кадом масъалахо мавриди муҳокима қарор гирифтаанд?

17. Дар бораи адабиётшиносии муосири тоцик ва цустуцуйҳои илмии намояндагони он маълумот диҳед.

1.

АДАБИЁТ- ЯК НАВЪИ САНЪАТ

Санъат ва навъҳои он. Санъат цавҳари хурсандию илҳоми инсон ҳисоб меёбад. Вай шавқу завқ ва ҳиссиёту афкори одамонро ифода намуда, чун воситаи ғановатмандии маънав\ ва тарбияи ахлоқии мардум хизмат менамояд. Санъат ҳаёти моро зеботар намуда, пурмазмун мегардонад. Он дар замири мо ҳисси ватандўст\, инсондўст\ ва некхоҳиро ба цунбиш оварда, доираи цаҳонбинии моро фарохтар мегардонад. Осори санъат касро рўҳбаланд менамояду завқи зиндаг\ мебахшад, имкониятҳои номаҳдуди инсониро намоиш медиҳад.

Зиёда аз 2500 сол муқаддам дар Юнони қадим дар бораи нўҳ олиҳаи зебо\ - ҳомиёни санъат мифе паҳн мегардад. Ҳар яке аз ин олиҳаҳо ҳомии ягон навъи санъат буданд. Дар он замон баъзе илмҳоро, чунончи таърих ва астрономияро низ ба санъат нисбат медоданд. Худи санъат бошад, аслан панц навъ буд: адабиёти баде\, меъмор\, тасвир\, мусиқ\ ва театр. Аз байн асрҳо мегузаштанд, сохти цамъият тағйир меёфт, инсоният қонуниятҳои нав ба нави олами ҳастиро кашф менамуд. Аммо ҳамон панц навъи санъат ҳамеша одамонро нисбати ҳаёт дилгарм мекард.

Ҳамин тавр, аз замонҳои қадим одамон санъатро, аз цумла адабиёти бадеиро пояи асосии зиндаг\, манбаи хушбахт\ ва завқу сафо донистаанд: «кулли он чизҳоеро, ки ба кас фараҳу шод\ меоранд: мусавварахо, шеъру таронаҳо, пайкараҳои дилфиребро одамон аз рўи эҳтиёц офаридаанд», - гуфта буд донишманди Рими қадим Лукресий.

Дуруст аст, ки санъат на танҳо ба кас «фараҳу шод\» меоварад, балки авзои гуногуни эмосионалии моро таъмин ҳам менамояд. Дарацаи таъсири осори санъат ба мардум гуногун аст. Яъне одамон аз асари санъат ба дарацаи гуногун лаззат мегиранду ба моҳияти он ҳар хел сарфаҳм мераванд. Ба ин, пеш аз ҳама, доираи васеи цаҳонбин\, савияи баланди маълумот, тарбияи эстетик\ мусоидат менамояд. Маълумоти баде\ ва эстетик\ завқу табъи

инсонро инкишоф медиҳад. Яке аз вазифаҳои асосии тарбияи эстетик\ бошад, таҳлил карда тавонистани ciҳатҳои гуногуни асари санъат аст.

Санъат навъҳои гуногун дорад: меъмор\, ҳайкалтарош\, рассом\, мусиқ\, театр ва ҳоказо. Дар байни навъҳои он меъмор\ мавқеи чудогонаро соҳиб аст. Зеро асари меъмориро одамон натанҳо аз рўи талаботи модд\, балки дар асоси эҳтиёцоти маънавию эстетикии хеш низ бунёд мекунанд. Аз ин рў иншоотҳои меъмор\ бояд натанҳо мустаҳкаму муносиб, балки зебою дилнишин ҳам бошанд. Ҳар як асари меъмор\ дар мо ҳиссиёти гуногунро бедор карда, завқу табъамонро тарбия мекунад. Чунончи, биноҳои хушнамуд ва бо камоли ҳунармандию санъатвар\ сохта шуда дили касро шод мегардонанд, якрангию нозебии онҳо бошад, ҳисси афсурдадил\ ва бадбиниро бедор мекунад. Биноҳои зебое, ки дар пойтахти мамлакатамон бунёд шудаанд – иншоотҳои ҳозиразамони меъмории Олий Мацлис, сарои «Туркистон», меҳмонхонаи «Ўзбекистон», музейи «Амир Темур» ва ҳоказо бо тарҳи зебою дилкаши худ бинандаро ҳам ба вацд меоранд ва ҳам ба ў рўҳу илҳоми тоза ва нишоту сурур адо мекунанд.

Санъати тасвир\ низ чун санъати меъмор\ дар қонеъ намудани талаботи эстетикии инсон роли калон мебозад. Таъсири эмосионалии ин навъи санъат ба одамон басо зиёд аст. Зеро сурату нигоришҳо як навъ ноқили афкору ҳиссиёти рассоманд.

Дар асарҳои санъати тасвир\ низ воқеият инъикос меёбад, вале он айнан нусхабардор\ нашуда, балки дар шакли цамъбаст кардашуда бо образҳои цомеъ тасвир меёбад. Фарқи рассом\ аз суратгир\ (фотография) низ дар ҳамин аст. Суратгир\, ки ҳар як предмет ва объекти тасвирро бе обу ранг ва бе тобишу хоҳиши суратгир айнан акс мекунад, санъат намебошад. Он ҳунар асту дар он эцодкор\ камтар ба назар мерасад. Асари санъати тасвир\, агар он дар ҳақикат хам бо маҳорати баланди баде\ офарида шуда бошад, бинандаро ба андешаю мулоҳиза водор месозад, дар ў боиси пайдоиши ҳаяцону изтироб, шодию андўҳ, ғазабу нафрат мегардад. Мусаввараҳои Беҳзод,

Рембранд, Рафаэл ва дигарон ҳамин гуна хусусиятҳоро соҳибанд, ки боиси пайдо шудани ривоятҳои пурмазмун шудаанд.

Санъати мусиқа низ мояи хушнудии халқ аст. Аз азал он ҳамдаму ҳамнафаси одамон мебошад. Ин аст, ки одамон дар давоми асрҳо асбобҳои гуногуни мусиқ\ сохтаанду оҳангҳои мухталифро эцод кардаанд. Олами мусиқ\ сеҳрангезу нотакрор аст. Он метавонад одамро рӯҳбаланд карда, мубориз намояд. Санъати мусиқ\ боиси зинда гардидани хотирот, ғаму андӯҳ, хушиву хурсанд\, ҳаяцону изтироб ҳисоб меёбад. Суруд ё навои хуш дар меҳнат ва мубориза рӯҳу тавоно\ ато мекунад, дар вақтҳои танҳо\ ба кас ҳамнафас мегардад, ғаму андӯҳро дур мекунад. Дар бораи циҳати эҳсосзоии мусиқа адиби рус И.С.Тургенев чунин навишта буд: «Маро ҳец чиз ба гиря мацбур карда наметавонад. Гоҳо шеърҳои Пушкин маро ба риққат меоранд, лекин аз шунидани мусиқии ғамангезе аксар вақт гиря мекунам».

Ё ин ки устод Айн\ таассуроти худро аз санъати овозхонии Ҳоц\ Абдулазиз ин тавр баён намудааст: «Ман мусиқиро бисёр дӯст медорам, садои ларзишдори дутор бо нолаи пуршӯри танбӯр дили аламдидаи маро, ки аз ғояти ҳасрат ва андӯҳ мацоли ҳаракаташ намондааст, дар ларзиш ва шӯриш меоварад. Ҳар гоҳ ин нолаи шӯрангез ва суруди ларзишомез аз нохун ва гулӯи мусиқашиноси кӯҳансоле сар барзанад, цӯшу хурӯши дили хасраткашидаам дучандон мегардад. Зеро ҳар нағма ва суруде, ки дар ин ҳолат навохта ва гуфта меояд, чунон ки сурати айёми шабоб ва саргузашти рӯзҳои цавониамро аз пеши назарам ягон-ягон мегузаронад, инчунин гиреҳҳои дили хунгаштаамро, ки монанди ғунчаи лола тан ба тан доғ барҳам бастаанд, ба пеши чашмам варақ-варақ мекушоянд…».

Таъсири ҳиссии асари мусиқ\ вобаста ба тарзу мавриди ицро, характери асар гуногун буда метавонад. Зеро санъати нафиса хусусияти цоме\ дорад. Санъаткори асил дар осори худ маъниҳои зиёдеро цой медихад ва аз он ҳар кас маънии ба худ наздикро меёбаду завқ мебарад. Инчунин таъкид равост, ки маърифати санъат ва лаззат бурдан аз назокати он ба малака вобаста аст. Барои фаҳмидани мусиқии классик\, аз чумла «Шашмақом» онро гӯш карда

тавонистан, ба моҳияти он сарфаҳм рафтан, худро ба ҳавои он цўр сохтан, хуллас ба мусиқа дода шудан лозим аст. Яъне бо гузашти айём ва мунтазам шунидани навоҳои асари мусиқ\ инсон ба моҳияти он сарфаҳм маравад. Ин ҳолат инчунин шогирдонро водор менамояд, ки бо саъю харакат бошанд, асари рассомро бештар пеши назар оварда оиди он мулоҳиза ронанд, суруду мусиқиро гўш карда ба ҳамбастагии овозҳо эътибор диҳанд, асари баде\ хонанду ҳунари эцодкорро дақиқназарона таҳлил намоянд.

Театр низ монанди меъмор\, рассом\, мусиқ\ як навъи санъат аст. Он ҳам ҳақиқати воқеиро дар образҳои баде\ инъикос намояд. Дар ин бобат бештар ин воқеаи ацоиброро хотиррасон мекунанд. Нақл мекунанд, ки шахсе дар бозгашт аз шикор ба тамошои «Отелло» ворид мегардад. Вай ба фиребу фитнаҳои Яго тоқат накарда, як даста тири дар камонаш мавчударо ба Яго хол\ мекунад. Баъди ин ўро ба қатл ҳукм мекунанд. Рўзи дигар цасади ҳар ду - актёру тамошобинро дар як цо гўронида дар болои қабрашон чунин менависанд: «Ба беҳтарин актёр ва беҳтарин тамошобин». Дар театри замони мо чунин ҳолатҳо албатта, рўй намедиханд. Чунки тамошобини имрўза медонад, ки воқеаҳои дар саҳна ба вуқўъ оянда ҳақиқати воқе\ набуда, тасвири бадеии он аст.

Театр бо ҳаёти одамон алоқаи мустаҳкам дорад. Он набзи зиндаг\, туғёни тафаккур ва рўҳияи мардумро ифода намояд. Қаҳрамонҳои асари сахнав\ аз мард\ ва номард\, шуцоат ва хиёнат, муҳаббат ва садоқат, вафодор\ ва бевафо\, хуллас аз масъалаҳои замону инсон баҳс мекунанд. Мутаффакири забардаст К.С.Станиславский театрро «китоби ҳаёт» номида буд. Адиби рус Н.В.Гогол театрро ба минбаре монанд карда буд, ки аз он ба одамон бисёр чизи хубро гуфтан мумкин аст. Ин маъниро асосгузори драматургияи миллии тоцику ўзбек Маҳмудхоца Беҳбуд\ аз адибони дигари цадид бармаҳал пай бурда, драмаи «Падаркуш»-ро бо мақсадҳои муайян эцод кардааст.

Дарҳақиқат, театр ифодагари сўзу гудози дили халқ аст. орзуву мақсади ўст. Он на фақат ҳаёти одамиро пурмазмун намуда, ба кас завқи баде\

мебахшад, вай инчунин қодир аст, ки шуури мардумро бедор карда, ба дигаргун сохтани ҳаёти ицтимо\ водор намояд.

К.С.Станиславский гуфта буд: «Театр аз либосовезак оғоз меёбад». Ҳақ асту рост. Зеро ҳамаи кормандони театр дар якцояг\ асари санъат меофаранд, ҳаёти маънавии инсонро зебову пурмаъно мегардонанд. Инак, андеша фармоед… Баъди харидани билет бо димоғи чоқ ва табъи болида бегоҳирӯзиро мунтазир мешавед ва, ниҳоят, бо рафиқи дилхоҳатон либосҳои тозаю идона пӯшида, сӯҳбаткунон ба тамошо меравед. Хушу хуррам вориди театр мешавед. Мабодо ҳаво сард бошад, палтову плашро кашида ба гардероб месупоред, барномаи намоишро харида, бесаброна рӯихати иштироккунандагони спектаклро аз назар мегузаронед.

Намоиш ҳанӯз сар нашудааст. Тамошобинон ду-ду, се-се ҳама оромона дар фое рафтуо доранд. Диққати якеро расмҳои актёрон ба худ кашидаасту андешаи дигар дар банди тамошои имрӯза. Сеюм\ аз кору бори худ сӯҳбаткунун мунтазири тамошо. Занги дуюм зада мешавад. Ба зали тамошо даромада, цоятонро ёфта менишинед. Парда ҳанӯз пӯшида. Баъди занги сеюм чароғҳои зал оҳиста хомӯш мегарданд. Нури прожекторҳои рангоранг саҳнаро шӯълавар мекунанд, роҳбари мусиқ\ цои худро мегирад ва баробари ҳаракати чӯбдасти ӯ оркестр садо мебарорад. Залро хомӯш\ фаро мегирад. Савти оҳанг паст шуда, парда оҳиста кушода мешавад. Ба амалиёту гуфтугӯи актёрон дода мешавед. Воқеаҳои саҳна диққати шуморо ба худ цалб менамоянд, задухӯрди қаҳрамонҳо ҳиссиёти шуморо бедор мекунанд. Шумо бевосита шарики воқеаҳои инъикосшаванда мешавед, таассуф мехӯред, бад мебинед, гиря мекунед, лаънат мехонед, дӯст медоред, механдед, завқ мебаред. Тақдири ин ё он қаҳрамони асар ба шумо таъсир мегузорад. Спектакл бо танаффусҳояш дуним-се соат давом мекунад. Парда пӯшида мешавад. Тамошобинон иштирокчиёни асарро, ки даст ба даст пеши саҳна меоянд, бо кафкӯб\ истиқбол мегиранд, гулдастаҳо тақдим менамоянд. Шумо аз театр бо рӯҳи тоза, фикру мулоҳизаҳои нав мебароед. Роҳравон воқеаҳои навакак дидаатон шуморо ба фикр кардан водор менамоянд, дар хусуси

бозии ин ё он актёр мулоҳиза меронед, лаҳзаҳои цудогонаро ба ёд меоред, суханҳои пурмаъно ва латифи аз саҳна шунидаатонро беихтиёр такрор мекунеду ҳамин тавр боз як тарафи ҳақиқати воқе\, моҳияти зиндаг\, саҳифаи таърих пеши назаратон ба цилва меояд.

Баъди тамошои ҳар як спектакли хуб шумо ба ҳаёт, ба одамон дигар хел назар мекунед, аз қаҳрамонҳои мусбат панд мегиред,, пайрави хислати нек мешавед. Бараъкс, тасвири кирду кор ва қиёфаи манфури одамони паст, беадаб, фиребгару ҳаннот ҳисси бадбинии шуморо бедор мекунанд. Тамошои спектакл ба шумо як цаҳон таассуроти нациб мегузорад, табъи хуш мепарварад, рӯҳи тоза мебахшад. Дар пеши назари шумо қаҳрамонони зинда амал мекунанд ва бо савти форами мусиқ\ ва ороиши саҳна якцоя рӯҳия ва завқи бадеии шуморо бедор мекунанд. Пас, фаромӯш накунед, ки шумо ҳам офарандаи асари саҳнав\ ҳастед. Зеро муваффақияти ҳар як спектакл ва комёбии театр ба табъу хоҳиш ва иштироки шумо вобаста аст. Дар ин хусус андешаҳои зерини санъатшинос М. Шарофов низ цолиби диққатанд:

«Модоме ки санъатдӯст ҳастеду азми театр рафтан кардаед, пас кӯшиш намоед, ки боинтизому маданиятнок бошед… дар заоли тамошо бо либоси зимистона нишастан, дар аснои намоиш пичир-пичир гап задан, бемаврид хандидан, хӯрок хӯрдан, ҳар замон ба саҳна луқма партофтан, ба спектакл дер монда омадан аз рӯи одоб нест. Агар дер монед, беҳтараш ба зали тамошо то танаффус надароед. Ҳар як сухани бемаврид ва рафтори ночаспони шумо метавонад диққати актёрро парешон кунад, димоғи дигаронро сӯзонад. Меҳнати пурмашаққати санъаткор ва ҳайъати театрро қадр намоед. Зинҳор фаромӯш накунед, ки театр ва ҳайъати эцодию маъмурияти он ба хизмати шумо омодаанд.

Спектакл интиҳо меёбад ва шумо ба баромадан саросема нашавед. Аввал аз цо хеста иштирокчиёни намоишро бо хушнуд\ ва кафкӯб\ истиқбол намоед. Шумо бо ин рафтори олиҳимматонаи худ рӯҳи санъаткоронро мебардоред, ба онҳо қувваю илҳоми нав мебахшед. Аз тамошоҳи нав ҳамеша

воқиф бошед ва дар худ одати театр рафтан парваред. Спектаклро фаҳмидан, меҳнати санъаткорро қадр намудан, театрро дӯст доштан хам санъат аст».

Хулоса, одам маҳз ба шарофати санъат аз лаззатҳои ҳаёт баҳраманд мегардад. Зеро он аз рукнҳои асосии рӯзгори мо, зебу зинати зиндагиамон буда, ба дилҳо фараҳ ва ба цисмҳо қувваю ғайрат, рӯҳбаланд\ мебахшад.

Фарқи адабиёти баде\ аз навъҳои дигари санъат Адабиёти баде\ аз навъҳои дигари санъат бо усул ва тарзи эцоди образҳо фарқ мекунад. Маълум аст, ки ҳар кадоми навъҳои санъат дорои таърих ва анъанаҳои хос буда, дар ифодаи мақсад аслиҳаю воситаи хешро соҳибанд. Масалан, воситаи асосии тасвир дар рассом\ мӯқаламу ранг буда, он дар ҳайкалтарош\ корд, гац, рег мебошад. Дар мусиқ\ садою оҳанг, дар санъати театр ҳаракату амалиёт ифодакунандаи мақсад мебошанд. Барои адабиёт забон (сухан) воситаи асос\ ва аслиҳаи аввалдарацаи ифодаи мақсад аст. Ба қавли Насириддини Тӯс\, «моддаи шеър сухан аст» ва ба қавли М.Горкий «нахустунсури адабиёт забон мебошад». Маҳз дар ҳамин маън\ адабиёти бадеиро «санъати сухан» меноманд. Гарчанд воситаву аслиҳаи ифода дар навъҳои санъат гуногун бошанд ҳам, аммо мақсади ҳамаи анвои санъат як аст. Ин мақсад хизмат расондан ба одамон, бой гардонидани олами эмосионал\ ва васеъ намудани цаҳонбинию маънавиёти онҳост.

Дар байни навъҳои мухталифи санъат адабиёти баде\ бо хусусиятҳои хоссаи худ фарқ мекунад. Сабаби ин дар он аст, ки образҳои адабиёти баде\ бевосита ҳис карда намешаваНд, ба назар наменамоянд, шунида намешаванд. Одам меъмор\, расм, рақс барин навъҳои санъатро бевосита мебинад, мусиқ\ ва сурудро мешунавад. Инсон ҳангоми мутолиаи ҳикоя, қироати ғазал кӯшиш менамояд, ки маъниҳои дар онҳо ниҳон бударо фаҳмад. Танҳо баъди он образи бадеиро – манзараҳои ҳаёти инсониро тасаввур менамояд.

Мусаввир ва ё ҳайкалтарош қиёфа ва пайкараи одамонро офарида, ба туфайли тасвири ҳолати вуцуд ва ифодаи рӯю чашми вай олами ботинии ӯро ба андеша мегирад. Рассом бо килки мӯъцизаосо, бо рангомезиҳои нақш расми зебои ҳаётро мекашад ва манзараҳои дилфиреби табиатро цовидон\

мегардонад. Хайкалтарош муцассамаи одамонро аз санг офарида, сурат ва сирати онро ба муҳокима мегирад. Аммо на рассом ва на ҳайкалтарош бо ин ҳама ҳунарманд\ тамошобинро ба олами афкор, эҳсос ва сирру асрори ниҳону мураккаби ботини одам шинос карда наметавонанд. Онҳо ба воситаи намуди зоҳирии аён\ бинандаро фақат то як андоза бо цаҳони ботинии образ шинос месозанду халос. Аммо асари баде\ бар хилофи маҳдудияти санъатҳои рассомию ҳайкалтарош\ ба цойҳои нозук ва дастнораси ниҳонхонаи олами ботинии инсон даст мезанад, торҳои нозуки эҳсосоти ўро бо тамоми мураккабиҳояш ба цилва меорад. Мусиқ\ низ аз бисёр циҳатҳо ба назм наздик аст, аммо он ҳам аз адабиёти баде\ фарқ дорад. Мусиқ\ монанди назм ба дилу цони шунаванда роҳ ёфта, тобишҳои нозуки ҳиссиёту кайфияти одамро фаро гирад ҳам, аммо дар бораи воқеа ва рафти ҳодисаҳои тасвиршаванда тасаввуроти равшану мукаммал ба вуцуд оварда наметавонад. Дар ин бобат он аз назм оцизтар аст. Ин вазифаи болоиро фақат каломи бадеъ, сухани адабии тасвир\ ба цо меоварад.

Бояд иқрор шуд, ки санъати сухан ба монанди рассомию ҳайкалтарош\, рақсу асари саҳнав\ образ ё воқеаи ба он алоқамандро якбора ба назари хонанда намоиш дода наметавонад. Ё ин ки мисли мусиқ\ фавран эмосияҳои рўҳиро бедор намуда, «дилро об карда наметавонад». Аммо санъати сухан ба воситаи образҳо ҳам сифатҳои зоҳирию ботин\ ва ҳам сифатҳои аёну ҳам ниҳони асрорангези инсониро равшан ва аниқ ба тасвир мегирад. Ин цо ёдрас намудани чашмони Султон Маҳмуди Сазнавиро (аз романи «Фирдавс\»-и С.Улуғзода) ба мавқеъ донистем. Зеро устод Улуғзода тамоми тарафҳои аёну ноаёни кирдору гуфтори ин шахси бадсиришти таърихиро танҳо ба воситаи чашмони бигизвори ў фош намудааст.

Дарҳақиқат, адабиёти баде\ аз навъҳои дигари санъат фарқ мекунад. Ин цо вардани як порчаро аз сўҳбати ду санъаткори бузург барои исботи мақсад лозим донистем. Дар он ҳусну зебоии табиат барои Абдураҳмони Цом\ меъёрест, ки ба таври цомеъ истифода шуда, барои ташбеҳ ба ҳар як предмети цоннок чун қиёси матлуб ба кор омадааст:

Рӯзе Цом\ бо шоирон ва дӯстонаш Наво\, Беҳзод ва дигарон ба саёҳати дашту дамани атроф мебарояд… «Цӯши баҳор буд. Табиат бо тамоми қудрат ва камоли эъцоз цилванамо\ мекард. Мурғон дар наво буданд. Цом\ ва ҳамроҳи ӯ аз таровати баҳор ва ҳусни табиат ҳарисона лаззат мебурданд. Боронаки маҳин борид. Вале хуршед аён буд. Рангинкамон зуҳур кард. Борон монд. Саҳро атрогин гашт.

- Ч\ дилрабост ин манзара, – гуфт Цом\.
- Нақши «Аржанг»-и Мон\, - гуфт Беҳзод.

- Наққоши нигорхонаи Чин, - гуфт Цом\ - лекин афсӯс, ки баҳористон, ки имрӯз дар он булбул наво мехонад, обшор нағма мекунад, аз офтоби ҳаводис месӯзад ва аз тундбоди айём хазон мегардад ва аз ин ҳусни оламоро нишоне намемонад, ҳама чиз дар ин дунё зудгузар ва бебақост.

Ч\ бояд кард? – савол партофт Беҳзод.

Бахорро, ки аз анфоси он бадан цон мегираду дил сурур, ғанимат донистa чунон аз он баҳраманд бояд шуд, ки файзу баракати он то баҳори оянда расад, цавонию умр ҳам баҳор аст, аз ин рӯ бахору цавонию умрро ғанимат шумордан ва дар ин фасл тухме дар мазраъи ҳаст\ коштан зарур аст.

Баъд Цом\ аз Беҳзод хоҳиш кард, ки ин манзараи зеборо бо мӯқалам дар қоғаз цон бахшад. Беҳзод роз\ шуд. Онҳо оҳиста-оҳиста ба пеш кадам мемонданд. Цом\ ба осмони сабзгун ва абрпорахои даввон нигариста зери лаб чизе мегуфт.

Оё устод шеър мегӯянд? – пурсид Беҳзод.

На, - цавоб дод Цом\, - нармии табиати баҳорро мебинаму меҳрубонии модар ба ёдам меояд. Беҳуда ҳам ҳукамои қадим заминро чун модари мушфиқ напиндоштаанд. Агар таваццӯҳ намоед, мебинед, ки замин ҳам ҳамаро фурӯ бурда, барои тифлонаш ғизо медихад, -Цом\ аз замин як барги гиёҳро канда ба даҳон андохт.

Ч\ некӯ фармудед, устод, алҳақ ин гуфтор худ шеър аст, - гуфт Беҳзод.

Зебо\ ҳамеша дили шоирро ба туғён меорад ва боиси эцоди шеъри нав мешавад, гӯё як-ду байт ҳам ба хаёл меояд.

Шунавем, мумкин аст?

Ҳанӯз носанцида, вале майли шумо, – марҳамат бишнавед:

Абри найсон соябон бар торами гардун[1] задаст,

Лола чатри лаъл[2] бар фарши зумуррадгун[3] задаст.

Бар ҳарири нилгуни об ҳайронам, ки бод

Сад ҳазорон нақшро бе дасту бе афсун задаст.

Цом\ ба осмону абр, лолаву сабза, обу бод ишорат карда шеърро ниҳоят пуртаъсир хонд. Чеҳрааш мисли гулҳои баҳор\ механдид.

Баҳ, баҳ, ч\ олицаноб, - изҳори таҳсин кард Беҳзод ва гуфт: - Аз ин манзара ҳазор бор пурцозибатар».

Мақсад аз пурра овардани ин иқтибос таъкид намудани он аст, ки ч\ тавр манзараи реалии бахорон ба фикру ҳисси шоир тасалсули зебоию ҳусниёт ангехта, барои бо тасвиркориҳои образнок ва таъбирҳои мацоз\ кашидани расму нақши дилрабои цузъҳои табиат ӯро ба илҳом овардааст ва ин манзараи олами ҳаст\ аз реалияти худ «ҳазор бор пурцозибатар» ба тасвир гирифта шудааст.

Ҳамин тавр, адабиёти баде\ ҳамчун як навъи санъат маҳз ба туфайли образҳо фикру зикр, хаёлоти инсониро ба доираи биниш ва нигориш кашида, одамро дар асарҳои адаб\ бо тамоми мақсаду нияташ, сурату сираташ акс менамояд. Маҳз ба туфайли чунин афзалиятҳо адабиёти бадеиро «тоци санъат» мешуморанд ва он қимати маъриф\, ахлоқ\, ғояв\, эстетикиро ба туфайли образ касб намудааст.

Фарқи адабиёти баде\ аз илм

Маълум аст, ки тафаккури инсон\ ду хел мешавад: илм\ ва баде\-эцод\. Тафаккури илм\ аз тафаккури баде\-эцод\ фарқи намоён дорад. Илм ҳақиқати зиндагиро ба тариқи цамъбастҳои илм\ ва бо далелҳои мантиқ\ цамъбаст мекунад. Санъату адабиёт бошад, олами ҳастиро ба воситаи тасвири манзараю лавҳаҳои зиндаи воқеият, ба воситаи образҳои баде\ нишон медиҳад. Аз ин рӯ, образро ҳамчун шакли дарк намудани ҳаёт ва инъикоси фикри санъаткор аломати фарқкунандаи санъату адабиёт медонанд.

Фарқияти илму адабиёти бадеиро аз ҳамин хусусияти асосии санъату адабиёт цустан ба мақсад мувофиқ аст. Маҳз барои ҳамин эҳсоси қабули шоир ва дақиқназарию мушоҳидакории ӯ амиқу рангин ва хаёлу фантазияаш бою ған\ мебошад.

Олами ҳаст\ бо тамоми цузъи тафсилоташ ягона аст. Барои ба хулосаҳои комилу пухтаи зиндаг\ расидан баробари ақлу хиради олимона хаёли бадеии баландпарвоз низ зарур аст. Зеро илм қонунияти обективии олами ҳастиро меомӯзаду санъаткор ин қонуниятро ҳамчун асос қабул менамояд, онро ба воситаи образнок\ таъсирбахшу ған\ мегардонад. Ин аст, ки бозёфтҳои илм\ дар адабиёти баде\ боз хам мукаммалу гуворотар мегарданд. Ба ин маън\ вазифаи санъаткор исботи ҳақиқат набуда, дар образҳо нишон додани он аст. Ин чараёнро Гегел «санъат ба воситаи образ фикр намудан аст» гуфта буд.

Ба фикри В.Г.Белинский санъат монанди ба моҳияти, объективии зиндаг\ чуқур ғӯта хӯрда, ҳодисахои ҳаётро низ таҳлил менамояд. Санъаткор ҳам мисли олим аз мушоҳидаҳои худ хулосаҳо мебарорад. Аммо фарқи байни санъат ва илм «фақат дар сари усули омӯхтану кор кардани ин ё он мазмуни муайян аст».

Ин фарқиятро муҳаққиқ ин тавр шарҳ додааст:

«Иқтисодичии сиёс\, - менависад Белинский, - бо рақамҳои статистик\ мусаллаҳ шуда бо таъсир гузоштан ба ақлу зеҳни хонандагон ё шунавандагони худ исбот менамояд, ки аҳволи фалон синф дар чамъият дар натицаи фалон ва фалон сабабҳо хеле беҳтар ё бадтар шудааст. Шоир бо роҳ\ тасвири зиндаю бурройи мавчудот, бо тасвири манзараҳои ҳақиқии рӯзгор ба хаёлоти хонандагони худ таъсир расонда, нишон медихад, ки аҳволи фалон синф дар цамъият дар ҳақикат ҳам аз фалон ва фалон сабабҳо хеле беҳтар ё бадтар шудааст. Яке исбот мекунад, дигаре нишон медиҳад ва ҳар дуяшон бовар мекунонанд: фақат ҳамин кадар фарқ хаст, ки яке бо далелҳои мантиқ\ (силлогизм) амал мекунад ва дигаре бо манзараҳо. Аммо аввалиро хеле кам касон мешунаванд ва мефаҳманд, дигареро ҳама».

Аз ин мулоҳизаҳо чунин ба назар мерасад, ки санъаткор бояд назар ба олим чашми тезбин дошта бошаду хубтар шунавад. Дар зимни вай ҳодисахои ҳаётро набояд айнан нақл кунад, балки моҳияти он ҳодисаҳоро ошкор намояд.

Дар бораи таносуби шеъру илм дар афкори классикони форсу тоцик низ андешаҳои рангин низ ба назар мерасанд. Чунончи, Шамс Қайси Роз\, Амир Хусрав ва дигарон фазилати илмро бар назм болотар дониста, нисбат ба илм зудтар рафта расидани таъсири шеърро эътироф намудаанд. Дар ин хусус Амир Хусрав чунин мегӯяд: «… шеър болотар аз ҳикмат (илм) бошад ва ҳикмат дар таҳи шеър дохил бувад ва шоирро ҳаким (олим) тавон хонд, аммо ҳакимро шоир натавон набишт. Ва сеҳрро аз баён мефармоянд, на баёнро аз сеҳр. Пас шоирро соҳир тавон гуфт ва соҳирро шоир натавон шумурд».

Барои исботи ин гуна андешаҳо мисолҳои зиёдеро аз эцодиёти нависандагон ва шоирони замонҳои гуногун овардан мумкин аст. Масалан, Бобоцон СафуроВ дар таълифоти илмии худ сабаб ва оқибатҳои нохуши ҳамлаи истилогаронаи арабҳо ва муғулонро ба хоки ватанамон исбот намудааст. Ҳамин манзараҳои таърихро Сотим Улуғзода дар қиссаи «Ривояти суғд\» ва драмаи «Темурмалик» ба тасвири баде\ кашидааст. Таълифоти Бобоцон Сафуров ва Сотим Улуғзода як мазмунро ифода кардаанд. Вале ҳар яки онҳо мувофиқи талаботи илми таърих ва қонунияти адабиёти баде\ бо аслиҳаю воситаҳои хоса ба ҳалли масъала муваффақ шудаанд. Яъне дар таълифоти Б.Сафуров далелҳои мантиқ\ ва факту ҳуццатҳо барои цамъбасти тафаккур имконият фароҳам оварда бошанд, пас дар асарҳои бадеии С.Улуғзода одамони зинда ҳамчун образҳои баде\ бо тамоми хислатҳои фардию умумиятёфтаашон хонандаро ба хулосаи муассир овардаанд. Дар ин хусус, албатта, таъсиру эҳтироси офаридаҳои адиб бештар назаррасанд. Чунин қиёсҳоро мисоли романҳои «Суломон»-и С.Айн\, сегонаи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро»-и Ц.Икром\, дилогияи «Ситорае дар тирашаб», «На ситораҳо мерезанд»-и Р.Ҳодизода ва дигар адибон овардан низ мумкин аст.

Хулоса, ҳам асари илм\ ва ҳам асари баде\ ба хонанда дар бораи қонунияти ҳаёт донишу маърифат медиҳанд. Цаҳонбинии хонандаро бо маълумоти саҳеҳ бой мегардонанд.Аммо бар замми ин моҳияти асарҳои баде\ боз дар он аст, ки ба тасаввуроти хонанда таъсир бахшида, фикр ва ҳисси нациби ўро бедор менамояд. Ба ҳамин мақсад сухани бадеии нависанда бояд ҳамеша возеҳ, зиёкор бошад ва худи суханвар бояд доимо кўшиш кунад, ки ҳодисаҳои зиндагиро ба назари хонанда бо образҳои баде\ муассир намоён сохта, ба цисму цони он таъсир бахшад.

Дар ҳақиқат, адабиёти баде\, ки ҳамчун як шакли шуури цамъият\ таърихан ташаккул ёфтааст, ба мақсадҳои бузургу нациби инсон\ хизмат менамояд. Чунонки мо дар беҳтарин асарҳои классикии умумицаҳон\ мебинем, нависандагон бо асарҳои худ вазифаҳои махсуси одамшинос\ ва инсонпарвариро адо намудаанд. Ба ин маън\, адабиёт мактаби одамият аст. Инсон дар адабиёт нафақат мавзўю предмети асосии тасвир аст, балки мақсади ягонаи он ҳам мебошад. Тарбияи ҳиссу фикри одам\, хислат ва завқи бадеии ў нияти аслии санъаткорони ҳақиқ\ аст. Аз ин рў шавқу рағбати одам\ ба олами зебо\, ки дар асарҳои санъат ифодаи комил меёбад, амалиёту кирдори бошууронаест, ки ба онҳо идеяи инсон роҳнамо\ мекунад.

Ба ин маън\ хонандае, ки асарҳои Рўдак\, Фирдавс\, Саъдию Ҳофиз, Цомию Бедил, Айнию Лоҳут\, Турсунзодаю Икром\, Улуғзодаю Муҳаммадиев, Лоиқу Қаноатро бемайлон мутолиа намекунад, ғояю мақсади муаллифони асарҳои бадеиро пай намебарад, оиди образ ва образофар\ тасаввуроти равшан надорад, бешубҳа, фикри мустақил ва саводи казо\ ҳам надорад.

Ногуфта намонад, ки масъалаи саводнок будан, мунтазам омўхтан, аз классикони адабиётамон байту ғазалҳои дилнишину пурҳикматро ёд донистан, пайвастани илму амал аз фазилатҳои олицаноби ниёгонамон ҳисоб меёфт. Аз ин рў ин масъала, ки байни мактаби миёнаву ол\ ҳалқаосо амал мекунад, ч\ дар назди хонандагон, хатмкунандагони мактаби миёна ва ч\ дар назди донишцўён-омўзгорони оянда масъулияти циддиро мегузорад.

Умуман, роли адабиёти баде\ дар ташаккул ва таҳаввули маънавиёти инсон бузург аст. Охир, гузаштагонамон тарбияи тафаккури баде\ ва бад-ин васила ба камолоти ақлию маънав\ расиданро барояшон воциб медонистанд. Ба ин маън\, маҳфили шоҳномахонҳо, бедилхонҳо, гулистонхонҳо гузаронида мешуду бозори муаммошикофҳо ва шореҳони осори адаб\ гарм буд. Мардум аз ин маҳфилҳо асрори маън\ меомўхтанд, аз тасвироти бадеии ин асарҳо ба шавқ меомаданд, назокату латофати забонро пай мебурданд ва аз ҳама муҳимаш андешаҳояшонро болу пар бахшида, тафаккури бадеии худро инкишоф медоданд. Дар ин бора нависандаи маъруфи тоцик Цалол Икром\ дар ёддоштхои худ хеле таъсирбахш тасвир кардааст, ки маҳз ба туфайли чунин китобхониҳо, гўш кардани нақлу ривоятҳои ака-Турсун худро дар қаъри воқеаю ҳодисаҳои шавқовар медид ва ҳамаи ин минбаъд дар ташаккулу такомули тафаккури адиб нақши носутурдан\ гузоштааст.

Агар дар маҳфилҳои қиссагўёни «Шоҳнома» шавқу завқи мардум ба тасвири баде\ падидор ояд, дар мацлиси шеъри Ҳофизу Бедил тафаккури бадеии шунавандагон ба василаи маънишикоф\ баланд мешуд. Ҳатто мардуми бесавод ҳам аз чунин цамъомадҳо бебаҳра намемонд, дар бозору хиёбонҳо, чойхонаю растаҳо бозори шеъру шоир\ метафсид. Дар ин бора устод Айн\ чунин навишта буд: «Дар мадрасаҳои Бухоро, Самарқанд ва Хуцанд ҳаваскорони бедилдўст давраҳои алоҳида ташкил карда ва дар атрофи ягон бедилшинос ғун шуда, дар шабҳои таътил бедилхон\ мекарданд».

Ниёгонамон хуб медонистанд, ки шеър сайқалдеҳи хирад ва фаросати инсон аст. Шеъри хуб ақлҳоро ба ҳаракат меорад, зеҳни одамро бурро мекунад, ўро аз инқирози маънав\ эмин нигаҳ медорад. Аз ин рў дар сўҳбатҳо, цамъомадҳо ба бозгўи маънии шеър ҳаракат мекарданд, назокату латофати шеърро дарк менамуданд ва бо ин роҳ маънавиёти худро ған\ мегардониданд.

Бояд гуфт, ки дар замони шўро таълими адабиёт пойбанди ҳадафҳои ғояв\ буд. Дар китобҳои дарс\ ба ҳунари адиб ва бадеияти асари ў камтар

эътибор дода мешуд. Аз эцодиёти адибон дарёфтани ақидаҳои зиддидин\, зиддизамон\ мақсади асос\ буд. Акнун замон, шароит дигар гаштааст. Истиқлоли милл\ имкон додааст, ки мақому манзалати эцодкор аз рўи ҳунари эцодии ў муайян карда шавад.

Хуллас, таълиму тадриси адабиёти баде\ омўзгорони онро водор мекунад, ки ҳамеша тафаккури бадеии худро дар сатҳи баланд нигаҳ доранду цўянда ва ҳамкадами замон бошанд. Инро замони истиқлоли милл\, музаффариятҳои он, Барномаи миллии тарбияи кадрҳо ва дигар дастурҳои маънавию маъриф\ тақозо мекунанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШОТ:

1. Дар бораи хусусиятҳои санъат ва навъҳои маъмули он-рассом\, мусиқ\ ва театр маълумот диҳед.
2. Барои ч\ одамон санъатро пояи асосии зиндаг\, манбаи хушбахт\ ва завқу сафо ҳисоб мекунанд?
3. Барои ч\ дарацаи таъсири осори санъат ба одамон гуногун аст?
4. Фикри К. С. Станиславский «театр аз либосовезак оғоз меёбад»-ро шарҳ диҳед.
5. Фарқи адабиёти бадеиро аз навъҳои дигари санъат маънидод намоед.
6. Дар сўҳбати Цом\ ва Беҳзод кадом хусусияти адабиёти баде\ бештар назаррас ба тасвир гирифта шудааст?
7. Фарқи адабиёти баде\ аз илм дар чист?
8. Мулоҳизаҳои В. Г. Белинскийро дар бораи фарқи адабиёти баде\ аз илм шарҳ диҳед.
9. Роли адабиёти бадеиро дар ташаккул ва таҳаввули маънавиёти инсон бо мисолҳо фаҳмонда диҳед.
10. Барои ч\ дар гузашта ба маҳфилҳои шоҳномахон\, бедилхон\, гулистонхон\ эътибор медоданд?

ЛУҒАТ

1.Торами гардун – киноя аз гунбази осмон, фалак.
2.Чатри лаъл – киноя аз хаймаи сурх.
3.Фарши зумуррадгун – ишора ба саҳни сабзгуни (алафзори) замин.

АДАБИЁТ:

2. Астахов И. Искусство и проблема прекрасного.-Москва, 1963.
3. Бақоев М. Ҳаёт ва эцодиёти Хусрави Деҳлав\. -Душанбе: Дониш, 1975.
4. Бобоев Ю. Назарияи адабиёт. Қисми 1.Эстетика ва қадамҳои насру назми тоцик. – Душанбе: Адиб, 1988.
5. Бобоев Ю. Муқаддимаи адабиётшинос\. – Душанбе: Маориф. 1987.
6. Шарофов М. Санъати театр. – Душанбе: Ирфон, 1971.

МАЗМУН ВА ШАКЛИ АСАРИ БАДЕ/

Мафҳуми мазмун ва шакл. Мазмун ва шакл яке аз масъалаҳои асосии эстетика мебошад. Он дар таҳлилу тадқиқи асари баде\ низ аҳамияти калон дорад. Ин аст, ки онро чун дар тамоми соҳаи санъат дар адабиёти баде\ низ аз масъалаҳои муҳим ва актуал\ ҳисоб мекунанд. Зеро бе фаҳмиши дурусти қонунияти ягонагии мазмун ва шакл омузиши илмии асари санъату адабиёт ба кас муяссар намегардад.

Пешак\ бояд гуфт ки мазмун ва шакл ба ҳар ҳодисаи ҳаёт хос мебошад. Ин аст, ки ҳар як предмети табиат дар баробари шакл боз соҳиби мазмун ҳам мебошад. Масалан, дарахти себро гирем. ОН сифатҳои бисёр дорад. Аммо пеш аз ҳама бо меваи худ боиси зисту зиндагон\ ва саломатии одамон мешавад, ки ин ба мазмуни асосии он дахлдор аст. Шакли он бошад, дар ҳар қитъаи рўи замин гуногун буда, бо муҳиту шароити муайян мутобиқ мебошад. Аммо тана, шоху барг асоси шакли онро таъмин мекунанд. Ин гуна

мисолҳоро аз табиату чамъият фаровон овардан мумкин аст. Дар асоси ин гуна мисолҳо метавон гуфт, ки мазмун моҳияти ягон цисм ё предмет, асоси ягон воқеа ё ҳодиса мебошад. Шакл бошад, ифодагари мазмун аст.

Одатан баъзеҳо масъалаи мазмун ва шакли асари бадеиро соддалавҳона фаҳмида, онро сатҳ\ маънидод менамоянд. Чунончи, тамоми он чизе, ки адиб тасвир намудааст, мазмун мешуморанду он чизе ки дар назари аввал хонанда бар он бармехӯрад (аз қабили жанр, ҳацм) шакли асар мепиндоранд. Дар асл бошад, масъала ин тавр содда намебошад. Он хеле мураккаб аст. Зеро аслан мазмун ва шаклро аз якдигар цудо кардан мумкин намебошад. Аммо дар маънидоди ин масъала ба чунин ягонаг\ риоя кардан хеле душвор аст ва ҳатто имконнопазир мебошад. Бинобар ин дар бораи онҳо ба таври шарт\ дар алоҳидаг\ сухан меронем.

Мазмуни асари баде\. Мазмуни асари баде\ аз цониби адабиётшинос Ю.Бобоев ин тавр маънидод шудааст: «Мазмуни асари адаб\-ҳақиқати зиндагиест, ки нависанда онро дар тафаккур ва эҳсосоташ амиқ дарк намуда, мувофиқи цаҳонбин\ ва идеалҳои цамъиятиву эстетикиаш дар осори бадеъ инъикос мекунад».

Дар ҳақиқат, адабиёти баде\ ба монанди дигар намудҳои санъат яке аз шаклҳои фаъолияти маънавии одамон ба шумор меравад. Зеро инсон дар цараёни меҳнат кардан нозу неъматҳои моддиро истеҳсол менамояд ва бо фаъолияти маънавиаш асарҳои гуногуни санъатро ба вуцуд меоварад. Аз ин рӯ, намунаҳои нахустини асарҳои санъат аз замонҳои хеле қадим пайдо гардида, дар онҳо лаҳзаи маълуми ҳаёт ва фаъолияти одамон, баъзе циҳатҳои воқеа ва ҳодисаҳои олами ҳаст\ инъикос ёфтаанд.

Ба ин маън\ ба вучуд омадани санъат бевосита ба цамъияти инсон\ вобаста аст. Инро чунин фаҳмидан лозим аст, ки санъат дар натицаи эҳтиёци моддии одамон ба вуцуд омада, воқеиятро дар шакли баде\ инъикос менамояд ва барои талаботи ҳаёти ицтимо\ хизмат мекунад.

Ҳаёти воқе\, зиндагии цамъият ба мазмуни адабиёт ҳам далолат мекунад. Яъне санъату адабиёт худи ҳаёт набуда, балки инъикоси эцодии он аст. Аз ин

рӯ, мазмуни адабиёти баде\ воқеияте мебошад, ки суханвар, аз як тараф, аз мавқеи цаҳонбинию тацрибаи зиндагиаш дида идрок намудааст ва аз тарафи дигар, мувофиқи хусусиятҳои жанрию композитсионию тасвиркор\ ва ҳоказо эцодкорона акс намудааст.

Адабиёти баде\ ҳамчун як намуди санъат воқеа ва ҳодисаҳои ицтимоиро, пеш аз ҳама, дар асоси материали забон тасвир менамояд. Эътибор фармоед ба ин ҳикояти Саъд\:

«Мол аз баҳри осоиши умр аст, на умр аз баҳри гирд кардани мол!

Оқилеро пурсиданд, ки некбахт кисту бадбахт\ чист?

Гуфт: Некбахт он, ки хӯрду кишт ва бадбахт он, ки мурду ҳишт.

Макун намоз бар он ҳец кас, ки ҳец накард,

Ки умр дар сари таҳсили мол карду нахӯрд!»

Дар ҳақиқат, мазмуни асари баде\ бо ҳаёти воқе\, зиндагии цамъият алоқаманд аст. Аз ин рӯ, омӯзиши мазмуни адабиёти бадеиро аз муайян намудани **предмети тасвири** он шурӯъ кардан ба мақсад мувофиқ аст ва ин роҳи дурусти дарки мазмуни асари баде\ мебошад.

Предмети тасвири адабиёти баде\. Маълум аст, ки санъату адабиёт ҳаётро аз ҳар циҳат нишон дода, моро бо масъалаҳои гуногуни он шинос мекунанд. Дар асари баде\ низ бисёр циҳатҳои неку бади зиндаг\ ба ҳам муттаҳид гардида, цамбасти бадеии худро меёбанд. Муносибати суханвар бошад нисбат ба ҳодисаю вақеаҳои атроф тасодуф\ нест. Зеро худи ҳаёт ва воқеаҳои зиндаг\ дар асл ҳамин гуна хусусиятро соҳибанд. Мана ҳамин иттиҳоди (синтези) тарафҳои гуногуни зиндаг\ ба санъаткор имконият медиҳад, ки ӯ ҳаётро дар ягонагии он тасвир намояд.

Дар маркази рӯйдодҳои зиндаг\ инсон меистад. Тарафҳои мухталифи ҳаёт дар атрофи инсон муттаҳид шуда, баъд ба тасвир гирифта мешавад. Аз ин рӯ, аз ҳодисаю цузъиёти олами ҳаст\, пеш аз ҳама, инсон ва ҳаёти ицтимоии он дар маркази тасвири адаб\ қарор гирифтааст. Барои ҳамин объекти асосии тасвири санъат, хусусан адабиёти бадеиро инсон, ҳаёти ицтимоии он медонанд ва ҳисоб мекунанд.

Ин масъала таърихи қадима дошта, маънидоди онро метавон бо мисолҳои зиёд пурқувват кард. Чунончи, бори аввал инсон дар санъату адабиёти Чин, Миср, Ҳиндустони қадим 3-4 ҳазор сол муқаддам ва дар адабиёти кадимии форсу тоцик андаке сонитар ҳамцун объекти асосии тасвир қарор ёфта буд. Инро дар қатори дигар шоҳкорихои адабиёти цахонй ҳамосаи қадими ҳинд «Рамаяна», ки дар олами адаби Хиндустон достони нахустин аст, тасдиқ мекунад. Дар адабиёти Юнон ва Рими қадим бошад, дуним ҳазор сол пеш инсон пурратар дар санъату адабиёт мавқеъ ишғол намудааст, ки муҳаққиқони адабиёт инро таъқид намудаанд. Цангномаҳои бузурги Ҳомер «Илиада» ва «Одиссея», асарҳои драмавию фоцеавии Эсхил, Софокл ва Еврипид, мазҳакаҳои Аристофан мисоли равшани ин иддао мебошанд. Инсон, завқи ӯ ва муборизаи ӯ барои Ватан,шараф ва манфиатҳои цамъиятиаш аз он замон ин цониб ҳамчун объекти асосии тасвири баде\ қарор гирифтаанд.

Олими Юнони қадим Арасту ҳамин циҳати адабиёти бадеиро ба тарзи назар\ тасдиқ намуда, дар асари сецилдааш «Поэтика» таъқид намудааст, ки предмети асосии тасвири баде\ на табиат, балки инсон мебошад. Дар адабиёти халқҳои Осиёи Миёна низ инсон зиёда аз ду ҳазор сол пеш ҳамчун персонаж дохил шудааст. Дар образҳои қаҳрамонон, паҳлавонони афсонаю ривоятҳои халқ\ ва достонҳои қаҳрамон\ муборизаи ҳақиқии инсон бар зидди қувваҳои зишт, офатҳои табиат, талоши он барои ҳақиқат ва пайдории адолат тасвир ёфтааст.Номҳои Шерак , Тӯмариса, Каюмарс, Рустам, Цамшед, Сиёвуш, Коваи Оҳангар ва дигарон аз муборизаи доимии байни некию бадии мардум хотирнишон мекунанд. Ё ин ки қаҳрамонони достонҳои безаволи «Шоҳнома»-Фаридун, Рустам, Коваи Оҳангар, Сиёвуш, Баҳроми Чӯбина, Исфандиёр ва дигар паҳлавонон барои озод\, истиқлол, шараф ва номуси ватан ва халқи худ мецанганд, дар паи кори ҳақ талош мекунанд. Достонсарои беҳамто Абулқосим Фирдавс\ диловариҳои онҳо, разму набардҳо, базмҳо, орзую омол, ишқ, сӯзу гудоз, ғаму шодиии онҳоро тараннум намудааст. Дар образхои олицаноб ва дилрабои занон Гурдофариди

далери размовар, Таҳмина,Синдухт, Рудоба, Манижа сурату сирати зебои онҳоро талқин намудааст. Агарчи корнамоиҳо ва саргузашти ин қаҳрамонон гоҳо ранги афсонав\ гирад ҳам, аммо дар тасвири Фирдавс\ онҳо ҳамчун одамҳои ҳақиқии замин\ арзи вуцуд мекунанд.

Адиби маъруфи рус М. Горкий дар бораи предмети асос\, мазмуни ягонаи тасвири баде\ чунин гуфта буд: «Материали адабиёти баде\ –инсон аст». Ҳамин циҳати осори бадеъро ба ҳисоб гирифта, адабиётро «инсоншинос\» низ гуфтаанд. Аммо ин мафҳум қобили шарҳу эзоҳ мебошад. Чунки дар баъзе асарҳои баде\ танҳо манзараҳои табиат, предметҳои олами ҳаст\ аз қабили маҳлуқот, наботот ва ҳоказо тасвир ёфта, тасвири бевоситаи инсон мушоҳида намешавад (масалан, тамсилҳои «Каждум ва сангпушт», «Калила ва Димна», «Тӯтинома», достони «Мушу гурба»-и У.Зокон\ ва ҳоказо). Аммо набояд фаромӯш кард, ки ин ҳолат аз сабки хоси эцодии суханвар ва хусусияти жанрии асар ба миён омадааст. Сонияи, амалкунандагони ғайриинсонии ин гуна асарҳо чун инсон гуфтугӯ мекунанду хулқу рафтори одамиро аз худ содир менамоянд. Яъне ҳодисаҳои табиат, предметҳои олами ҳаст\ дар адабиёти баде\ барои амиқтар ва ҳарцониба равшан намудани характер ва муносибати байни одамон тасвир мешаванд. Чунки олами ҳастии инсон на танҳо дар симои одамон, балки дар муҳити материал\ ва табиате, ки онхоро иҳота кардааст, ифода меёбад. Аз ин рӯ, инсон метавонад ба воситаи тасвири табиат аз муҳити материал\ низ намудор гардад, ки дар ин бора аз ашъори шоирони адабиётамон мисолҳои зиёд овардан мумкин аст.

Ҳамин тавр, санъату адабиёт ашё ва ҳодисаю воқеаҳои олами ҳастиро тасвир карда истода, ҳамеша ва ҳатман инсонро низ акс менамоянд.

Мақеи инсон, фаъолияти қаҳрамонҳо дар асари баде\ чунон баланд ва босазо аст, ки ҳангоми ном бурдани суханварони асил фавран образҳои эцодкардаи онон ба хотир меоянд. Масалан,бо ном гирифтани устод Айн\ образҳои эцод намудаи ӯ - Одина, Ёдгор, Гулнор, Қор\ Ишкамба ба хотир меоянд. Ё ин ки образҳои Фирӯза, Дилоромканиз, Асо, Ҳайдарқул, Асад-

махсум ба номи эцодкорашон Цалол Икром\ ва образҳои Собир, Восеъ, Виркан, Фирдавс\ бо номи офарид гори худ – Сотим Улуғзода сахт алоқаманд мебошанд. Ин гуна мисолҳо собит менамоянд, ки дар маркази эцодиёти баде\ инсон, хислатҳои инсони, манфиатҳои ицтимоии одамон қарор ёфтааст.

Хулоса, инсон барои санъаткор предмети асос\ мебошад, ки ў бо ёрии вай ҳаёти воқеиро пурра инъикос менамояд. Бо ибораи дигар гўем, нависанда ҳамаи тарафҳои зиндаг\, тамоми муракабии муносибатҳои ицтимоиро вобаста ба инсон бо қонунҳои муайяни эцод\ тасвир менамояд.

Санъат ва адабиёт предмети худро ба тарзи баде\ ва шавқовар тасвир менамоянд. Аммо бояд гуфт, ки манбаи образи баде\ худи ҳаёт аст. Яъне эцодкорон образҳои бадеии худро аз ҳаёт, зиндаг\ мегиранд. Ин чунин маъно надорад, ки образҳои баде\ дар ҳаёт ба шакли тайёр мавцуданду санъаткор онҳоро ба ҳамон шакли аслиашон танҳо ба асараш дохил мекунаду халос. Агар ҳамин тавр мебуд, санъаткорро офарандаи асари баде\ ва эцодкори фаъол намегуфтанд. Бо вуцуди ин барои дуруст фаҳмидани эцоди баде\ ибтидои онро аз худи предмети санъат, яъне воқеият цустан ба мақсад мувофиқ аст.

Табиати эстетикии адабиёт ва санъат. Ба предмети адабиёт ва санъат табиати эстетик\ хос мебошад. Ҳодисаҳои табиат ва ҳаёти инсон худ аслан дорои сифатҳои эстетикии зебо\ ё зишт\, ол\ ё паст\, фоциав\ ё мазҳакав\ ва монанди инҳо буда, мацмуи онҳо циҳати эстетикии воқеиятро ташкил мекунад.Дар ин сифатҳо он цаззобие дида мешавад, ки дар мо завқи эстетикиро бедор мекунад.

Таъсири сифатҳои эстетикии ҳодисаҳои воқеият аз инкишофи ҳаёти инсон\ ва цамъияти пайдо шудааст. Ин ақида нисбат ба инсон, зиндаг\ ва офаридаҳои вай шубҳае ба миён намеоварад. Дар ин цо манзури мо тадбиқи ақидаи мазкур нисбат ба ҳодисаҳои табиат аст. Масалан, зебоии ҳайъат ва шаҳомати шерро аз озодию истиқлолцўй ва далер\ барин сифатҳои инсон\ цудо тасаввур карда, онро ба ҳодисаи биолог\ мансуб кардан мумкин нест,

чунон ки бузургии кўҳ дар адабиёт на аз рўи қонунҳои геолог\, балки аз мавқеи сифатҳои тамкину виқор ва сабру қарори одам\ васф мешавад. Ин мисол басанда аст дар тасдиқи ин ки сифатҳои эстетикии ҳодисаҳои табиатро берун аз он мазмуни иҷтимоие, ки онҳо ба туфайли ба таҷриба ва ҳаёти инсон\ ҷалб набудани худ пайдо намудаанд, тасаввур карда наметавонем. Пайдоиш ва такомули ҳам сифатҳои эстетикии ҳодисаҳои воқеият ва ҳам завқу салиқаи эстетикии одамон дар давоми таҷрибаи иҷтимо\-таърих\, фаъолияти ба дигаргунсозии муҳит равона кардаи инсон воқеъ шудааст.

Маълум аст, ки ҳангоми кор фармудани истилоҳи завқ, ахлоқ, одоб, савияи маданиятнок\, хуллас маънавияти инсон пеши назар ҷилвагар мешавад. Аз ҳамин сабаб ахлоқ, одоб ва савияи мадании одамон то ч\ андоза хуб бошад, завқи бадеии онҳо низ ҳамон дараҷа баланд ташаккул ёфтан мегирад.

Мафҳуми завқи эстетик\ нисбат ба мафҳуми завқи баде\ хеле васеъ буда, завқи бадеиро ҳам дар бар мегирад. Вай дар асоси дар муносибати эстетик\ будани инсон бо воқеият пайдо шуда, дар асоси ҳис намудани зебогиҳои воқеият ташаккул меёбад. Завқи баде\ бошад, ҳангоми хондан ва ё тамошо кардани ягон асари баде\ дар инсон пайдо мешавад, ки онро шахс дар фикру мулоҳизаҳояш баён мекунад.

Пас ҷиҳати эстетикии воқеият маҳсули шуури одамон набуда, он ба тарзи объектив\ вуҷуд дорад. Аммо мавҷудияти он фақат барои инсон аст, танҳо инсон аз зебоии он лаззат мебарад. Санъат сифатҳои эстетикии манзараҳои табиат, рўйдодҳои ҳаёти иҷтимо\, характерҳои инсон\ ва ҳоказоро тадқиқ намуда, ба онҳо баҳо медиҳад. Адабиёти баде\ низ ба монанди дигар намудҳои санъат ин вазифаи муҳимми худро ба комилан риоя кардан ва пос доштани қонуни эстетик\ адо менамояд. Дар ҳар замон инсони зебою ҷасур, бомаданият, хушодоб, аз ҷиҳати маънав\ баркамол бо фазилатҳои шоистааш диққати аҳли ҷамъиятро ба худ мекашад. Аз ин рў, эҳсосоти зебоипараст\ аз аввал бо номи инсон алоқаманд аст. Зебоипараст\ ва завқи баде\ ба гузаштагони мо ҳам хос буд. Дар ин бора метавон мисолҳои

зиёде овард, аммо хостем оиди санъати гулдўз\ ва зардўзии ниёгонамон андаке мулоҳиза ронем.

Гулдўз\ ва зардўз\ аз ҳунарҳои ниҳоят қадими халқи тоцик аст. Агар мо ба намунаҳои либосҳои суғдиён, ки дар деворҳои бостонии Варахша, Афросиёь, Панцакат акс ёфтаанд, таваццўҳ намоем, ба хуб\ мебинем, ки матои онҳо бо завқу салиқаи баланд бофта ва худи онҳо ба тарҳу шакл ҳам цолибу зебо дўхта шудаанд. Танҳо дар деворнигораҳои Афросиёби Самарқанд, ки саҳнаҳои зиёфати ташрифот\, гусели сафорат ва мўбадони зардуштиро тасвир менамоянд, чандин навъи либос, матоъ ва нақшу тарҳҳои онҳо ба назар мерасанд.

Суғдиён аз мардуми дигар бо пўшидани либосҳои ашрофона ва завқи баланди либоспўш\ фарқ доштанд. Ин либосҳо аз абрешиму зарбофту гулдўз\ намуди дилкашу назаррабое мегирифтанд, ки таърифаш ба Руму Юнону Эрон, Хитою Ҳинд расида буд. Чи тавре санъатшиносон нақл мекунанд, дар матоъҳои абрешиму сатин нақшу суратҳои мухталифе ҳастанд, ки на фақат шаклҳои ислим\ (гулу гиёҳ) ва гиреҳ\ (хату нақш) доранд, балки дар онҳо тасвири тимсолҳои рамзии марбути оину мазҳаби зардушт\ (оташпараст\) низ фаровон аст. Ба цумлаи онҳо нақшҳои тасвири мурғи Ҳумо, аспи болдор, шеру офтоб, цирмҳои осмон\, садбарг, бунафша, қаланфур, испанд ва монанди инҳоро метавон дохил кард.

Аз цониби санъатшиносон намунаҳои барцастаи бостонии ашёи гулдўзии ороиши манзил омўхта шудаанд, ки сабку усули онҳо дар давраҳои баъд аз қабули ислом дар беҳтарин намунаҳои ҳунари гулдўзии мо чун пероҳани гулдўз\, сўзан\, зардевор\, рўймол, болинпўш, зеҳак, камарбанд, китобмонак, пўпак ва ғайра идома ёфтаанд ва хушбахтона ин анъана имрўз низ аз байн нарафтааст.

Аз қадимулайём халқи моро одате буду ҳаст, ки арўс барои домод циҳози гулдўз\ тайёр мекард. Сўзан\, болинпўш, камарбанд, даструймолу цойнамозро арўсу дугонаҳои ў бо нақшу нигори зебову рангин гулдўз\ мекардаңду цомаҳоро зардўз\ менамуданд. Ба ин кор модару модаркалонҳо

низ кўмак мерасониданд.Ин асарҳои санъат чун ҳадяҳои беҳтарин пазируфта мешуданд ва баъзеи онҳоро домод мисли «номаи ошиқонаи гулдўз\» қабул мекард, зеро дар ҳошияи камарбанду дастрўмол ё болинпўш ва миёни нақшҳо байту ғазалҳои ошиқона гулдўз\ мешуданд. Ин байту ғазалҳо, ки аксаран аз осори шоирони классик ва эцодиёти шифоҳии халқ буданд, бо хатти зебои шикаста, кўф\ ва настаълиқ ба тарҳу намои гулдўзиҳо таровати тозае мебахшиданд.

Дар ҳақиқат, зебо\ цаҳони маънавии инсонро боназокат ва болатофат мегардонад. Ўро илҳом медиҳад ва рўҳбаланд менамояд. Аммо сарчашмаи зиндагии инсон ва ҳусни ў меҳнат аст. Аз ин рў, зебоиро пеш аз ҳама дар меҳнат цустуцў кардан лозим аст. Зеро зебо\ ба воситаи меҳнат аз қаъри олами табиат берун омада мукаммалтар мегардад.

Адибони маъруфи тоцик С.Айн\, А.Лоҳут\, М.Турсунзода, С.Улуғзода, Ц.Икром\, Ф.Муҳаммадиев ва дигарон дар офаридаҳояшон ҳамеша фазилати маънавии инсон ва асосҳои зебоии ўро дар ахлоқу одоб, меҳнату цамъиятдўст\ дидаанд ва талқин намудаанд. Ин нуқтаро шоири хушсалиқаи тоцик Ҳабиб Юсуф\ дар шеъри «Такя бар корат кун\» хеле хуб гуфтааст:

Ту на он дилбар, ки фахр аз зеби рухсорат кун\,
Такя бар зебоии рўи чу гулзорат кун\.
Ту на аз он моҳрўён\, ки пеши ошиқон
Ноз бар ширинии лаъли шакарборат кун\.
Аз тамоми дилбарон болотар\ аз он, ки ту
Нозу фахру такяро бар донишу корат кун\.
Ман фидои чашми ту, зеро ки мулки хешро
Посбон\ бо нигоҳи чашми бедорат кун\…

Хамин тавр, дар асари бадей циҳати эстетикии воқеият акс ёфта, мазмуни онро ташкил медихад. Аммо ин мазмун объекти муайянро ташкил намояд ҳам, бо он айнан як чиз намебошад. Зеро маълуми ҳамагон аст, ки чанд асари бадеие, ки ба як предмет ё мавзўъ бахшида шудаанд, аз циҳати мазмуну мундарица аз ҳам фарқ мекунанд. Чунки предмети тасвир ва

мазмуни асар чун аслу нусха айни якдигар нестанд. Чунин фарқ аз он сар мезанад, ки предмети тасвир ба воқеият мансуб буда, мазмун ба тафаккури санъаткор тааллуқ дорад. Аз тарафи дигар, ҳаёт ҳамеша аз он чи дар санъат акс меёбад, ғанитару васеътар буда, мазмуни асари бадей танҳо циҳатҳои алоҳидаи онро дар бар мегирад. Сонияи, мазмун на танҳо ба предмети воқей балки ба тарзи тафаккур, цаҳонбинӣ ва шахси санъаткор алоқаманд аст. Аз ин рӯ. табдили воқеият ба мазмуни асари бадей цараёни фаъоли бадей аст, ки ба мақсади муайяни цамъиятӣ нигаронида мешавад. Зеро санъат ҳама гуна вокеаҳои ҳаётиро акс намекунад, вай маҳз ба он ҳодисаҳое эътибор медиҳад, ки дар давраи муайяни таърихӣ мавриди таваццӯҳи аҳли цамъият буда, ба мақсаду мароми он мувофиқат мекунанд.

Ҳамин тавр, шароити зиндагӣ, муҳити атроф ва маданияти маънавии он. меҳнати бошуурона ва қобилияти фикркуни ҳамчун мацмӯи мураккаби ҳиссиёти олӣ рафтору кирдор ва ташаккули дигар хислатҳои инсонро муайян месозанд. Ин аст, ки фаъолияти бадеии одам на танҳо аз табиати фиртии вай, балки асосан аз ҳаёти иқтимоии ӯ ғизо мегирад. Эҳсосоти эстетикии инсон бошад, факат бахшиши табиат набуда, он натицаи ҳаёти иқтимоии одам дар дарацаи муайяни тараққиёти инсоният низ ҳисоб меёбад.

АДАБИЁТ ВА ИДЕАЛИ САНЪАТКОР. Адабиёти баде\, ки ҳамчун як шакли шуури цамъият\ таърихан ташаккул ёфтааст, ба мақсадҳои бузургу нациби инсон\ хизмат менамояд. Чунонки мо дар беҳтарин асарҳои классикии умумицаҳон\ мебинем, нависандагон бо асарҳои худ вазифаҳои махсуси одамшинос\ ва инсонпарвариро адо намудаанд. Одам, инсон дар адабиёт нафақат мавзӯю предмети асосии тасвир аст, балки мақсади ягонаи он ҳам мебошад. Тарбияи ҳиссу фикри одам\, хислат ва завқи бадеии ӯ нияти аслии санъаткорони ҳақиқ\ аст. Аз ин рӯ, шавқу рағбати одам\ ба олами зебо\, ки дар асарҳои санъат ифодаи комил меёбад, амалиёту кирдори бошууронаест, ки ба онҳо идеяи инсон роҳнамо\ мекунад.

Нависанда ҳаётро зебою дилкаш тасвир намуда, ҳамеша онро дар партави идеали худ инъикос менамояд. Идеали санъаткор бояд ҳамеша хайрхоҳи аҳли цамъият ва тарафдори беҳбудию саодатмандии рӯзгори мардум бошад. Ин аст, ки суханвар бояд ҳамчун шахси пешқадами замона ба фактҳои конкрети рӯзгор такя карда, бо тасаввуроти оламгираш ояндаи дурахшон, ҳусни нави зиндагии минбаъдаро нишон диҳад. Ӯ бо ин роҳ завқи бадеии хонандагонро тарбия менамояд.

Ақидаҳои даъват ба ҳаёти неки оянда дар эцодиёти шифоҳии халқ ва адабиёти классикии тоцик кам намебошанд. Барои мисол ба тасвирҳои хаёлии Низомии Ганцав\ ва Абдураҳмони Цом\ бобати шоҳи одил ва мамлакате, ки мардумаш покизарузгор аст, муроциат кардан кифоя аст. Ё ин ки ашъори Умари Хайём, Ҳофиз, Бедил ва дигар аркони адабиёти классикиамон орзую умеди мардумро дар бобати ҳаёти хушбахтона, баробарию бародар\ бо эҳсоси баланд ифода кардаанд.

Маълум аст, ки хусусияти эстетикии санъатро пеш аз ҳама мазмуни он муайян мекунад. Модоме ки санъат циҳати эстетикии ҳодисаҳои воқеиятро бевосита акс карда, бо ҳамин аз илм фарқ мекардааст, ин пеш аз ҳама, ба мазмуни санъат дахл дорад. Танҳо тарафдорони «санъати пок» ва шаклпарастон маънии санъатро дар таъсири шакл\- эстетикии он мебинанд. Дар санъати ҳақиқ\ худи мазмун тасаввуру фаҳмиши одамонро оид ба зебо\ акс менамояд. Масалан, идеали цамъият\-эстетикии санъаткор, ки тацассуми орзуи одамон оид ба зиндагии комил ва зебо\ аст, маҳз дар мазмуни асари ӯ ифода ёфта метавонад. Ин идеал мумкин аст бевосита, бо роҳи тасвири ҳодисаҳои мусбати ҳаёт ва ба тарҳи зебою ол\ нишон додани онҳо намоён гардад. Дар адабиёти давраи шӯрав\ ҳамин майл хеле пурзӯр гардид. Адибон кӯшиш карданд, ки иллатҳои замонаро ба қалам нагиранд ва ин гуна рафтор бесабаб набуд. Зеро ғояҳои замони шӯрав\ ба ин роҳ намедоданд. Инчунин идеали эстетик\ метавонад ба воситаи маҳкуми ҳодисаҳои зишт ва манфии ҳаёт, ҳацву тамасхури мазҳакавии онҳо ифода шавад. Ин цо ёдрас намудани асарҳои «Марги судхӯр»-и С.Айн\, ҳикояҳои «Рӯзи дафни усто Оқил»,

«Даъво»-и Ф.Муҳаммадиев бамавқеъ аст. Зеро дар ин ҳолат ҳам мазмуни асар идеали цамъият\-эстетикии санъаткорро дар бар мегирад, чунки чизи манф\ ҳамеша аз нуқтаи назари идеали мусбат, ба мақсади ифшои зишт\ ва тантанаи зебо\ тасвир меёбад.

Вазифаи маърифатбахш\ ва тарбиявии адабиёт. Асарҳои санъат танҳо дар натицаи майлу рағбати одам нисбат ба олами зебо\ эцод намешаванд. Барои пайдоиши онҳо эҳтиёцоти дигар ҳам зарур аст. Чунончи: маълум аст, ки эцоди баде\ цараёни идеолог\ мебошад. Санъаткор ҳамчун олим ҳаёти воқеиро идрок менамояд, ҳақиқатро кашф карда, роҳи дилписанди рўзгорро ба аҳли цамъият нишон медиҳад. Аз ин рў, роли санъату адабиёт танҳо аз маърифат бахшидан иборат намебошад. Яъне мақсади мо аз хондани китоби баде\ ё ба театр рафтан фақат дониш омўхтан ва панди рўзгорро гирифтан намебошад. Инчунин хонанда ё тамошобин мехоҳад аз лавҳаҳои дар асари баде\ тасвирёфта мутаассир шуда, лаззати эстетик\ гирад ва ба ҳамин васила маънавиёту тацрибаи зиндагии худро бойтар гардонад. Хулоса, роли санъату адабиёт на танҳо дар циҳати омўзгории он, балки боз дар тарбияи ақидаҳои сиёсии маънавии одамон дар рўҳи идеалҳои пешқадами цамъият мебошад. Адабиёт ба воситаи образи баде\ ба ниҳонхонаи олами ботинии инсон роҳ ёфта, ин вазифаашро бо цозибаи хос адо менамояд. Суханвар бо таъсир гузоштан ба ҳиссиёти зебоипарастии хонанда ба интихоби роҳи дурусти зиндагии ў роҳнамо\ мекунад.

Вазифаи тарбиявии адабиёти бадеиро олими Юнони қадим Арасту бармаҳал ҳис карда буд. Ў бовар\ дошт, ки одами бад ҳам аз таъсири асари баде\ ба салоҳ омада метавонад. Ба ин маън\, дар ин цо ёдрас намудани ривояте оиди офарида шудан ва таъсири эмосионалии қасидаи устод Рўдак\ «Бўи цўи Мўлиён…» бамаврид аст. Ин ривоят ба туфайли асари «Чаҳор мақола»-и Низомии Арўзии Самарқанд\ то замони мо омада расидааст у дар асоси ҳамин гуна маъхазҳои боэътимод адиби таърихнигор Расул Ҳодизода ҳикояи дилписанди «Бўи цўи Мўлиён»-ро эцод кардааст.

Аз нақли Низомии Арӯзии Самарқанд\ ва тасвири Расул Ҳодизода ба хонанда натицаи таъсири ин қасида ба амири якрав маълум мегардад. Яъне, амир бо шунидани шеър ҳамаро партофта, ҳатто бе кафшу дастор ба асп нишаста, роҳи Бухороро пеш мегирад. Ин гувоҳи қувваи эъцози каломи бадеъ аст, ки ҳатто дили одамони худписанду якравро моили хулқу хӯи неки одам\ гардонидааст.

Рассомони бузурги умумицаҳон\ - Мавлоно Мираки Наққош, Камолиддини Беҳзод, Рафаэл, Рембрантдт ва дигарон дар асарҳои худ на танҳо олами зоҳир\ ва ботинии инсонро тасвир кардаанд, балки бо мӯйқалами нозукадоашон мақсади олии инсонии худро низ, ки он ба дилу рӯҳ ва дастони ҳунарманди онҳо раҳнамо\ мекард, ифода намудаанд. Дар бораи завқи баланди ин эцодкорон, таъсири ҳисс\ ва аҳамияти тарбиявии асарҳои онҳо нақлу ривоятҳои зиёде мавцуданд. Танҳо дар бораи Беҳзод ва сеҳри қалами ӯ якчанд ривоятро таъкид кардан басанда аст.

Ҳамин тавр, адабиёт ва санъат ба хонанда на танҳо дониш медиҳад, балки дар тарбияи ӯ саҳми муносиб мегузорад. Ин цо ин ақидаро ба воситаи беҳтарин дурдонаҳои адабиёти баде\ «Ёддоштҳо»-и С.Айн\, «Ривояти суғд\», дар асари бадей «Восеъ», «Фирдавс\»-и С.Улуғзода, «Киштии сафед», «Дуроҳаи бӯрон\», «Қиёмат»-и Ч.Айтматов. «Шоҳии япон», «Варта», «Палатаи кунчак\»-и Ф.Муҳаммадиев, «Доғистони ман»-и Р.Самзатов ва ашъори дилписанди М.Турсунзода, М.Қаноат, С.Вурғун, О.Сулаймонов, А.Орипов, О.Матчон ва дигарон метавон пурқувват кард.

Ҳамин тавр, мазмуни асари баде\ ғайр аз инъикоси ҳаёт ва тадқики ғоявии аслу мохияти ҳодисаҳои он, инчунин ҳукми эстетикиро нисбат ба он дар бар мегирад. Аммо ба ғайр аз ҳукми баде\-эстетик\ боз мавзӯъ ва ғоя низ циҳатҳои ягона ва аз ҳам цудонашавандаи мазмуни асари баде\ ҳисоб меёбанд.

Мавзӯъ ва ғоя.Доираи муайяни ҳодисаҳои дар асари баде\ тасвиршударо одатан мавзӯъ меноманд. Мавзӯъ характеристикаи ҳамон

предмети тасвир аст. Аз ин рӯ агар предмети тасвир васеъ бошад, мавзӯъро низ бо мафҳуми умум\ ифода мекунанд. Масалан, дар давраҳои аввали тараққиёти назми классикии мо дар бораи аҳволи айёми пирии худ шеър гуфтани шоирон расм будааст (ҳоло ин гуна шеърҳои Рӯдак\, Кисо\, Мантиқ\ ва баъзе дигарон боқ\ мондаанд). Предмети тасвири ин шеърҳо (ҳасби ҳоли пир\) як бошад ҳам, аз ҷиҳати мазмун хеле васеъ аст, бо вуҷуди ин муҳаққиқон онро бо мафҳуми умумии ашъори «шикоят аз пир\» ифода мекунанд. Дар ин асарҳо мавзӯъҳои «шикоят аз пир\» бо ҷиҳатҳои умум\ ва асосии худ ба ҳам монанд бошад ҳам, вале ҳар яки онҳо аз якдигар фарқ мекунанд. Мавзӯи конкрети ҳар яки ин асарҳо ҳамон аст, ки ғайр аз ҷиҳатҳои муштарак тамоми ҷиҳатҳои хосса ва фарққунандаи худро дар бар кардааст.

Дар асарҳои адабии эпик\ бошад, мавзӯъ ба воситаи сюжет ифода меёбад. Сюжет мавзӯи асарро дар инкишоф, муносибат ва задухӯрди характерҳо ба тарзи конкрет ифода мекунад.

Сюжет мазмуни пурраи асар набуда, балки фақат як тарафи он аст, аз ин рӯ онро айни ҳамон мазмун шумурдан хатост. Вай ҳамчун инкишофи мавзӯъ ба мазмуни асар тааллуқ дошта бошад ҳам, ба шакли асар низ дахл дорад.

Ин ё он асари баде\ метавонад на як, балки чанд мавзӯъ дошта бошад, ки инро мураккаб\ ва гуногунпаҳлӯии худи ҳодисаҳои ҳаётии мавриди тасвир тақозо мекунад. Дар чунин ҳолатҳо одатан диққати муаллифи асар асосан ба яке аз мавзӯъҳо равона гардида, барои ӯ мавзӯъҳои дигар роли иловаг\ бозида, ба ҳалли дақиқтар ва ҳартарафаи мавзӯи асос\ хидмат мекунанд. Чунин ҳам мешавад, ки чандин асарҳо як мавзӯи асосии умум\ дошта, фақат бо мавзӯъҳои дуюмдараҷаи худ фарқ мекунанд. Аммо муҳиммаш ин аст, ки тарзи ҳалли он мавзӯи асосии умум\ дар ҳар як асар мутлақо дигар аст. Агар чунин намебуд, масалан, ғазалҳои шоирони гузаштаро, ки дар онҳо ишқ мавзӯи асосист, аз якдигар фарқ кардан мумкин намешуд.

Доираи муайяни ҳодисаҳои ҳаёт метавонад на танҳо боиси умумияти мавзӯи асосии як силсила асарҳо гардад, балки инчунин шабоҳати мавзӯъҳои дюмдараҷаи онҳоро низ ба миён оварад. Аммо дар чунин ҳолат ҳам ин

асарҳо ба ҳеҷ ваҷҳ айни якдигар нестанд, зеро ҳар яки онҳо ғайр аз тарзи махсуси ҳалли мавзўи асос\, боз аз нуқтаи назари инкишоф ва алоқаи мавзўҳои иловаг\ бо мавзўи асос\ низ асолати худро нигоҳ медоранд. Санъаткор дар тасвири ҳодисаҳои ҳаёт ба ҷиҳатҳои ба назари ў муҳимми он зиёдтар аҳамият дода, ҷиҳатҳои дигари ин ҳодисаҳоро дар мадди дуюм мегузорад, ҳодисаҳоро ба як рабту алоқаи муайян нишон медиҳад. Модоме ки доираи маълуми ҳодисаҳои ҳаёт дар ҳар маврид аз тарафҳои гуногун ва ба рабту алоқаҳои ҳархела тадқиқ мешавад, пайдост, ки ин ҳолат дар айни замон сабаби ҳам умумияту шабоҳат ва ҳам тафовути мавзўъҳои конкрети асарҳо мегардад.

Пай бурдан душвор нест, ки дар асарҳои гуногун ба тариқи мавзўъҳои гуногун тадқиқ шудани ҳамон як соҳаи ҳаётро аксар вақт мавқеи ғоявии санъаткорон муайян мекунад. Интихоби мавзўъ дар асари ҳақиқии санъат тасодуф\ сурат нагирифта, ҳамеша ба ҷаҳонбин\ ва мақсадҳои ҷамъиятии муаллиф вобаста аст. Санъаткори реалист моҳияти ҳодисаҳои мавриди тасвирро кашф мекунад, типҳои баде\ ба вуҷуд меорад ва ба ин васила нисбат ба ин ҳодисаҳо муносибати худро ифода мекунад. Тадқиқи моҳияти ҳодисаҳо, ҷиҳатҳои мусбату манф\ ва зиддиятхои онҳо дар асари баде\ хонандаро ба хулосаҳои муайяне меорад, ки онҳоро ғояи (идеяи) асар меноманд.

Соя мазмуни асосии асари санъат аст, ки ба туфайли он асар аҳамияти иҷтимо\ кашф мекунад. Вай баробари мавзўъ қисми таркибии мазмуни асар аст. Соя аз тадқиқи ҳаққонии мавзўъ ҳосил мешавад, бинобар ин бо мавзўъ ва тамоми тасвироти бадеии асар тавъам буда, берун аз онҳо вуҷуд надорад. Аммо ғоя бо мавзўъ баробар нест. Инро аз ғояҳои гуногуни он асарҳое, ки дар як мавзўъ навишта шудаанд, пай бурдан душвор нест. Санъаткор ба мавзўи асарҳои пеш аз худ эҷод шуда дахл намуда, вале онро ба тарзи дигар, аз мавқеи мафкураю ҷаҳонбинии худ ҳал мекунад. Дар чунин мавридҳо фарқи байни асарҳои ҳаммавзўъро тафовути мавқеи ғоявии муалифони онҳо муайян мекунад.

Ҳамон як ғояи муайяне, ки онро ҳаёти цамъият\ ба миён оварда, диққати санъаткоронро ба худ кашидааст, мумкин аст ба воситаи мавзўъҳои гуногун ифода шавад. Ин типи дигари муносибати байни мавзўъ ва ғоя аст. Ба эътибор гирифтани чунин типҳои муносибати мавзўъ ва ғоя барои фаҳмидани хусусиятҳои мазмун ва сохти асари баде\ аҳамияте дорад.

Дар асари ҳақиқии санъат ғоя аз берун, яъне аз тарафи муаллиф мацбуран дохил карда намешавад. Вай дар дохили асар, аз тадқиқи ҳаққонии мавзўъ дар вобастагии узв\ бо предмети тасвир худ аз худ ба миён меояд ва мантиқу қонуни ривоци ҳодисаҳои инъикос шударо ифода мекунад. Сабаби берун аз хоҳиши санъаткор, аз худи инкишофи ҳодисаҳои мавриди тасвир ҳосил шудани ғоя дар ин аст, ки сарчашмаи асос\ ва бевоситаи он ҳаёт аст.

Дар санъат ғоя образнок аст, на муцаррад. Гарчи онро ба шакли мафҳумҳои муцаррад ифода кардан мумкин аст, вале дар асари баде\ вай ҳамеша образнок ва конкрету махсус аст, зеро дар асар воқеияти инъикосшуда ва ғояи тацассумёфта бо ҳам тавъаманд. Хосияти ғояи асари бадеиро ягонагии он бо предмети тасвир ва тамоми чузъияти мавзўъ муайян мекунад.

Мутаассифона, на ҳамаи адибон мо ин хусусияти ғояи асари бадеиро нағз дарк мекунанд. Дар адабиёти мо асарҳое, ки мазмуни ғоявии онҳо аз роҳи инъикоси махсуси зиндаг\ зоҳир нашуда, балки фақат ба сифати мисол ё тасдиқи ин ё он ақидаи ба ҳама маълум хидмат мекунанд, кам набуданд ва ҳоло ҳам дида мешаванд. Дар ин гуна ҳолатҳо муаллифон ба тадқиқи бевоситаи бадеии ҳаёт машғул нашуда, фикри умум\ ва тайёрро дар ҳодисаи цузъии зиндаг\ татбиқ мекунанд, ба тарзи дигар гўем, мазмуни ғоявии асар аз инкишофи мантиқии ҳодисаҳои мавриди тасвир чун хулоса ба миён наомада, балки аз берун, аз тарафи муаллиф ба дўши мавзўъ бор карда мешавад.

Ба ин тариқа, ғоя унсури муҳимми мазмуни асари баде\ ба шумор меравад.Вале мазмуни асари баде\ танҳо бо хулосаҳои ғоявии аз он ҳосилшуда муайян намегардад. Вай аз ғоя васеътар аст. Агар мазмуни асари бадеиро фақат ҳамчун цамъи мавзўъ ва ғояи он фаҳмем, онгоҳ ба циҳати

омӯзгор\ ва ғоявии санъат диққат дода, ҷиҳати эстетикии онро аз эътибор соқит кардаг\ мешавем.

Ҳамин тавр, мазмуни асари баде\ ғайр аз инъикоси ҳаёт ва тадқиқи ғоявии аслу моҳияти ҳодисаҳои он, инчунин ҳукми эстетикиро нисбат ба он низ дар бар мегирад. Мавзӯъ, ғоя ва ҳукми баде\-эстетик\ ҷиҳатҳои ягона ва аз ҳам ҷудонашавандаи мазмуни асари баде\ мебошанд.

Шакли адабиёти бадей. Шакли асари баде\ барои ифодаи мазмуни асари баде\ хизмат менамояд. Ин вазифаи онро ин тавр шарҳ додан ба мақсад мувофиқ аст: шакл аввало мазмунро дар худ таҷассум намуда реал\ менамояд, сипас мазмуни реалишударо дастраси хонандагон мегардонад. Маҳз дар ин ҷараён шакли баде\ ба мазмуни материалишуда табдил меёбад. Дар асари баде\ бошад, мазмун пеш аз ҳама бо воситаи забон намуди материал\ мегирад. Танҳо материали забон фикри суханварро реал\ намуда, онро ҳамчун асар намоиш медиҳад. Агар ин материал намебуд, мо чи гуна нақш бастани олами ҳастиро дар тафаккури эҷодкор мушоҳида карда наметавонистем.

Мафҳуми шакли асари баде\ мураккаб буда, тамоми ҷиҳатҳои асари бадеиро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, шакли баде\ гарчанд мафҳуми яклухт, ягона бошад ҳам, он аз унсурҳои гуногун таркиб ёфтааст. Ба унсурҳои шакли баде\ жанр, композиция, сужет, образ, характер, вазн, қофия, воситаҳои тасвири баде\, санъатҳои сухан ва ҳоказо мансубанд. Ин унсурҳои мухталифи шакл бо мазмуни асари баде\ алоқаҳои гуногуни дуру наздик доранд. Чунончи, сужет, характер барин унсурҳо ба мазмун бевосита алоқаманд буда, аз мазмуни материалишуда (шакл) дуртар мебошанд. Аммо нишонаҳои жанр\, композитсия, вазн, оҳанг, қофия, воситаҳои тасвири баде\ ва монанди инҳо баръакс, ба мазмуни материалишуда (шакл) наздик буда, аз мазмун ба ин ё он дараҷа дуртар меистанд. Ҳамин ҳолатро ба ҳисоб гирифта шакли асари бадеиро шартан ба ду намуд: дохил\ ва зоҳир\ ҷудо менамоянд. Унсурҳои шакли зоҳир\ жанр, композитсия, вазн, қофия, воситаҳои тасвири

баде\ ва ҳоказо бо цараёни тацассуми материал\ ва сохтмони образҳои баде\ алоқаманд буда, аломатҳои зоҳирии шаклро ташкил медиҳанд.Унсурҳои шакли дохил\ (аз қабили сужет, характер) дар цараёни нусхабардории бадеии ҳаёт ба вуцуд меоянд.

Ягонагии шакл ва мазмун.Шакл ва мазмунро аз ҳам цудо фаҳмидан характери шарт\ дорад. Дар ҳаёт одатан шаклу мазмун ба ҳам дар алокаманд\ ба назар мерасанд. Аз ин рӯ, мустақилияти шаклу мазмунро дар вахдати онҳо эътироф намуда, бояд гуфт, ки норасоии шакл\ ба мазмун таъсир накарда наметавонад, мазмуни бад низ қимати шакли зеборо паст мекунад. Аз ин рӯ, мазмуни баланду шакли зебо ҳусни асари бадеиро якчанд маротиба зиёд мегардонанд. Ин таносуби шаклу мазмунро Аҳмади Дониш ба эътибор гирифта, чунин навиштааст: «Сухан қолиби маънист, то лафз зебо набошад, маън\ зебо нашавад».

Намояндагони адабиёти классикиамон ҳамеша аз суханвар риояи таносуби байни мазмун ва шаклро талаб мекарданд ва мазмуну ғояи пешқадамеро, ки барои чамъияти инсон\ муфид аст, мепарвариданд. Чунончи, Рӯдак\ на фақат ба муносибати шаклу мазмуни шеър аҳамияти махсус додаасту то андозае алоқаи диалектикии онро пай бурдааст, балки аз шеър «лафзи хубу маънии осон» талаб кардааст. Ё ин ки Цом\ ба ин маън\ пайвастагии лафзу маъниро қудрати бузурги асари баде\ донистааст. Ваҳиди Табрез\ дар рисолааш «Цамъи мухтасар» ягонагии шаклу мазмунро муҳимтарин қонуни эцоди асари баде\ донистааст. Аз назари ӯ, барои мазмуни хубро дар либоси зебо цой додан, шоир бояд аз вазнҳои шеър пурра воқиф бошад, ҳудуди қофияро хуб бишносад ва санъатҳои шеъриро нағз бидонад.

Суханони зерини нависандаи хушсалиқаи рус Антон Чехов низ ба ваҳдати мазмуну шакл далолат медиҳанд, ки басо ҳаётианд: «Одам, - мегӯяд Чехов, - бояд аз ҳар циҳат зебо бошад: ҳам бо рухсораҳояш, ҳам бо сару танаш (либосаш), ҳам бо дилу рӯҳаш ва ҳам бо фикру зикраш». Ҳақ асту рост. Зоҳиран ва ботинан дилкашу дилписанд будан ба маданияти баланд,

сохибмаърифат\, худшиносию худогоҳ\ ва нисбати худ серталаб будани одам вобаста аст.

Дар ҳақиқат, вобастагии шаклу мазмун бо якдигар характери диалектик\ дораду мазмун бе шакл ва шакл бе мазмун вуцуд дошта наметавонад. Дар ин бора В.Г.Белинский чунин гуфтааст: «Вақто ки шакл ифодакунандаи мазмун аст, вай бо мазмун он чунон пайваста мегардад, ки аз он цудо кардани шакл маънои барҳам додани мазмунро дорад, ва баръакс: мазмунро аз шакл чудо кардан маънои маҳв кардани шаклро дорад».

Мазмун ва шакл – ду хусусияти муҳимтарини ҳар як асари баде\ аст. Мазмуни асари баде\ фақат аз маънидоди завқу рӯҳияи инсон ва вокеаҳои зиндаг\ иборат нест, вай инчунин муносибати нависандаро ба материали тасвир ба эътибор мегирад. Ё ин ки образҳои баде\ ҳамчун унсури шакл ҳаргиз бе мазмун вуцуд дошта наметавонанд, зеро дар эцодиёти нависандагони ҳакиқатнигор шакл ҳамеша соҳиби мазмун аст. Чи қадаре шакл баланд ва ол\ бошад ҳам, бе мазмун қимат надорад ва арзанда намебошад. Хонандаро пеш аз ҳусни шакл аввал мазмун ва мундарицаи ҳақиқати зиндаг\ ба худ цалб менамояд. Танҳо мазмуни баланд ва бой шакли дилкашро дар асари баде\ ба вуцуд оварда, воситаҳои тасвири бадеии муносиб, сохти ягонаи он ва тарзҳои баёни таъсирбахшу табииро таъмин мекунанд.

Ба мисолҳо муроциат менамоем. Маълум, ки «Шоҳнома»-и Фирдавс\ чандин асрҳо боз вирди забони мардум аст. Сабаби асосии ин ҳолат дар он аст, ки дар ин шоҳасар ваҳдати шаклу мазмун пурра риоя шудааст: яъне ҳам шакл зебову ҳам мазмун баланд. Зеро унсурҳои шакли баде\ - забон, жанр, композитсия, воситаҳои тасвири баде\, характер ва ҳоказо дар он бо камоли маҳорат истифода шудаанду барои фаҳмидан ва идроки мазмуни бузурги ин асари безавол ёр\ додаанд. Фирдавсии бузург, ки эцодкори асил буд, ба ҳар як нуктаи ваҳдати шаклу мазмун эътибор додааст: забони фасеҳу малеҳи форс\-тоцик\, воситаҳои тасвири пуробуранг, зиддияти амиқи ҳаёт, вазни мутақориб, ки бо он достонҳои қаҳрамон\ эцод мешаванд ва ҳоказо бо

мазмуни баланд – мақсадҳои нацибонаи озодихоҳ\, инсондӯст\ ва ватанпарвар\ устокорона пайванд шудаанд. Маҳз риояи таносубу мусоидати шаклу мазмун боиси цовидонии ин шоҳасар гардидааст.

Бояд гуфт, ки дар ҳудуди ҳар як давраи таърих\ дар адабиёту санъат мазмунҳои нав ба миён меоянду онҳо шаклҳои навро тақозо мекунанд. Чунончи, ҳаёти нави баъдиинқилоб\ дар адабиёти баде\ тасвир кардани воқеаю ҳодисаҳои ицтимоиро бо рӯҳияи баланд тақозо мекард. Адабиёт бо талаботи замон шиддати эҳтиросу эҳсосоти цанговарона касб менамояд ва ҳамаи ин боиси пайдоиши шаклҳои нави адаб\ мешаванд. Назми В.В.Маяковский мисоли барцастаи ин ҳолати адаб\ аст. Зеро дар натицаи ҳамин талаботи замон ашъори ӯ рӯҳи ташвиқот\, тарғиботии фавр мегирад. Ин мазмуни нав дар шакли тоза – вазну зарби лангардор, тақсими мисраъҳо устокорона ифода меёфтанд. Дар натицаи таъсири назми ӯ дар адабиёти ин давраи тоцик пайравони Маяковский ба майдон омаданд. Аммо на ҳамаи онҳо дар ин цода ба комёбиҳо муваффақ шуданд. Шаклпарастоне ҳам буданд, ки боиси танқиди аҳли сухан гашта буданд.

Ҳамин тавр, дар таърихи санъату адабиёт мазмуни нав ҳамеша шакли навро пазируфтааст. Мисоли дигар аз адабиёти маорифпарвар\: ин адабиёт аз циҳати мазмун нав буд. Намояндагони он зиёиёни пешқадам ва мутафаккирони давраи худ буданд. Онҳо зиддиятҳо, монеаҳо, иллатҳои замони худ ва сабабҳои ақибмонии кишварро хеле хуб дарк карда, барои барҳам задани ҳамин иллату нуқсонҳои ицтимо\ ва ба тараққиёти ицтимо\ раҳнамун сохтани аҳли цомеа мубориза бурданд. Ин равшанфикрон соҳиби истеъдод ва завқи баланд буда, барои расидан ба мақсадҳои нациб ва тарғиби ғояҳои маорифпарвар\ аз жанрҳои гуногуни эцоди баде\ - мунозира, хотирот, алалхусус, сафарнома хеле хуб истифода бурдаанд. Аз ин жанрҳо сафарнома барои тасвир намудани ҳодисаҳои ибратбахш аз ҳаёти мардуми мамолики нисбатан мутараққии цаҳон, муқоиса намудани ҳаёти кишвари худ бо ҳаёти мамлакатҳои дигар ва ба ин восита ошкор намудани пасмондаг\, цаҳолат, нодон\ ва дигар иллату нуқсонҳои ҳаёти цомеаи худ хеле мувофик омадааст.

Дар адабиёти маорифпарварии точик низ таносуби байни шаклу мазмун дуруст риоя карда шудааст, ки мо ин холатро дар мисоли асарҳои Аҳмади Дониш ва дигар пайравонаш равшан мушоҳида менамоем. Онҳо барои таъмин намудани ваҳдати шаклу мазмун аз тамоми воситаҳои тасвир пурсамар истифода бурдаанд. Аз ин рӯ, барои ба вуцуд овардани таносуби ол\ миёни шаклу мазмун тарзи тасвир роли муҳим бозидааст. Он роҳи нави эцодие, ки ин адибон пеш гирифтаанд, ба ҳамин тарзу усули реалистии тасвир алоқаманд буда, ин роҳи навин ҳам ба интихоби мавзӯъ, фароҳам овардани мазмун ва ҳам ба бунёди шакли баде\ таъсир расонида, боиси навовар\ гардидааст. Баробари ба адабиёти баде\ раҳ ёфтани мавзӯъ ва мазмунҳои тозаи ҳаёт\ шаклу жанрҳои адаб\ низ ба андозае дучори таҳаввул мешаванд. Дигаргунии дар соҳаи мазмун ва шакл ба амал омада ҳатто характери баъзе жанрҳои адабиро дигаргун менамояд. Ҳикоятҳои реалистию романтик\, сафарномаҳо, рисола, қайди хотирот ва образҳои реалистии осори бадеии Аҳмади Дониш гувоҳи ин ҳоланд. Мисли ҳамин «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Шоҳин, «Ақоид-ун-нисо»-и Возеҳ, «Музҳикот»-и Савдо жанрҳои наве ба шумор мераванд, ки дар насри бадеии адабиёти нимаи дуюми асри Х1Х ба вуцуд оварда шудаанд. Ин гуна асарҳо вобаста ба марому мақсади эцодии муаллифон аз интихоби мавзӯъ, материали ҳаёт\, забон, тарзу услуби нигориш сар карда, то ҳалли мавзӯъ ва зиддиятҳои ҳаёт\ аз намунаҳои адабиёти давраҳои гузашта фарқ мекунанд.

Ҳамин тавр, дар эцодиёти баде\ ба вуцуд овардани таносуби байни шаклу мазмун кори басо мураккаб ва мушкил аст. Он ба ҳукми қонун амал мекунад. Татбиқи ин қонун аз суханвар дониш, маҳорат ва тацрибаи бои зиндагиро талаб мекунад. Муваффақияти бузурги эцодии адибони машҳур дар он аст, ки онҳо мазмун ва ғояҳои пешқадамро дар шакли мӯъцазу зебо ифода карда тавонистаанд ва ваҳдати шаклу мазмунро таъмин намудаанд.

Имтиёзи мазмун бар шакл. Маълум аст, ки мазмуни осори санъату адабиёт ҳамеша ба воқеият алоқаманд буда, мазмуни объективии онро рӯйдодҳои зиндаг\ ташкил медиҳанд. Маҳз воқеияти ицтимо\ цаҳонбиниву

цаҳоншиносии санъаткорро муайян месозад. Санъаткор ғояи пешқадамро дар асоси дунёфаҳм\, тацрибаи ҳаёт\ ва донишу маҳорати худ намоиш медиҳад. Аз ин рӯ роли мазмун дар адабиёти баде\ нисбат ба шакл зиёдтар буда, он бар шакл ҳоким ва омир аст.

Шаклу мазмун байни худ баробарҳуқуқ бошанд ҳам, вале мазмун дар цои аввал меистад. Мазмун муайянкунандаи ягонагии ин ҳар ду ба шумор меравад. Яъне мазмун аввал пайдо шуда, сон\ барои худ шакл ва сурат мегирад. Дар асари баде\ ҳам мазмун аввал ба дилу фикри нависанда роҳ ёфта, сон\ ба худ шакли мувофиқро цустуцӯ менамояд, то ки ба воситаи он хонанда мазмунро амиқтар фаҳмад. Имтиёзи мазмун ҳамеша аз муҳиммию заруриаш барои цамъият сар мезанад.

Цараёни эчодиёти баде\ умуман цараёнест, ки аз табдилёбии мазмуни зиндаг\ ба намуди баде\ иборат аст. Ҳаёт, ки дар адабиёти баде\ ба шакли инъикосшуда ба назар мерасад, бинобар ин дар асарҳои баде\ мазмуни ҳаёт\ низ аҳамияти муайянкунандаг\ дорад. Беҳтарин асарҳои адибони цаҳон ва тоцик дар ҳамин асос эцод шудаанд. Масалан, мазмуни ҳикояҳои «Рӯзи дафни усто Оқил», «Даъво»-и Ф.Муҳаммадиевро масъалаҳои маънавияти аҳли цомеа ташкил кардааст. Дар ҳикояи авал тасвир шудааст, ки усто Оқил дуредгари гулдаст буд, лекин дар бадфеъл\, нотавонбин\ ва бахил\ касе ба ӯ ҳамсанг шуданаш душвор буд. Нависанда низ сифатҳои усторо мувофики талаботи жанри ҳикоя ба қалам гирифта, онҳоро сахт маҳкум менамояд. Ё ин ки дар ҳикояи дуюм накл шудааст, ки паҳлавони навбаромад Муҳаммадмуроди ҳангоматалаб ба паҳлавони номдор Аҳмадбек даъвогар мешавад. Охир Аҳмадбек таклифи Муҳаммадмуродро қабул карда, бо ӯ ба гӯштин медарояд, ӯро мағлуб ва шармандаву шармсор мекунад. Ин мазмунҳои ҳаёт\ ва ғояҳое, ки мантиқи зиндаг\ доранд, ба Ф.Муҳаммадиев шакли мувофиқро илқо кардаанд. Мақсаду нияти ӯ дар жанри ҳикоя цомаи амал пӯшида, ба воситаи он дар бобати маънавияти инсон андеша рондааст.

Ҳамин тавр, аз нуктаи назари алоқамандии узвии мазмун ва шакл фақат он асарҳоро намунаҳои беҳтарини санъат метавон ҳисоб кард, ки дар онҳо

ҳақиқати зиндаг\ ва ғояҳои баланд дар шакли бадеии зебою комил санъаткорона ифода ёфта бошанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШОТ:

1. Мафҳуми мазмун ва шаклро маънидод намоед.
2. Мазмуни асари бадей чист?
3. Предмети тасвири адабиёти бадеиро чй ташкил менамояд?
4. «Материали адабиёти бадей инсон аст». Ин суханони адиби маъруфи рус. А.М. Горкийро шарҳ диҳед.
5. Эстетика чист? Табиати эстетикии адабиёт ва санъатро шарҳ диҳед.
6. Дар бораи ифодаи идеали эцодкор дар адабиёт маълумот диҳед.
7. Вазифаи маърифатбахш\ ва тарбиявии адабиётро бо мисолҳо фаҳмонда диҳед.
8. Дар бораи мавзўъ ва ғояи асари баде\ маълумот диҳед.
9. Шакли адабиёти бадей аз кадом унсурҳо таркиб ёфтааст?
10. Ягонагии шаклу мазмуни асари бадеиро бо мисолҳо шарҳ диҳед.
11. Барои чй роли мазмунро дар адабиёт нисбат ба шакл зиёдтар медонанад? Интиёзи мазмунро нисбат ба шакл бо мисолҳо исбот намоед.

АДАБИЁТ:

1. Бобоев Ю. Назарияи адабиёт.Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшинос\. - Душанбе: Маориф, 1987.
2. Саъдиев С. Мазмун ва шакли асари баде\. - Душанбе: Ирфон, 1976.
3. Сатторов А. Афкори адаб\ ва эстетикии Абдураҳмони Цом\.- Душанбе, 1975.
4. Белинский В.Г. Чанд мақола. - Душанбе: Нашриёти давлатии Тоцикистон, 1961.
5. Ҳодизода Р., Шукуров М., Абдуцабборов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшинос\.-Душанбе: Ирфон, 1966.

ТИПИКУНОНИДАН - ҚОНУНИ УМУМИИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ

Типикунонӣ ва типи адабӣ. Маълум аст, ки ҳақиқати бадей дар асоси ҳақиқати вокей офарида мешавад. Аммо ин ду мафҳум дорои як маън\ намебошанд. Инчунин ҳақиқати воқе\ дар образҳои баде\ ба осон\ тачассум намеёбад. Ҳақиқати ҳаёт то ба дарачаи ҳақиқати бадей расидан ва таровату дилкашие пайдо кардан чараёни мураккаберо аз сар мегузаронад. Дар ин чараён санъаткор меҳнати заёди эцодиро ба харц медиҳад. Дар ин бора фикри Соиби Табрез\ чолиби диққат аст, ки ба осон\ муяссар нашудани тасвири баландро ин тавр маънидод кардааст:

Домани фикри баланд осон намеояд ба даст,

Сарв мепечад ба худ то мисрае мавзун кунад.

Ҳақ асту рост. Асари асили санъат ба ивази машаққати зиёди эчодӣ ба дунё меояд. Зеро ҳақиқати ҳаёт бо роҳу воситаҳои гуногун дар асари бадей тасвири худро меёбад. Аз ин рӯ, ин масъала аз масъалаҳои муҳими назариявии адабиёт буда, бевосита бо проблемаи типикунонӣ ва типи адабӣ алоқаманд мебошад ва аз замонҳои қадим то имрӯз диққати бисёр назариётчиёни адабиётро ба худ чалб намудааст.

Воқеияти олами ҳаст\ сарчашмаи адонашавандаи санъату адабиёт аст ва дар навбати худ асарҳои санъату адабиёт инъикоси бадеии ҳодисаю вокеаҳои зиндагию табиат мебошанд. Санъаткори ҳақикатнигор асло бо инъикоси ҳодисаҳои танҳо, зоҳирӣ ва аз ҳамдигар цудо машғул намегардад. Балки ӯ барои кашфи ҳодисаҳои умумӣ, типӣ, ба ҳам вобаста кӯшиш карда, моҳияти асосии мазмуни воқеаҳоро цустуцу менамояд, то ки ҳаққонияти тасвир, забой ва фасоҳати эцодиёти бадей парояш муяссар гардад..

Чи тавре ки дар боло гуфтем, асари бадей инъикоси предмет ва ҳодисаҳои олами реалӣ мебошад. Ҳодиса ва ҳолат, ашёву мавцудоти олами реалӣ бошанд, ҳар кадом ба сари худ мустақил ва танҳо набуда, бо ҳамдигар алоқаи узв\ доранд ва муҳимтарин хусусиятҳои предмету ҳодисаҳои ҳамцинсу монандро дар худ акс намудаанд. Ана ҳамин гуна дар ҳаёт бо ҳам

омехтагии объективии ҳодисаю предметҳои умумию индувидуал\ асоси типикунониро дар санъату адабиёт таъмин кардааст.

Масъалаи типи ҳаётиро бо масъалаи типи адабй як чиз шуморидан ё айният донистан ғалат аст. Зеро ин фаъолияти эчодкоронаи санъаткорро инкор намуда, роли онро ҳамчун инъикоскунандаи фаъоли ҳаёт паст менамояд. Барои он ки предмети тасвир таъсирбахшу ҳаётй дар асари санъат тасвир шавад, санъаткор онро умумият медиҳад. Яъне вокеаю ҳодисаҳо, манзараҳои хаёти инсон\, образҳои персонажҳои муаян - ҳамаро дар шакли умумият ба тасври мегирад. Умумикунон\ ё худ типикунонй ба воситаи баёни аломату хусусият нишонаю моҳият, вазифаю ҳудуди ҳамин гуна предметҳои тасвир сурат мегарад. Яъне эчодкор дар цараёни акс намудани предмети тасвир хусусиятҳои онро бо хусусиятҳои умумии гурўҳ ё цинси предмерти тасвиршаванда ҳамоҳанг ба қалам мегирад. Яъне ў предмети тасвири интихоб кардаашро танҳо, муцаррад ба қалам намегирад, балки ин предмети тасвир намуна ё худ типи ҳамингуна предмети тасвир мебошад.

Ҳамин тавр, типикунон\ шакли ба тарзи бадей дарк намудани ҳақиқати ҳаёт аст, ки маҳз ба адабиёт ва санъати реалист\ хос мебошад. Тасвирҳои тип\ цамъбасти бадеии хислатҳои аз ҳама равшантар, нишонаҳои аз ҳама намоёнтар, хусусиятҳои фарккунанда ва барцастаи олами ҳаст\ мебошанд. Агар дар тасвирҳои тип\ санъаткор хислату хусусият ва нишонаҳои намоёнтарини предметҳои тасвирро инъикос накунад, пас тасвирҳои ў ба дили хонанда асар намекунанд, дар қалби хонанда ҳиссиётеро бедор наменамоянд ва вазифаи маърифатбахшию тарбиявии каломи бадеъро пурра ицро намесозанд. Аз ин рў санъаткорони асил ҳамеша цидду цаҳд мекунанд, ки предмети барои тасвир интихобкардаашон хусусиятҳои тип\ дошта, ба хонанда наздик ва ошно бошанд. Барои ҳамин ҳам хонандагон воқеаю ҳодисахои дар асарҳои «Одина», «Марги судхўр», «Ёддоштҳо»-и С.Айнй, «Восеъ», «Ривояти суғд\», «Фирдавсй»-и С. Улуғзода, «Духтари оташ», «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», «Тахти вожгун»-И Ц. Икром\, «Одамони кўҳна» «Шоҳии япон», «Варта»-и Ф. Муҳаммадиев ва дигар адибон

тасвиршударо бо ҳиссиёти баланд қабул мекунанд ва дар бораи онҳо андеша меронанд.

Дар ҳаёт дар баробари ҳодисаю вокеаҳои муҳим ва тип\, инчунин воқеаву ҳодисаҳои тасодуфии ғайритип\ низ ҳастанд. Баъзе суханварон дар натицаи маҳдудии цаҳонбин\ ва надоштани маҳорати баланди эцоди баъзан ба тасвири онҳо даст мезананд. Дар натица тасвирҳои онҳо аз ҳақиқат дур, қалбак\ ва сохта рӯи қоғаз меоянд,ки хонандаро ба вацд оварда наметавонанд. Предмети тасвиршудаи ин гуна асарҳо ба зуди аз хотири хонанда фаромӯш мешаванд.

Чи тавре ки медонем, дар маркази объекти тасвир инсон, манзараҳои ҳаёти инсонӣ карор гирифтааст. Мувофиқи қонунияти типикунонӣ нависанда инсонро низ аз рӯи хислатҳояш ба тарзи умумӣ тасвир мекунад, ки ин цараён бо офаридани *типи адабӣ* алоқаманд аст. Дар бораи типи адабӣ адабиётшинос Ю Бобоев чунин андеша меронад: «Образҳои бадеие, ки дар санъату адабиёт хислатҳои муҳимми ицтимоии гурӯҳи одамон, миллат ва ягон даврро акс мекунанд, типи адабӣ номида мешавад». Адиби рус М.Горкий гуфта буд, ки эцодкор\ «ба қонунҳои абстракция- ба хислатҳои характерноки ин ё он цамъият диққат додан ва ин хислатҳоро дар симои як шахси ин гӯрӯҳ конкретонидан ва цамъбаст кунонидан итоат мекунад. Ин қонунҳоро ҳатман риоя намудани санъаткор ба ӯ дар офаридани «типҳо» мадад мерасонанд». Дар ҳақиқат типи адаб\ цамъбасти бадеии хислатҳои равшану умумии характери як миллат, гурӯҳҳои ицтимо\ ва маҳз хислатҳое мебошад, ки аллакай дар ҳаёт кам ё бештар зоҳир гардидаанд.

Цамъбасти баде\ - усули асосии типсоз\. Адиби рус А.М.Горкий дар бораи усули офаридани образҳои тип\ андешаҳои дурусти ҳаёт\ рондааст. Чунончи, ӯ ба адибони цавон ин тавр маслиҳат дода буд: «Агар Шумо ягон Иванови танбал, пулпараст, майзадаро тасвир кардани шавед, онро умумият додан лозим. Охир, як худи ҳамон Иванов пулпараст, танбал, майзада набуда, боз дигарон ҳам ҳастанд. Пас, шумо аз яке бин\, аз дигаре гӯш, аз сеюм\ ягон чизи дигарро гиред.

Тип офаред, ҳамон хел тасвир намоед, ки тамоми пулпарастҳо дар он тип худро шиносанд. Охир, дар ҳамаи онҳо хислатҳои умум\ ҳаст-ку!

Агар шумо дӯкондорро тасвир намоед, пас, ҳамин хел бояд кард, ки дар шахси як дӯкондор с\ дӯкондор, дар шахси як поп с\ поп тасвир ёфта бошад, то ки агар ин чизро дар Херсон хонанд- попи Херсон, агар дар Арзамас хонанд- попи Арзамасро бинанд».

Ӯ дар цои дигар ин андешаҳояшро боз ҳам возеҳтар баён кардааст, ки моҳияти типофариро равшан менамоянд: «Агар нависанда танҳо як дӯкондори шиноси худ, фақат як коргарро тасвир кунад, фотографияи маҳз як шахс ҳосил мешавад… Вале агар нависанда 20, 50 ё 100 дӯкондор, амалдор ва коргарро дида, аз ҳар кадоми онҳо муҳимтарин хусусиятҳояшон.., одатҳояшон, табъу завқашон, дастцунбониашон, ақидаҳои мазҳабиашон, тарзи гуфторашон ва ғайраро цудо карда гираду дар шахси як дӯкондор, амалдор, коргар цамъ кунад- бо ин усул нависанда тип месозад ва ин санъат хоҳад буд».

Албатта ин мулоҳизаҳои адибро дар маънои васеъ бояд фаҳмид. Чунончи, дар асл ҳам фотограф ин ё он предмет, ҳодисаи зиндаг\ ва сурати зоҳирии инсонро якцоя бо нишонаҳои асосию дуюмдараца, муайянкунандаю цузъ\, зарурию камаҳамияташ айнан тасвир мекунад. Ӯ ба предмети барои тасвир интихобкардааш на ягон чизро илова мекунаду на кам. Яъне ӯ сурати предмету воқеаҳоро бе ҳец дигаргун\ ба мо манзур менамояд, ки он ҳец гуна аҳамияти маърифатбахшию тарбияв\ надорад: дониши моро дар бораи табиату цамъият васеъ ва амиқ намудан ёрие намерасонад ва дар ҳамидаю шоиста гардидани ахлоқи мо ҳиссае намегузорад. Аммо образҳои типие, ки адибони бомаҳорат офариданд, ҳец гоҳ нусхаи аслии ҳаёт намебошанд ва дар шахсияти онҳо хислатҳои барцастаи ҳамон тоифаи аҳол\ ба ҳам омадаанд.

Устод Айн\ дар муқаддимаи таҳрири нави «Марги Судхӯр» ин таврнавишта буд: «…Қор\-Ишкамба… як шахси реалии таърих\ аст,..дар рафти воқеаҳои сахро як шахси реалии намояндаи ҳукумати Бухороро иштирок кунонда дар тороци деҳқонон чи гуна ёр\ додани онро, ҳатто дар

вақти боло гирифтани зиддияти байни судхӯрон ба воситаи ӯ ба созиш омадани онҳоро нишон додам (ин шахс Мирзохӯҷа ном ноиби қозикалон аст, ки амалиёти идорав\ ва аҳволи хусуси ӯро хуб медонистам)».

Дар ҳақиқат, образи Қор\ Ишкамба ва ноиби қозикалон ҳаргиз ба нусхаи аслии Қор\ Исмат ва Мирзохӯҷа монанд нестанд. С.Айн\ дар ҷараёни офариниши ин образҳо, бешубҳа афкору андеша, кору бори даҳҳо судхӯрону амалдорони қозихонаро омӯхтааст. Дар натиҷа дар образи типии Қор\ Ишкамба тамоми хислатҳои зоҳирию ботинии судхӯрони аморати Бухороро дар он шароити конкрети таърих\ хеле устокорона ҷамъбаст намудааст.

Дар ҳақиқат, Қор\-Ишкамба образи типию серпаҳлӯи ҳаҷвии шахси хасису мумсикест, ки тамоми фикру зикраш ба сарватғундор\ банд аст. Устод Айн\, ки нависандаи ҳақиқатнигор буду ҳамеша ба набзи таърих, замон ва вазъияти конкрет\-таърих\ ҳассос аз ҳаёт гирифта шудани ин образро дар муқаддимаи асар бо исрор таъкид кардааст, ки мо онро дар боло овардем. Ҳоло мо ҷиҳати дигари масъаларо гуфтани ҳастем: эҳтимол Қор\-Ишкамба ё ягон шахси ба ӯ монанд дар ҳақиқат дар он замон зиндаг\ карда бошад.

Аммо набояд фаромӯш кард, ки барои адиби бузурги ҳақиқатнигор муҳити атрофи ӯ ва ҳар ч\ ки дар ин муҳит рӯй медиҳад, як навъ масолеҳи бинокор\, ё хиште асту бас. Нависанда аз он баъдтар бо сеҳри қалам як чизи яклухти мӯҳташам месозад. Ба ин маън\ факту санадҳо на танҳо дар илм, балки дар эҷодиёти баде\ низ барои кори пурсамар ва баъзан ногаҳонии тахайюл боли парвоз мебошанд. Аз ин рӯ, гуфтаҳои адибро оиди шахси таърих\ будани Қор\-Ишкамба инкор намекунем. Шояд дар асл ҳам шахсе ба мисли ӯ дар ҳаёт умр ба сар бурда бошад. Аммо чашмони зираку борикбини С.Айн\ аз байни анбӯҳи рангоранги мардум ин шахсро дарёфт, ҳирси ғоратгаронаи ӯро фош намуд, моҳияти одамгарии вайро ошкор кард. Пас, ин образ на аз он ҷиҳат муҳим аст, ки асоси ҳуҷҷат\ дорад ва Қор\-Ишкамба ҳақиқаттан ҳам ба ягон шахсияти таърих\ монанд мебошад. Балки Қор\-Ишкамба ҳамчун образ, ҳамчун характери инсон, ки бо рангҳои гуногун ва

табъи баланди эстетик\ офарида шудааст, цолиби диққат аст. Маҳз аз ҳамин циҳат ин образи тип\ шўҳрат ёфтааст.

Фарз кардем, ки Қор\-Ишкамба шахси таърих\ аст. Оё Айн\ он ҳама макру фиреб ва ҳилаю найранги ўро пай бурда метавонист? Магар ў медонист, ки аз рўи ҳисоби хасисонаи Қор\-Ишкамба дар як рўз бояд танҳо як дона гўгирд сарф шавад, он ҳам бошад саҳар\, вақти цўшондани чой. Оё ў айнан дида метавонист, ки Қор\-Ишкамба бо чўбча дандонашро кофта, биринци дар байни он дармондаро бароварда тамошо карду боз ба даҳонаш ҳаво дод? Оё ў дида метавонист, ки Қор\-Ишкамбаи хасис беҳудаю бемақсад тез-тез ба банк даромада, ширинчойи муфтро нўши цон мекунад, ё пеш-пеши тобути майити ношиносе рафта, дар сари қабр хайроти додашударо ҳарисона ба хонааш мебарад? Ин гуна аломатҳои хасис\, мумсик\, харис\ дар шахси ў бисёранд. Дар назари аввал гўё чунин ба назар мерасад, ки Қор\-Ишкамба инсони замин\ не, балки образи шартию нимфантастик\ аст, ки майлу хоҳиши бағоят пасти одамиро дар худ муцассам кардааст.   Аммо ин тавр не.

Маҳорати бузурги адиб дар он намудор шудааст, ки ў нуқсонҳои ғайриоддию ақлнораси табиати инсониро тасвир карда бошад ҳам, хонанда ба он бовар мекунад. Ҳама рафтору кирдори Қорй-Ишкамба даҳшатнок намояд ҳам, хонандаро ба ҳайрат меорад. Бо ин мо гуфтанй нестем, ки адиб ба мо як олами фантастикию ғайриреалии зодаи хаёли бадеии худро пешкаш кардааст. Асло ин тавр намебошад. Зеро дар повест ягон чизи ғайритабиию фантастикй дида намешавад. Қорй-Ишкамба шахсияти басо манфурест, ки аз чиҳати маънавй ба нестй расидааст. Ў шахси ниҳоят разил, хиёнаткор, ҳарис, хасис, худбин, бебунёд аст. Санъаткори бузург таносуби ҳақиқати воқей ва ҳақиқати бадеиро нигаҳ доштааст. Ин аст, ки Қорй-Ишкамба аз ҳаёти реалй канда нашудааст, ҳар як разолат, ифлосие, ки ў мекунад, онро ичро кардани инсони разил ва пасттинат мумкин аст. Аз ин рў, пеши назар симои бадсиришти ў бо паҳлўҳои мухталифи рафтораш намудор мешавад. Ана Қорй-Ишкамба, ки шиками ҳамчун шиками шутур дамидаашро мехорад, панч панчаи белмонандашро ба табақ ғўтонда, зер карда ош мепечонад ва ҳар

дафъа пораи калонтари гўштро мегирад. Нисфи сари ў мўй надорад, аз ин рў усто он чоро наметарошад. Ў инро баҳона карда ба усто ду баробар кам пул медиҳад...

Ҳамин тавр, устод Айнӣ образи чамъбастии рамзӣ ба вучуд овардааст, вале чизе илова накардааст, ки бунёди ҳаётии онро барбод диҳаду як сурати мучарради (чӣ тавре ки М.Горкий гуфтааст) таназзули маънавии инсони пасттинат бошад. Не, ин тавр намебошад. қорӣ-Ишкамба аломатҳои типии як гурўҳи ичтимоии одамонро дар худ мучассам намуда, нишонаҳои ҳаётии худро гум накардааст. Ба қавли Раҳими қанд ин шағоли салладори хуношом, судхўр, хасис ва нобакор хеле сахтчон, серҳаракат ва фаъол аст.

Хулоса, Қорӣ-Ишкамба бо чунин маҳорати баланди типсозӣ эчод шудааст, ки мо ўро бо офаридаҳои Шекспир, Молер, Балзак – типҳои адабии Шейлок, Гарпагон ва Гобсек, ки ба таърихи адабиёти чаҳон даромадаанд, дар як саф гузошта метавонем. С.Айнӣ ҳангоми офаридани ин типи адабӣ ба муболиға ва чамъбастҳои рамз\ мурочиат кардааст. Рамз чунон ки гуфтем, ба фантастика намегузорад, балки барои беҳтару хубтар шинохтани образи Қорӣ-Ишкамба имконияти хуб медиҳад. Инчунин дар ин образ тазоди ачибе дида мешавад: ў нафратовар ва очиз, муқтадир ва нотавон, давлатманд ва гадост. Анцоми иҷтимоии тақдири ў, ки аз қисмати Шейлок, Гарпагон, Гобсек ва дигар хасисони маъруфи бадей тафовут дорад, цолиби диққат аст. Ҳаёт, мантиқи зиндагӣ цазои ин типи манфиро медиҳад, идеалҳои ночизи зидди гуманистии ин хасиси гузароро барбод медиҳад.

Мисоли дигар.Цалол Икром\ дар романи «Духтари Оташ» типҳои гуногуни занону духтарони давраи тоинқилобии тоцикро эцод кардааст. Ҳар яки онҳо хислату хусусиятҳои ба худ хосро соҳиб буда, бо кўшишу муборизаҳояшон дар зиндаг\ мақоми муайянро ишғол менамоянд, дар лаҳзаҳои басо нозук хусусиятҳои фардии хешро зоҳир мекунанд, симои хоси худро нишон медиҳанд. Масалан, Диломканизро гирем. Вай аз нахустин саҳифаҳои роман ҳамчун образи зинда ва зœру тавоно ба назар мерасад. Ҳарчанд саргузашти вай аз қисмате, ки ҳазорҳо занону духтарони давраи

тоинқилобии точик аз сар гузаронидаанд фарқе надошта бошад ҳам, ин саргузашти маҳз худи вай мебошад. Ин аст, ки вай бо душманони гуногун даст ба гиребон шуда, барои бахти худ ба қадри ҳол мубориза мебарад, шаъну шарафи худро ҳимоя мекунад, дўсту душманро фарқ карда, худро ҳамчун зани меҳнатдўст, кордон, ўҳдабаро, гапдон, нотарс ва боғайрат нишон медиҳад. Диломканиз бо ҳамин хислатҳои мардонааш аз бисёр мазлумаҳо, ки дар он олами тираву тори амир\ рўи хурсандиро надида, бо нолаву фироқ мурда мерафтанд, фарқ мекунад.

Цалол Икром\ зиндаг\ ва роҳи ҳаёти Дилоромканизро аз айёми чавон\ то лаҳзаи вафоташ дар саҳни васеи ҳаёт ва муборизаи табақаҳои гуногуни халқ бар зидди муштзўрон ба тасвир мегирад. Оилае, ки Дилоромканиз дар он ба дунё омадааст, аз бисёр оилаҳои давраи тоинқилобии халқи точик фарқе надорад. Вай дар Боғи Шамоли шаҳри Самарқанд, дар оилаи деҳқони камбағал, ки боғи хурде дошту аз меваи он рўз мегузаронд, ба дунё омадааст. Аммо Дилором аз хурдй хислату хусусиятҳои ба худ хосро соҳиб буд, аз духтарони оддй ва гўлу ношуди замонаш набуд. Дар ин бора вай ба Фирўза чунин мегўяд:

«..Ман яке аз беғамтарин махлуқон ва яке аз шўхтарин ва баттолтарин духтарони қишлоқ ба шумор мерафтам. Ба расидагй мерасидам, ба нарасидаг\ санг мепартофтам. Ҳамаи духтарони қадраси қишлоқ, ки ҳамсинни ман буданд, аз ман метарсиданд. Ҳатто духтарони оқсақол ва бои қишлоқ ҳам аз ман мулоҳиза мекарданд. Зеро ки ман аз онҳо наметарсидам, дар як дам масхара карда, расвояшонро мекашидам. Боиси ин ҳамон буд, ки ман чаққон, тавоно, ҳунарманд ва кордон будам. Деҳқонй, боғдорй, молпарвариро медонистам. На ин ки фақат кору бори хонадони худамонро пурра аз ўҳда мебаромадам, ҳатто ба дигарон ҳам рафта ёрй медодам. Дар вақти ангурпазй маро аз боғе ба боғе мебурданд, дар тайёр кардани мавизи обицўш ман назир надоштам. Аз харбуза шиннй месохтам, тутмавизҳои чормағзии ман тайёр кардагиро агар хўр\, маззааш аз даҳонат намерафт.

Бинобар он даъвоям калон буд ва касеро писанд намекардам...» («Духтари оташ», саҳ. 64).

Бешубҳа, ин гуна духтарони нотарсу ҳунарманд, меҳнатдӯсту чаққон дар байни занону духтарони тоцик кам набуданд. Цалол Икром\ ҳамин гуна фазилатҳои онҳоро дар симои Дилором цамъ оварда, фард\ ва дар айни замон тип\ кунонидааст. Ҳамин сифатҳои неки вай бо мурури замон такмил ёфта, боиси ҳифзи номус ва баланд гардидани кору эътибори ӯ мешаванд, ки дар ин бора лавҳаҳои хотирписанд дар роман бисёранд.

Ҳамин тавр, масъалаи фардикунонии тип ва хусусияти цамъбасти баде\ пайдо намудани он асоси ҳаққонияти тасвири бадеист. Шахсони типие, ки дар симои онҳо ва амалиёташон хислатҳои гурӯҳи одамон мушоҳида мешавад, дар ҳаёт кам нестанд. Санъаткори ҳақиқатнигор типҳои дар зиндаг\ мавцударо зуд пай бурда, онро дар чамъбастҳои бадеии худ истифода мебарад. Вале офаридани типи адаб\ танҳо аз тасвири симои шахси мавцуда иборат намебошад. Фардияти нотакрори типи адаб\ бештар маҳсули тафаккур ва тахайюли санъаткор аст. Инчунин офариниши типҳои адаб\ маҳсули дарки эцод\ ва цамъбасту ба ҳам омехтани хислату хусусиятҳои одамони бисёр мебошад. Аз ин рӯ, образҳои тип\ дар санъату адабиёт ягонагии умумию фардиро ифода менамоянд.

Прототип ва роли он дар офаридани образҳои тип. Прототип шахси зинда ва конкрети ҳаёт\ аст, ки дар асоси он образи тип\ офарида мешавад. Маънои луғавии ин калимаи юнон\ «образи асил» буда, он бунёд ва тимсоли тип ҳисоб меёбад. Зеро шиносо\ бо феълу атвор, хулқу хӯ, сарнавишт ва мақсадҳои он барои эцодкор дар офаридани типҳои баде\ кӯмак мерасонад. Инчунин прототип барои ба олами ҳаст\ наздик кардани тахаюли баде\ ва барцастаю равшан ифода намудани он хизмат менамояд.

Бо роҳи интихоби прототип ба вуцуд овардани образҳои тип\ дар кори эцодии бисёр адибони бузурги ҳамаи халқу миллатҳо мушоҳида гардидааст.Баъзан ба муносибате ин гуна адибон дар бораи лабораторияи эцодии худ сухан намуда, прототипи баъзе образҳои офаридаашонро ошкор

намудаанд. Ин цо овардани андешаҳои баъзе адибонро оиди масъала ба маврид донистем. Чунончи, адиби маъруфи тоцик Цалол Икром\ дар бораи повести «Тирмор»-и худ мулоҳиза ронда, чунин менависад: «Бисёрии образҳои асар прототип доштанд ва ман ҳамаи одамони медонистагии худамро навиштам. Масалан, образҳои Саида, Сангин, Замира ва мудири матбаа, ҳама одамони шиноси ман буданд.Мудири матбаа одами нопок буд ва ман ўро чун образи манф\ тасвир кардаам».

Дар ҳақиқат, дар асоси прототипҳо образҳои баде\ эцод намудан дар услуби эцодии Цалол Икром\ назаррас аст. Ин аст, ки қариб тамоми офаридаҳои бадеии ў - «Тирмор», «Зўҳра», «Цавоби муҳаббат», «Ман гунаҳкорам», «Тори анкабут», «Духтари оташ», «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», «Тахти вожгун»,»Зоғҳои бадмур», «Хатлон» прототип доранд. Худи адиб ҳам дар бораи таърихи ба вуцуд омадани романи «Духтари оташ» нақл намуда, ин нуқтаро таъкид кардааст:

«Дар бораи занҳо, дар бораи мубоpизаи онҳо, дар бораи таърихи озодии онҳо як асар навиштан лозим буд. Аммо намедонистам, ки чи тавр ва дар ч\ мазмун корро сар кунам… Материалғундории ман аввал кўр-кўрона ва бемаром буд. Дар ҳар цо як зани корнишондода ва машҳураро донистам, ба наздаш мерафтам ва тарцимаи ҳолашро навишта мегирифтам.

Ҳамин тариқ, хеле тарцимаи ҳол цамъ шуд. Нағзу бад, диққатангез ва муқаррар\… Вале ҳец кадоми онҳо ба ман илҳоми ҳақиқ\ дода натавонистанд ва ман ч\ кор карданамро намедонистам.

Ниҳоят рўзе бо Цаҳонгирова ном нафақахўрзане вохўрам, ки таърихи ҳаёти вай ба романи «Духтари оташ» асос шуд ва парии илҳом ба ман рў овард. Саломат Цаҳонгирова он вақт тақрибан ҳафтодсола буд, лекин ақлу ҳушаш бацо, бақувват ва хушсўҳбат. Ман ўро бо чандин кампир ва занҳои рўздида ба хона хабар кардам, ҳамаи асбоби сўҳбатро муҳайё намудам ва дар сари дастурхони пур аз нозу неъмат чои кабуд нўшида ба сўҳбат нишастем. Он шаб Саломат Цаҳонгирова ҳам ба илҳом омад. Дугона ва ҳамсўҳбатҳои мувофиқ ба вай луқма мепартофтанд, ба гапаш гап илова мекарданд, рўзҳои

гузаштаро ёдовар\ мекарданд ва чунон сӯҳбат тафсида рафт, ки ман худро гум карда монда, ба дохили воқеа ва ҳодисаҳо ғарқ шуда рафтам…

Саломат Цаҳонгирова дар бораи модаркалони худ Диломканиз, ки ӯро аз хурд\ тарбия карда ба воя расонида буд, ҳикоя кард. Вақте ки вай ҳикоя мекард, дар пеши назари ман саҳифа ба саҳифа корнома ва қиссаи Диломканиз намудор мегашт… Пас, дар гирди ҳикояи Саломат Цаҳонгирова ҳикоя ва қиссаҳои бисёре илова шудан гирифтанд…бисёрии воқеа ва ҳодисаҳои иловагиро ман шахсан фикр карда, бофта набаровардаам. Аксарияти онҳо ҳаёт\ воқе\ ва таърих\ буданд»

Ҳамин тавр, сарнавишт ва нақли Саломат Цаҳонгирова дар бораи худаш ва модаркалонаш ба воситаи хаёли баде\ тадрицан вусъат ёфта, асоси воқеаю ҳодисаҳои романи «Духтари оташ»-ро ташкил намудааст. Худи нақлкунанда Саломат Цаҳонгирова прототипи Фирӯза гардида, модаркалонаш Диломканиз бо номи аслиаш ба роман дохил шудааст. Дар сегонаи адиб «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» фаъолияти типи адаб\-Асад Махсум низ мавқеи асосиро ишғол менамояд. Яъне воқеаҳои асос\ ба воситаи ӯ ва дар атрофи вай авц мегиранд. Ч\ тавре адиб ёдрас кардааст, прототипи ӯ Муҳиддин Махдум ном одам будааст, ки дар вақташ раиси комиссияи атрофи Бухоро шуда кор мекардааст. Икром\ як лаҳзаи фаъолияти зиддихалқии ӯро дар повести «Тори анкабут» ҳам нишон додааст. Ба монанди ҳамин нависанда дар романи «Хатлон» ҳаёт ва фаъолияти яке аз раисони номдору қаҳрамони Тоцикистон Мирал\ Мамадалиевро дар симои қаҳрамони асосии роман,раиси пурдону меҳнатдӯст Мирҳайдар Вализода эцодкорона тацассум кардааст.

Ҳамин тавр, дар адабиёти муосири тоцик образҳои зиёде мавцуданд, ки аз ҳаёт гирифта шудаанду соҳиби прототип мебошанд. Ба ин маън\ аксарияти образҳои асарҳои С. Улуғзода, Ф. Ниёз\, Ф. Муҳаммадиев Ю. Акобиров. Сорбон, С. Турсун, Ӯ. Кӯҳзод, М. Хоцаев, Баҳром Фирӯз ва дигар адибони тоцик бе прототип намебошанд. Масалан, рафтору кирдори як гурӯҳ мусулмонони мутаассиби ба зиёрати Маккаю Мадина рафта, ки Ф. Муҳаммадев бо онҳо ҳамсафар будааст, боиси ба вуцуд омадани як силсила

образҳои диққатангези повести «Дар он дунё» шудаанд. Ё ин ки прототипи Бадриддинхўца (аз романи «Дунё ба умед»-и Ю. Акобиров) Садриддин Айн\ аст, ки дар бораи ноўҳдабароёна офарида шудани ин образи баде\ аҳли танқиди адаб\ дар вақташ муносибат баён намудааст.

Дар эцоди баде\ ҳодисаи шахси ягона набудани прототипи қаҳрамони асос\ низ ба назар мерасад. Масалан, аз рўи гуфти Фотеҳ Ниёз\ маълум мегардад, ки роҳи тайкарда, мубориза ва тақдири яке аз цанговарони тоцик диққати ўро махсусан ба худ цалб намудааст. Номи ин цанговар Амин Умаров буда, рутбаи капитан\ доштааст. Ҳаёт, мубориза ва сарнавишти ин офисери диловари тоцик барои офаридани образи марказии романи «Ҳар беша гумон мабар, ки холист…» Давлат Сафоев асос гардидааст. Аммо капитан Амин Умаровро ягона прототипи образи қаҳрамони марказии роман ҳисоб кардан дуруст нест. Зеро Ф. Ниёз\ дар пешгуфтори «Аз ноумедиҳо басе умед аст» ном очерки худ дар бораи қаҳрамони асосии он Акбар Акрамов мухтасар маълумот медиҳад ва аз он маълум мегардад, ки Акбар рафиқи солхои цавонии муаллиф будааст ва онҳо дар як вақт ба цанг рафтаанд.Нависанда навиштааст, ки «…офисери цавон Акбар Акрамов то Цанги Бузурги Ватан\ ҳам дар сафҳои Армияи Сурх хизмат мекард, дар байни сардорону фармонбардоронаш иззату обрўй дошт. Аз рўзи якуми Цанги Бузурги Ватан\ дар сафҳои армияи амалкунанда буд… Мо дар як вақт ярок ба даст гирифта, ба фронт рафтем. Симо ва баъзе хислату сифатҳои Акбар Акрамов дар романи «Ҳар беша гумон мабар, ки холист…» дар образи Давлат Сафоев тасвир ёфтааст»

Дар адабиёти баде\ асарҳои образҳояшон прототип надошта ҳам бисёранд. Онҳо маҳсули хаёли баде\ мебошанд. Масалан, образҳои Виркан, Наниманча (аз повести «Ривояти суғд\»-и С.Улуғзода), Аҳрорамак, Зиёбобо (аз повести «Одамони кўҳна»-и Ф.Муҳаммадиев) ва дигарҳо бепрототип мебошанд ё ин ки муаллифони ин асарҳо шахсони конкрети ҳаёт\ будани қаҳрамонхояшонро зоҳир накардаанду мо намедонем. Аз ин рў, метавон

тахмин кард, ки ин қабил образҳо асоси воқе\ дошта бошанд ҳам, зодаи бофтаҳои бадеиянд.

Гарчанд сарнавишт, рафтору кирдори прототипҳо диқатцалбкунандаю ибратбахш бошанд ҳам, онҳо барои ҳамаи хонандагон қобили қабул ва лоиқи пайрав\ шуда наметавонанд. Ба ин маън\ саргузашти онҳо на барои ҳама боиси таваццўҳ. Фактҳои цолиби диққате, ки дар саргузашт ва рафтору кирдори ин гуна шахсони муайян ба назар мерасанд, танҳо матереали хоми бинокории асар асту халос. Нависандаро лозим аст, ки аз ин ашёи хом минбаъд асар созад: фактҳои цолиби диққатро дар кўраи ҳаёт пазонад, чизи ғайриасосиашро партояд, ба он баъзе чизҳоро аз тацрибаю мушоҳидаҳояш илова кунад,то ки онҳо суфтаю сайқал ёфта ба дарацаи дилхоҳаш табдил ёбанд. (Чи тавре ки саргузашти Саломат Цаҳонгирова (прототипи Фирўза аз романи «Духтари оташ») , ки аввал аз шаш саҳифаи дафтарча иборат буду тадрицан вусъат ёфта ба романи бисту ҳашт цузъи чоп\ табдил ёфтааст).

Ҳамин тавр, аз прототип то офарида шудани типи комили баде\ роҳи эцод\ басо дуру дарозу мушкил, пасту баланду печ дар печ аст. Ин роҳ бо мадади ҳаёли баде\ тай карда мешавад. Зеро офаридани типҳои барцастаи баде\ бе тахайюли эцоди баде\ имконнопазир аст.

Тахайюли баде. Тахайюл- хаёл кардан аст. Адабиёту санъат бе хаёли баде\ арзи вуцуд надорад. Маҳз ба туфайли он адабиёти баде\ низ олами ҳастиро таъсирбахшу гуворо ба тасвир мегирад. Тамоми олами ҳаст\, ки аз воқеаю ҳодисаҳо, махлуқот, наботот, предметҳо ва амсоли инҳо иборат аст, бо мадади тахайюли баде\ рангу бўи махсус мегирад, дилкашу хонданибоб мегардад.

Пас, ин мўъциза –тахайюли эцоди баде\ чист? Тахайюли эцоди баде\ қувваест, ки тавассути он санъаткор образ меофарад, асар месозад. Одатан эцодкор дар предмети барои тасвир интихобкардааш ягон циҳати цолиби диққатро ҳис мекунад, баъд бо эъцози тахайюл ин нуктаи цолиби диққатро метарошад, суфтаю сайқал медиҳад ва то дарацаи дилхоҳаш мукаммал мегардонад. Ана ҳамон қувваю цозибае, ки то ҳадди эътидол-дарацаи дилхоҳ

расондани предмети тасвир ба харц рафтааст, тахайюли эцоди баде\ мегўянд. Дар бораи роли тахайюл назариётчии бузурги рус В.Г.Белинский чунин менависад:

«Инъикоси дурусти санъатҳо танҳо бо ёрии фазл имкон надорад, боз тахайюл (фантазия) ҳам даркор аст. Санадҳои таърих, ки дар асли худ маҳфузанд, беш аз сангу хишт нестанд: танҳо санъаткор метавонад , ки аз он масолеҳ иморати зебо бардорад».

Фикри хуб. Дар ҳақиқат, тахайюл дар соҳаи фазл (илм) ҳам зарур аст. Амалиёти фозил бе тахайюл, бешубҳа, пешрав нест. Аммо парвози тахайюл дар усули кори илм\ ва таълифи асари баде\ як хел ва дар як андоза намебошад. Тахайюли фозил пойбанди ҳацму ҳудуди факту ҳуццатҳост. Ў дар тағйиру такмили онҳо соҳибихтиёр намебошад. Аммо доираи парвози тахайюли эцод\ васею бепоён аст. Ё ин ки маънидоди дигар. Мавзўи гуфтугў ва муҳокимаронии ҳам олим ва ҳам нависанда метавонад як чиз бошад. Он гоҳ олим бо роҳи исбот намудан ва нависанда бо роҳи нишон додан, тасвир кардан хонандаро ба дуруст\ ё нодурустии ин ё он масъалаи муҳими ҳаёт бовар кунонидан\ мешаванд. Шахси олим ба ҳиссу идроки хонанда бо муҳокимаронихои илм\ ва нависанда ба воситаи образнок\ таъсир расондан мехохад. Аммо тахайюли баде\ ба нависанда дар тасвиркор\ ва ифодаю баёни мақсад имконияти номаҳдуд медиҳад.

Бояд таъкид намуд, ки хаёли санъаткор ҳаргиз беасос ва бемақсад сурат намегирад. Хаёли ў ҳамеша ба тачрибаи рўзгор такя мекунад, бо факту санадҳои реалй зич алоқаманд мебошад. Барои мисол ба «Ёддоштҳо»-и устод Айнй муроциат менамоем. Дар он амалиёти қариб 450 персонаж ба тасвир гирифта шудааст. (Чи тавре академик М.Шукуров дуруст таъкид мекунад, дар ҳақиқат дар адабиёти давраи шўравии точик ин гуна асари серперсонажи дигар вучуд надорад). Аксари ин персонажҳо эпизодй бошанд ҳам, вале дар симои ҳар яки онҳо ягон хислати инсонй инъикос ёфтааст. Ба воситаи тасвири образҳои асосй – Садриддин, падари ў Саидмуродхоча, усто-амак (Ҳидоятхоча), Лутфулло-Гўппон, Махдуми Гав, Пирак, Ҳабиба, Шукурбек,

Мулло Туроб, Садри Сарир, Шарифчон Махдум, Ҳайрат, Аҳмади Дониш, Мулло Амон ва монанди инҳо бошад, адиб як-як масъалаҳои муҳими ичтимоиро ба муҳокимаи умум ҳавола кардааст ва агар мо моҳияти ин образҳоро дуруст дарк намоем, дар бораи муҳимтарин ҳодисаҳои иҷтимоии охири асри Х1Х тасаввуроти равшан пайдо хоҳем кард. Ҳамаи ин гувоҳи вобастагии зич доштани ҳаётдонӣ ва эчодкории муаллиф аст, ки дар чараёни тасвиркорӣ ба ҳар як воқеаи хурду калон бо ёрии тахайюл чамъбасти бадей додааст.Аз ин рӯ ба ҳаёт наздик будани хаёлоти бадеии санъаткор ва образҳои эчодкардаи ӯ ба маҳорати асарофар\ ва истеъдоди фикрии вай вобаста мебошад. Инчунин хаёли баде\ дар образҳои тип\ чамъбаст намудани материали аз ҳаёт чамъ овардаи адиб аст. Аммо самту фарохии майдони парвози тахайюл дар ҳар як адиб гуногун мебошад. Боз тахайюли баде\ ва нияти бадеии эчодкорро бо хаёлбофию хаёлпарастии аз олами ҳаст\ дур, бо сохтакорию дурӯғбофиҳое, ки моҳияти ҳодисаҳои зиндагиро вайрон мекунанд, омехтан ё айният донистан ҳаргиз норавост.

Таъкид цоиз аст, ки роли хаёли баде\ дар офаридани образи шахсони таърих\ басо бузург аст. Зеро дар ҳуццатҳои таърих\ доир ба ҳодисаю воқеаҳо ва характери онҳо маълумот зикр ёфта бошад хам, аммо дар бораи сурат ва аломатҳои зоҳир\, тарзи муомилаю муносибат, феълу атфор, қаду қомат, оҳанги суханрон\ ва хусусан чигунагии олами ботинии ӯ, ки барои нависанда чизи аз ҳама зарур\ мебошад, тасвире пайдо намудан душвор аст. Аз ин рӯ, ҳамаи ин чузъиёти тасвирро, ки ба олами зоҳирию ботинии инсон вобастаанд, санъаткори сухан бо ёрии тахайюли бадей ба вучуд меорад, то ин ки образи шахсони замони моз\ таъсирноку барцаста, бовариноку ҳаёт\ офарида шаванд. Дар ин бобат фаъолияти эцодии С.Улуғзода намунаи ибрат аст. Образҳои таърихии Рӯдак\, Сино, Фирдавс\, Темурмалик, Маликаи Бухоро, Дониш, Восеъ ва монанди инҳо, ки аз тарафи ӯ бо эъцоз\ ҳунар офарида шудаанд, маҳсули тахайюли асили эцоди бадеианд.

Санъаткорон сухан дар цараёни офаридани асари баде\ мавцудияти азобу машаққатҳои зиёдро борҳо таъкид кардаанд. Зеро асари воло аз танӯри

сӯзони дилу цони эцодкор берун мешавад. Ин сӯзу гудози эцодиро М.Турсунзода дар шеъри «Шоиро!» бо эҳтироси баланд ин тавр ба тасвир гирифтааст:

…Шоиро, аз сӯхтан ҳаргиз манол,
Сӯханро дӯст медорад висол.
То насӯз\ сохтан мушкил бувад,
Дил ба цонон бохтан мушкил бувад.
Шеър ҳам бояд занад фавворае,
Аз танӯри дил чу оташпорае.
Сар занад аз дил, ба дил коре кунад,
Нармтар сангин дили ёре кунад
Ёр донад, ки ч\ бошад сӯхтан,
Дар вафодор\ сабақ омӯхтан.
Шоиро, аз сӯхтан дор\ хабар,
Пас, макун аз оташи сӯзон ҳазар!

Хулоса, санъаткори асил баъди дар мӯҳраи хаёли баде\ пазондани предмети тасвир цамъбастҳои муҳиму зарури бадеиро ба қалам мегирад, ки типикунон\ ва офаридани типҳои баде\ низ аз ин цараён берун намебошанд.

Вазъятҳои тип\ ва характерҳои тип.Дар вазъиятҳои тип\ ҳаққон\ тасвир кардани характерҳои тип\ аз сифатҳои барцастаю муҳимтарини адабиёту санъати ҳақиқатан комил мебошад.

Дар асари баде\ ҳар як типи адаб\ пеш аз ҳама характер (шахси муайян) аст. Зеро асоси ҳар як хислати умумиёфтаи образи бадеиро хусусиятҳои индивидуал\ ташкил медиҳанд. Аммо на ҳамаи характерҳои офаридаи нависанда типи адабии баде\ шуда метавонанд. Фақат ҳамон характерҳо то дарацаи тип мерасанд, ки дар онҳо ҳақиқатан аломатҳои умум\ ва барцаста, воқеаҳои ицтимо\-таърих\, ғоя ва идеалҳои барои ин ё он замони муайян хос инъикос ёфта бошад. Аз ин рӯ офаридани тип амали мураккаб буда, бешубҳа, он кашфиёти адаб\ аст, ки далели истеъдоди комил, натицаи дарки дурусти набзи замон, ҳосилаи биниш ва нигориши ҳаққонии предмети тасвир аст.

Характер ва тип хусусиятҳои зиёди муштарак дошта бошанд ҳам, аз якдигар фарқ мекунанд. Характер мацмўи хислатҳо ва сифатҳои асосии инсон\ аст, ки муносибати шахсро ба одамон, цамъият, муҳити гирду атроф ва ҳодисаю воқеаҳо муайян менамояд ва онҳо маҳз хислатҳои индивидуалии ҳамон шахс мебошанд, ки ўро аз дигарон фарқ мекунонад. Тип дарацаи олии характер аст. Аз ин рў асоси типро маҳз характер ташкил медиҳад. Аммо дар типи адаб\ бештар тамоилҳои асосии тараққиёти цамъият, ҳаёти аъзоёни он, мақсад ва идеалҳои мардум тасвир меёбад. Бузургон барҳақ дуруст таъкид кардаанд, ки дар сари санъаткори ҳақиқатнигор ҳар як образи конкрети баде\ тип аст ва дар айни замон шахси ба кулл\ муайян мебошад. Аз ҳамин циҳат офаридани характерҳои тип\ дар натицаи ба қаъри ҳаёт ғўта хўрдани адиб муяссар мегардаду он маҳсули барцастаи маърифати бадеии зиндаг\ аст.

Муҳаққиқони донишманд масъалаи типикунониро аз шартҳо ва хусусиятҳои муҳими санъати реалист\ ҳисоб карда, чунин хулоса баровarданд: «Реализм, ба цузъ тасвири ҳаққонии цузъиёт, инъикоси ҳаққонии характерҳои типиро дар вазъияти тип\ дар назар дорад». Ин гуфтаҳои донишманд далолат мекунад, ки инсон ҳамчун характери тип\ дар муҳити таърихии худ, дар вазъияти тип\ тасвир карда шавад. Дар ҳақиқат, характери типие, ки барои дар хонандагон таълим додани одамгарию одамшинос\ ҳисса мегузоранд, ҳамин тавр офарида шудаанд. Масалан, характерҳои офаридаи Ц.Икром\-Анвар,Сурайё, Асо, Саидпаҳлавон, Аҳмадцони машкоб, образҳои типии усто Оқил, Зиё-бобо, Аҳрор-амак, акаи Барака, Носир Аббоси Ф.Муҳаммадиев маҳз дар вазъияти тип\, дар замону шароити конкрети таърих\ офарида шудаанд. Ин гуна мисолҳоро аз адабиёти бои мумтози тоцик ҳам фаровон овардан мумкин аст.

Бояд гуфт, ки ҳар як замони таърихӣ бо тақозои вазъияти худ расму оин, урфу одат, қонуниятҳои муайян дорад, ки одамон дар ҳукми онҳо зиндагӣ мекунанду фаъолият зоҳир менамоянд. Ба ин маънӣ типи адабӣ бо мазмуни худ доимо таърихан конкрет аст. Вай оинаи эчодиёти бадеист, ки неку бади замонро дар худ инъикос менамояд, то ки наслҳо дар он қиёфаи

худ ва сурати гузаштагонашонро бинанду шиносанд. Аз ин рӯ, ғановатмандии адабиёти ҳар як халқро на шумораи адибон, балки характеру типҳои барчастаи адабӣ муайян мекунанд. Ин гуна характеру типҳои адабӣ, ки омили пешрафти адабиёт ҳастанд, ба нависандагон дар бобати офаридани характер ва типҳои нав ба нави бадей илҳом мебахшанд.

Барои пурқувват намудани гуфтаҳои назарӣ ба мисолҳо мурочиат менамоем. Дар «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ як гурӯҳи типҳои адабӣ фаъолият нишон медиҳанд, ки аксари онҳоро мо дар боло номбар намудем. Ҳар кадоме аз онҳо типи муайяни таърихӣ ҳастанду сифатҳои ичтимой ва хислатҳои шахсиашон дар асар ба хубӣ намоён шудааст. Баъзан ҳар яки онҳо ва баъзан чанд нафарашон ба якчоягӣ ягон қувваи асосии чамъиятиро ифода мекунанду рафтору кирдор ва тақдирашон баъзе қонуниятҳои инкишофи таърихии охири асри Х1Х-ро мекушоянд. Чунончи, Саидмуродхоча, Усто-амак (Ҳидоятхоча), Тӯтапошшо, Лутфулло-Гӯппон, Шукурбек, Мачиди каҳкашонӣ ва монанди инҳо, ки образи умумиятёфта ва типии халқро ба вучуд оварда, хусусиятҳои муҳими як типи ичтимоии таърихиро дар худ чамъбаст намудаанд. Ё ин ки Аҳмади Дониш, Садри Сарир, Шарифчон Махдум, Мулло Туроб, Мулло Амон, Ҳабиба барин шахсон дар он шароити тираву тори амирӣ хеле кам бошанд ҳам, аммо рафтору амалиёташон ояндадор буда, аз пайдо шуда истодани қувваҳои нави ичтимоии он давр хабар медод, ки инро муҳаққиқи ин асар академик М.Шукуров дуруст пай бурдааст. Инчунин барои фаҳмидани муҳимтарин ҳодисаҳои ичтимоии давр характерҳои мусбат чӣ қадар аҳамият дошта бошанд, характерҳои манфӣ аз онҳо камтар аҳамият надоранд. Аз ин рӯ, дар «Ёддоштҳо» характерҳои типии манфии Ҳайдарқул чӯчқа, Хочӣ Зокирбои ғӯзачаллоб, Парвардигорхоча, Абдуллохоча, Чунбул-махдум, Абдураҳмони Рафтор ва ғайра низ қувваҳои муайяни цамъият\ ҳастанду дар вазъияти тип\ тсвир ёфтаанд.. Ин гуфтаҳо собит менамоянд, ки на танҳо рӯйдодҳои дар аввал ягона, камшумор ва бо мурури вақт сершумору оммавигарданда, балки ҳодисаю воқеаҳо,

муносибатҳои ҷамъиятии аз байн раванда, таназзулёбанда ва умрашон ба охир расидаистода ҳам типӣ шуда метавонанд.

Дар достони «Ҳасани аробакаш»-и М.Турсунзода на танҳо таносуби тасвири характерҳои тип\ дар вазъиятҳои тип\ риоя карда шудааст, балки паҳлӯҳои тозаи ин масъала низ дида мешавад. Дар назари аввал чунин менамояд, ки дар достон дигар шудани симои инсон, тадриҷан аз ғафлат, гарданшах\ ва кӯҳнапарасти раҳо\ ёфтан ва ба навсозиҳои замон рӯй овардани ӯ тасвир шудааст. Аммо агар мо ба мазмуни достон ҷиддитар назар андозем, он гоҳ як хати муҳими дигари сюжетро пай мебарем, ки бо рӯҳия ва ғояи асосии асар ҳунармандона пайванд шудааст. Ҳасани аробакаш на танҳо аз рӯи мантиқи воқеа ба дараҷаи ронандаи автомобил сабзида мерасад. На танҳо вазъияти тип\ ӯро аз одами нисбатан дағалу ғофил ва гумроҳ ба узви фаъоли рӯзгор табдил медиҳад. Ин ҷо шоир ҳақ дошт, ки эҳё ва ташаккули маънавии Ҳасанро танҳо дар вазъияти типии он солҳо тасвир кунад. Ва ин комилан ба ҳақиқати таърих\ мувофиқ меомад, зеро роҳи тайкардаи Ҳасан роҳи садҳо ӯ барин фарзандони тоҷик аст. Аммо шоир ба ин ҷараёни таҷдиди рӯзгори инсон, ки дар вазъияти тип\ рӯй додааст, ҳарорати лирик\ мебахшад. Яъне ӯ бо рӯҳияи баланд аз ишқи Ҳасану Садаф сухан мекунад. Агар ин муҳаббат намебуд, яқинки характери Ҳасан ин дараҷа дигаргун намегашт. Муҳаббати тарафайни онҳо, ки пайванди қавию самим\ аст, мақоми Ҳасанро баланд бардошта, омили асосии эҳёи ӯ мегардад. Ҳамин тавр, дар асар ҳиссиёту ҳаяҷон, лиризми пурҳарорат барои дар вазъиятҳои тип\ ҳаққон\ ба қалам гирифтани характерҳои тип\ мадад расондааст.

Ҳамин тавр, масъалаи типикунонӣ дар эҷодиёти бадей хеле серпаҳлӯ буда, бо тамоми ҷиҳатҳои асари бадей – мавзӯъ, сюжет, зиддият, забон ва ҳоказо дахл дорад. Типикунонии ҳаққонӣ бошад, ба ҷаҳонбинӣ, таҷрибаи ҳаётӣ, маҳорати бадеии нависанда вобаста аст. Шаклу усулҳои типикуноон\ мухталиф буда, он бо тамоми маҷмӯи воситаҳои санъат ба амал баровварда шуда, бо шаклҳои гуногуни инъикоси воқеият алоқаманд мебошад. Ба ин

маън\ дар цинсҳои адабии лирика, эпика, драма ва жанрҳои онҳо типикунон\ хусусиятҳои ба худ хосро соҳибанд.

Хулоса, типикунон\ цараёни мураккабу серпаҳлӯ буда, қонуни умумии адабиёту санъат мебошад.

Савол ва супоришот:

1. Типикунон\ чист? Мафҳуми зеринро шарҳ диҳед.
2. Типи адаб\ чист? Дар бораи типҳои адаб\ маълумот диҳед.
3. Барои чи цамъбасти бадеиро усули асосии типсоз\ медонанд? Ин роҳи типсозиро ба мисолҳо фаҳмонда диҳед.
4. Гуфтаҳои адиби рус А.М.Горкийро оиди офаридани типҳои адаб\ маънидод намоед.
5. Барои чи Қор\-Ишкамбаро образи цамъбастии тип\ мешуморанд?
6. Прототип чист? Роли онро дар офаридани образҳои тип\ бо мисолҳо фаҳмонда диҳед.
7. Гуфтаҳои адиби маъруф Цалол Икромиро оиди зиндагиномаи Саломат Цаҳонгирова ва модаркалони ӯ шарҳ диҳед.
8. Тахайюли баде\ чист? Дар бораи фарқи тахайюли эцоди баде\ аз тахайюли илм\ маълумот диҳед.
9. Барои чи дар вазъиятҳои типи ҳаққон\ тасвир кардани характерҳои типиро аз сифатҳои барцастаю муҳимтарини адабиёту санъати ҳақиқатан комил медонанд?
10. Характери баде\ чист? Дар бораи характерҳои типии «Ёддоштҳо»-и С.Айн\ маълумот диҳед.

АДАБИЁТ

1.Бобоев Ю. Назарияи адабиёт.Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшинос\. - Душанбе: Маориф, 1987.

2.Худойдодов Б. Тип ва типикунон\ дар эчодиёти баде\.-Душанбе: Ирфон, 1976.

3. Ҳодизода Р., Шукуров М., Абдуцабборов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиноси.-Душанбе: Ирфон, 1966.

4. Шукуров М. Хусусиятҳои ғоявию бадеии «Ёддоштҳо»-и устод С.Айн\.- Душанбе: Дониш.

ВАЗНҲОИ ШЕЪРИ ТОЦИК/

Асосҳои шеъри тоцик\.Тамоми адабиёт дар ду шакл офарида мешавад: наср ва назм. Наср каломи маънидори равон буда, ба он ҳикоя, повест, роман ва ғайра, ки вазну қофия надоранд, дохил мешаванд. Назм бар замми мазмуну маъно бо санъатҳои баде\ бештар ороста гардида, вазну қофия дорад. Гуфтаҳои зерини донишманди Юнони қадим Арасту роцеъ ба фазилати шеър ба ҳамин маън\ далолат мекунад: «Ҳама шеърро, назар ба наср, беҳтар дар хотир нигоҳ медоранд, зеро назм дорои шумора мебошад, ки чен карда мешавад». Эцодкорони адабиётро адиб, сарояндагони назмро, ки номи дигараш шеър аст, шоир ва офарандагони насрро нависанда мегӯянд. Адабиёти классикии тоцик бо назми цаҳоншумул ва асарҳои цудогонаи насрии худ машҳур аст.

Дар назм воқеаҳои зиндаг\ шоирона, бо нутқи вазну қофиядор баён карда мешавад. Маънои луғавии назм (калимаи араб\) ба интизому тартиб дахлдор буда, ба ҳам пайвастан, ба ришта кашидани каломи мавзунро дорад. Аз ин рӯ, назмро сухани мураттаб, пайваста гуфтан мумкин аст. Дар истилоҳ мафҳуми назм аз шеър васеътар мебошад.

Дар адабиёти классик\ мафҳуми назм ҳамчун жанр тамоми шаклҳои шеър\ - қасида, маснав\, ғазал ва ғайраро дар бар гирифтааст, вале шаклҳои хурди шеъри-рубо\, қитъа ва ғайраро ба шеър нисбат додаанд. Имрузҳо ин ҳудуд ба андозае барҳам хӯрдааст: аз назм шеър, аз шеър назмро мефаҳманд,

вале фарки дигаре пайдо шудааст. Аз шеър мазмунҳои туғёнии баланд, аз назм нақли эпик\ ва муқаррарии воқеаҳо фаҳмида мешаванд. Аз шеър бештар эҳсосоти лирик\ дар назр дошта мешавад. Ба ин маъно шоир аз нозим фарқ мекунад.

Шеър (лафзи араб\) бо калимаҳои шуур, шиор, шаър ҳамреша буда, ба маънои луғавиаш дарёфтан, донистан ва маърифати чизҳои нафис мебошад. Офарандаи шеърро шоир мегўянд, ки фикрхои дақик ва маъниҳои бикрро оид ба лахзаҳои табиат ва цамъият нуктасанцона бо эҳсосот ва латофату назокати сухангустар\ дар шеър ифода менамояд. Унсурмаол\ Кайковус насиҳат медиҳад: «Ба вазу қофияи тиҳ\ қаноат макун, бе саноату тартибе шеър магуй, ки шеъри рост нохуш бувад». Ин цо калимаи рост ба маънии «бевосита», «айнан», «беороиш» омадааст. Тасвирҳои шоирона ба воситаи ташбеҳ, муболиға, мацоз ва дигар санъатҳои баде\ сохта мешаванд, ки ба инсон таъсири эстетик\ мебахшанд.

Абўал\ ибни Сино менависад: «Шеър сухане аст хаёлангез, ки аз суханоне мавзуну баробар сохта шуда; ва назди арабҳо дорои қофия ҳам бошад». Яъне ба қавли Шайхурраис шеър сухани муқаррар\ набуда, балки сухани образдор аст ва шеър ба қудрати тахайюл пойдор асту хонандаро ҳам ба хаёлҳои ширину гуворо роҳнамун месозад, фикри вайро ба ҳаракат меорад. Сино сифатҳои мавзуну баробарии шеърро низ таъкид кардааст, ки аз рўи ҳицову тақтеъ мураттаб омадани мисраъҳои шеърро далолат мекунад.

Асоси шеър танзими сухан аст. Агар калимаву ибораҳо, маъниҳои амиқ цо ба цо оварда нашуда бошад, шеър ба зеҳни кас устувор намемонад. Бинобар ин ҳам шоирони мумтоз ҳатто ба хурдтарин цузъиёти назм диққат медоданд, то ин ки шеър нуқсу иллате нагирад ва сактадор набошад. Ҳофиз гўё дар ин байти худ чо ба цо гузоштани маъниҳои бикрро таъкид карда, ба «қофиябофон» чунин эрод гирифтааст:

Чу бишнав\ сухани аҳли дил, магў, ки хатост,
Суханшинос на\, дилбаро, хато ин цост!

Шеър чунин сохти нутқ аст, ки дар он таносуби муайяни садоҳо ҳукмфармо аст. Оҳанги таъсирбахши он ба туфайли таркиби пораҳои мустақили ибораҳо дар мисраъ ба даст омада, мувофики вазну зарбҳои овоз\ аз ист (пауза) ва мавзун\ шакли сухани дилкаши оҳангдорро мегирад. Шеър назар ба наср зотан эҳсоспарвар аст. Эҳсосоти онро асосан образнок\ ташкил медиҳад. Ба туфайли образ вай маъно пайдо мекунад. Шеъри беобраз ба хонанда лаззат ва таъсир намебахшад, ба ғояи муайян ҳидоят намекунад.

Низомии Арӯзии Самарқанд\ шоириро ҳамчун ҳунари барои ҳар каси хоҳишманду соҳибзавқ дастрас талқин намуда, бобати аз худ намудани он чунин маслиҳату дастурҳо додааст: «Шоир бояд, ки салималфитра (поксиришт), азималфикра (бузургандеша),саҳеҳалтабъ,цандарравия (некӯтафаккур), дақиқунназар (борикбин) бошад. Дар анвои улум мутанавваеъ (гуногуннавъ) бошаду дар атрофи русум мустатриф (ацобатписанд), зеро чунон ки шеър дар ҳар илме ба кор ҳамешавад, ҳар илме дар шеър ба кор ҳамешавад».

Ин гуфтаҳои мутафаккирона аз рӯи тацрибаи адабии худи муаллиф гуфта шудаанду асоси ҳаёт\ доранд. Ҳамин аст, ки шоир барои ба мартабаҳои баланд расидан бояд, ки соҳиби фазилатҳои некӯ бошад. Зеро сиришти пок, андешаҳои амиқу бузург, тафаккури равшан, табъи равон дар асл ҳам цавҳари шахсияти эцодкор аст. Инчунин суханварро лозим аст, ки муддати зиёд ба мутолиаи навъҳои илм ва шеър машғул шавад.

Низомии Арӯз\ дарацаи камолоти шеъри шоирро дуруст мефаҳмад. Ба ақидаи ӯ, шеъри шоир ҳамон вақт болу пар мекушояд, ки соҳибаш аз циҳати маънавият баркамол бошад. Дар он ҳолат офаридаи ӯ дар саҳифаи рӯзгор «мастур» мегардад», онро дар «сафинаҳо менависанд ва дар мадинаҳо мехонанд».

Шеър аз мисраъ, байт ва бандҳо иборат аст.

Мисраъ ба маънои луғавиаш (аз араб\) – як табақаи дар аст. Дар илми адабиётшинос\ нисфи байтро, як сатри шеърро мисраъ мегӯянд. Масалан, порчаи поён\, ки як байт аст, аз ду мисраъ иборат мебошад:

Агар дар цаҳон набвад омӯзгор,
Шавад тира аз бехирад рӯзгор.

(Абдураҳмони Цом\)

Мисраъҳои шеъри шоирони ҳақиқ\ ҳамеша барцаста, пурмазмун ва дилнишинанд. Байти зерини Абулқосим Фирдавс\, ки аз ду мисраъ иборат аст, ба ч\ дараца мустақилу пурмазмун буда, аҳамияти донишомӯзиро таъкид намудааст:

Тавоно бувад ҳар к\ доно бувад,
Зи дониш дили пир барно бувад.

Байт (калимаи араб\) дар луғат ба маънои хона аст. Дар истилоҳи адаб\ ду мисраъеро гӯянд, ки паси якдигар омада, аз циҳати мазмун мустақил гуфта шудаанд ва ё аз ягон шеъру достон оварда мешавад.

Байт дар назми форсу тоцик воҳиди нахустини шеър дониста шудааст. Вай пораи шеърест, ки аз ду мисраъ ташкил ёфта, як маънии пурра ва комилро ифода мекунад. Вай шаклан воҳиди кӯчаки шеър асту дорои мазмунҳои гуногун ва бузург мебошад. Шоирон дар байт аз ишк, ҳикмат, насиҳат, манзараҳои табиат, зиндагон\, сиёсат, хулоса, аз ҳар циҳат сухан карда, мазмунҳои фалсафию дидактик\ ва монанди инҳоро баён менамуданд. Сайфи Фарғон\ навиштааст:

Сайф аз ғазал сарояд дар васфи сурати ту,
Як байти ӯ ба маън\ чандин қасида бошад.

Дар байни халқ ва назми шифоҳии тоцик байт ба вазифаи шеъру тарона ва суруд низ омадааст. Мардум асрҳо байт хонда, байтбарак намуда, дар тоқи масчиду кӯшкҳо байтҳо ба ёдгор мондаанд. Байт эпиграф, тӯҳфаи дӯстон, ҳадиси ишқ, катиба ва ғайра мебошад. Ба қавли Абулқосим Лоҳут\, покизагии ишқу муҳаббат дар байт ин тавр маънидод шудааст:

Покизатар аз ишк ба олам гуҳаре нест,
Покиза бидораш, ки ба ҳаст\ сабаб аст ин.

Шоири намоёни ўзбек Абдулло Орипов дўстию бародарии халқҳои тоҷику ўзбекро ба як байти ғазали дилнишин қиёс намудааст. Ё ин шоирони мумтоз ҳатто қомати ёрро ба байт ташбеҳ додаанд.

Байтро ба хона монанд мекунанд. Зеро байт ҳам мисли хона аз рукнҳо, яъне сутунҳо иборат аст. Байтҳо аксаран шашрукн\ ё ҳаштрукн\ мешаванд. Масалан, байти зерини Гулшании Бухоро\, ки вазнаш раҷази мусаммани солим аст, аз ҳашт рукни мустафъилун иборат мебошад:

Лайл\ ч\ мепурсад зи кас Маҷнуни дилношодро,
Ширин намедонад магар ҷон кандани Фарҳодро?

Ба рукнҳои аввал ва охири ҳар мисраъ номҳои махсус гузоштаанд. Чунончи, рукни аввали мисраи якум садр, рукни охири мисраи якум арўз, рукни аввали мисраи дуввум ибтидо ё ибтидои матлаъ, рукни охири мисраи дуввум зарб ё аҷз номгузор\ шудаанд. Рукнҳои боқимондаро, ки дар мобайни ин рукнҳо воқеанд, ҳашв мегўянд.

Байте, ки дар охири ҳар банди тарҷеъбанд ва таркиббанд омада, бандҳоро ба якдигар пайванд мекунанд, байти восила ё сарибанд номида мешавад.

Банд.Банд алоқаманд\, пайванд\ ва муттаҳадии ду ва зиёда аз ин мисраъҳо мебошад, ки ба туфайли вазну қофия, образ, мазмуну мундариҷа ва сохтмони дохилии жанр намоён мешавад.

Банд нишонаи каломи манзум аст, вале шеърҳои бебанд ҳам кам нестанд. Банд дар шеър вазифаи ғоявию бадеиро низ иҷро менамояд.

Дар гузашта шеърҳои лирикию фалсафиеро, ки аз бандҳои ҷудогона таркиб меёфтанд ва дорои қофиябандии муайян буданд, мусаммат (ба риштаи ҷавоҳир кашидан) меномиданд. Эҷоди ин навъи шеъргўиро ба Манучеҳрии Домғон\ (асри Х1) нисбат медиҳанд. Шеърҳои Манучехр\ аксар дар шакли мусаддас гуфта шудааст. Шоирони минбаъда ин навъи шеъргўиро эҷодкорона ривоҷ дода шеърҳое навиштаанд, ки бандҳояшон аз ду, се, чор, панҷ то даҳ мисраъ иборат мебошад. Бандҳои семисраъ\ «мусаллас», чормисраъ\ «мураббаъ», панҷмисраъ\ «мухаммас», шашмисраъ\ «мусаддас»,

ҳафтмисраъ\ «мусаббаъ», ҳаштмисраъ\ «мутассаъ» ва даҳмисра\ «муашшар» номида мешавад.

Банд то имрўз дар шаклу навъҳои гуногун вучуд дорад. Дар ҳамаи жанрҳои лирика аз шаклҳои гуногуни он истифода менамоянд. Дар замони имрўза банд бештар воҳиди асосии достон қарор гирифтааст.

Бандҳо оҳанги шеърро пурзўр мекунанд. Ин оҳанг аз як банд ва банди дигар гузашта, лаҳну савтро баландтар ва мафтункунанда мегардонанд.

Қофия.Қофия дар луғат аз қафо омадан аст. Дар адабиётшинос\ гурўҳи калимаҳои ҳамоҳангеро мефаҳмонад, ки дар охири мисраъ ва ё байтҳои шеър омада бо ҳамдигар мувофиқат мекунанд.

Ҳамоҳанг\ нишонаи асосии калимаҳои қофияшаванда мебошад. Нишонаи муҳими дигари қофия, ки ҳамоҳангии калимаҳо низ ба туфайли он ҳосил мешавад, мавцудияти ҳарфи рав\ мебошад. Ҳарфи охирини решагии калимаро рав\ мегўянд. Масалан, дар байти зерини Фирдавси кар ва фар қофия шудаанд ва овози *р* дар онҳо рав\ мебошад.

Чу шасту ду солам шуду гўш *кар*,
Зи гет\ чаро гўям оину *фар*.

Қофияе, ки ба ҳарфи рав\ бунёд ёфтааст, қофияи солим номида мешавад. Қофия дар шеър вазифаҳои ғоявию мундаричав\, ҳиссию психолог\, таносуби оҳанг\ ва шаклсозиро ицро менамояд. Яъне қофия дар шеър барои баёни ғояву мазмуни асос\ роли калон бозида, мақсади шоирро ба дилу акли хонандаю шунаванда наздиктар мегардонад, хушу гўшнавоз гаштани шеърро таъмин мекунад. Шакли асарро ба тартиб медарорад.

Шеърҳои дуқофиядорро зулқофиятайн мегўянд. Зулқофиятайн факат хоси адабиёти форсу точик набуда, дар адабиёти халқҳои дигар низ дида мешавад. Классикони форсу тоцик зулқофиятайнро хеле устокорона кор фармудаанд. Барои мисол аз ғазали Камоли Хуцанд\ чунин байтеро мегирем:

Ошиқонат ба саҳарҳо, ки *дуо мегўянд*,
Ба дуо бўи ту аз боди *сабо мецўянд*.

Дар ин байт «*дуо*» ва «*сабо*», «*мегӯяд*» ва «*мецӯянд*» ҳамқофия омадаанд.Ин ғазали шоир саросар бо зулқофиятайн эцод шудааст.

Ҳамин тавр, қофия ҳудуди шеърро муайян намуда, баробари вазну оҳанг шакли структурии онро равшан менамояд. Дар аниқ муайян кардани сохти структурии шеър аҳамияти қофия калон аст. Қофия дар симфонияи шеър оҳанги иловагие ато менамояд, паиҳамии оҳанги иловаг\ ба шеър пару бол мебахшад, хусусияти лаҳнии онро афзун мегардонад. Аз ин рӯ, Б.Сирус такрор омадани қофияҳоро дар байтҳо такрори лаззатпарвари шеър дониста буд: «Дар шеър аз оҳанги калимот лаззат мебарем ва ин лаззат бештар дар асари баргашти қофияҳост».

Радиф.Радиф калимаи араб\ буда, маънои луғавиаш паси якдигар нишастан мебошад. Дар илми адабиёт он калима ва ё гурӯҳи калимаҳоеро, ки баъди қофия меоянд, радиф меноманд. Вазифаи асосии радиф дар таъкид намудани матлаби марказии шоир зоҳир мегардад. Вазифаи муҳими дигари он боз дар ягонагию яклухтии шеър мебошад. Зеро радиф ҳамроҳи қофия тамоми мисраъ ва ё байту бандҳоро бо хамдигар узван алоқаманд мегардонад. Чунончи:

Аниси кунци танҳо\ *китоб аст*,

Фурӯғи субҳи доно\ *китоб аст*.

Дар ин байти Абдураҳмони Цом\ таркиби «китоб аст» радиф буда, бори ғоявии шеърро таъкид намудааст.

Радиф дар назми форсу тоцик ҳамчун санъати шеър\ машҳур аст. Ҳамаи шоирони мумтозу муосири тоцик радифро фаровон кор фармудаанд. Мақсади радиф танҳо таъмини оҳанги шеър набуда, балки баёни эҳсос ва ҳаяцони шоир ҳам мебошад. Радиф мазмуни байтҳоро таъсирбахш мегардонад. Бинобар ин радиф бо қофия муносибати узвии маъно\ дорад. Мисоли равшани моҳирона истифода шудани қофияю радиф дар ин ғазали Лоиқ Шерал\ низ ба мушоҳида мерасад:

Цавонему хушиҳои цавониро намедонем,

Ба ёди зиндагон\ зиндагониро намедонем.

Ба сад дил ташнагони меҳрубониву навозишҳо,
Вале худ дилбариву меҳрубониро намедонем.
Ба сад цон дар танӯри ишқ хомохом месӯзем,
Лаби дарёи дил оташнишониро намедонем.
Дили мо мешавад саркӯби шавқу шӯри бемацро,
Ки пеши пои цонон цонфишониро намедонем.
Аз он рӯзе бигӯяд тарк цони мо тани моро,
Ки қадри хубии ёрони цониро намедонем…

Дар ин ғазал сухан дар бораи на ҳамеша ба қадри цавонию хушиҳои он расидан, донистани дилбариву меҳрубонии инсон, қадри хубии дӯстони вафодор меравад. Бори ҳамин маъниро радифи «намедонем» хеле хуб кашидааст ва бо калимаҳои ҳамқофияи «цавониро», «зиндагониро», «меҳрубониро», «оташнишониро», «цонфишониро», «цониро» алоқаманд мебошад.

Хуллас, радиф як цузъи дигари иловагие мебошад, ки одатан пас аз қофия омада, барои хотирнишин шудани шеър хизмат менамояд. Ба ақидаи академик Р.Амонов, вай ба оҳанги гуфтор «қувват ва шиддати диққатангезе мебахшад ва дар айни замон барои цамъбаст шудани фикр ёр\ мерасонад».

ВАЗНИ ҲИЦО ВА МОҲИЯТИ ОН

Вазн яке аз хусусиятҳои асосии шеър аст. Вай назмро аз наср ё аз сухани муқаррар\ фарқ мекунонанд. Дар назмшинос\ вазнро «мизони шеър» меноманд. Вазн аз руи қолаби муайян паи ҳам такрор омадани порчаҳои тараннумии шеър, бо тартиби муайян зикр шудани ҳицоҳои дарозу кӯтоҳ ва задаи калимаҳо мебошад.

Вазни шеър, яъне асари манзум аз замонҳои қадим дар цараёни меҳнат вобаста ба оҳанг пайдо шудааст. Аз ин рӯ, истилоҳоти хеле зиёди вазни арӯз бо истилоҳоти мусиқ\ ва мақом умумият дорад. Бо мурури замон асари

манзум аз унсурҳои дигари санъат цудо ва ба тарзи мустақилона тарақк\ карда, вазнаш бо қоидаҳои махсус нигоҳ дошта шуд.

Ҳарчанд ки оид ба муносибати вазн ва мундарицаи шеър баъзе асарҳо назмшиносони имрӯзаи тоцик навишта шуда бошанд ҳам, лекин ин масъала ҳанӯз худро равшан нишон намедиҳад. Шоирон дар асрҳои миёна вазнҳои муносибро дониста истифода мекарданд. Чунончи, аксар мазмунҳои қаҳрамонию паҳлавон\ дар вазни мутақориб («Шоҳнома»-и Фирдавс\) ишқию романтик\ дар ҳазац, («Вис ва Ромин»-и Ф.Гургон\, «Хусрав ва Ширин»-и Низом\) дидактикию фалсафи дар рамалу рацаз («Ҳадиқат-ул-ҳақиқат»-и Сано\, «Мантиқ-ут-тайр»-и Ф.Аттор ва ғайра) ифода мегардид. Шоир агар табиати вазнро надонад, ифодаи фикру ҳиссиёт халал мебинад. Ин халалпазирии вазни шеър дар эцодиёти шоирони цавони тоцик хеле зиёд дида шуда истодааст, ки ҳамоно аз надонистани маъмултарин қоидаҳои шеър сар задааст. Оҳанг дар шеър таносуби вазнро нигоҳ медорад ва он такрори пайдарпаи ритмро мехоҳад.

Вазни ҳицо.Вазни ҳицо яке аз вазнҳои асосии шеърҳои тоцик\ мебошад. Вай чунин вазни шеър\ аст, ки ба баробарии ин миқдори ҳицоҳо дар мисраъҳо асос ёфтааст. Ин вазн дар шаклҳои «вазни шумор», «ҳицошумор» ва баъзан «вазни ҳицошумор» низ истифода мешавад.

Вазни ҳицо аз қадимтарин вазнҳои шеър\ буда, ҳанӯз дар адабиёти Юнон ва Рими Қадим вуцуд дошт. Дар адабиёти қадими форсу тоцик вазни ҳицо дар китобҳои «Авесто» ва «Ёдгори Зарирон» низ ба назар мерасад. Минбаъд дар адабиёти китобат\ мавқеи вазни ҳицо суст шуда, махсуси эцодиёти даҳанакии халқ мегардад. Дар садаи XX муносибат ба шаклу мазмуни шеъри тоцик\, аз цумла ба вазни он хеле тағйир меёбад ва қӯшишҳои аз нав зинда ва цор\ кардани вазни ҳицо ба миён меояд. Имрӯзҳо бо ин вазн шеърҳои бачагона, сурудҳои халқ\, зарбулмасал, чистон ва достонҳои ҳалқ\ гуфта мешаванд.

Сохти шеъри ҳицо\ ба миқдори ҳицоҳо асос ёфтааст. Адади хицоҳои байти якум бояд ба миқдори ҳичоҳои байтҳои дуюм, сеюм, чорум ва

минбаъда комилан мувофиқат кунад. Дар вазни ҳицо нисбат ба вазни арўз имкони вазнсоз\ маҳдуд буда, бештар 5-6 навъи он мушоҳида мешавад. Маъмултарини онҳо шеърҳои 5-ва 7 ҳицо\ мебошад. Масалан, шеъри зерин:

Гумон набаред,

Ки ман хурд ҳастам.

Ана мебинед,

Цорўб дар дастам.

(М.Миршакар)

дар шакли панцҳицо\ эцод шуда, схемаи зеринро дар бар мегирад:

Адади мисраъҳо	1	2	3	4	5	Адади ҳицоҳо
1	Гу	мон	на	ба	ред	5
2	Ки	ман	хурд	ҳас	там	5
3	А	на	ме	би	нед	5
4	Цо	Рўб	дар	дас	там	5

Агар ба шеъри зерини халқ\ муроциат кунем, вай бо чунин талаби вазни ҳицо дар 7 ҳицо\ навишта шудааст:

Олуча гули бодом, (7 ҳицо)

Ман духтараки додом. (7 ҳицо)

Додом шишта чой хўранд, (7 ҳицо)

Ман чойрезаки додом. (7 ҳицо)

Дар вазни ҳицо навъҳои дигар вазнсоз\ низ мавцуданд. Масалан, байти зерини халқ\, ки ҳар мисрааш аз 13 ҳицо иборат аст, намунаи он мебошад:

Цон додаракам, оҳ дилу цон додаракам,

Сандуқчаи симу заргарон додаракам.

Аз адибони садаи XX тоцик Абулқосим Лоҳут\, Мирсаид Миршакар, Гулчеҳра Сулаймонова, Наримон Бақозода ва дигарҳо дар ашъори бачагонаашон аз вазни ҳицо васеъ истифода бурдаанд. Дар тарцимаи асарҳои

шоирони рус ва Сарб, ки ба қалами устод Лоҳут\ мансубанд, низ навъҳои гуногуни вазни ҳицо ба мушоҳида мерасад.

Баъзан дар шеърҳои мансуб ба вазни ҳицо миқдори ҳицоҳои мисраъҳо баробар намеоянд. Он гоҳ бештар бо кашиш додани ҳицоҳои дарози охири мисраъҳо ё худ тангтар хондани ҳицоҳои кӯтоҳ оҳанги мисраъҳо ба якдигар мувофиқ кунонида мешаванд.

МАЪЛУМОТИ МУХТАСАР ДАР БОРАИ ВАЗНИ АРӮЗ

Маълумтарин вазни шеъри тоцик\ арӯз мебошад. Тамоми назми китобии классикии форсу-тоцик (асрҳои 1Х-Х1Х) дар ҳамин вазн эцод гардидааст. Шоирони муосири тоцик низ асосан бо арӯз шеър менависанд. Қонунияти ин вазни шеър\ аз тарафи олими араб Ҳалил Ибни Аҳмад (асри У111) кашф шудааст. Арӯз аз калимаи арабии арз гирифта шудааст, ки маънояш арз кардан, яъне баён кардан мебошад.

Дар илми адабиётшинос\ арӯз гуфта чунин вазни шеърро меноманд, ки дар он сифати ҳицоҳо, бо як тартиби муайян омадани онҳо дар байт шарти асос\ мебошад ва бо ҳамин хусусияташ аз вазни ҳицо фарқ мекунад. Ба воситаи арӯз ҳам ҳусни мавзуни шеър, ҳам сактаҳо ва нуқсонҳо, умуман вазни он муайян карда мешавад.

Системаи арӯзи Халил ибни Аҳмадро дар замони худи ӯ ва пас аз вафоти вай ҳамаи олимони адабиётшиноси араб ва халқҳои ҳамсоя маъқул карданд. Вазни арӯз қариб дар ҳамаи мамлакатҳои ҳамсояи араб ва дар он мамлакатҳое, ки дучори истилои арабҳо шуда буданд, паҳн мегардад. Ҳамчун илм ва ҳамчун ченаки асосии шеър тоцикон низ онро аз арабҳо қабул карданд. Аммо, ба қавли устод Садриддин Айн\ «тоцикон дар вазни шеър аз араб фақат терминҳо ва сангу тарозуро- «афоил»-ро гирифтаанд. Ч\ будани афоилро дар поён шарҳ медиҳем. Ин цо таъкид бояд кард, ки тоцикон системаи арӯзи арабиро қабул намуда, онро ба забони худ, яъне ба тарзи

талаффузи калимаҳо, ибораоро\, цумласоз\ ва оҳангнокии забони тоцик\ мувофиқ гардондаанд. Ба тарзи дигар гӯем, тоцикон дар асоси арӯзи араб\ арӯзи тоцикии хоси худро ба вучуд овардаанд.

Арӯз қоидаҳои махсусе дорад, ки аз рӯи он қоидаҳо вазнҳои гуногун ба вуцуд меояд. Аввалан, барои вазни шеърро ёфтан дар арӯз калимаро ба ҳицоҳо тақсим кардан лозим аст. Зеро дар арӯзи тоцик\ унсури асосии ченаки вазн мисли вазни ҳицо\ миқдори ҳицоҳо мебошад. Аммо дар арӯз на танҳо баробарии микдори ҳицоҳо, балки сифати дароз\ ва кӯтоҳии онҳо низ ҳангоми талаффузашон ба эътибор гирифта мешаванд. Яъне дар вазни арӯз мисраъҳо агар бо адади ҳицоҳо нобаробар оянд ҳам, меъёри талаффузашон бо баробарвазн\ анцом меёбанд. Масалан, дар як байт як мисраъ 9 ҳицо ва мисраи дигар 10 ҳицо дошта бошад, дар байти дигар яке – 10, дигаре 11 ҳицо дорад. Дар ҳолати аввалин мисраи 10 ҳичоиро васл дода кӯтоҳ карда мехонанд ва дар ҳолати дуюм мисраи 10 ҳицоиро кашиш дода мехонанд. Масалан:

Тавоно бувад ҳар к\ доно бувад,
Ба дониш дили *пир* барно бувад.

Ин байти машҳури Фирдавс\, ки мисраи якумаш аз рӯи миқдор 11 ва дуюмаш 10 ҳицо дорад, бо баҳри мутақориби мусаммани маҳзуф (фаӯлун/фаӯлун/фаӯлун/фаӯл, тақтеаш У--/У--/У--/У-) навишта шуда, ба воситаи мад кашида хонадни калимаи *пир* дар мисраи дуюм баробар шудани вазн ба миён омадааст. Чунин талаффуз шудани калимаи *пир* дар байни мисраъ ду ҳицоро ташкил дода, баробарвазнии ҳицоҳоро таъмин намудааст. Ҳицоҳо, чунон ки шумо медонед, дар забони тоцик\ аз рӯи хосият ва андозаашон ба ҳицоҳои дарозу кӯтоҳ ва кушодаю пӯшида тақсим мешаванд. Ҳицоҳои кӯтоҳ танҳо аз овозҳои садоноки кӯтоҳ; *а, и, у* ва ё таркиби ин овозҳо бо ҳамсадое сохта мешаванд. Ҳицоҳои дароз аз овозхои садоноки дароз: *е, о, \, ӯ,* омехта шудани ин овозҳо бо ҳамсадоҳо ва таркиби ду ҳамсадо бо садонокҳо ба вучуд меоянд. Дар давраи классикии шеъри тоцик\ садонокҳои дарози *и* ва *у* вучуд доштаанд. Дар алифбои имрӯза *у*-и дароз ва

у-и кўтоҳ як хел навишта мешаванд. Фақат дар охири калимаҳои *и*-и изофат бо *и* ва *и*-и заданок бо \ ифода карда мешаванд. Вазни арўз кўмак мерасонад, ки мавридҳои кўтоҳ\ ва дарозии ин садонокҳо фаҳмида шаванд. Дар забони тоцик\ ба ғайр аз ҳицоҳои кўтоҳ ва дароз боз як навъи ҳицо мавцуд аст, ки онро ҳицои дарози қимати якунимҳицодошта меноманд. Ин навъи ҳицо асосан аз ҳамроҳ омадани ду ҳамсадо дар охири ҳицои дарози баста пайдо мешавад. Баъзан дар натицаи кашиш додани овози садоноки ҳицоҳои пўшидае, ки дар таркибашон садоноки дароз доранд,низ ин хел ҳицо ба вуцуд меояд.

Ҳамин тавр, навъҳои ҳицо аз циҳати сохт гуногунанд. Барои ба шумо боз ҳам фаҳмотар шудани моҳияти масъала чунинг тақсимотро пешкаш менамоем:

Ҳицоҳои кўтоҳ ду навъ доранд:

а) иборат аз як садоноки кўтоҳ; *а*–роба, *и*-дора, *у*-дабо.

б) иборат аз як ҳамсадо ва як садоноки кўтоҳ дар охир; *ба* – родар,*бу*-зург,*ми*-ёна ва ғайра.

Ҳицоҳои дароз 4-хел мешаванд:

а) иборат аз як садоноки дароз; *о*-зод, *э*-лак, *ў*-рун ва ҳоказо;

б) аз як ҳамсадо ва як садоноки дароз дар охир; *бо*-рон, *сў*-зон ва ғайра;

в) аз ду ҳамсадо ва як садоноки кўтоҳ дар мобайн: *дил, сар, гул,тан,шуд…*

г) аз як садоноки кўтоҳ ва як ҳамсадо дар охир: *ан*-гур, *ин*-қилоб, *ис*-тиқлол…

Ҳицоҳои дарози қимати якунимҳицодошта панч навъ мешаванд:

а) як садоноки дарозу як ҳамсадо дар охир: *об*-рон, *эр*-ка, *ўр*-дак…

б) ду ҳамсадо ва як садоноки дароз дар байн: *дор-боз, мўр*-ча, *мер*-ган…

в) се ҳамсадо ва як садоноки кўтоҳ дар байн: *мард, гуфт, хирс, хурд…*

г) се ҳамсадо ва як садоноки дароз дар байн:*дўст, дошт, рехт* ва ғайра;

д) як садоноки дароз ё кўтоҳ дар аввал ва ду ҳамсадо дар охир: *ишқ, умр,абр, орд* ва ғайра.

Ҳангоми тақтеи шеър барои ишораи ҳицоҳои кӯтоҳ аломати (У) ва ҳицоҳои дароз аломати (-) гузошта мешаванд. Барои ҳицоҳои дарози қимати якунимҳицо\, агар дар аввалу мобайни мисраъҳо оянд, бо аломати (-У) ва агар дар охири мисраъҳо оянд, бо аломати ( ) ишора карда мешаванд. Тақтеъ бошад, калимаи араб\ буда, дар адабиётшинос\ маънои ба қитъаҳо, яъне порчаҳо тақсим кардани байтро дорад. Дар арӯз баъди ҳицо мизон ва андозаи дуввӯме, ки ба назар гирифта мешавад, рукн мебошад. Рукн низ калимаи араб\ аст. Вай маънои сутун, пояро дорад ва дар адабиётшинос\ ҳамон порчаҳоеро, ки баъд аз тақтеи байт ҳосил мешаваду оҳанги шеърро таъмин мекунад, рукн меноманд. Рукнҳо аз рӯи цои ишғолкардаашон дар байт номҳои махсус доранд. Чунончи, рукни аввали мисраи якуми байт – *садр,* рукни аввали мисраи дуюми байт – *ибтидо*, рукни охири мисраи якуми байт – арӯз, рукни охири мисраи дуюми байт – *зарб* ва рукнҳои байни садру арӯз ва ибтидою зарб воқеъ гардидаро *ҳашв* мегӯянд. Ин рукнҳоро аркон ва ё афоили арӯз меноманд. Афоил аз решаи калимаи арабии *фаала* гирифта шудааст. Махз ҳамин калимаро дар шаклгириҳои зиёде ченаки вазн қарор додаанд, ки фоилотун, мафо\лун, фаӯлун ва ғайра аз ҳамин қабиланд. Дар мисоли зерин байт ба ҳашт порчаи тараннумии баробар тақсим мешавад, ки ҳар кадоми он ба мафо\лун баробар аст.

А-гар-он-тур/-ки-ше-ро-з\/-ба-дас-то-рад/-ди-ли-мо-ро,

Ба-хо-ли-ҳин/-ду-яш-бах-шам/-Са-мар-кан-ду/-Бу-хо-ро-ро.

У ---/ У ---/ У---/ У---

Тамоми вазнҳои арӯзи тоцик\ мувофиқи табиати забони тоцик\ ва завқи ин мардум дар асоси ҳашт рукни асл\ сохта мешаванд. Ин рукнҳо чунинанд: мафо\лун (У---), фоилотун (-У--), мустафъилун (--У-), мафъӯлоту (---У), фаӯлун (У--), мафоилатун (У-УУ-), мутафоилан (УУ-У-, фоилун (-У-). Аз ин ҳашт рукн ба воситаи тарзҳои цобацогузории онҳо чордаҳ баҳр ташкил меёбад. Баҳр ҳам калимаи араб\ буда, дар илми адабиётшинос\ ба маънои гурӯҳ меояд, яъне гурӯҳи муайяни вазнҳое, ки аз як махрац пайдо шудаанд.

Баҳрҳои арузи тоцик\ инҳоянд: ҳазац, рацаз, рамал, мутақориб, мутадорик, мунсареҳ, музореъ, муцтасс, хафиф, муқтазаб, сареъ, ғариб, қариб, мушокил.

Ҳамаи ин баҳрхо ба ду гурӯҳ цудо мешаванд: асл\ ва фаръ\. Агар рукнҳои якхела айнан такрор шаванд, баҳрҳои солим ва агар онҳо ба тағйире дучор оянд, баҳри фаръ\ номида мешаванд. Фаръ маънои намудро дошта, дар натицаи ихтисор ёфтани ҳицохои рукнҳои асос\ ба вуцуд меоянд. Рукнҳое, ки дар шеъри тоцик\ кор фармуда мешаванд, аз як хицо то панц ҳицоро фаро мегиранд. Баҳрҳои ҳазац, рацаз, рамал, мутақориб солиманд. Ҳама бахрҳои дигар фаръй. Баҳрҳои фаръ\ аз таркиби рукнҳои гуногун ва бо роҳи кам шудани ҳицоҳо, тағйир ёфтани рукнҳо ҳосил мегарданд. Аз ин тағйирот даҳҳо бахрҳои нав пайдо мешаванд.

Вобаста ба миқдори рукнҳо дар байт номи вазн тағйир меёбад, яъне агар байт аз 8 рукн иборат бошад, -мусамман (ҳаштгона), аз 6 рукн иборат бошад,-мусаддас (шашгона), аз 4 рукн иборат бошад,-мураббаъ (чоргона) ва аз 2 рукн иборат бошад,-мусанно (дугона) номида мешавад. Масалан, ғазали машҳури Ҳофиз «Агар он турки шероз\...», ки дар боло онро мисол овардем, дар баҳри ҳазаци мусаммани солим навишта шудааст. Ана боз як байт аз ҳамин ғазал:

На-си-ҳат гӯ/ш-кун-цо-но/ки-аз-цон-дӯ/-с-тар-до-ранд,

Ца-во-но-ни / са-о-дат-ман/д – пан-ди-пи/ри-до-но-ро.

У--- / У---/ У--- / У---

Вазни ин ғазал барои он ҳазач аст, ки рукни аслиаш мафо\лун асту мусамман аз он вацҳ, ки ин рукн дар як байт ҳашт маротиба бетағйир (солим) омадааст.

Суханро роцеъ ба арӯз беш аз ин дароз намекунем. Танҳо барои нишон додани баҳрхое, ки ҳашт, шаш ва чор рукн доранд, якто\ мисол меорем. Баъзе циҳатхои дигари вазни арӯзро шумо минбаъд дар вақти омӯхтани эчодиёти шоирони ҳам классику ҳам муосир хоҳед омӯхт.

Баҳри рацази мусаммани солим:

Эй-со-р-бон/ о-ҳис-та-рон/ к-о-ро-ми цо/-нам ме-ра-вад,

Он - дил-ки-бо/худ до-ш-там / бо-дил-си-то/-нам ме-ра-вад.

мус-таф-ъи-лун /мус-таф-ъи-лун /мус-таф-ъи-лун /мус-таф-ъи-лун

--У- / -- У - / -- У - / -- У –

Баҳри рамали мусаддаси маҳзуф:

Шо-и-ро, аз/сӯ-х-тан до/-р\ ха-бар,

Пас ма-кун аз/ о-та-ши сӯ/-зон ҳа-зар.

Фо-и-ло-тун/ фо-и-ло-тун/ фо-и-лун

- У-- / - У-- /- У –

Бахри ҳазаци мусаддаси маҳзуф:

На-шуд-як-лаҳ/-за-аз-ё-дат/-цу-до-дил

Зи-ҳ\-дил-о/-фа-рин-дил-мар/-ҳа-бо-дил.

Ма-фо-\-лун / ма-фо-\-лун / фа-ӯ-лун

У ---/ У---/ У --

Баҳри мутадорики мураббаи солим

Бай-ни кӯ/-ҳу ка-мар,

Бай-ни хав/-фу ха-тар,

Баҳ-ри ман/ до-и-мо

Бу- д\ им/-дод-гар

фоилун / фоилун

- У - / - У -

Шеъри озод ва мавқеи он дар адабиёти муосир

Шеъри озод истилоҳи нави адабист. Мутаассифона, баъзе донишмандон байни шеъри озод ва шеъри нав фарқ намегузоранд. Шеъри нав дар асл дорои ҳамон сохту устухонбандии анъанавие мебошад, ки дар мазмун ва сохти структуриаш тағйироти цузъ\ ворид шудааст. Шеъри озод, баръакс, як сохти нави ифодаест, ки зодаи солхои охир буда, аз сохти анъанавии назм ба кулл\ фарқ менамояд. Шеъри озод давоми мантиқии шеъри нав мебошад.Вай дар асоси тараққиёти тадриции шеъри нав ба миён омадааст.

Шеъри озод дар солҳои шастуму ҳафтодум дар шаклу мазмун дигаргуниҳои куллии сифатиро соҳиб гашт. Дар шеър мазмунҳои баланди сифатию иҷтимо\ ва фалсаф\ дар шаклу ифода ва тарзи баёни гуногун ҷои асосиро касб намуданд. Дар шеъри озод мундариҷаи ғояв\, хусусиятҳои жанр, ҷумлабандии синтаксис\, ритму оҳанг ҳамаи мисраъ ва байтҳоро ба ҳамдигар алоқаманд месозад. Дар натиҷа як лавҳаи хушбаёни лирик\ ба миён меояд. Шоир дар ин сохти нави шеър\ ба мантиқ ва фалсафаи сухан эътибори ҷидд\ медиҳад, ба умқи дили инсон назар меандозад, ба шакл камтар эътибор дода, бештар ба мазмунҳои баланди сифат\ диққат медиҳад. Ин камназар\ ва бедиққат\ нисбат ба шакл дар шеъри озод боиси пайдоиши шаклҳои нав ва гуногуни ифода гардидааст.

Шоир дар шеъри озод ҳамчун мутафаккир ва донишманди фаъол ба ҳаёт, табиат ва муҳити атроф назар мекунад, тамоми моҳияти воқеа ва ҳодисаҳоро ба як нуқта ҷамъ карда, гӯё хулоса кардан\ мешавад. Ӯ фикри шахс\ ва граждании худро пеш меронад. Ӯ дар шеъри худ ба ҷисмҳои табиат ҷон ато намуда, онҳоро ба сухан медарорад, мисли одам ба майдони амалу ҳаракат дохил мекунад. Яъне табиат ва даври замонро ташхис медиҳад. Ин ҳолат дар порчаи зерин, ки аз достони «Сурӯши Сталинград» иқтибос шудааст, равшан ба назар мерасад:

Замин оташ
Ва дарёи дамон оташ,
Ба рӯи об ҳамчун мавҷи хунине равон оташ,
Ба ҳар хона, ба ҷои ошдон дар остон оташ,
Ба ҷои гул
Ва боғу бӯстон оташ.

Самои дудаолуда
Ба Қӯрғони Мамай ларзону овезон,

Садои тӯпҳо чун хандаи шайтон,

Миёни наърахои тўп ояд гиряи тифлон…

Худоро, об месўзад,
Рухи махтоб месўзад.
Туфанг аз тоб месўзад
Ва мўи модари бетоб месўзад!

Шоир дар ин сохти шеър\ аз баъзе коидаву конунхои анъанав\ озод аст. Ин озод\ дар сохт, вазну кофия, холатхои жанр ва дигар пахлўхои шеър ба мушохида мерасад. Дар шеъри озод арўз бок\ мемонад, аммо он дар зарбу оханг тағйир ёфта, сифатхои нав касб менамояд. Имкониятхои тоза ба тозаи арўз истифода бурда мешавад. Шоир метавонад дар як шеър мисраъхои дарозу кўтох эцод кунад, аз чанд бахри ба хам монанд истифода барад. Аммо ў дар сар то сари шеър ба вазн риоя менамояд. Кофия низ озод аст. Аммо кофиябанд\ ба як тартиб набуда, дар кулли шеър ба навъхои гуногун истифода мешавад. Наву тоза ва такрори гуногун будани кофияхо мазмун ва оханги шеърро дар дилу афкори хонанда хотирнишин карда, эхсосу андешахояшро бедор менамояд.

Дар шеъри озод шикастани мисраъхо, байтхо ва бандхо, инчунин порахои цудогонаи шеър, ба дигаргунихо дучор омадани вазну кофия, тартиби шеър онро аз хар цихат мукаммал мегардонад. Дар ин сохти шеър\ охангхо дар цойхо ва лахзахои зарур\ мешиканад, пасту баланд мешавад, ба зарбу ово,ист, пауза, хитобу нидо таксим шуда, шеърро ба эцози хунар мерасонад. Хуллас, шеъри озод, ки бо номи шеъри мудерн дар Аврупо шинохта шудааст, аз кашфиётхои барцастаи насли хозир мебошад.

Дар Эрон поягузори шеъри озод Нимо Юшич шинохта шудааст. Аз ин рў ин сохти шеъриро дар ин сарзамин «шеъри нимо\» хам мегўянд. Баъди Нимо Юшич дар Эрон дар рушду камоли шеъри озод сахми Сўхроб, Шомилу ва Фурўғ низ назаррас аст. Дар адабиёти имрўзаи тоцик бошад, дар тахаввули шеъри озод сахми Мўъмин Каноат, Лоик Шерал\, Бозор Собир низ калон мебошад. Имрўзхо дар ин цода Доро Нацот, Суруш, Гулрухсор, Фарзона,

Сиёвуш, Искандари Хатлон\, Исфандиёр ва дигарҳо услуби эцодии худро сайқал медиҳанд.

Аз шоирони муосири тоцики Ўзбекистон Паймон, Абдулло Субҳон, Цаъфари Муҳаммад, Парисо дар шеъри озод цидду цаҳди боварибахш доранд. Масалан, дар мацмўаи «Тулўъи сабзи ранг»-и Цаъфар Муҳаммад шеърҳое дар шакли шеъри озод вуцуд доранд, ки далели ин фикранд. Ин порчаи шеър\ аз ҳамон дафтар аст:

Зикрро бояд зи барги сабз омўзем,
Оқибат аз файзи зикр ў зард мегардад.
Месупорад хешро бар дасти бод
Ва фанофиллоҳ меёбад.

Абдулло Субҳон ҳам баъзан шеъри озод мегўяд. Вале гоҳо чунин ба мушоҳида мерасад, ки ў қонунҳои шеъри суннатиро ба шеъри озод меомезад. Инак, як мисол:

Тирамоҳ аст,
Тирамоҳи зардрў.
Подаи боди хазон,
Сабзаҳои пуштаҳоро мечарад.
Уштури ин бод гардан ёзида
То ба барги сабзи току себу испедору бед…
Сабзаҳои мўи ман низ
Дар даҳони чорвои боди сарди тирамоҳест.
Уштури ин бод гардан ёзида,
То ба барги сабзи нахли себи умрам…
Боз меояд баҳор,
Цомаҳои сабзи худро
Рустаниҳо боз дар бар мекунанд.
Лек баъди тирамоҳ,
Рўзгори одамиро фасли дай аст.
Навбаҳоре цуз баҳори орзуву ормони сабзпўш,

Дар замини зиндагияш по намонад…

Адабиётшиноси Эрон Ризо Бароҳан\ дар китоби «Тилло дар мис» унсурҳои шеъри комилро иборат аз инҳо дониста буд: руцўъ ба забон, рақси калима, боз\ бо калимот, ташхис, рамз, ихтилоти авзон ва аркон, реша дар забон доштани вазнҳо ва рукнҳо, оҳанг ва савт. Ин ҳама муайянкунандаи шеъри озод низ мебошад.

Савол ва супоришот:

1. Дар бораи фарқи назм аз шеър маълумот диҳед.
2. Гуфтаҳои Абўал\ ибни Сино ва Низомии Арўзии Самарқандиро дар бораи хусусиятҳои шеър маънидод намоед.
3. Мисраъ чист? Мавқеи онро дар шеър фаҳмонда диҳед.
4. Байт чист? Дар бораи рукнҳои байт маълумот диҳед.
5. Мавқеи бандро дар шеър маънидод намоед.
6. Дар бораи навъҳои банд маълумот диҳед.
7. Қофия чист? Вазифаҳои онро дар шеър фаҳмонда диҳед.
8. Зулқофиятайн чист? Дар боари он маълумот диҳед.
9. Дар бораи радиф маълумот диҳед.
10. Вазифаҳои радифро дар шеър шарҳу эзоҳ диҳед.
11. Вазн чист? Барои ч\ онро «мизони шеър» меноманд?
12. Дар бораи сохти шеъри ҳицо\ маълумот диҳед.
13. Ба шеъри ҳицо\ аз эчодиёти даҳанакии халқ мисолҳо оваред.
14. Дар бораи вазни арўз маълумот диҳед.
15. Қоидаҳои вазни арўзро маънидод намоед.
16. Дар бораи сорхти ҳицоҳои дароз, кўтоҳ ва қимати якунимҳицо\ маълумот диҳед.
17. Рукнҳои асосии арўзро номбар карда, онҳоро тақтеъ намоед.
18. Дар бораи баҳрҳои аруз маълумот диҳед.
19. Баҳрҳои асл\ аз баҳрҳои фаръ\ ч\ фарқ доранд?
20. Аз ашъори шоирони классик\ ду-се байти дилнишинро интихоб намуда, вазни онҳоро муайян намоед.

21. Дар бораи шеъри озод маълумот диҳед.
22. Хусусиятҳои асосии шеъри озодро шарҳу эзоҳ диҳед.
23. Дар бораи мавқеи шеъри озод дар адабиёти имрўзаи тоҷик маълумот диҳед.

АДАБИЁТ:

1. Бобоев Ю. Назарияи адабиёт. Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшинос\.-Душанбе: Маориф, 1987.
2. Давронов С.Сохти шеъри тоҷик\.-Душанбе: Ирфон, 1976.
3. Давронов С.Омўзиши вазни шеъри тоҷик\.-Душанбе: Маориф, 1992.
4. Зеҳн\ Т. Санъати сухан.-Душанбе: Маориф, 1992.
5. Мирзозода Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшинос\.-Душанбе: Маориф, 1992.
6. Раҳмонов Ш. Таҳаввули вохидҳои лирик\.-Душанбе: Адиб, 1988.
7. Сирус Б. Арўзи тоҷик\.-Душанбе: Нашрдавтоҷик, 1963.
8. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арўзи Аҷам.-Душанбе: Маориф, 1991.
9. Ҳодизода Р., Шукуров М., Абдуҷабборов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшинос\.-Душанбе: Ирфон, 1966.
10. Мусулмониён Р. Назарияи адабиёт.-Душанбе: Маориф, 1990.

САНЪАТҲОИ БАДЕИИ СУХАН

Асари адаб\ ба бадеият устувор аст. Бадеият гуфта, ба шакли зебою дилнишин баён гардидани маъниро дар асари адаб\ мефахмем. Бинобар ин асари адабиро асари баде\ низ меноманд.

Аммо бадеият дар асари адаб\ ду навъ мешавад: 1. Бадеияте, ки ба санъаткори сухан дар эҷоди асар ба роҳи марғубу шоиста гузориш ва инкишоф додани мазмунҳои ол\ даст медиҳад. Чунин бадеият дар тўли матни

асар дар зина ба зина инкишоф додани мавзўъ ва мазмуни он намоён мегардад. Ин навъ бадеият асосан ба асарҳои наср\ ва шеъри нави муосир хос аст. 2. Бадеияте, ки дар арзи асар, яъне дар цузвҳои он ба вучуд оварда мешавад. Бадеияти арз\ дар доираи байтҳои шеъри анъанав\ ва пораҳои цудогонаи насри бадеии пешинаи мо ифода ёфтааast. Ин навъи бадеият асосан ба воситаи кор фармудани санъатҳои сухан ҳосил мешавад. Дар шеъри мумтози форс-тоцик бинобар пурқувват будани риштаи арзии бадеияти он, таваццўҳи шоир ҳамеша ба ҳар чи барцастаю дилангез ифода кардани маънии дилхоҳ дар доираи як байт нигаронида мешуд. Дар ин риштаи бадеияти шеър шоирони бузурги мумтози мо мўъцизаи суханро нишон додаанд. Дар ашъори онҳо маъниҳо ба тарзи барцаста, дар ниҳояти нозукию латофат, бо тасвирҳои бадеии марғубу дилнишин, хулоса, ба шакли бисёр зебое гузориш ёфтаанд. Санъаткори бузурги сухан устод Абўабдулло Рўдак\ иқтидори мўъцизавии сухани худро дар ифодаи бадеии маън\ ё чизу ҳодисаи мавриди тасвир ба қиёси аз санги хоро сохтани парниён (шоҳ\)-матоъи нафис пеши назар овардааст:

Аз шоирон манам наванду навгувора,
Як байти парниён кунам аз санги хора.

Дар ин цо мурод аз «санги хора» маън\ чизи мавриди тасвир ва «парниён» тацассуми бадеии он маън\ мебошад. Шоир гуфтан\ шудааст, ки ба воситаи иқтидори мўъцизавии суханофаринии худ аз санги хоро парниён сохта, яъне кори ношуданиро анцом дода метавонад.

Ба ҳамин монанд нуктаро дар хусуси қудрати мўъцизаосои ҳунари сухангустар\ шоири бузурги асри ХП Ҳоқонии Шервон низ баён кардааст. Ў худро дар эчоди шеър суварнигори ҳадис (сураткаши сухан) ҳисоб кардааст, яъне бо сухан сураткаш\ карданашро таъкид намудааст. Аммо ба ақидаи Ҳоқон\ ҳунари шоир\ бо ин маҳдуд намешавад. Шоир бояд на танҳо бо сухан сурат кашад, балки ба он цон дамад, сурати кашидаи худро чун одами зинда ба назари хонанда намоён созад. Агар шоир аз ўҳдаи ин кор набарояд, ў санъаткори сухан буда наметавонад ва набояд шеър нависад:

Суварнигори ҳадисам, вале дар он сурат,

Ки цон дар он натавонам ниҳод, нангорам.

Ин тариқа дар эчоди шеър ба сухан цон ато кардани Ҳокон\, мисли аз санги дурушти сахт, хорои матоъи нарму нафиси парниён сохтани Рўдак\ ба маънии рамзии образнок буда, ба воситаи маҳорати бадеии суханвар\ барцаставу цозибадор ва ниҳоят латифу таъсирбахш адо кардани мазмунро мефаҳмонад. Сеҳри сухани шоирони бузург, мўъцизаи суханофаринии онҳо ба бадеияти шеърашон вобаста аст. Ба тарзи баде\ гуфта шудани сухан баландию барцастаг\, нафосату латофат, ширинию дилангез\ ва дигар сифатҳои зебоии онро таъмин менамояд, ба шеър пироя (зинат) бахшида, онро зебою дилкаш мегардонад. Бадеият цавҳари шеър ҳисоб мешавад. Шеъре, ки аз бадеият маҳрум аст, шеър ҳисоб намешавад. Дар ин гуна шеър мазмунҳои оддии ғайрибаде\ фақат аз рўи вазну қофия ба риштаи назм кашида шудаанду бас. Ин маъниҳои муқаррарии урён зебоию цозибадор\ надоранд. Бинобар ин хонанда аз он лаззату ҳаловате намебарад, таъсире намегирад, шавқу завқе ҳосил намекунад.

Бадеияти шеърро санъатҳои сухан ба вуцуд меоваранд.Ҳар як адабиёт, хусусан адабиёти ғании мумтози тоцик, дорои хазинаи бузурги санъатҳои сухан аст, ки шоиру нависандагон дар асарҳои худ аз онхо эцодкорона истифода мебаранд. Навъҳои санъатҳои бадеии сухан хеле бисёранд. Онҳо дар адабиётшиносии даврахои гузашта ҳартарафа ва дақик омўхта шудаанд. Шеършиносони гузашта навъҳои зиёди санъатҳои суханро муайян карда, ба ҳар яке аз онҳо ном ниҳодаанд, яъне истилоҳи махсуси онро ба вучуд овардаанд. Ҳар як санъати сухан дақиқан омўхта шуда, хелҳои он муайян гардидааст.

Дар адабиётшиносии гузашта омўзиш ва тадқики санъатҳои сухан як риштаи махсус ва муҳимро ташкил мекард, ки онро илми бадеъ мегуфтанд. Доир ба илми бадеъ асархои зиёде таълиф шудаанд, ки барои шоири нависандагон вазифаи як нав дастурамалро дар эцоди асархои баде\ адо менамуданд. Ба таълифи чунин асархои илм\ оиди шеършинос\ ҳам худи

эчодкорони сухан, шоиру нависандагон ва ҳам олимони адабиётшинос машғул буданд. Аз асархои то замони мо расида доир ба илми бадеи форс\-тоцик\ қадимтаринаш «Тарцумон-ул-балоға» ном дорад, ки дар асри Х1 таълиф шуда, ба қалами Муҳаммад бинни Умари Родуён\ тааллуқ дорад. Баъд аз он шоири номдори асри ХП Рашидиддин Муҳаммади Балх\ маъруф ба Рашиди Ватвот дар ин соҳа «Ҳадоиқ-ус-сеҳр ф\ дақоиқ уш-шеър» ном асарашро навиштааст, ки дар таърихи илми бадеи форс\-тоцик\ машҳур мебошад. «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» яке аз мўътабартарин китобҳо дар илми бадеъ ба ҳисоб рафта, дар давраҳои гузашта бисёр муаллифони шеършинос дар навиштани асарҳои назарияв\ оид ба санъатҳои шеър\ ба он такя ва истинодҳо кардаанд. Барцастатарин асари шеършинос\ «Ал-мўъцам ф\ маоъир ил-ашъор ил-Ацам» (мухтасаран «Ал-мўъцам») и Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайси Роз\ мебошад, ки дар асри ХШ таълиф шудааст. «Ал-мўъцам» ба илмҳои сегонаи шеър-арўз, қофия ва бадеъ оид буда, санъатҳои бадеии шеър дар қисми сеюми он аз назар гузаронда шудаанд. «Ал-мўъцам» умуман доир ба шеър пурраву мукаммалтарин асар ба шумор рафта, дар сатҳи баланди назарияв\ навишта шудааст. Дигар асари комил дар хусуси санъатҳои шеър\ «Бадоеъ ус-саноеъ»-и Атоуллох Муҳаммади Ҳусайн\ (асри ХУ) мебошад, ки матни он соли 1975 бо кўшиши адабиётшиноси шинохтаи тоцик Р.Мусулмониён дар Душанбе нашр гардидааст. Дар асрҳои баъд низ мисли «Цамъи мухтасар»-и Ваҳиди Табрез\ ва «Ҳақоиқ-ул-ҳадоиқ»-и Шарофиддини Ром\ (асри ХУ1), «Мацмаъ-ус-саноеъ»-и Низомиддин Сиддиқии Ҳусайн\ (асри ХУП) ба вуцуд омадаанд. Дар даврони нав низ «Санъати сухан» ном асари олими шеършиноси маъруфи тоцик Тўрақул Зеҳн\ (1998-1986?) ба майдон омад, ки дар замина ва такмилу инкишофи осори шеършиносии даврони пешин навишта шудааст. Дар ин асари мукаммал, ки чанд бор дар Душанбе нашр шудааст, илми бадеъ ва мухтасари аруз мувофиқи талабот ва рўҳи замони нав гузориш ёфтааст.

Дар китобҳои мазкур санъатҳои хеле бисёри шеър\ таъриф, ташхис ва дастабанд\ шудаанд. Адади онҳо чунонч\ дар «Тарцумон ул-балоға»-и

Родуён\ аз 120 бештар аст. Аммо ҳамаи ин санъатҳои баде\ дар шеър як хел мавқеъ ва аҳамият надоранд. Агар қисме аз онҳо дар шеър мавқеи аввалин дараца дошта, дар таъмини бадеияти сухани шоир нақши асос\ бозанд, кисми дигар дар ин бобат аҳамияти камтаре доранд ва бинобар ин дар тацрибаи эцоди шеър камтар истифода мегарданд. Умуман санъатҳои шеъриро шартан ба ду гурўҳ - асос\ ва ғайриасос\ чудо кардан мумкин аст. Санъатҳои асос\ ҳамонҳое мебошанд, ки дар шеър хеле маъмул ва мавриди истифодаи доимии шоир буда, дар баде\ гардидани шеър аҳамияти калон доранд. Аммо санъатҳои ғайриасос\ дар шеър чандон маъмул нестанд, бисёр кор фармуда намешаванд ва дар бадеияти сухани шоир нақши намоён надоранд. Дар ин цо мо аз цумлаи санъатҳои бисери шеър\ фақат чанде аз маъмултарин ва муимтаринашонро интихоб карда, аз назар мегузаронем.

Санъатҳои шеъриро аз назари муносибати онҳо ба мазмун ва шакли шеър низ ба ду гуруҳи калон – санъатҳои маънав\ ва санъатҳои лафз\ цудо кардан мумкин аст. Санъатҳои маънав\ бевосита ба маън\ ё мазмуни шеър алоқаманд буда, барои равшану барцаста ва расо ифода кардани он хизмат мекунанд ва дар асоси ба назар гирифтани маънои калима, иборaю таркибҳои мавриди истифода сохта мешаванд. Ба ин гурўҳи санъатҳои баде\ ташбеҳ, истиора, киноя, ташхис, муболиға, тавсиф, тацнис, тафсир, лаффу нашр, цамъу тафриқ, саволу цавоб, руцўъ, гардиш, талмеҳ, ирсоли масал, ҳусни матлаъ, ҳусни мақтаъ, муаммо ва ғайра дохил мешаванд.

Санъатҳои лафз\ ба шакли шеър тааллуқ дошта, бештар ба калимабозиҳо асос меёбанд. Ба санъатҳои лафз\ тацнисҳои лафз\, тарсеъ, иштиқоқ, итизом, мураддаф, зуқофиятайн, сацъ, муламмаъ, муталаввин, мувашшаҳ, мудаввар, табдил ва ғайра мансубанд.

Ташбеҳ

Маъмултарину машҳуртарин ва пураҳамияттарин санъати сухан ташбеҳ аст, ки дар адабиёти тамоми дунё васеъ кор фармуда мешавад ва аз цумла дар осори шеърию насрии давраҳои гуногуни таърихи адабиёти тоцик низ фаровон ба назар мерасад.

Ташбеҳ истилоҳи арабии ин санъат буда, ба тоцик\ маънои монандкуниро дорад. Ин санъат ба монанд кардани касе, чизе ё ҳодисае ба касе, чизу ҳодисаи дигаре асос меёбад. Щоир ё нависанда барои равшану барцаста тасвир кардани чизе ё ҳодисае онро бо назардошти ягон хусусияташ ба хусусияти чизи дигар монанд мекунад. Дар натицаи монандкун\ хусусият, сифат ва моҳияти чизи мавриди тасвир равшантар аён мегардад. Масалан, агар шоир рўи маҳбубаро ба гул ё офтоб монанд кунад, аз монандкунии якум рўи ўро аз циҳати сурх\ ва дар монандкунии дуюм онро аз циҳати сафедию дурахшандаг\ зебо цилвагар месозад.

Ташбеҳ ҳамеша ду тараф дорад, ба ибораи дигар гўем, аз ду чиз сохта мешавад: 1) чизе, ки мавриди тасвир буда, ба чизи дигар монанд мешавад. Онро монандшаванда ё ташбеҳшаванда меноманд; 2) чизе, ки монандшавандаро ба худ монанд кардааст ва бинобар ин монандкунанда ё ташбеҳкунанда номида мешавад. Дар ташбеҳ модоме ки ду чиз ба якдигар монанд мешаванд, байни онҳо бояд аз ягон циҳат умумият ва монандие бошад. Ин умумият ва монандии байни ду тарафи ташбеҳро сабаб ё боиси ташбеҳ номидан мумкин аст. Чунончи дар ду ташбеҳи боло сабаби ба гул ва офтоб монанд шудани рўй сурхии ранг ва сафедию рахшонии ҳам рўю ҳам офтоб аст. Аммо аз назари сохт миёни монандшаванда ва монандкунандаи ташбеҳ метавонад калима ё иборае бошад, ки ба воситаи он як чиз ба чизи дигар қиёс карда мешавад. Чунин калима ва ибораҳои махсуси ёридиҳандаи монандкуниро ба истилоҳи араб\ адоти ташбеҳ мегўянд, ки маънояш ёридиҳандаи монанд\ мебошад. Дар забони тоцик\ ташбеҳ бо чунин калимаҳои ёридиҳандаи монанд\ (адоти ташбеҳ) сохта мешавад: чун (ҳамчун), монанди, мисли, гўё, моно, чунон, сифат, пиндор\ ва пасояндҳои – осо, -сон, -ваш, -вор, барин ва ғайра.

Намунаи бисёр барцаста ва дилангези ташбеҳро дар ин байти устод Рўдак\ мебинем:

Бихандад лола бар саҳро ба сони чеҳраи Лайло,

Бигиряд абр бар гардун ба сони дидаи Мацнун.

Дар ин байт шукуфтани (хандидани) лола ба чеҳра (рух)-и хандони Лайл\ ва боридани (гиристани) абр ба чашми гирёни Мацнун қиёс шудаанд. Агар ин ду ташбеҳро аз циҳати сохт аз назар гузаронем, хандидани лола монандшаванда ё ташбеҳшаванда, чеҳраи Лайло монандкунанда ё ташбеҳкунанда ва *ба сони* ёридиҳандаи ташбеҳ аст, ки ба воситаи он лола ба чеҳраи Лайло монанд карда шудааст. Сабаби ба чеҳраи Лайло монанд карда шудани лола бошад, шукуфтан (хандидан)-и он аст. Дар ташбеҳи дуюм абр монандшаванда, дида-монандкунанда ва *ба сони* ёридиҳанда ё воситаи монандкун\ (ташбеҳ) аст. Сабаб (вацҳи) ташбеҳ боридан (гиристан)-и абр аст, ки он ҳам ба ташбеҳшаванда ва ҳам ба ташбеҳкунанда тааллуқ дошта, миёни онҳо умумият ва муштаракии маънавиро ба вуцуд овардааст.

Ташбеҳ ҳамон вақт пурра ва равшан ҳисоб мешавад, ки дар он чунон ки дар байти болоии Рўдак\ дида мешавад, сабаб (вацҳи) монандкун\ зикр шуда бошад. Дар байти зерини Хоца Исмати Бухоро\ низ вацҳи ташбеҳ зикр шудааст:

Кокул кушанда афъ\, зулфаш газанда ақраб,
Қомат кашида сарве, наргис цаҳандагоҳу.

Дар ин байт чор ташбеҳ омадааст. Шоир чор чизи дилбарро ба чор чиз-кокул (мўи дароз)-и ўро ба мори афъ\, зулфашро ба ақраб (каждум), қоматашро ба сарв ва наргисаш (чашмаш)-ро ба оҳу қиёс кардааст. Дар ҳар чор ташбеҳ ҳам монандкун\ (вацҳи ташбеҳ) зикр гардидааст: кокули дилбар бинобар ғоратгари цони ошиқ (кушанда) буданаш ба мори афъ\ қиёс шудааст, зулфаш ҳам бинобар ҳалоккунандаи (газандаи) ошиқ буданаш ба ақраб монанд карда шудааст, қоматаш аз рўи кашидаг\ (баландиаш) ба сарв ва наргисаш ба сабаби цаҳандаг\ (рамандаг\) ба оҳу монанд карда шудаанд. Дар байти мазкур чор калима –кушанда, газанда, кашида, цаҳанда вацҳи ташбеҳ шуда омадаанд. Ин чор калима бевосита хусусият ва сифатҳои чор чизи ташбеҳкунанда –афъ\, ақраб, сарв, оҳуро ифода мекунанд. Аммо онҳо ба воситаи ташбеҳкунандаҳо ба ташбеҳшавандаҳо низ таалуқ доранд. Вақте ки шоир кокули ёрро ба афъии кушанда монанд мекунад, ба воситаи зикри

кушандагии афъ\ мехоҳад ғоратгари цони ошиқ будани кокулро таъкид намояд. Монанди ҳамин мурод аз зикри хислати газандагии ақраб дар ташбеҳи зулф-ақраб чун ситонандаи цони ошиқ сифат кардани зулфи ёр аст. Дар ташбеҳҳои қомат –сарв ва наргис –оҳу низ сабаби зикри сифатҳои кашидагии сарв ва цаҳандагии оҳу ҳамоно ба назар овардани баландии қомат ва рамандагии чашми ёр аст.

Дар ташбеҳ мумкин аст вацҳи ташбеҳ зикр нагардад. Дар ин сурат хонандаро лозим аст, ки вацҳи ташбеҳро худаш муайян кунад. Дар ин рубоии Рўдак\ як қатор ташбеҳоти барцастае дар васфи ҳусну цамоли дилбар бе зикри вацҳи ташбеҳ оварда шудаанд:

Рўят –дарёи ҳусну лаълат - марцон,
Зулфат –анбар, садаф –даҳан, дур(р)-дандон.
Абрў -киштию чини пешон\ -мавц,
Гирдоби бало -ғабғабу чашмат-тўфон.

Шоир дар ин рубо\ дар васфи рўй ва лабу даҳону дандону зулфу чашму абрўву пешониву ғабғаби маҳбуба силсилаи ташбеҳотро чида оварда бошад ҳам, аммо дар ҳец кадоме аз онҳо вацҳ ё сабаби ташбеҳро зикр накардааст. Вале хонанда нағз пай мебарад, ки сабаби ба дарё (баҳр) монанд шудани рўи маҳбуба ҳусни аз ҳадду андоза беруни ўст. Шоир лаби лаъли маҳбубаро бинобар сурхии он ба марцон, зулфашро ба сабаби хушбўии он ба анбар, даҳонашро бинобар он, ки аз дандонҳои сафед пур аст, ба садаф, дандонҳояшро низ аз циҳати сафедию тобон\ ба дурр ташбеҳ додааст. Дар байти дуюми рубо\ бо эцоди силсилаи ташбеҳоти тозае аз қабили абрў - кишт\, пешон\-баҳр ва чини он-мавци об, ғабғаб –гирдоби баҳр, чашм-тўфон манзараи ҳалокати кишт\ дар тўфони баҳр ба назар оварда мешавад. Дар ин цо ба кишт\ қиёс шудани абрў ва ба мавци оби баҳр монанд гардидани чини пешон\ мувофиқи намуди зоҳирии онхо сурат гирифта, барои ба назар овардани як лаҳзаи ҳодисаи ғарқ шудани кишт\ дар тўфони баҳр хизмат кардаанд. Сабғаби маҳбуба бошад, бо назардошти чуқурии он ба гирдоби

баҳр ва чашмаш бинобар фаттон\ (фитнаангез\) ба тўфон нисбат дода шудаанд.

Дар рубоии мазкури Рўдак\ на танҳо вацҳи ташбеҳот, балки адоти (калимаҳои ёрирасони) онҳо низ зикр нагардидаанд. Аммо дар ташбеҳ ин нуқс ҳисоб намешавад, баръакс, соқит шудани, вацҳу адоти ташбеҳ онро мўцаз ва нозуку дақиқтар менамояд. Аз ин цост, ки суханварон дар бисёр мавридҳо ташбеҳро бе вацҳу адот месозанд. Дар ин гуна ҳолатҳо вацҳу адоти ташбеҳ фақат дар назар дошта мешаванд.

Ташбеҳеро, ки бе ёрии адот ба вуцуд оварда шудааст, ташбеҳи пўшида ва ташбеҳеро, ки бо ёрии адот сохта шудааст, ташбеҳи равшан меноманд. Ташбеҳ аз циҳати сохт ва аз назари мазмун боз чанд хел мешавад. Аммо дар бораи хелҳои дигари ташбеҳ, бинобар ба моҳияти ин санъат камтар дахл доштани онҳо маълумот доданро зарур намешуморем. Фақат зикри ин нуқтаро лозим медонем, ки дар ташбеҳ гоҳо ташбеҳшаванда ва ташбеҳкунанда цои худро иваз карда метавонанд, яъне бар хилофи қоидаи ташбеҳ аввал ташбеҳкунанда меояду сон\ ташбеҳшаванда. Масалан, дар рубоии мазкури Рўдак\ дар ҳоле ки даҳони маҳбуба ба садаф ва дандонаш ба дурр монанд шудаанд, ҳар ду ташбеҳ дар шакли чаппа – «садаф-даҳон» ва «дурр-дандон» омадаанд, ки дар онҳо ташбеҳшавандаҳои даҳон ва дандон дар цои дуюм, вале ташбеҳкунандаҳои садаф ва дурр дар цои аввал қарор гирифтаанд. Дар ин гуна ҳолатҳо ташбеҳкунанда ба воситаи бандаки изофии-и ба ташбеҳшаванда вобаста мегардад, чунон ки шоирон ба цои «рўи чун моҳ» ё «қадди чун сарв», «моҳи рўй» ва «сарви қад» гуфта, ташбеҳкунандаҳоро аввал зикр мекунанд ва ташбеҳшавандаҳоро дар цои дуюм гузошта, ба воситаи бандаки –и ба ташбеҳкунандаҳо тобеъ карда меоранд. Аз ҳамин қиёс дар шеъри мазкури Рўдак\ ҳам садаф-даҳон, дурр-дандон ва гирдоби бало ғабғабро берун аз вазни шеър ба шакли «садафи даҳон», «дурри дандон» ва «гирдоби ғабғаб» хондан мумкин аст. Дар чунин мавридҳо (бандаки изофи)–ро вогузор намуда, ташбеҳи чаппаро ба шаклу

калимаҳои мураккаби *моҳрўй, сарвкад, садафдаҳон, дуррдандон* ва ғайра навиштану хондан мумкин аст.

Ҳодисаи дар ташбеҳ ба цои аввал гузоштани ташбеҳкунанда дар забони шеъри тоцик\ хеле маъмул аст. Дар забони шеър ва берун аз он низ иборaҳои зиёди образноке, аз қабили дарахти умр, боғи דониш, гулшани маърифат, ситораи бахт, гулшани роз ва ғайра кор фармуда мешаванд, ки бо сохти худ айни ҳамон ташбеҳи чаппа мебошанд. Аммо муаллифони чанде китобҳои илми бадеъ, аз он цумла муаллифи «Санъати сухан» ин хел иборaҳоро ба санъати истиора мансуб карда, онҳоро истиорaҳои изоф\ номидаанд. Ҳол он ки дар истиора, чунон ки хоҳем дид, монандшаванда зикр намешавад. Аммо дар иборaҳои навъи зикр шуда монандшаванда зикр шудааст, яъне дар онҳо ҳар ду тарафи ташбеҳ - ҳам монандшаванда ва ҳам монандкунанда зикр ёфтаанд. Бинобар ин онҳоро ба санъати ташбеҳ мансуб кардан дуруст менамояд.

Дар ташбеҳ шарти муҳим ин аст, ки ташбеҳкунанда аз ташбеҳшаванда бояд болотар ва афзалтар бошад, сифат ва хислатҳои он нисбат ба чизи монандшаванда комилтару расотар, зеботару шоистатар бошад. Дар ҳамон сурат ташбеҳ барои беҳтару хубтар намоён шудани хислатҳои чизи ташбеҳшаванда ёр\ дода метавонад. Ин шарти ташбеҳ аз вазифаи эстетик\ (зебонигор\)-и адабиёт, аз цумла шеър бармеояд. Дар адабиёт образи мусбати инсон ва чизу ҳодисаҳо ба мақсадҳои тарбияи ахлоқии аҳли цомеа, таъсирбахш\ ва ба шавқу завқ овардани хонандаву шунаванда аз аслаш хубтару зеботар офарида мешавад. Бинобар ин шоиру нависандагони асил кўшиш кардаанд, ки дар тасвири бадеии инсон ё чизу ҳодисаҳо ташбеҳкунандаҳои марғубу шоистае пайдо карда, чизҳои мавриди тасвирро барцаста ва дилангез нишон диҳанд.

Ташбеҳ дар тасвири бадеии осори давраҳои аввали назми мумтози тоцик мавқеи асос\ дошт. Аммо дар давраҳои баъд ба муносибати торафт нозуку дакиқ гардидани тасвирҳои баде\ мавқеи ташбеҳ дар назм сусттар шуда, санъати истиора ба мавқеи аввал гузашт.

Барои аён гардидани мавқеи асосии ташбеҳ дар тасвири бадеии назми давраҳои қадим як шеъри дар тасвири манзараи табиати фасли баҳор эҷод кардаи шоири боистеъдоди нимаи аввали асри Х1 Фаррухии Систониро аз назар мегузаронем:

Баромад пилгун абре зи рӯи нилгун дарё,
Чу рои ошиқон гардон, чу табъи бедилон шайдо.
Чу гардон гашта селобе миёни оби осуда,
Чу гардон гирдбобе, тундгарде, тира андарво.
Бибориду зи ҳам бигсисту гардон гашт бар гардун.
Чу пилони пароканда миёни обгун саҳро,
Ту гуфт\ гарди зангор аст бар оинаи чин\,
Ту гӯ\ мӯи санҷоб аст бар пирӯзагун дебо.
Ба сони марғзоре сабзранг андар шуда гирдаш,
Ба як соат мулавван карда рӯи гунбади хазро.
Ту гуфт\ осмон дарёст аз сабзию бар рӯяш
Ба парвоз андар овардаст ногаҳ анқо баччагон,
Ҳаме рафт аз бари гардун гаҳе торию гаҳ равшан,
В-аз ӯ гаҳ осмон пайдову гаҳ хуршед нопайдо…

Тасвироти бадеии ин шеър, ки ҳамаг\ ба як пораи абри баҳории ба рӯи осмон пайдо шуда нигаронида шудаанд, саросар аз ташбеҳоти тозаю дилнишин ва марғубе иборатанд. Шоир қариб дар ҳар сатри шеър дар тасвири абрпораи дар рӯи осмони кабуд ҳаракат карда истода як-ду ташбеҳи тоза эҷод кардааст. Ӯ қариб дар ҳар сатри шеър абрпора, инчунин осмонро ба таври нав ба нав ба як-ду чиз ё ҳодисае ташбеҳ кардааст, ки ҳамаг\ тару тоза, нотакрор ва илова бар ин аён\, таби\ ва латиф афтодаанд. Умуман дар ин шеъри хурде, ки ҳамаг\ аз 6 байт иборат аст, дар тасвири ҳамон як пораи абр 9 ташбеҳи тоза ва ҳамон қадар ташбеҳ дар тасвири осмон низ эҷод шудаанд. Дар як шеъри хурд офарида шудани қариб 20 ташбеҳи тозаю нотакрор дар тасвири ҳамон ду чизи мавриди тасвир (абрпора ва осмон) гувоҳи хаёлоти васеъ ва иқтидори баланди эҷодии шоир мебошад. Шоир ташбеҳшаванда

(абри пора)-ро фақат як бор дар сатри нахустини шеър зикр карда, ташбеҳкунандагони онро то охири шеър қатор чида овардааст. Ташбеҳшавандаи дуюм (осмон) бошад, дар ҳамон сатри нахустин бори аввал ҳам ошкоро ва бевосита не, балки ба шакли киноявию истиорав\ (дарёи нилгун) зикр шудааст. Дар тасвири абрпора шоир ташбеҳҳо, аниқтараш, ташбеҳкунандагони зеринро офаридааст:

Пил (фил) – гун, яъне мисли фил, филранг

Рои гардони ошиқон

Табъи шайдои, бедилон

Селоби гардон миёни оби осуда

Гирдбоди гардони тундгард

Пилони пароканда дар миёни саҳро

Зангори гирд ба рӯи оинаи чин\

Мӯи санцоб бар дебо (шоҳ\)-и пирӯзагун (кабуд)

Анқое, ки бар рӯи дарё бачагони худро ба парвоз овардааст.

Дар тасвири осмон ин чизу ҳодисаҳо ҳамчун ташбеҳкунанда омадаанд:

Дарё (баҳр) – и нилгун (кабуд)

Оби осуда

Саҳрои обгун (кабуд)

Оинаи чин\

Дебои пирӯзагун (кабуд)

Марғзори сабз

Гунбади хазро (кабуд)

Дарё (баҳр)-и сабз (кабуд)

Тамоми ин ташбеҳоти дар тасвири пораҳои абр ва осмон эцод кардаи шоир равшану аёнианд. Ташбеҳоти оид ба абр қариб ҳама бо ёридиҳандаҳо (адотҳо)-и чун, чу, гуфт\, гӯ\, ба сони сохта шудаанд. Фақат ташбеҳҳо дар тасвири осмон, бинобар мафъул ва дар мадди дуюм қарор доштани ташбеҳшавандаи худ, бе калимаҳои адот омадаанд.

Нуктаи қобили диққат дар ин тасвирҳои абр ва осмон воқе\ ва таби\ будани онҳост. Аз ин рӯ қариб ҳамаи ташбеҳҳое ки дар тасвири абрпора эцод шудаанд, ҳолати абри баҳориро мувофиқи хусусияти воқе\ ва табиии он дар ҳаракат, цунбиш, гардонию тохтану такопӯ, инъикос намуда, вале осмони сокиту оромро дар ҳамин ҳолати исто\ ва ноцунбон\ нишон медиҳанд.

Дар ташбеҳоти мазкур нуктае, ки андак шарҳу эзоҳ ва равшан\ андохтанро тақозо менамояд, вацҳи ташбеҳ, яъне монандии миёни ташбеҳшавандаҳо ва ташбеҳкунандаҳост. Шоир дар сатри якуми шеър абрпораро ба эътибори ранг ба фил ва осмонро аз рӯи кабудии ранг ба дарё (баҳр)-и нил\ қиёс намудааст. Дар сатри дуюм абрпора ба сабаби гардонию ошуфтагии худ ба ошиқони парешонрой (фикр) ва бедилони шайдотабъ монанд шудааст. Вацҳи ин ду ташбеҳ ҳамон гардонию ошуфтагии ҳам ташбеҳшаванда ва ҳам ташбеҳкунандаҳост. Дар сатри сеюм низ ташбеҳи селоби гардон нисбат ба абрпораи дар ҳаракат буда ва ташбеҳи оби осуда нисбати осмон дар тасвири ҳаракату пӯёли абрпора ва истоии осмон муносиб афтодааст. Дар сатри чорум ба гирдоби гардону тунд (тез) қиёс шудани абрпораи ҳаракаткунанда ҳам ба асоси ҳамон ҳолати гардонию пӯёии ташбеҳшавандаю ташбеҳкунанда аст. Дар сатри шашум манзараи аз ҳам гусаста ва порча-порча шуда ба рӯи осмон паҳн шуда рафтани абрпораи калон бо ташбеҳи ҳайратангез ва марғубе ба тасвир оварда шудааст: дар он порчаҳои абри дар рӯи осмон пароканда шуда мисли филҳои дар саҳрои обгун (кабуд) пароканда шуда ба назар оварда шудаанд. Дар ин цо ҳам вацҳи ташбеҳ ба ҳолати ҳар ду тарафи ташбеҳ пурра мувофиқат мекунанд. Ин ташбеҳ нисбати осмон фақат аз назари ранги ташбеҳкунанда (саҳрои кабуд) ғайривоқе\ ва хаёл\ ба назар мерасад, ки ба осори шеъри давраҳои қадим хос нест. Дар сатри ҳафтум чун зангори гирдшакли дар рӯи оина пайдо гаштае ба назар оварда шудани абрпораи рӯи осмон агарчи ба шаклу ҳайъати ташбеҳшаванда мувофиқ аст, аммо ҳаракату пӯёии онро он ч\ ки дар дигар сатрҳои шеър мебинем, акс накардааст. Дар сатри ҳаштӯм ташбеҳшаванда (абрпора) чун мӯи санцобе тасаввур шудааст, ки онро ба рӯи дебои пирӯзагун

(кабуд) гузоштаанд. Ин ду ташбеҳ низ нисбати абрпора (мӯи санцоб) ва осмон (дебои пирӯзагун) аз рӯи ранг (тирагии абр ва мӯи санцоб, кабудии осмон ва дебо), инчунин шаклу масоҳати ташбеҳшавандаю ташбеҳкунандаҳо ба ҳам мувофиқ афтодаанд. Аммо монанди марғзори сабз ба назар оварда шудани осмон дар сатри нӯҳум ба ранги аслии ташбеҳкунанда мувофиқ нест, чаро ки ранги марғзор сабз асту ранги осмон кабуд. Дар сатри даҳум шоир манзараи воқеии хеле цолибро ба таври зинда ба қалам овардааст: осмонро ба сурати дарё (баҳр)-и кабуде тасаввур карда, дар рӯи он пора-пора шуда рафтани абрро мисли бачагон (чӯцаҳо)-и худро бар рӯи баҳр ба парвоз даровардани мурғи анқо ба назар овардааст.

Ҳамин тавр, ташбиби мазкури Фаррух\ як шеъри санъаткоронаи саршор аз тасвирҳои бадеии латифу марғуб аст. Бадеияти он комилан ба санъати ташбеҳ асос ёфтааст. Ташбеҳоте, ки дар иншои ин шеър офарида шудаанд, ҳама равшану аён\ ва илова бар ин воқеию таби\ мебошанд.

СУПОРИШ

Муайян кардани ташбеҳот аз шеъри зерини Манучеҳрии Домғон\ шоири боиқтидор ва номии нимаи аввали асри Х1 дар тасвири манзараи зимистон ва боридани барф:

Баромад зи кӯҳ абри Мозандарон[1],
Чу мори шиканцеву[2] моз[3] андар он.
Ба сони яке зангии ҳомила
Шикам карда ҳангоми зодан гарон.
Ҳаме зод ин духтари сарсапед
Чу пирони фартут пунбасарон.
Цуз ин абру цуз модари Золи Зар[4]
Навзоданд чунин писар модарон.
Ҳаме омаданд аз ҳаво хурд-хурд
Чун пунба сапед андар он духтарон.

Нишастанд зоғон ба болинашон
Чу навдоягони сияҳмеъцарон[5].
Ту гӯ\ ба боғ андар ин рӯзи барф
Сафи нож[6] буду сафи аръарон[7]
Чунон коргоҳи Самарқанд шуд
Замин аз дари Балх то Ховарон.
Дару бому девори он коргоҳ
Чунон зангиёнанд қоғазгарон…
Шуда обгирон[8] фасурда[9] зи ях
Чунон кӯси[10] рӯйини[11] Искандарон.
Чу сандони оҳангарон гашта ях,
Чу оҳангарон абри мозандарон.

Луғат

1. Мозандарон – номи вилоятест дар Эрон.
2. Шиканц – печон, бо печу тоб
3. Моз – чин, шиканц
4. Золи Зар – яке аз қаҳрамонони «Шоҳнома», бобои Рустам
5. Меъцар – чодар, болопӯши занон
6. Нож – дарахти санавбар
7. Аръар – шамшод
8. Обгир - ҳавз
9. Фасурда – яхбаста
10. Кӯс – нақораи калон
11. Рӯйин – оҳанин

ИСТИОРА

Дар тасвири баде\ истиора баробари ташбеҳ, балки бештар аз он аҳамият дошта, аз маъмултарин ва писандидатарин санъатҳои сухан ба шумор меравад.

Маънии луғавии истиора ба орият гирифтани чизе буда, маънии истилоҳиаш ба цои як калима истифода шудани калимаи дигар мебошад. Дар истиора ҳам чун дар ташбеҳ ду чиз ё ду ҳодиса ба ҳам монанд карда мешаванд. Аммо дар ин санъат дар асоси монандии ду чиз ё ҳодиса калимае ё иборае маънои мацоз\ мегирад. Аз ин рӯ истиора ба ташбеҳ хеле монанд аст, дурусттараш, дар асоси инкишофи ташбеҳ ба вуцуд омадааст. Аммо истиора аз ташбеҳ бо он фарқ мекунад, ки дар он ташбеҳшаванда зикр нашуда, фақат ташбеҳкунанда номбар мешавад. Масалан, дар ин байти Низом\:

Барафрӯхт он моҳ чун офтоб,

Фурӯ рехт бар гул зи наргис гулоб.

Калимаҳои «моҳ», «гул», «наргис», «гулоб» ба маънои аслии худ наомадаанд. Моҳ ба цои дилбар, гул ба цои рӯй, наргис ба цои чашм ва гулоб ба цои ашк омадаанд. Ин чор калимае, ки дар байти мазкур ба цои чор калимаи дигари зикрнаёфта истифода шудаанд, цои ташбеҳшавандаҳоро гирифта, ҳамчун истиора ба кор рафтаанд. Ҳамин тавр, дар истиора монандшаванда вогузор шуда, фақат монандкунанда номбар мешавад. Аммо монандшаванда ҳамеша дар назар дошта мешавад. Калимае, ки ба цои чизи монандшаванда истифода мешавад, истиорашаванда ва он чизе, ки зикр намешавад, соҳиби истиора номида мешавад. Пас, истиора низ агарчи аз ду қисм – истиорашаванда ва соҳибистиора иборат аст, вале қисми дуюми он, яъне соҳибистиора фақат дар зеҳн вуцуд дошта, аммо дар сухани гӯянда зикр намегардад.

Миёни истиорашаванда ва соҳибистиораи дар назар дошташуда бояд дар хусусияту хислату сифат ва кирдору атвор умумият ва монанд\ мавцуд бошад. Ин шарти истиораро масалан, дар сатрҳои зерини як ғазали Хоца Исмати Бухоро\ аз назар мегузаронем:

Даҳани танги ту аз писта шакар мерезад,

Лабат аз ҳуққаи ёқут гуҳар мерезад.

Холи ҳиндуи туро майл ба тасхири дил аст,

Бар сарам оташ аз он анбари тар мерезад.

Гӯиё ғунча зи лаъли ту хабар мегӯяд,
Ки сабо дар даҳанаш хурдаи зар мерезад…
Чашми Исмат ба умеде, ки ту ногаҳ гузар\,
Дурру ёқут ба ҳар роҳгузар мерезад.

Аввалан бояд гуфт, ки ин ғазал умуман ба тарзи баёни истиорав\ навишта шудааст, зеро қариб ҳар байти он ба тасвири истиорав\ асос ёфтааст. Аз цумла дар мисраи якум «аз писта шакар мерезад» гуфтани шоир сухани истиорав\ буда, дар он калимаҳои «писта» ва «шакар» ба маънии аслии худ наомадаанд. Писта дар шеъри мумтоз, аз цумла дар мисраи мазкури ғазали Хоца Исмат ҳам ба тарзи анъанав\ ҳамчун ташбеҳ ё истиораи даҳони маҳбуба истифода шудааст. Ба эътибори он, ки дар мисраъ калимаи «даҳан» ҳамчун монандшавандаи ташбеҳи писта зикр шудааст, ин калимаро ҳамчун монандкунандаи ташбеҳи даҳан – писта ҳисоб карда метавонем. Аммо дар ин мисраъ шоир калимаи «писта»-ро новобаста ва дур аз калимаи «даҳан», ба сурати мустақил кор фармудааст. Бинобар ин вай ҳамчун истиорашаванда фаҳмида мешавад. Дар хусуси ҳамчун истиора кор фармуда шудани калимаи «шакар» низ айнан ҳаминро гуфта метавонем. Агарчи «шакар» маъмулан чун ташбеҳи «даҳон» кор фармуда мешавад, аммо дар ин цо вай дар таркиби ибораи «шакар рехтан» маънии мацоз\ гирифтааст. Шакар рехтан ё шакаррез\ ширинсухан\ аст. Пас, Хоца Исмат «аз писта шакар мерезад» гуфта, суханҳои ширини маҳбубаро дар назар дорад. Аз ин рӯ, «шакар» дар ин сухани ӯ ба цои «сухан» ҳамчун истиора кор фармуда шудааст. Дар ин истиора миёни истиорашаванда (шакар) ва соҳибистиора (сухан) чун миёни истиорашавандаи «писта» ва соҳибистиораи «даҳон» аз назари ифодаи сифати ширин\ мувофиқати том дида мешавад.

Дар мисраи дуюми ғазал «ҳуққаи ёқут» ташбеҳкунандаи лаб аст. Аммо аз «ҳуққа гуҳар рехтан» мацозан ба маънои суханҳои маънидор ва пурқимат гуфтан аст. Бинобар ин дар ибораи мазкур ҳам «ҳуққа» ва ҳам «гуҳар» ба маънии аслии худ наомада, балки калимаҳои «лаб» ва «сухан»-ро иваз кардаанд. Дар ин маврид истиорашавандаи «гуҳар» ба сифати дигари

соҳибистиораи «сухан»- қадру қимати он ишора менамояд. Дар мисраи аввали байти дуюм калимаи «лаъл» истиора буда, ба цои калимаи «лаб» истифода шудааст. Шоир дар ин мисраъ мехоҳад гўяд, ки ғунчаи гул дар таърифи лабони мисли лаъл сурхи дилбар сухан мегуфт. Аммо ў ин маъниро бо сарфи назар кардани калимаи «лаб» ва ба цои он чун истиора овардани калимаи «лаъл» ба шакли кўтоҳу мухтасари «ғунча аз лаъли ту хабар мегўяд» адо кардааст. Дар мисраи дуюми байт ибораи «хурдаи зар» (резаҳои зар) ҳам маънии истиорав\ дошта, мурод аз он зарраҳои даруни ғунчаи гул аст. Мазмуни умумии байт чунин аст: ғунчаи гул дар таърифу тавсифи лаби лаъли дилбар сухан мегуфт, бинобар ин боди сабо ба тариқи мукофот ба даҳони ў хурдаҳои зарро цо кард. Дар ин цо ба одати подшоҳон, ки аз суханони ол\, хусусан аз ягон шеъри шоире дар таърифи худ ба вацд омада, даҳони ўро пур аз зар мекарданд, ишора шудааст. Дар мисраи охирини ғазал ҳам «дурру ёқут» ба маънии аслии худаш наомадааст. Азбаски шоир «чашмам дурру ёқут мерезад» мегўяд, равшан мегардад, ки ў бо ин ду калима ашкҳои чашмашро дар назар дорад. Шоир ба умеди он ки маҳбуба гузар мекунад, ба ҳар кўчаву раҳгузар аз чашмонаш ашкҳои хунолуд мерезад, то аз худ маҳбубаро хабардор кунад.

Дар ин мисолҳо мақсади асосии шоир аз тарки калимаҳои «лаб», «сухан», «ашк» ва ба цои онҳо овардани «лаъл», «дур», «ёқут», «шакар» кўтоҳ кардани сухан, ба шакли мухтасар овардани ташбеҳҳои «лаби чун лаъл», «сухани чун шакар», «ашки чун дурру ёқут» набуда, балки латифу нозук ва дақиқтар кардани сухан дар тасвири лаби дилбар гуфтори ў ва ашкрезиҳои худ дар ғами ўст. Воқеан чизи мавриди тасвирро ном набурда, онро бо номи чизи дигар ба забон гирифтан, дар ин мисолҳои мо «лаб»-ро «лаъл», «ашк»-ро, «дурру ёқут» ва «гуфтор»-ро «шакар» гуфтан сухани шоирро на танҳо нозуктару зеботар, балки дақиқ, яъне цолиби диққат мегардонад, хонандаро водор месозад, ки бо калима ё ибораи истиора чиро дар назар доштани шоирро барои худаш аниқ кунад .Бинобар ин истиора ба воситаи тарки монандшаванда на танҳо аз ciҳати сохти худ нисбат ба ташбеҳ

мўцазу мувофиқтар аст, балки дар зеботар, мароқангезтар кардани сухан ҳам аҳамияти бештаре дорад.

Дар истиораи шеъри мумтоз соҳибистиора ё монандшавандаи зикр нашуда аз рўи анъанаи образҳои шеър\ дарёфта мешавад.Ба ҳама маълум аст, ки шоирон ба тарзи анъана, масалан лаби маҳбубаро ба лаъл ё ёқут, даҳонашро ба дурци шакар, дандонашро ба дурр, ашки чашмони ошикро ба дурр ва агар он хунин бошад, ба ёқут монанд карда омадаанд. Дар ҳамин асос хонанда метавонад чизи дар истиора ном бурда нашуда (соҳибистиора)-ро пай барад.

Аз рўи ҳамин монандкуниҳои анъанав\ соҳибистиораҳоро масалан аз байти зерини Асадии Тўс\ фаҳмида мегирем:

Маҳаш мушксову шакар майфурўш,
Ду наргис камонкаш, ду гул диръпўш.

Дар ин байт ҳамаи калимаҳо истиора шуда омадаанд: маҳ ба цўи рўй, мушк ба маънии зулф, шакар ишора ба лаб, наргис ба цои чашм, камон ба цои абрў, ду гул ба цои ду рухсора ва диръ (зиреҳ), ки либоси рўпўши оҳанини цанг аст, ба цои зулф кор фармуда шудаанд. Феълҳои со (соидан), май фурўхтан, кашидан, пўшидан, ки дар таркиби ин калимаҳо омадаанд, хусусияту сифатҳои истиорашавандаҳоро мефаҳмонанд. Ҳоло чанде истиораҳоро аз достони «Хусраву Ширин»-и Низом\ дар васфи цамоли ширин намуна меорем:

Кашида қомате чун нахли симин,
Ду занг\ бар сари нахлаш рутабчин.
Ду шаккар чун ақиқи обдода,
Ду гесў чун каманди тобдода.
Шуда гарм аз насими мушк безаш
Димоғи наргиси беморхезаш.
Ту гў\ биниаш теғест аз сим,
Ки кард он теғ себеро ба ду ним
Зи моҳаш сад қасаброн рахна еб\,

Чу моҳаш рахнае бар рух наёб\.

Ба шамъаш-бар басе парвона бин\,

Зи нозаш сӯи кас парво набин\.

Зи лаълаш бӯсаро посух нахезад,

Ки лаъл ар вокушояд, дур бирезад.

Дар ҳар яке аз ин байтҳо истиораҳое кор фармуда шудаанд, ки дар анъанаи тасвироти бадеии оиди маъшуқа маъмул мебошанд. Аммо истиораи «ду занг\», ки ба сифати ду чашми сиёҳи Ширин омадааст, чандон маъмул набуда, аз анъана андак берун воқеъ шудааст. Инчунин бини Ширинро чун теғи симин сифат карда истода, ду рухсораи ӯро ҳамчун себи бо он теғ дунима карда шуда ба назар овардани шоир ҳам як истиораи ғайрианъанав\ ҳисоб мешавад. Дигар истиораҳои дар ин байтҳои ба васфи ҳусну цамоли Ширин ба кор бурдаи шоир, аз қабили ду шаккар (ду лаб), наргис (чашм), мох (рӯй), шамъ (цамол), лаъл (лаб) дур, (гуфтор) ҳама маъмул ва анъанав\ буда, бинобар ин хонанда онҳоро зуд дармеёбад.

Истиора навъи махсусе дорад, ки онро истиораи изоф\ меноманд. Истиораи изоф\ он аст, ки дар он соҳиби истиора зикр шуда, вале ба цои истиорашаванда ягон сифат, хислат ё аломати он бо бандаки изофии-и ба соҳибистиора баста мешавад ва бо ин роҳ ибораи истиорав\ ба вучуд меояд. Дар забони адабиёт истиораҳое монанди дасти саодат, панцаи зулм, коми марг ва ғайра дучор мешаванд, ки бо образнок\ ва бадеияти худ аз ибораҳои муқаррарии забон фарқ карда меистанд. Дар онҳо ягон узв ё амали инсон ё худи истиорашаванда ба соҳибистиораи худ бо изофат баста мешавад. Мисоли инро дар байти зерини Саъдии Шероз\ мебинем:

На дасти сабр, ки дар остини ақл барам,

На пои ақл, ки дар домани қарор кашам.

Дар ин чор истиораи изоф\ ё ибораи истиорав\ сабр, ақл, қарор чун инсон фараз карда шуда, даст, пой, остин, домани ӯ бо изофат ба соҳибистиора нисбат дода шудаанд. Чунин истиораҳои изоф\ дар осори

шеър\ бисёр дида мешаванд. Ин навъи истиораро хусусан паҳн шудани услуби эцодии ба ном ҳинд\ баъд аз асри ХУ1 хеле ривоц додааст.

Намунаҳои ин навъи истиораро масалан дар як ғазали Шавкати Бухоро\, яке аз устодони услуби ҳиндии назм аз назар мегузаронем:

Кашад ба дом рангу бўи гул димоғи маро,
Занад паридани ранг остин чароғи маро.
Дами нахуст зи як тору пуд бофтаанд
Харири бўи гулу пардаи димоғи маро.
Аз он ба шаҳди қаноат хушам, ки ширин кард
Чу гўшаи лаби ў гўшаи фароғи маро.
Ба ёди шўхии чашме бувад дилам равшан,
Фатила аз рами оҳу бувад чароғи маро
Гулам зи шохи тамошофиреб мерўяд,
Раги шароб диҳад обу ранг боғи маро.
Ситорасўхтаи ин чаман манам, Шавкат,
Ба нофи лола бўриданд нофи доғи маро.

Дар ин ғазал истиораҳои махсуси услуби ҳиндиро, аз қабили «ҳарири бўй», «пардаи димоғ», «фатилаи рам», «шохи тамошо», «раги шароб», «нофи доғ» ва ғайра мебинем, ки мислашон дар ашъори дигар намояндагони услуби шеърии мазкур низ хеле фаровон аст. Дар чунин истиораҳо калимаи аввал истиорашаванда ва калимаи дуюм соҳибистиора аст. Аз ин циҳат, яъне зикр ёфтани ҳам истиорашаванда ва ҳам соҳибистиора ё ба тарзи дигар гўем, монандшаванда ва монандкунанда истиораи изоф\ ба ташбеҳи изоф\ (ташбеҳи пўшида)- монанд аст. Дар ин навъ истиора чизе чун чизи дигаре тасаввур карда шуда, бо изофат ба соҳибистиора нисбат дода мешавад. Чунончи, дар шеъри боло бўи гул чун матои ҳарир, димоғ чун парда фараз шуда, ба соҳибистиораҳои худ баста шудаанд. Дигар истиораҳои ғазали боло низ аз ҳамин қабиланд.

Истиора ғайр аз исм аз феъл низ сохта мешавад. Мисоли барцастаи истиораи феълиро дар ҳамон байти «Бихандад лола бар саҳро…/Бигиряд абр

бар гардун…»-и Рӯдак\ мебинем, ки пеш аз ин дар боби ташбеҳ оварда шуд. Дар ин байт «хандидани лола» ва «гиристани абр» истиораҳои феъл\ мебошанд, ки шукуфтани лола ва боридани абрро ба сурати хандидану гиристани инсон ба назар меоранд.

Истиораҳои феъл\ низ дар осори услуби ҳинд\ бисёр дида мешаванд. Масалан дар ғазали зерини яке аз пайравони ин услуб Фитрати Зардӯзи Самарқанд\ як қатор истиораҳое аз қабили «рамидани шӯх\», «чакидани ноз», «паридани цавҳари теғ», «цазби нигаҳ», «рамидани варақ» аз феъл сохта шудаанд:

Шӯх\ аз чашми ту гоҳе ки рамидан гирад,
Аз сари ҳар мижаат ноз чакидан гирад.
Гармии хуни маро бин, ки дами кушта шудан
Цавҳари теғи ту чун набз паридан гирад.
Кард цазби нигаҳам шишаи дилро зи ту пур,
Кист чун ман, ки паризод ба дидан гирад?
Ин ч\ шӯхист, ки гар сурати чашми ту кашам,
Варақ аз сояи наззора рамидан гирад.

Бояд гуфт, ки истиора, аз цумла истиораи феъл\ дар забони гуфтугӯии халқ низ зуд-зуд ба гӯш мерасад:

1.Аз пушти амалаш <u>мепаррад</u>

2.Ба цанги зану шӯ остонаи дар <u>механдад</u>

3.Чашми рӯз <u>кафид</u> (субҳ дамид)

4.Хунук рӯи касро <u>мелесад</u>

Супориш

Аз ғазали зерини Ҳоца Ҳофизи Шероз\ ташбеҳ ва истиораҳоро муайян намуда, онҳоро аз якдигар фарқ кунед:

Сабо, ба лутф бигӯ он ғизоли[1]раъноро,[2]
Ки сар ба кӯҳу биёбон ту дода\ моро.
Шакарфурӯш, ки умраш дароз бод, чаро

Тафаққуде[3] накунад тўтии шакархоро[4].

Сурури ҳусн ицозат магар надод, эй гул,

Ки пурсише накун\ андалеби[5] шайдоро.[6]

Ба ҳусни хулқ тавон кард сайди аҳли назар,[7]

Ба банди дом нагиранд мурғи диноро.

Чу бо ҳабиб[8] нишинию бода паймо\,[9]

Ба ёд ор ҳарифони бодапайморо.

Надонам аз ч\ сабаб ранги ошно\ нест

Сиҳиқадони сияҳчашми моҳсиморо.[11]

Цуз ин қадар натавон гуфт дар цамоли ту айб,

Ки холи меҳру вафо нест рўи зеборо.

Дар осмон ч\ ацаб гар зи гуфтаи Ҳофиз,

Самои[12] Зўҳра[13] ба рақс оварад Масеҳоро.[14]

Луғат

1. Сизол – оҳу
2. Раъно-зебо
3. Тафаққуд – ҳолпурс\
4. Шакархо – шакархоянда
5. Андалеб – булбул
6. Шайдо – ошуфта, девона
7. Аҳли назар- одамони доно
8. Ҳабиб – дўст
9. Бодапаймо\ - майнўш\
10. Сиҳиқад - қоматбаланд
11. Моҳсимо-моҳрўй
12. Самоъ-рақс
13. Зўҳра – номи ситораест, ки онро мутрибаи фалак номидаанд.
14. Масеҳо – лақаби Исо пайғамбар аст.

Тавсиф

Шоир ё нависанда дар тасвири касе чизе бисёр вақт сифатеро меорад, ки ягон хусусияти муҳими он кас ё чизи мавриди тасвир ва тавсифро барцаста нишон медиҳад. Ҳамин гуна сифатеро, ки муҳимтарин хусусияти касе, чизе ё ҳодсаеро нишон медиҳад, тавсиф меноманд. Тавсифи баде\ ба муайянкунандаи сифатии наҳв\ мувофиқат мекунад.

Масалан, сифатҳое, ки дар ин ғазали Хоца Ҳофиз омадаанд, ҳолатҳои ошиқро хуб ифода менамоянд:

Аз мани сӯхта он ёр намепурсад ҳец,
Хабаре з-ин дили афгор намепурсад ҳец.
Ў табиби ману ман хастаю бемори ғамаш
Ч\ табибест, ки бемор намепурсад ҳец?
Д\ табибе ба сарам омаду аҳволам дид,
Гуфт: чун аст, туро ёр намепурсад ҳец?
Гуфтамаш: бахти ману толеи шўридаи ман
Хуфта мебинаду бедор намепурсад ҳец.
Цонам аз фурқати рўяш ба лаб омад сад бор,
Ки аз ин дилшуда он ёр намепурсад ҳец.
Дўш дар хоб чу ман моҳи рухи ў дидам,
Гуфт: гох-гох туро ёр намепурсад ҳец?
Эй табиби азал\ як назаре кун моро,
Хофизи сўхтаро ёр намепурсад ҳец

Баъзан дар васфи чизе ё касе сифатҳои муносиби он қатор чида мешаванд. Чунин сифатчин\ васфро на танҳо пурқувват мекунад, балки сифату хислат ва хусусиятҳои гуногуни чизи мавриди васфро нишон медиҳад, циҳатҳо ва паҳлўҳои гуногуни онро ошкор месозад. Сифатчин\ дар шеър гоҳо дар ду-се ва зиёда аз ин байтҳо давом мекунад. Чунончи Низом\ дар таърифи Хусрав, қаҳрамони достони «Хусраву Ширин»-и худ аз забони дўсти наздики ў Шопури наққош мегўяд:

Чу ту бар сирати Хусрав чунин\,

Бубин, то чун бувад, к-ўро бубин\.

Цаҳоне бин\ аз нур офарида,

Цаҳон нодида аммо нури дида.

Шигарфе, чобуке, чусте далере,

Ба меҳр оҳу, ба кина тундшеъре.

Гуле бо офати боди хазон\,

Баҳоре тоза бар шохи цавон\.

Ҳанузаш гирди гул норуста шамшод,

Зи савсан сарви у чун савсан озод.

Ҳанўзаш парри яғлиқ дар уқоб аст,

Ҳанўзаш барги нилуфар дар об аст.

Ҳанўзаш офтоб аз абр пок аст,

Зи абру офтоб ўро ч\ бок аст.

Ба як бўй аз Ирам сад дар кушода,

Ба ду рух моҳро ду рух ниҳода.

Ин гуна тавсифҳои чидаи дуру дароз дар достонҳои ишқии адабиёти мумтози мо дар васфи ҳусну чамол ва хислату кирдорҳои қаҳрамонҳо мавқеи калон доранд.

Санъати тавсиф дар давраҳои аввали таърихи ва адабиёти тоцик қариб саросари осори шоиронро фаро гирифтааст. Азбаски дар он давраҳо назм дар доираи дарбори подшоҳон тараққ\ мекард, мазмуни асосии онро таърифу тавсифи давлатдорон ташкил мекард. Аз ин рў, шеър хусусияти тавсиф\ дошт. Шоирон на танҳо ҳукуматдоронро дар қасидаҳо таърифу тавсиф менамуданд, балки дар шеърҳои ишқ\ низ маҳбубаро васф мекарданд. Вобаста ба хусусияти васфии шеър дар он санъати тавсиф мавқеи аввалиндараца дошт. Барои мисол як тағаззул (шеъри ишқ\)-и шоири номдори нимаи аввали асри Х1 Унсурии Балхиро намуна меорем:

Ду чиз аст рухсораву зулфи дилбар:

Гули мушкбўю шаби рўзпарвар.

Гул андар шуда зери нур, раста сунбул,

Шаб андар шуда чун зиреҳ як ба дигар,
Ҳамоно, ки хуршед ранги лабашро
Бидуздад, ки бахшад ба ёқути аҳмар.[1]
Рухаш гулситон асту майгун лабонаш,
Ба гуна ба урдибиҳишту[2] ба озар.[3]
Зи ранги рухаш пургули сурх мацлис,
Зи ранги лабаш пур майи лаъл соғар.
Накўтар зи равшан ҳаме тира зулфаш,
В-агарчанд равшан зи тира накўтар.
Накўтар зи фарбест лоғар миёнаш,
В-агарчанд фарбе накўтар зи лоғар.
Ҳаме тобад он зулфи мушкин-ш доим,
Ҳамецўшад он хатти чафта[4] чу чанбар.
Битобад ба гул-бар алалҳол сунбул,
Бицўшад бар оташ алалҳол анбар.
Ба моҳи мунаввар-ш монанда кардам,
Маро рўз шаб кард моҳи мунаввар.

Дар ин шеър тасвироти баде\ ба санъати тавсиф асос ёфтааст. Дар он ҳатто ташбеҳ, ки санъати маъмул ва деринаи шеърист, хеле кам ба назар мерасад, цои онро қариб тамоман санъати тавсиф гирифтааст.

СУПОРИШ

Тавсифҳои ин шеъри Фаррухии Систон\, шоири нимаи аввали асри Х1-ро муайян кунед ва таносуби онро бо ташбеҳоти истифодакардаи шоир нишон диҳед:

Бад-ин хуррам\ цаҳон, бад-ин тозаг\ баҳор,
Бад-ин равшан\ шароб, бад-ин некў\ нигор,
Яке чун биҳишти адн[5], яке чун ҳавои дўст,
Яке чун гулоби Балх, яке чун бути Баҳор[6].
Замин аз сиришки абр, ҳаво аз нсими гул

Дарахт азцамоли барг, сари кўҳ зи лолазор,
Яке чун паранди[7] сабз, яке чун абири[8] хуш,
Яке чун арўси хуб, яке чун рухони ёр,
Тазарви[9] ақикрўй, куланги сапедрух,
Гавазни сиёҳчашм, паланги ситезакор
Яке хуфта бар паранд, яке хуфта бар ҳарир,
Яке раста аз нуҳуфт[10], яке цаста аз ҳисор[11],
Зи булбул суруди хуш, зи сулсул[12] навои нағз,
Зи сор\[13] ҳадиси[14] хуб, зи қумр\ хурўши зор:
Яке бар канори гул, яке дар миёни бед,
Яке зери шохи сарв, яке бар сари чинор…

Луғат

1. Аҳмар – сурх
2. Урдибиҳишт – номи моҳи фасли баҳор дар соли шамс\, ки ба 21 апрел-21 май рост меояд.
3. Озар – ном моҳи нўҳуми соли шамс, ки ва 22-21 ноябр рост меояд.
4. Чафта – хамида
5. Адн – боғи биҳишт
6. Баҳор – номи оташкада (ибодатхона)-и Зардуштиён
7. Паранд – матои ҳарир, шоҳ\
8. Абир – як хел хушбў\
9. Тазарв – мурғи дашт\, ки онро титав низ мегўянд
10. Нуҳуфт – пинҳон
11. Ҳисор - қалъа
12. Сулсул-фохта
13. Сор\ - сор, парандаи хушовози сиёҳранг, ки холҳои сафед дорад.
14. Ҳадис – сухан, гуфтор.

Муболиға

Муболиға санъати ба тавсиф наздик ва алоқаманд аст. Ин санъат ба воситаи дар васф ва ситоиши чизе аз ҳадди таби\ ва асл\ баромада, онро бузургтар ва ё хурдтар нишон додани шоир ба вуцуд меояд. Дар забони халқ муболиға болобардор\ ва муҳобот номида мешавад. Муболиға дар забони халқ бисёр дида мешавад. Мардум вақти гуфтугӯ масалан, «одамон чунон бисёр буданд, ки цои сӯзан задан набуд», «нахӯт барин калла дорад», «гарданаш думчаи мурӯд барин», «ба сарат санги осиё гаштааст магар» таъбиру ифода ва мақолҳоро ба кор мебаранд, ки мазмуни муболиғав\ доранд.

Дар адабиёт низ муболиға бисёр ба кор бурда мешавад ва аз санъатҳои хеле маъмул ба шумор меравад. Ин санъат низ мувофиқи талабот ва вазифаи адабиёт барои аз аслаш беҳтару баландтар ё баръакс бадтару пасттар (дар ҳацв) тасвир намудани чизу ҳодисаҳо, нишон додани моҳияти онҳо, таърифу тавсифи одамони шоиста, болобардор ва рангу бори сухан хидмат мекунад. Бинобар ин муболиға яке аз воситаҳои муҳими образнокии сухан ва тасвири баде\ ҳисоб мешавад. Дар ҳақиқат, муболиға бо вучуди аз воқеият дур ва аз ҳадду андоза берун кардани таърифу тавсифи чиз ва инсон ба хонанда завқ мебахшад, сухани шоир ва нависандаро шавқовар менамояд. Ин санъат дар тамоми навъу жанрҳои адабиёт, -чи дар назму чи дар наср, чи дар достонхо ва чи дар шеърҳои лирик\ ба кор меравад. Сарояндагони достонҳои қаҳрамон\ онро дар тасвири цанг ва мардонагии паҳлавонон дар майдони муборизa бисёр истифода мекунанд. Фирдавс\ дар «Шоҳнома» дар тасвири майдони чанг ва корномаҳои цангии паҳлавонон муболиғаро бисёр ба кор бурдааст. Чунончи дар байти поин, ки аз тасвири майдони цанг аст, шоир мегӯяд, ки аз суми аспон чунон гарду ғубор хест, ки гӯё як кабати замин кам шуда, осмон бошад як қабат зиёд шуд ва дар натица аз ҳафт қабати замин шаш қабат монду осмон баръакс ҳашт табақа гардид:

Зи сумми сутурон дар он паҳндашт
Замин шаш шуду осмон гашт ҳашт.

Шоирони мумтоз дар ғазал низ аҳволи рӯҳ\ ва ҳиссиёти ошиқонаи худро дар бисёр мавридҳо бо муболиға баён карда, бо ин беҳадду андоза будани сӯзу пази ошиқии худро таъкид намудаанд. Риёзии Самарқанд\, шоири боистеъдоди асри ХУ худро чун мурғ дар боғи ишқ тасвир кардан шуда, дар эцоди ин образ муболиғаро ба ҳадде мерасонад, ки он мурғро аз фазои боғ канда, ба авци само мебарад ва тамоми коинотеро дар зери боли ӯ қарор медиҳад. Шоир дар ҳамонг цо боз худро подшоҳи ишқ тасаввур намуда, муболиғавор ду оламро ба зери нигин, яъне итоати хеш даровардан мехоҳад:

Ба боғи ишқу ту, эй сарвқад, ман он мурғам,

Ки коинот саросар ба зери боли ман аст.

Сазад, ки мулки ду олам шавад ба зери нигин,

Аз он ки хоки дарат маснаду цалоли ман аст.

Ва ё дар тасвири шоир қувваю таъсири оҳу нолаҳои сӯзноки ошиқ ба ҳаддест, ки кӯҳро канда метавонад:

Кӯҳро барканд оҳи ман,вале он шохи гул,

Ҳец гоҳе эҳтироз аз тундбоди ман накард.

Камоли Хуцанд\ дар сифати миёни борики дилбар муболиға карда, онро аз ташбеҳи маъмули миён- мӯй ба ҳадди нест\ ва диданошудан\ (сирр) расонда гуфтааст, ки ба сабаби халали мӯи парешони дилбар сирри вуцуди миён ӯро дарёфта наметавонад, монанди ҳамин шоир даҳони дилбарро бинобар тангии ниҳоии он дида ва ҳасту нести онро муайян карда наметавонад:

Дилам ба зулфи ту чун пай барад ба сирри миёнат?

Ки кас ба зеҳни парешон накард фаҳми дақоиқ…

Агар даҳони ту гӯянд ҳасту нест зи танг\,

На козибанд дар ин нукта ошикону на содиқ.

Агар муболиға ба воқеият мувофик набошад ҳам, онро ақлу муҳокима қабул кунад, муболиғаи иғроқ ё иғроқ номида мешавад. Аммо агар муболиға аз иғроқ гузашта, ба ақлу тасаввур нағунчад, онро ғулӯ мегӯянд.

Барои иғроқ ин байти Мирзо Турсунзода мисол шуда метавонад:

Ё самову замин тагурӯ шуд,

Моҳ ду паллаи тарозу шуд.

Агарчи тагурӯ шудани само (осмон)-у замин, монанди ду паллаи тарозу шудани моҳ ҳодисаи воқе\ набуда, фақат дар хаёли шоир рӯй додааст, вале ақл онро қабул мекунад, яъне дар амал ва ҳаёт ин ҳодиса рӯй надода бошад ҳам, хонанда онро тасаввур мекунад. Вале вақте ки Фирдавс\ мегӯяд:

Буни найзаву қуббаи боргоҳ,

Фурӯ шуд ба моҳию баршуд ба моҳ.

Яъне буни (сари) найза ба замин чунон фурӯ рафт, ки ба пушти моҳ\ расид[1] ва қуббаи боргоҳ (қаср) аз баланд\ ба моҳ рафта расид, ин иғроқ ба дарацаи ғулӯ расидааст.

Бо вуцуди ин хонанда аз чунин иғроқ ва ғулӯҳо завқ мебарад, ба маҳорату ҳунари суханварии шоирон офарин мехонад.

Муболиға ба тарзи иғроқ ва ғулӯ хусусан дар ашъори намояндагони услуби ҳинд\ зиёд ба назар мерасад, ки ин ҳол ба тарзи баёни хаёлангези шоирони мансуб ба услуби эцодии мазкур алоқаманд аст. Дар байти зерини Мирзо Абдулқодири Бедил иғроқу ғулӯҳои маъмулии намояндагони ин услуби эцодиро мебинем:

Дилам аз ғусса танг омад, ки чашми мӯр пеши ӯ

Бувад баҳре, ки дар цавфи ҳубобаш осмон гунцад.

Шоир дар ин цо аз ғаму ғусса дилтанг шудани худро ба тарзи ғулӯ тасвир намудааст. Дили шоир чунон танг шудааст, ки чашми мӯрча дар пеши дили ӯ мисли баҳри азимест, ки дар як ҳубоби он осмон мегунцад. Чунин иғроқ ва ғулӯҳо дар ашъори Бедил ва намояндагони равияи мушкили услуби ҳинд\ бисёранд. Аммо дар ашъори намояндагони равияи нисбатан содаи услуби ҳинд\ муболиға ва иғроқҳо ба ҳадди эътидоланд. Барои мисол ин байтҳои Соиби Табрезиро гирем:

Нест аз кӯтоҳии парвоз бар цо монданам,

Тангнои осмон беболу пар дорад маро.

Баски дорам инфиол аз бевуцудиҳои хеш,

Об гардам, чун касе аз хок бардорад маро.

Шоир дар байти аввал худро чун мурғи оциз ва беболу паре нишон дода, гуфтааст, ки нотавон\ ва барцомондагии ў аслан аз кўтоҳпарвоз будани ў нест. Вай аслан мурғи дурпарвоз аст, аммо осмон ба иллати тангии худ ба ў барои дур парвоз кардан имкон намедиҳад. Дар ин цо осмони васеъро барои парвози паррандаи хурде танг ҳисоб кардани шоир муболиға аст. Дар байти дуюм шоир цисми худро нест ва номавцуд хаёл мекунад ва бо ин муболиға басанда накарда, боз мегўяд, ки агар касе ўро аз хок бардорад, аз инфиол (хицолат) об шуда меравад.

Дар байти зерин шоир худро мисли моҳ саворае дар осмон тасаввур карда мегўяд, ки агар осмон бо ин ҳама бузургию паҳноии хеш ўро рикобдор\ кунад (цилави аспашро дорад), аз ин мағрур шуда, тавозўъ (хоксор\)-и ба худаш хосро аз даст нахоҳад дод:

Чу моҳи нав сар аз пойи тавозўъ барнамедоам,

Агар бо он бузург\ осмон гирад рикобамро.

Дар ин цо осмони бузурги васеъро рикобдори худ пиндоштани шоир муболиға аст. Агар Соиб бо вуцуди хоксор\ худашро савораи осмон тасаввур карда бошад, Ҳофиз ринди фақиру пойлучи худро он қадар тавоно тасвир менамояд, ки ба зери сараш хиште гузошта хобида бошад ҳам, пояш ба тораки (болои сари) ҳафт ахтари фалак мерасад:

Хишт зери сару бар тораки ҳафт ахтар пой,

Дасти қудрат нигару мансаби соҳибцоҳ\!

Ринди Ҳофиз бо вуцуди гадои майкада буданаш худашро он қадар тавоно ва пуриқтидор ҳис мекунад, ки ба фалак бо такаббур ва нописандона нигоҳ мекунад, ба ситорагони фалак ҳукм фармуда, онҳоро бо амру фармони худ даровварда метавонад:

Гадои майкадаам, лек вақти маст\ бин,

Ки ноз бар фалаку ҳукм бар ситора кунам.

Қаҳрамони лирикии ринди зоҳиран назарногири Ҳофиз ба ҳамин зўру қуввати беҳадду андозаи худ такя карда, ҳатто чархи фалакро, агар он хилофи раъйу хоҳиш ва муроди ў гардад, барҳам зада ва несту нобуд карда метавонад:

Чарх барҳам занам, ар цуз ба муроди ман гардад,

Ман на онам, ки забун\ кашам аз чархи фалак.

Ин ҳама болобардории муболиғавии ринд барои таъкиди бузургии инсон\ ва нишон додани иқтидору тавонии рўҳон\ ва маънавии қаҳрамони лирик\ лозим шудааст.

СУПОРИШ

Мазмуни порчаи зеринро аз достони «Ҳусну Дил»-и Фаттоҳии Нишопур\ (ваф. 1449) дар сифати Ҳусн мулоҳиза намуда, тасвирҳои муболиғавиро дар таърифу тавсифи ҳусну цамоли духтар муайян кунед:

Парирўе, ки цон девонаи ўст,

Чароғи осмон[1] парвонаи ўст.

Суманбўе, ки гулрўёни гардун[2]

Ба рўяш чун пар\ мастанду мацнун[3].

Цафоцўе, ки аз мўи миёнаш,

Сари мў ҳаст сад олам равонаш.

Сухангўе, ки лаъли[4] ў зи гавҳар,

Шикофад оби хушк аз оташи тар.

Цаҳонсўзе, ки чун шамъ аз сари тоб

Барорад об аз оташ ба сад об.

Нигорине, ки хуршеди қавидаст

Ба хун шўяд зи дасташ рўй пайваст[5].

Дилафрўзе, ки дар мишкоти[6] кавнайн[7]

Зи рўи ўст равшан партави айн[8].

Сиҳисарве, ки дорад оби кавсар

Равон бар лаб, ки дар пояш кашад сар.

Зи рӯяш тоби дида шоми пайдо,
Зи тобаш дар сари хуршед савдо.[9]
Ба рӯяш то фалак дида кушода,
Бар ӯ меҳраш ҳар дам рӯй дода.
Қади ӯ, к-аз алиф омад нишонаш,
Надорад ҳец алиф, илло миёнаш.
Даҳони ӯ, ки миме аз набот аст,
Ба болои алиф моъалҳаёт[10] аст.
Чу нун зери цабин абрӯш пайдо,
Ҳилоли айни идаш зери туғро.[11]

ЛУҒАТ

1. Чароғи осмон - киноя аз моҳ
2. Гулрӯёни гардун - киноя аз ситораҳо
3. Мацнун – шайдо, девона
4. Лаъл – киноя аз лаб
5. Пайваст - доим
6. Мишкот – токчаи чароғмон\
7. Кавнайн – ду олам
8. Айн – чашмаи хуршед
9. Савдо – шайдо\, девонаг\
10. Моъалҳаёт – оби ҳаёт
11. Туғро – хатти фармони подшоҳ\

ТАШХИС

Ташхис аз марғубтарин ва зеботарин санъатҳои сухан аст, ки дар бадеияти шеър аҳамияти фавқулодда дорад. Бинобар ин ташхис дар осори шеърии мумтоз, инчунин дар шеъри муосири тоцик хеле бисёр ба назар мерасад.

Ташхис дар адабиёт ба маънии шахсонидан, ба ҳодиса ва чизҳои бецон цон бахшида, онҳоро ба сурати инсон цилвагар намудан, ҳар навъ ҳайвоноту ҳашарот ва паррандаҳоро ба забони инсон\ даровардa, андешаю омоли ӯро баён кардан аст. Ин санъат дар тамоми давраҳои таърихи адабиёти мо барои

суханварон чун воситаи бузурги баде\ гардондани шеър хидмат карда омада ва аз ин рў, дар осори шеър\ хеле маъмул бошад ҳам, илми бадеи пешинаи форс-тоцик онро ҳамчун санъати цудогонаи сухан нашинохта ва ба қатори санъатҳои шеър\ надаровардааст. Танҳо дар давраҳои охир дар пайрав\ ба илми поэтикаи Аврупо шеършиносони мо ташхисро чун санъати шеър\ эътироф карданд. Аммо дар ин ҳол ташхис фақат дар шакли тафсилии он ва он ҳам дар сурати ба забон даромадани мавцудоти ғайри инсон шинохта шудааст. Ҳол он ки мавцудоти ғайри инсон на фақат ба воситаи нутқ, балки рафтору кирдор ва дигар хусусияту хислатҳои одамвори худ низ симои инсон\ гирифта, дар тасвири баде\ чун ташхис намоён мешаванд.

Ташхис дар шакли мўцази худ, бо вуцуди хеле маъмул ва роиц буданаш дар назми мумтоз, аз назари шеършиносони чи гузашта ва чи имрўза дур мондааст.

Ташхис санъатест, ки ба воситаи он шоир ба чизҳои бецон цон мебахшад, онҳоро ба сурати одам медарорад, ба онҳо дасту по, забон, кирдору рафтор ва хислати одам\ медиҳад. Дар тасвири шоир чунончи сарв ба рафтор меояд, лола механдад, абр мегиряд, гул аз рўи зебои маҳбуба рашк мекунад, дили ошиқ гап мезанад, баҳор ба сурати арўс медарояд, боди сабо ба гўши одам пичир-пичир мекунад ва ғайра. На танҳо ашё ва ҳодисаҳо, балки ҳатто чизҳои мавҳум ва абстракте, ки аёнан дида намешаванд, аз қабили донишу ақл, адлу дод, зулму ситам ва монанди инҳо низ узвҳо ва хислатҳои одам\ гирифта, ба шакли аён\ намоён мешаванд, симои инсон\ пайдо мекунанд, мисли чашми ақл, зинда шудани адолат, мурдани зулм, хуфтани фитна, бедории фикр, раҳнамунии хирад ва ғайра.

Инҳо ҳама ташхисҳои мўцазанд, ки аксаран дар доираи як байт ё як мисраъ ғунцоиш ёфта, дар ҳамин шакли кўтоҳ дар ашъори шоирон зуд-зуд ба чашм мехўранд. Ташхиси кўтоҳ дар тасвири бадеии шеъри мумтоз қариб баробари ташбеҳ ва истиора маъмул аст. Аммо илми бадеи гузашта онро фарқ накарда, ба санъатҳои ташбеҳ ва истиора мансуб кардааст. Ташхис дар

ҳақиқат аз циҳати сохти худ зоҳиран ба истиора монанд аст. Масалан, дар ин байти Камоли Хуҷанд\:

Ба рӯят даъвии хуб\ чу домангир шуд гулро,
Бад-ин маън\ намедорад сабо даст аз гиребонаш.

тасвири баде\ пурра ба ташхис асос ёфтааст. Шоир гуфтааст, ки гул дар зебо\ бо рӯи маҳбуба даъвои баробар\ кард, аммо ин даъвои ӯ ба сабо маъқул нашуда, барои ҳамин бо гул даст ба гиребон шудааст. Дар ин цо гул ҳам, сабо ҳам ташхисонида шуда, чун инсон рафтор мекунанд. Аммо илми бадеъ ин ду ташхисро ҳамчун истиораҳои даъвии гул, гиребони гул, домани гул ва дасти сабо ба қайд мегирад, ки дар натица ташхис на танҳо томии шакл, балки латофати худро низ аз даст медиҳад.

Ташхис дар ин байти Камол низ хеле латиф ва марғуб афтодааст:

Агар ба реши дилам неши тез дарнигарад,
Дар он назора зи ҳайрат фурӯ равад сари неш.

Неш (цароҳат)-и дили шоир аз ишқ чунон чуқур аст, ки агар ба он неш бо диққат дарнигарад, аз ҳайрат сари худро ба гиребонаш фурӯ мебарад. Ин ташхисро ба қолиби истиораҳои нигаристани неш, назораи реш даровардa метавонем. Аммо дар ин ҳолат ҳам зебо\ ва латофати он қариб тамоман аз байн меравад.

Дар барцастагии тасвири баде\ доди суханро додани Рӯдак\ дар байти зерин ба туфайли ташхис аст:

Замоне барқ пурханда, замоне раъд пурнола,
Чунон чун модар аз сӯги арӯси сездаҳсола.

Гоҳе хандидани (дурахшидани) барқ ва гоҳе нолидани (ғурридани) раъд ба назари шоир манзараи фоциавии ҳаёти инсон, гоҳ хандидану гоҳ нолаҳои зор кардани модарро дар сӯги (мотами) духтари сездаҳсолаи наварӯсаш цилвагар намудааст. Ин ташхисро ба шакли истиораҳои хандаи барқ ва нолаи раъд гунцоиш додан мумкин аст, чунонки дар ҳамон байти ба ҳамин монанди Рӯдак\ «Бихандад лола дар саҳро…/ Бигиряд абр бар гардун…» низ ташхисро ба шакли истиораҳои хандаи лола ва гиряи абр мебинем.

Дар бештари ин гуна мавридҳо ташхис хусусияти худро чун санъати цудогонаи сухан аз даст диҳад ҳам, бо сохт ва шаклаш ба истиора мувофиқат мекунад. Аммо бисёр мавридҳое низ ҳастанд, ки ташхис ба қолаби истиора намеғунцад. Масалан, дар цое, ки Камол майро ташхисонида, май аз боғ ба ҳузури мо омад, ба хидматаш бирасед ўро пешвоз гирифта, ба хилватгоҳи ишрат (базм) баред мегўяд:

Май мерасад аз боғ, ба хидмат бираседаш,
Пўшида ба хилватгаҳи ишрат бикашедаш.

Ё Фаррухии Систон\ рўза ва иди онро ба сурати одаме тасаввур карда

Рўз аз хаймаи мо дўш ҳамешуд ба шитоб,
Иди фархунда фароз омад бо цоми шароб

мегўяд, ин ташхисҳоро ба қолаби истиора ё ташбеҳ ғунцонидан душвор аст.

Пас, ташхис ҳатто зоҳиран аз назари сохт ҳам ҳамеша ба истиора ва ташбеҳ мувофиқат намекунад ва дар осори шеър\ ҳамчун санъати алоҳидаи баде\ зоҳир мегардад. Бинобар ин онро ба таркиби истиора даровардан дуруст нест.

Шоирон ба мавцудоти бецони муҳити атрофи худ ба чашми шоир\ нигариста, дар тасвири баде\ ба онҳо цон мебахшанд, онҳоро ба ҳаракат медароранд, ба симои инсон\ медароранд, чун соҳиби хислатҳои инсон\ нишон медиҳанд. Дар натица инсон ва ҳаёти ў дар мавцудот ва табиати бецон инъикоси худро меёбад.

Ҳоло бубинем, ки Манучеҳр\ дар сифати себ, анор ва ангур ин меваҳоро аз тариқи ташбеҳ ч\ гуна ба сурати инсон нишон медиҳад:

В-он себ ба кирдори яке мардуми бемор,
К-аз цумлаи аъзову тан ўро ду рухон аст.
Як нима рухаш зарду дигар нима рухаш сурх
Инро ҳамцони даму онро яроқон[1] аст.
В-он нор ҳамедун ба зани ҳомила монад,
В-андар шиками ҳомила муште[2] писарон аст.

То бар назан\ бар замияш[3] бачча назояд,

Чун зод бача здану хўрдан-ш ҳамон аст.

Модар бачае ё ду бача зояду ё се,

В-ин нор чаро модари сесад бачагон аст?

Модар бачаро то зи шикам н-орад берун,

Бистар накунад в-ин на ниҳон аст, аён аст.

Андар шикам ў[4] худ бачаро бистараке зард

Кардасту бад-ў дар зи сари бачча нишон аст.

Ангур ба кирдори зане ғолияранг[5] аст.

В-ўро шикаме ҳамчу яке ғолиядон аст.

Андар шикамаш ҳаст яке цону сето дил,

В-ин ҳар се дил ўро зи се пора сутухон[6] аст.

Айбеш цуз ин нест, ки обистан[7] гаштааст,

Ў низ яке духтараке тозацавон аст…

Акнун бубинем, ки Фаррух\ дили худро ч\ гуна монанди одаме тасаввур карда, ўро ба сўи маҳбуба фиристодан\ ва шодмонаш кардан\ мешавад:

Эй дили ман, туро башорат бод,

Ки туро ман ба дўст хоҳам дод.

Ту бад-ў шодмонаву ба цаҳон

Шод бод он, ки ту бад-ў\ шод.

То нагў\, ки мар маро нафрист,

Ки на кас дил ба дўст бифристод.

Дўст аз ман туро ҳаметалабад,

Рав бари дўст, ҳар ч\ бодо бод.

Дасту пояш бибўсу маскан кун

Зери он зулфакони чун шамшод

То зи бедоди чашми ў бираҳ\

Аз лаби лаъли ў биёб\ дод.

Ин ташхисҳо, ки дар шеърҳои мазкури Манучеҳр\ ва Фарруҳ\ мебинем, ба шакли муфассалу густурда буда, бо роҳи ташхисонидани чизҳои мавриди

васф (меваҳо ва дили ошиқ) инсон ва ҳолату хусусиятҳои ӯро ҳар чи васеътар ва бо цузъиёташ ба тасаввур меоранд.

Барцастатарин ташхиси тафсил\ ҳам аз назари бадеият ва ҳам инъикоси инсон ва ҳаёти ӯ қасидаи «Модари май»-и Рӯдак\ аст. Дар ин шеър цараёни кори деҳқонии ангурро канда ва шираи онро кашида, аз он тайёр кардани май бо роҳи ташхисонидан ба беҳтарин шакли баде\ инъикоси худро ёфтааст:

Модари майро бикард бояд қурбон,
Баччаи ӯро гирифту кард ба зиндон.
Баччаи ӯро аз ӯ гирифт надон\,
То-ш накӯб\ нахусту з-ӯ накаш\ цон.
Цуз, ки набошад ҳалол дур бикардан
Баччаи кӯчак зи шири модару пистон,
То нахӯрад шир ҳафт маҳ ба тамом\,
Аз сари урдибиҳишт то буни обон.
Он гаҳ шояд зи рӯи дину раҳи дид
Бачча ба зиндони тангу модар - қурбон.
Чун бисупор\ ба ҳабс баччаи ӯро ,
Ҳафт шаборӯз хира монаду ҳайрон.
Боз чу ояд ба ҳушу ҳол бубинад,
Цӯш барорад, бинолад аз дили сӯзон.
Гоҳ забар – зер гардад аз ғаму гаҳ боз
Зер – забар ҳамчунон з-андӯҳ цӯшон.
Зар бар оташ куцо бихоҳ\ полуд[8]
Цӯшад, лекин зи ғам нацӯшад чандон.
Боз ба кирдори уштуре, ки бувад маст,
Кафк барорад зи хашму зояд шайтон.
Марди ҳарс[9] кафкҳош пок бигирад,
То бишавад тирагишу гардад рахшон
Охир к-ором гираду начахад[10] тез,
Дар-ш кунад устувор марди нигаҳбон.

Дар ин цо бо роҳи ташхисонидани муфассали цараёни кори тайёр кардани май манзараи ногувори ҳаёти инсон – фоциаи модар ва кўдаки ширхўри ў ба тасвир оварда шудааст. Шоир ба воситаи тафсил додани ташхиси «модари май» (ангур) ба тасвири доманадори манзараи фоциаи инсон даст ёфтааст. Ин манзараи фоциаи модар ва кўдак он қадар равшану аён\ ва таъсирбахш ба қалам омадааст, ки он асли мавзўъ – кашидани ширaи ангуру онро ба хум андохта, тайёр кардани майро хира ва аз назари хонанда дур карда, ўро мутаваццеҳи фоциаи модару кўдак месозад.

Бинобар тасвири шоир, модари майро то ба зери лагад гирифта накўб\ ва цонашро наситон\, бaччаи ў (шира) –ро аз дасташ гирифта наметавон\. Аммо то даме,ки кўдак ҳафт моҳи расо аз аввали моҳи урдубихишт то охири моҳи обон, яъне аз баҳор то тирамоҳ аз пистони модар шир нахўрад, ўро аз дасти модар кашида гирифтан аз рўи адлу дод ва дину диёнат нахоҳад буд. Фақат баъди гузаштани ҳамин муддат баччаро аз модар ва пистон цудо карда, ба зиндон (хуми май) андохтан мумкин аст. Вале дар зиндон бачча ба ҳоли ногувор ва истироби рўҳи меафтад: Вай ҳафт шабонарўзи аввал хираву ҳайрон ва сокит мемонад, аммо баъд аз ин ҳамин ки ба ҳуш омада, аз ҳоли зори худ хабардор мегардад, ба изтироб омада цўш мезанад, нолаҳои пурсўз мекунад, аз ниҳояти ғаму андўх дар цои хоби худ печу тоб мехўрад, тагу рў мешавад…

Чунин ташхисҳои муфассал, ки манзараҳои ҳаёти инсониро дар чизу ҳодисаҳо муцассам мегардонанд, дар назми мумтози мо чандон бисёр нестанд. Аммо шакли мўцази ташхис дар ин назм фаровонанд. Чанде аз онҳоро намунавор зикр мекунем:

Сарв девона шудаст аз ҳаваси болояш,
Меравад об, ки занцир ниҳад дар пояш.

(Камол)

В-андар цаҳон зи ман дили ман дидани ту хост
Чун душманон карона гирифт\ зи дўстон.

(Фаррух\)

Лола бин\ ларз-ларзон чун дили бадхоҳи мулк,

Ниме андар хун ғариқу ниме андар зери қор[11].

(Сазоирии Роз\)

Ҳар гаҳ ки хиромон шуда\ барзада доман,

По омада дар санг зи ту кабки дариро.

(Цом\)

Ба мацлисе, ки лабат қанд бо шароб зада,

Пиёла қаҳқаҳа бар цоми офтоб зада.

(Бисот\)

Аз ғамзаи цодуи ту чун дид ишорат,

Нақди дилу дин чашми ту бирбуд ба ғорат.

(Орифии Ҳирав\)

Аз рафтани Шамс аз шафақ хун бичакид,

Маҳ рўй биканду Зўҳра гесу бибурид.

Шаб цома сияҳ кард дар он мотаму субҳ,

Барзад нафасе сарду гиребон бидарид.

(Пури Баҳои Цом\)

СУПОРИШ

Дар ин байтҳои Соиби Табрез\ ташхисҳоро муайян кунед:

Дарё бағал кушода ба соҳил ниҳод рўй,

Дигар кадом сел гусастаст бандро?

Чун саг газидае, ки наёрад ба об дид,

Оина мегазад мани одамгазидаро.

Чун фалохан[12], к-аз висоли санг дастафшон шавад,

Медиҳад ратли гарон аз ғам сабуксор\ маро

Цилваи дасту гиребони гули ин бўстон

Сахт метарсам, хицил аз боғбон созад маро.

Гиряи шодии мо талх нагардад, Соиб,
Осмон шишаи худ гар шиканад бар сари мо.

Гул аз хори сари девор мечинад нигоҳи ман,
Баҳори хеш медонам хазони хушксолиро.

То ч\ ояд равшан аст аз дасти ин як қабза хок,
Чарх натвонист зеҳ кардан камони ишқро.

Чун шавад душман мулоим эҳтиёт аз каф мадеҳ,
Макрҳо дар парда бошад оби зери кохро.

Мо назмшиноси раги цонем цаҳонро,
Оинаи асрори ниҳонем цаҳонро.

ЛУҒАТ

1. Ярақон – беморие зардча
2. Мушт – тӯда, гурӯҳ
3. Зам\ - замин
4. Яъне нор
5. Солияранг – мушк, анбар, ки сиёҳ аст
6. Сутухон – шакли кӯтоҳи устухон
7. Обистан - ҳомила шудан
8. Полудан – об кардан
9. Марди ҳарс – нигоҳбон
10. Чахидан – ситеза кардан, дам задан.
11. Қор - қир, сиёҳ
12. Фалохан – фалахмон, олоти махсусе, ки бо он санг мепарронанд

ТАЦНИС

Маънии луғавии калимаи «тацнис» монанд ва ҳамцинс кардани ду ё зиёда аз ин чизҳо буда, ҳамчун истилоҳ кор фармудани ду ё зиёда аз ин калима ё ифодаҳое мебошад, ки таркиби овозашон якхела, вале маъноҳояшон

ҳархела аст. Дар тацнис калима ё таркибҳо фақат зоҳиран аз циҳати овоз як хел буда, вале маъноҳои дигар-дигари мустақил доранд. Ин ҳодиса чи дар забони асари адаб\ ва чи дар забони гуфтугӯ\ мушоҳида мешавад. Дар забони халқ истифодаи ин гуна калимаҳои зоҳиран якхелаи дорои маъноҳои цудогонаро лутф мегӯянд.

Масалан, дар ин байти Амир Хусрави Деҳлав\:

> Тори зулфатро цудо машшота гар аз шона кард,
>
> Дасти он машшота мебояд цудо аз шона кард.

Дар мисраи якӯм калимаи «шона» ҳамчун асбоби ороишу ба тартиб овардани мӯй, вале дар мисраи дуюм ба маънои тамоман дигар- шонаи одам, ки як қисми тахтапушти одам аст, кор фармуда шудааст. Аммо дар ин байти Амир Хусрав тацнис фақат аз ду бор ба ду маънои дигар-дигар истифода шудани калимаи «шона» иборат нест. Шоир умуман, таркиби «цудо аз шона кард»-ро ду бор ба ду маън\ овардааст: бори аввал ин таркиб ба маънии торҳои мӯйро ба шона аз ҳам цудо кардани машшота (зани мӯйбоф) ва бори дуюм ба маънии дастро аз тахтапушт канда гирифтан омадааст.

Аз ҳамин як мисол ҳам равшан аст, ки санъати тацнис суханро пурмаън\, паҳлӯдор, духӯра ва рамзомез гардонда, ба он латофату малоҳати махсус мебахшад. Беҳуда нест, ки ин санъатро лутф низ меноманд. Аз шоирони мумтоз хусусан Камоли Хуцанд\ дар лутфи сухан, духӯра ва гуногунмаъно истифода кардани калимаҳо маҳорати калон дорад. Дар ин санъат байтҳои зерине ӯ машҳуранд:

> Гуфтам: давои дарди диламро хате навис!
>
> Гуфто: давот чун бинависам, давот нест.
>
> Доғи цафо ба цони мани хастадил манеҳ,
>
> Рӯзе, ки дар вафот бимирам, вафот нест.

Дар ин ду байт калимаҳои «давот» ва «вафот» дубор\ такрор шуда, ҳар бор ҳар кадоме ба маънои дигар омадааст: дар байти аввал «давот» ду бор зикр шуда, бори якӯм ба маънии «давои ту» (давот - давоят) ва бори дуюм ба маънии сиёҳидон омадааст. Дар байти дуюм ҳам калимаи «вафот » ду бор

омада, бори якўм маънои «вафои ту» (вафот-вафоят) ва бори думю маънои «мурдан»-ро дорад. Сайр аз ин калимаҳои «давот» ва «вафот» бори дуюм ба ду маън\ омадаанд. Аз рўи ҳамин духўраг\ ва ду маъноии ин ду калима дар мавриди истифодаи дуюм мисраи дуюми байти якумро ба ду маън\ фаҳмидан мумкин аст; 1) Хатти давои туро ч\ тавр нависам, ки давот(сиёҳидон) надорам; 2) Давои туро чаро нависам, ки даво надор\, яъне дардат даво надорад. Монанди ҳамин мисраи дуюми байти дуюм ҳам ба ду маъно фаҳмида мешавад: 1) Дар вафои ту мурдани ман вафот (мурдан) ҳисоб намешавад, чунки ошиқи вафодори ту намиранда (цовид) аст; 2) Дар вафои ту мурдан аз бевафоии туст.

Дар дигар ғазали машҳури Камол ифодаи «ба чашм» радиф шуда омада, аз аввал то охири шеър ба ду маън\ - яке ба маънои умумии байт ва дигаре ба маънои «хуб, оре, бале, албатта» такрор шуда меояд:

Ёр гуфт: Аз ғайри мо пўшон назар! Гуфтам:

Ба чашм.

В-он гаҳе дуздида бар мо менигар! Гуфтам:

Ба чашм.

Шоир дар ғазали дигар ҳам радифи «ба чашм»-ро ба ҳамин ду маън\ оварда,илова бар ин баъзе калимаҳои дигарро низ такроран ба ду маъно кор фармудааст, аз цумла, дар ин ду байти охири ғазал:

Гуфта\: Поям бибўй, озурдаи мижгон масоз,

Мардуми чашми дили мардум наёзорам ба чашм.

Гуфта\: Аз мо нигаҳ дор обрўи худ, Камол!

Хоки кўи туст оби рў, нигаҳ дорам ба чашм.

Дар ин цо калимаи «мардум» бори аввал ба маънои мардумак (гавҳарак)-и чашм ва бори дуюм ба маънои одамон ва халқ омадааст. Калимаи «обрӯ» (оби рӯ) ҳам маротибаи якум ба маънои иззату шарафи одам ва маротибаи дуюм ба маънои ашк, оби чашм истифода шудааст.

Дар ғазали дигар ҳам Камол ба тарзи гуфтугӯ ва муколамаи ошиқу маъшуқ маъшуқ духӯра кор фармудани калима ва ифодаҳо доди суханро додааст. Ду байти аввали он газал ин аст.

Гуфтамаш: Моҳи пур аст он чеҳра. Гуфто:

пур магӯ,

К-аз замин то осмон фарқ аст аз мо то бад-ӯ.

Гуфтам: Он мӯи миён ҳец аст, ҳец, ар бингар\,

Гуфт: Агар дилбастаг\ дор\ бад-ӯ, ҳецаш магӯ.

Дар байти якӯм шоир калимаи «пур»-ро тацнис карда, ба ду маъно овардааст: 1) Маро моҳи пур (бадр) магӯ, 2) Пургӯ\, яъне беҳудагӯ\ макун. Манзури асос\ ҳамин маънии дуюм аст, ки инро мазмуни мисраи дуюм тасдиқ мекунад. Дар он маҳбуба ба ошиқ гуфтааст: маро беҳуда ба моҳ монанд макун, зеро миёни ман ва моҳ аз замин то осмон фарқ аст, яъне бо ман қобили мукоиса шуда наметавонад. Тамоми мисраи дуюмро боз ба маънои аслии аз замин то осмон мавцуд будани фарк (фосила, дур\) миёни маҳбуба ва моҳ низ фаҳмидан мумкин аст. Дар байти дуюм ҳам калимаи ҳец ду бор такрор шуда, бори дуюм ду маъниро ифода намудааст: 1) Агар ба мӯи миёни ман дилбастаг\ дошта бош\, ҳец циз магӯ. 2) Агар ба мӯи миёни ман дилат баста бошад, онро ҳец (нест) гуфтанат дуруст нест.

Аз ин мисолҳо маълум мегардад, ки санъати тацнис ба бозии сухан асос меёбад. Аммо ин суханбозии лафз\ набуда, балки бозии маъноии калимаҳост. Лутфи сухан, намаки бадеии шеър аз ҳамин бозии маънои калимаҳо ҳосил

мешавад. Бозии маънои калимаҳо аз навъи дигари тацнис, ки дар он ҳамон як калимаи ифода фақат як бор зикр шуда, зиёда аз ин маъноро ифода менамояд, боз хубтар маълум мегардад. Барои мисол ба ин байти машҳури Ҳофиз муроциат мекунем:

Шукўҳи тоци султон\, ки бими цон дар ў дарц аст,

Кулоҳи дилкаш аст, аммо ба тарки сар намеарзад.

Дар ин байт ба тариқи лутф ибораи «тарки сар»-ро ба ду маън\ овардааст: Маънои аввали ибора тарки сар кардан, аз сар цудо шудан аст. Аз рўи ин маън\ мазмуни байт чунин мешавад: кулоҳи султон\ ва то\и он бо вуцуди шукўҳу дурахш ва дилкашии худ ба тарк кардани сар, яъне цудо шудан аз сар намеарзад. Бо ин шоир гуфтанист, ки хидмат кардан дар дарбори пуршукўҳу ҳашамати султон барои кас аз гирифтор шудан ба фитнаи аҳли дарбор, дучор шудан ба ғазаби султон ва цони худро дар хатар гузоштан хол\ нест. Маънии дигари «тарки сар» гирди сар, даври сар аст. Мувофиқи ин маън\ байт чунин мазмун мегирад: кулоҳи тоцдори султон\ агарчи дилкашу бошукўҳ аст, ба тарки сари ман намеғунцад. Бо ин шоир хостааст гўяд, ки ў ба фақирию бечорагии худ нигоҳ накарда, он қадар ҳимматбаланд аст, ки кулоҳи подшоҳиро арзандаи сараш ҳисоб намекунад.

Ҳофиз дар байти дигари худ мегўяд:

Гарчи Фарҳодам, ба талх\ цон барояд ҳайф нест!

Бас ҳикоятҳои ширин боз мемонад зи ман.

Дар ин байт калимаи «ширин» ҳам ба маънои лазиз, латиф, гуворо ва ҳам чун номи маъшуқаи Фарҳод кор фармуда шудааст.

Мисоли ин навъи тацнис, ки калима ё ибораю таркибҳо ба ду маъно, ба тарзи духўра кор фармуда шудаанд, дар асарҳои баде\ зиёданд. Онҳо бо лутфу назокати худ зебоию ширинии сухани бадеиро афзудаанд.

Ин навъи тацниси маънав\ на танҳо дар асарҳои адаб\, балки дар забони гуфтугў\ ҳам низ хеле бисёр дида мешавад. Мардум дар гуфтугў бисёр калима ва ибораю ифодаҳоро ба тариқи лутф духўра карда, ба ду маъно кор мефармоянд.

СУПОРИШ

Аз байтҳои зерин калимаҳои тацнис ва маъноҳои духўраи онҳоро муайян кунед:

Пиёда рух ба раҳ оварда мотам аз ҳайрат,

Ту шаҳсаворию аспе ба мот бояд дод.

(Салмони Совац\)

Фарзинасифато, ки масти ғамҳот шудем,

В-аз асп пиёдаи цафоҳот шудем.

Аз бозии пилу шоҳ чун дармондем,

Рух бар рухи ў ниҳодаву мот шудем.

(Хайём)

Ҳар як шиканци зулфат панцоҳ шаст дорад,

Чун ин дили шикаста бо он шикан барояд?

(Ҳофиз)

Камол, ин ҳалқа бар сандон задан чист?

Гарат цонест, дар боз аст, дарбоз!

(Камоли Хўцанд\)

Шаванд аҳли Сипоҳон ғуломи табъи Камол,

Гар ин ду байт сароянд мутрибон ба Ироқ.

(Камоли Хўҷанд\)

ШЕЪРИ МАСНЎЪ ВА САНЪАТҲОИ ЛАФЗ/

Санъатҳои шеърие, ки дар боло аз назар гузарондем, ҳама санъатҳои маънав\ буда, барои хуб ва барҷаста ифода намудани мазмуни шеър ва умуман асари баде\ хизмат мекунанд.

Аммо дар назми мумтоз ва гоҳо дар шеъри муосири тоҷик низ санъатҳое ба кор бурда мешаванд, киба бозии лафз (сухан) асос ёфта, ба маънои сухан ё мазмуни шеър камтар алоқа доранд. Санъатҳои лафз\ бештар бо шакли шеър вобаста буда, зуҳуроти шаклпарастонародар назм намоиш медиҳанд.

Сайр аз санъатҳои лафз\ дар шеъри мумтоз боз санъатҳое вуҷуд доштанд, ки ба сохтаг\ ва ҳар гуна бозиву найрангҳои сухан асос ёфтаанд. Номи шахс ё чизе ё соли таърихи воқеаеро пинҳон дошта, нишона ва хусусиятҳои онҳоро бо имову ишораҳо зикр кардан (муаммо, луғаз, таърих, мувашшаҳ), бо ду ва зиёда вазн хонда шудани шеър, аз як шеър ҳосил шудани шеъри дигаре бо вазну шакли дигар ва ғайра аз ҳамин қабиланд. Дар шеършиносии пешина шеърҳоеро, ки бо ин гуна сохтаг\ ва найрангҳои адаб\ навишта мешуданд, шеърҳои маснўъ (маснўъ - сохта) номида, онҳоро ба шеърҳои матбўъ – шеърҳое, ки ба тарзи таби\ ва маъмул\ гуфта мешаванд, муқобил мегузоштанд.

Шеърҳои маснўъ дар эҷодиёти шоирон ва умуман дар назми мумтоз мавқеи калон надоштанд. Шоирон ба эҷоди чунин шеърҳо фақат гоҳо барои исботи қудрати адаб\ ё дилхушию фароғи хотир таваҷҷўҳ менамуданд. Шеъри маснўъ на танҳо бозии адаб\, балки дар айни ҳол мисли бозии шатранҷ як навъ машғулоти фикр\ ҳам буда, барои сайқал додани фикр хизмат мекард. Бинобар ин бо он бештар алоқамандони шеъру адаб аз тоифаи уламо машғул мешуданд.

МУАММО

Муаммо як навъи шеъри маснўъ аст. Маънии муаммо сухани сарбаста, масъалаи пўшида ва чизи нуҳуфта аст. Ба истилоҳ шеърест, ки бо роҳҳои гуногун ва қоидаҳои махсус исмеро пўшида ифода мекунад. Ин роҳҳо аз цумла чаппа хондани калимаву ифодаҳои шеър, иваз кардани (тасҳифи) нуқтаҳои ҳарфҳои араб\, ҳисоби абцад, киноя ва ишораҳои пўшида ва ғайра мебошанд. Дарёфтани исми шахс ва чизи дар муаммо пинҳон карда шударо кушодан ё шикофтани муаммо меноманд, ки он ба воситаи донистани қоидаҳои муаммо, фикру мулоҳизаҳои дақиқ муяссар мегардад.

Муаммо дар натицаи инкишофи чистон, ки бо номи луғз (луғаз) дар назми давраҳои аввали тоцик цой дошт, ба вуцуд омадааст. Чистон (луғз) шакли соддаи ибтидоии муаммо буда, тақрибан аз асри ХУ шакли мураккаб ва ботакаллуфе гирифтааст. Муаммо дар шеъри асрҳои ХУ-ХУ11 тоцик ривоц гирифта, бисёр шоирон бо гуфтан ва шикофтани он машғул мешуданд. Баъзе аз онҳо дар ин машғулоти адаб\ шўҳрат ёфта буданд. Дар бораи муаммогў\ ва муаммошикоф\ рисолаҳои илмии бисёре низ таълиф шудаанд. Аз шикофтани муаммо мисли ҳалли як масъалаи риёз\ ҳаловат мебурданд. Аз ин рў, барои бисёр адибон муаммогў\ ва шикофтани он машғулоти дўстдоштае ҳисоб мешуд.

Инак, баъзе муаммоҳои нисбатан соддаро мисол меорем.

Яке аз шоирони асри ХУ ин муамморо ба исми Царда ном деҳае гуфтааст:

Харе баргашта полон сўи деҳ тохт,
Чарогоҳи деҳ аз говон бипардохт.

Дар ин мисол муаммо дар мисраи якўм аст. «Хар» полони худ (нуқтаи ҳарфи «х»)-ро чаппа карда, яъне аз боло ба шикамаш фуроварда, «цар» шуд ва ба тарафи «деҳ», ки дар имлои арабиасоси тоцик\ «да» ҳам хонда мешавад, тохта рафт, яъне ба «да» ҳамроҳ шуд ва аз ин номи деҳ «Царда» ҳосил гардид.

Абдураҳмони Цом\ ба исми Тоҳир ин муамморо гуфтааст:

Кай равад номи он бут аз хотир,

К-аз яке нуқта мешавад зоҳир.

Дар мисраи дуюм шоир ишора кардааст, ки номи шахси васфшаванда бо нуқтаи калимаи арабии «зоҳир», ки бо ҳарфи «зо»-и нуқтадор навишта мешавад, вобаста аст. Пас, агар аз ҳарфи «зо» нуқтаро гирифта партоем, исми Тоҳир ҳосил мешавад.

Муаммо ба исми Муҳаммад, ки низ ба Цом\ мансуб аст:

Хум чу нагун гашту яке қатра рехт,

Ҳуш зи мадҳуши муҳаббат гурехт.

Агар аз рӯи мазмуни байт «хум» нагун (чаппа) шавад, «мух» ва аз он қатрае, яъне нуқтаи ҳарфи «х» резад «муҳ» мемонад, ки аз цузъи ин ду калмаи боқ\ монда исми Муҳаммад ҳосил мешавад.

Аз ин мисолҳо аён аст, ки муаммо ба хатти арабиасоси пешини тоцик\ асос ёфтааст. Бинобар ин кушодани он донистани ин хат ва хусусиятҳои онро талаб мекунад.

Аз мисолҳои боло\ ин нукта низ равшан мегардад, ки муаммо шеъри маснӯъ бошад ҳам, аммо мазмуни зоҳирии он монанди шеърҳои муқаррарии матбӯъ аст. Аз ин циҳат муаммо зоҳиран аз шеъри матбӯъ фарқ намекунад.

СУПОРИШ

Муаммои зеринро ба исми Амин кушоед:

Цои ту ин нест, эй сарви барин,

Аз миён бархезу болотар нишин.

Муаммои зеринро ба исми «кӯкнор» кушоед:

Осмони кабуди турконро

Бар сари оташи араб биншон.

МОДДАИ ТАЪРИХ

Дар гузашта шоирон ба муносибати воқеаҳои намоёни сиёс\, мадан\ ва адаб\, аз қабили ба тахт нишастани подшоҳон, вафоти шахсони бузург, сохта шудани мадрасаву масциду хонақоҳу корвонсаройҳо ва дигар биноҳои бошукўҳи цамъиятию хусус\, таълифи китобҳо ва ҳоказо қитъаҳои таърих гуфта, дар онҳо соли воқеъ шудани он воқеаҳоро зикр мекарданд. Шеъре, ки дар он соли рўйдоди ягон воқеа ё таъсиси чизе зикр шудааст, таърих ном дорад.Азбаски шеъри таърих одатан ба шакли кўтоҳи қитъа гуфта мешавад, онро қитъаи таърих ҳам меноманд. Аммо зикри сол дар қитъаи таърих ба таври муқаррар\ не, балки ба тарзи баде\, ба воситаи калимаю иборaю таркибҳое сурат мегирад, ки маънои онҳо асли мавзўъро ифода менамоянд. Калимаю ибора ё таркибе, ки дар он соли таърих ниҳон дошта шудааст, моддаи таърих номида мешавад.

Аммо барои ёфтани сол аз қитъаи таърих ҳисоби абцадро донистан зарур аст. Моддаи таърих мувофиқи ҳисоби абцад оварда мешавад. Дар ҳисоби абцад ҳар ҳарфи араб\ рақамеро ифода мекунад. Дар абцад 28 ҳарфи араб\ дар 8 калимаи махсус – абцад, ҳавваз, ҳутт\, каламан, саъфас, қарашат, саххаз, зазағ цамъ оварда шудаанд. Аз ҳарфи алиф то ё (\)   ҳар ҳарф батартиб аз як то даҳро, аз ҳарфи коф (к) то сод (с) ҳар ҳарф ба тартиб як шумораи даҳ\, аз ҳарфи қоф (қ) то ғайн (ғ) шумораи сад\ (аз 100 то 1000)-ро ифода мекунанд. Чор ҳарфи тоцикии г, ж, ч, п ба қимати ҳарфҳои наздики арабии худ ҳисоб карда мешаванд.

Ба мисолҳо муроциат мекунем. Таърихи вафоти шоири бузург Хоца Исмати Бухороиро яке аз шоирон дар байти зерин дар калимаи «таммат» (тамом шуд) ёфтааст:

Таърихи вафоти Хоца Исмат,
Ҳар кас, ки шунид, гуфт:»Таммат»

Калимаи «таммат» дар ҳисоби абцад адади 880-ро ифода мекунад (т – 400, м – 40, м – 40, т – 400), ки соли вафоти Хоца Исмат ба ҳисоби ҳицр\, баробари 1476 мелод\ аст.

Алишер Наво\ ба устодаш Абдураҳмони Цом\ ба сабаби вафоти Сафиуддин ном кўдаки яксолаи ў барои тасалл\ цумлаи «бақои ҳаёти шумо бод»-ро ба тарзи моддаи таърихи вафоти кўдак навишта фиристодааст, ки ба ҳисоби абцад соли 880 ҳицр\ (1475 мелод\)-ро ифода мекунад: б – 2, қ - 100, о – 1 , и – 10, ҳ-8, й-10, о-1, т-400, ш-300, м-40, о-1, б-2, о-1, д-4 = 880.

Баъзан агар калимаю ибора ё цумлаи моддаи таърих ба асли мавзўъ айнан мувофиқ афтад, барцастатарин навъи моддаи таърих ҳисоб мешавад, чунон ки шоире таърихи вафоти шоири бузург Соиби Табрезиро дар цумлаи «Соиб вафот ёфт» ёфтааст, ки ба соли 1081 ҳичри (1670 мелод\) мувофиқ меояд. Ё моддаи таърихи қатли Мирзо Улуғбекро «Аббос кушт» ёфтаанд, ки баробари соли 853 (1449) буда, асли воқеаро айнан ифода менамояд.

Чунон ки аз мисолҳои боло ҳам равшан мегардад, калимаю ибора ё цумлаи моддаи таърих ба цои соли таърихи воқеа меояд. Дар ин сурат моддаи таърих бо мазмуни худ хоҳ айни воқеаро ифода кунад, хоҳ ба он наздик бошад, чун образи сана ва воқеаи таърих\ меояд. Аз ин рў, шеъри таърих аз зикри муқаррарии воқеа ва санаи таърих\ тамоман фарқ карда, чун асари бадеии образнок намоён мешавад. Бинобар ин шеъри таърих на ба таърих, балки ба адабиёти баде\ тааллуқ дорад. Аз ин рў, моддаҳои таърихи ҳодисаҳоро фақат шоирон меёфтанд.

Дар шеъри баъд аз асри Х1У тоцик таърихгў\ торафт авц гирифта, ба ҳар муносибат, рўйдоду воқеаҳои гуногун шеърҳои таърих гуфтани шоирон расм шуда буд. Бисёр воқеъ мешуд, ки ба муносибате, масалан итмоми сохтмони ягон мадраса ё кўшку ҳавлии боҳашамати каси сарватманде чандин шоирон баробар шеъри таърих мегуфтанд. Дар ин гуна мавридҳо таърихгў\ ба ҳукми як навъ конкурсе буда, кадом шоир моддаи таърихро хубтару барцастатар ёбад, цоизае мегирифт ё шеъри таърихаш шўҳрат меёфт.

СУПОРИШ

Аз байти зерини Ҳофиз,ки дар таърихи вафоти шоҳ Абўисҳоқ гуфта шудааст, санаи таърихи воқеа 757 (1356)-ро аз рўи калимаҳои моддаи он ҳисоб карда аниқ намоед:

Булбулу сарву суман, ёсуману лолаву гул,
Ҳаст таърихи вафоти шоҳи мушкинкокул.

САЦЪ

«Сацъ» дар луғат овози мурғони хушовоз аз қабили булбул ва қумр\ буда, мацозан ба маънии суруд ва нағма низ меояд. Аммо маънои истилоҳи он сухани қофиядор дар наср, овардани калимаҳои ҳамвазну ҳамоҳанг аст. Маънии истилоҳии ин калима бевосита аз маънии луғавии он ба миён омадааст. Сацъ санъати лафзии сухан аст, ки бештар дар наср кор фармуда мешавад. Сухани насрие, ки ба тарзи қофиядор гуфта мешавад, насри масаццаъ, яъне насри қофиядор номида мешавад. Дар насри мусаццаъ одатан фиқра ё цумлаҳое қатор оварда мешаванд, ки ҳар кадоми онҳо ба калимаҳои ҳамшакл ё шаклан ба ҳамдигар наздик тамом мешаванд. Ҳамин ҳамшаклии охири цумла ё фиқраҳо сацъ аст. Сацъ дар наср ба ҳукми қофия мебошад, ки бо таъсири назм ба вуцуд омада ва ривоц гирифтааст. Ба воситаи сацъ наср мавзуну хушоҳанг, равон ва дилнишин мегардад. Бинобар ин сацъ дар насри мумтози форсу тоцик хеле ривоц пайдо карда, беҳтарин намунаҳои осори насри он ба ҳамин санъат навишта шудаанд.

Нависандае, ки аввалин бор сацъро дар асарҳои худ васеъ корбаст намуда, ин санъатро дар насри форс\-тоцик\ цор\ намудааст, Хоца Абдуллои Ансории Ҳирот\ (1005-1088), шайхи бузурги тариқати тасаввуф буд. Дар насри ин адиби мутасаввиф қариб ҳар цумла чун шеър садо медиҳад. Нависанда масалан мулоқоти худро бо устодаш Шайх Абулҳасани Харақон\ ин тавр баён мекунад:

«Абдулло марде буд <u>биёбон\,</u> мерафт ба талаби оби <u>зиндагон\,</u> ногоҳ бирасид ба Ҳасани <u>Харақон\,</u> биёфт чашмаи оби <u>ҳайвон\</u>, чандон об хурд, ки на Абдулло монду на <u>Харақон\.</u> Пири Ансор\ ганце буд <u>пинҳон\,</u> калиди ӯ ба дасти <u>Харақон\»</u>.

Акнун порчаи зеринро аз «Малфузот» (гуфторҳо)-и ӯ аз назар мегузаронем:

«…Асли ҳол дил аз ҷон пурсид, ки аввали ин кор чисту самараи ин кор чист? Ҷон ҷавоб дод, ки аввали ин кор фано асту охири ин кор вафост ва самараи ин кор бақост. Дил пурсид, ки фано чисту вафо чисту бақо чист? Ҷон ҷавоб дод, ки фано аз худии худ растан асту вафо аҳди дӯстро дар миён бастан аст ва бақо ба ҳақиқати ҳақ пайвастан. Чун аз худ бардавид\, ба дӯст расид\. Баъд аз ин ишорат воҷиди ин роҳ нест ва забон аз ин кор огоҳ нест. Маст бошу махурӯш, кам бошу маҷӯш, шикаста бошу хомӯш, зеро ки сабӯи дурустро ба даст баранду шикастаро ба дӯш. Агар дор\, тараб кун ва агар надор\, талаб кун. Гул бошу хор мабош, ёр бошу ағёр мабош. Агар ёр аҳл аст, кор саҳл аст».

Дар ин порча чун дар дигар малфузот ва осори насрии Абдулло Ансор\ саҷъ бисёр кор фармуда шудааст. Ин ҳол гуфторҳои нависандаро хушоҳангу гӯшнавоз кардааст, бисёр ҷумлаҳо ҳатто мавзун ва чун шеър садо медиҳанд. Нависанда калимаҳои ҳамқофия ва саҷъшавандаро ба таври таби\ ба кор бурдааст, яъне дар сухан онҳо ба хотираш расанд, ба забон овардааст, наоянд ҷумларо бе саҷъ гуфтааст. Аз ин рӯ, баъзе ҷумлаҳои ӯ аз саҷъ хол\, вале баъзе пур аз саҷъ воқеъ шудаанд. Ансор\ саҷъро ҳанӯз он гуна, ки дар насри мусаҷҷаи давраҳои баъд мебинем, ба ҳукми қонуни адаб\ истифода накардааст, яъне барои бо саҷъ оростани ҳар ҷумла, дар охири ҳар фиқраи он овардани калимаҳои ҳамқофия кӯшиш накардааст.

Сонитар дар пайравии насри масаҷҷаи Ансор\ Саъдии бузург «Гулистон»-и худро эҷод кард. Дар ин асари Саъд\ таъсири зиёди насри мусаҷҷаи Ансор\ мушоҳида мешавад. Дар «Гулистон» низ саҷъ хушоҳанг\ ва ширинии насрро афзуда, вале ҳамон хусусияти табиии худро нигоҳ доштааст. Саъд\ низ мисли Ансор\ саҷъро барои ороиши сухан корбаст накардааст, дар ҳар ҷумла онро ба кор нагирифтааст, балки дар омади сухан, бе ҳеҷ гуна зӯру такаллуф калимаҳоро қофия бастааст. Дар дебочаи «Гулистон» мехонем:

«…Баъд аз тааммули[1] ин маън\ маслиҳат он дидам, ки дар нишемани[2] узлат[3] нишинам ва домани сӯҳбат фаро худ чинам[4] ва дафтар аз гуфтаҳои парешон бишӯям ва минбаъд парешон нагӯям. То яке аз дӯстон, ки дар

кацова[5] аниси[6] ман буд\ ва дар ҳуцра цалис[7], ба расми қадим аз дар даромад, чандон, ки нишоти мулоабат[8] кард ва бисоти мудоабат[9] густард, цавобаш нагуфтам ва сар аз зонуи тааббуд[10] барнагирифтам…Касе аз мутааллиқони[11] манаш бар ҳасби воқеа мутталеъ[12] гардонид, ки фалон азм кардааст ва ният цазм, ки бақияти умр мўътакиф[13] нишинад ва хамўш\ гузинад. Ту низ агар тавон\ сари хеш гир ва роҳи муцонабат пеш».

Дар ин порча калимаҳои узлат – сўҳбат, нишинам – чинам, бишўям – нагўям, анис - цалис, нишот – бисот, кард – густард, мулоабат – мудоабат, азм - цазм, нишинад – гузинад, хеш – пеш ҳамқофия шуда омадаанд. Ба туфайли ҳамин калимаҳои ҳамқофия цумлаҳо хушоҳанг, мавзун ва цозибадор садо медиҳанд.

Саъд\ дар дебочаи «Гулистон» сацъро зиёдтар ба кор гирифта, вале дар ҳикояҳои асар фақат гоҳ-гоҳ аз рўи зарурат, барои беҳтар ифода кардани фикр ба ин санъат мурочиат кардааст. Инро масалан дар ҳикояти зерин мебинем:

«Маликзодаеро[14] шунидам, ки кўтоҳ буду ҳақир[15] ва дигар бародаронаш баланду хубруй. Боре падар ба кароҳату[16] истеҳқор[17] дар ў назар мекард. Писар бо фаросату истибсор[18] ба цой оварду гуфт:

- Эй падар, кўтоҳи хирадманд беҳ, ки нодони баланд. На ҳар чи ба қомат меҳтар[19] , ба қимат беҳтар…».

Сацъ ба наср на танхо хушоҳангию равон\ мебахшад, балки онро расову пурра ва равшан мегардонад ва аз ин рў барои хубтару барцастатар адо намудани маън\ ёр\ мерасонад. Баъд аз Саъд\ сацъ дар наср ривоц гирифта, ба ҳукми қоида даромад, чунон ки забони асари бадеиро бе он тасаввур намекарданд. Қариб ҳар як цумла ба шакли мусаццаъ сохта мешуд. Санъати сацъ ба як воситаи ороиши шакли асар табдил ёфт. Ба ин муносибат сацъ хусусияти табиии пешинаи худро то андозае гум карда, ранги як навъ такаллуфоти адабиро гирифт. Сацъ дар насри бадеии суханварони мумтозе чун Абдураҳмони Цом\ ҳамон хушоҳангию латофати пешинаи худро нигоҳ дошт, вале дар ҳамин ҳол як воситаи суханоро\ қарор гирфтани он ҳатто аз

забони «Баҳористон» барин як асари асили ин адиби бузург равшан хис карда мешавад. Инро дар мисоли ҳикояти зерини «Баҳористон» дида метавонем:

Канизаке муғанния[20], ки ба ҳусни *ғано[21] мавсуф* буду ба лутфи *наво маъруф,* цамоле *бебадал* дошту ҳусне *бехалал*. Рӯзе дар манзари[22] хоцаи худ созе *менавохту* ғазале *мепардохт*. Навцавоне, ки дар дил *ҳавои* ӯ дошту дар сар *савдои* ӯ, дар зери манзар *истода* буд ва гӯш бар овоз *ниҳода* ва дар вақти ашъори вай *тааммуле* мекарду аз лаззати илҳоми вай *тамоюле* менамуд. Байт:

Хуррам он дилдодаи маҳрум аз дидори дӯст,

К-аз паси девори ҳирмон[23] гӯш бар гуфтори ӯст.

Ногоҳ хоца сар аз манзар фурӯ кард, цавонро дид. Наздики худаш *хонд* ва бо худ бар як моида[24] *нишонд*. Аз ҳар цо бо вай *хабаре* мегуфт ва ҳар лаҳза дар *ҳунаре* бо вай *гуҳаре* месуфт[25]. Цавон бо хотири фориғ аз ҳама чиз гӯш бо хоца дошту чашм бар канизак. Ҳар чи он ба ғамза суол мекард, ин ба абрӯ цавоб медод ва ҳар чи он ба *турра* гиреҳ мебаст, ин ба *шакарханда* мекушод. Маснав\:

Чи хушта аз висоли он ду ошиқ,

Ба рағми[26] душманон бо ҳам мувофиқ.

Ба ҳам аз чашму абрӯ дар фасона,

Канору бӯсро цӯён баҳона.

Чун сӯҳбат мутамод\[27] шуд, хоча *чунон* ки дон\, ба зарурати баъзе ҳоцати *инсон* қадам *бардошт* ва он ҳар ду орзуманди муштоқро ба ҳам *баргузошт*. Мацлис хол\ гашт ва даввоии[28] мувосалат[29] аз цонибайн[30] *мутавол*[31]. Канизак забон бикушоду дар мухотабаи[32] ӯ нидо дардод, ки

Ба худое, ки ошкору ниҳон

Бандаи ӯст одамию пар\,

Ки зи ҳар кас, ки дар цаҳон бинам,

Пеши ман аз ҳама азизтар\!

Чун цавон ин нуктаро гӯш *кард*, фарёд *баровард*, ки:

Эй он ки маро дидаву дил манзили туст,

Ҳусни ҳама хубони цаҳон ҳосили туст,
Гар ҳаст дилам моили ту нест ацаб,
Санг аст, на дил, диле, ки не моили туст.

Бори дигар канизак гуфт, ки:

- Дар цаҳон ҳамин орзу дорам, ки даст дар миёни *якдигар* кунем ва аз лабу даҳони *якдигар шакар* хўрем.

Цавон гуфт: - Ман низ ҳамин орзу дорам, аммо чи кунам? Худои таоло мегўяд: «Ал-аҳиллоҳу явман баъзухум ма баъзан адуввун иллал муттақин» (яъне фардои қиёмат дўстии дўстдорон ба ранги душман\ барояд, магар дўстии парҳезгорон, ки бар дўст\ бияфзояд). Намехоҳам, ки фардо бинои муҳаббати мо *халал* гираду дўстии мо ба душман\ *бадал* гардад. Ва ин бигуфту домани сўҳбат *бигзошт* ва бад ин тарона роҳи рафтан *бардошт*:

Ин ишқи ду рўзаро, дило боз гузор,
К-аз ишқи дурўза барнамеояд кор.
З-он сон ишқе гузин, ки дар рўзи шумор
Бо он гир\ қарор дар дор\ қарор[33].

Чунон ки дида мешавад, дар ин ҳикоят на танҳо қариб тамоми цумлаҳо сацъдор воқеъ шудаанд, балки аксари ибора ва фикраҳои таркиби онҳо низ ба сацъ ба охир мерасанд. Умуман бинои тарзи баён ва бадеияти ин ҳикоят, чун дар тамоми дигар ҳикоятҳои «Баҳористон», бар сацъ қарор гирифтааст.

СУПОРИШ

Дар ҳикояти зерин аз қиссаи «Раъно ва Зебо»-и Мирзо Бархурдори Фароҳ\ калима, фикра ва цумлаҳои мусаццаъро муайян кунед:

Он нозими корхонаи руунату[34] зебо\ ва он саҳифапардози сафинаи дилоро\ насими азбулбаёни[35] ғунчаи тақрирро[36] шукуфтаг\ бахшида гуфт: «Эй маллоҳи[37] баҳри бепарво\, завраќи эҳтиётат ба дастёрии боди муроди оқибатандеш\ аз соиқаи[38] шикаст масун[39] ва хизри тавфиқат[40] ба соҳили ҳақшинос\ раҳнамун бод, дар рўзгори гузашта Шуайб ном цавоне буд, дар доруламони Кирмон ва кавкаби бахташ аз уфуқи иқбол[41] толеу[42] намоён, нисбати нацобат[43] ба силсилаи шурафо[44] ва санодидони[45] диёр расонд\ ва

пайваста маркаби эътибор дар арсаи[46] бартариву тафаввуқ[47] ронд\, агарчи дар бадояти[48] ҳол базми иститоаташ[49] аз партави масобеҳи[50] зару сими беқиёс мунаввар ва машоми[51] аҳволаш аз роиҳаи[52] гулзори роҳату рафоҳият[53] муаттар буд, ниҳоят оқибати кор аз он цо ки ҳар камолеро заволеву ҳар баҳореро хазоне дар пай мебошад, ба муқтазои[54] васвасаи нафсу худраъии цанибати[55] саркаш цаҳолату бепарвоии ӯ дар паймудани[56] тариқи ғафлату бехабар\ ба сар даромада[57], либоси офияташ олудаи лавси[58] фисқу фуцур гардид. Ба шамоати[59] он аъмоли[60] шаниа[61] хонаи саодату некуномиаш хароб шуда, дасти идбор[62] ба гиребони иқболаш овехт ва рӯзгори рафоҳият рӯи муҳаббат аз мусоидаташ[63] тофта, рамади[64] исроф дидаи тавонгариашро[65] дарёфт, то ин ки дар камтар замоне асбоби силсилаи бизоаташ[66] аз якдигар гусиста, абвоби[67] фароғат бар чеҳраи мақсадаш баста шуд ва чун таровати баҳор ҳангоми давлаташ аз сарсари[68] самуми бедавлат\ афсурд ва далолати[69] булҳавасиҳои нафсоният аз роҳи рости оқибатандешиву салоҳ[70] берунаш бурд ва матои саодатро дар дуккони сафоҳат[71] марҳун[72] сохта, мустағриқи[73] дарёи беканори усрату[74] бенаво\ гашт.

Аз он цо ки охири кори муҳтамилони[75] бори гарони балоҳату[76] хатокор\ боиси саргарон\ дар тилисми андӯҳу меҳан[77] ва ихтиёри ғурбату цилои ватан аст, аз шармсории бегонаву ошно нақши овораг\ бар лаҳви замир[78] тарҳ карда, шабе бо цигари доғдор ва дидаи хунбор қадами азимат[79] бар цодаи изтирору[80] ҳайрат гузошта, равонаи самти Шероз гардид. Аз он цо ки ба тацриба пайваста, ки ҳар ҳоцатманде , ки ба дастовези матои таваккул[81] рӯй ба он олимақом гузорад, намешавад, ки тиҳидаст баргардад.

Баъд аз муддате аз он самт[82] бо ғаноиму[83] цамъияти мавфура[84] муроциат[85] намуда, яке аз аҳбоб[86] рӯзе аз вай суол намуд, ки эй бародари вологуҳари хуцастасияр[87], ба куцо рафт\ ва чи кард\, ки ғубори бенаво\ аз миръоти[88] ҳолат билкуллия зудуда шуд ва дастгоҳи неъмату тамаввулат[89] бештар аз пештар вусъат ёфта ва маъшуқи дилхоҳ дар оғӯши мақсудат қарор гирифт. Шуайб гуфт: «Эй азизи бовифоқи[90] ҳамидаахлоқ, дарахти

некукориро меваи саодати цовидон\ дар боғ ва ханданги ҳаводиси рӯзгор дар суроғи ҳадафи синаи ҳар хатокор аст.

Фард:

Музди нек\-офият, подоши бадкор\ бадист,

Уцрате[91] аз баҳри ҳар коре муҳайё кардаанд.

Соликони[92] роҳи рости озодагиро ғайр аз матои саломати нафс ва орамидагии ҳол дастовезе дар таҳсили[93] муддао даркор нест, ҳар ки мардона дар талоши орзуҳои дил кӯшад ва цомаи хилофи нафс пӯшад, аз сафари ҳиммату иродат музаффару мансур[94] боз ояд ва ҳаргиз сарангушти афсӯс ба дандони надомат[95] нахояд.

Эй азиз, аз ин диёр, ки қоиди[97] қисмат инони[98] азиматамро гирифта, хоҳ нохоҳ ба дорулилми Шерозам расонид, дар ҳамон рӯз, ки вориди он мулк шудам, сайри кӯчаву бозор менамудам,то ҳаволии шом убурам[99] ба дари мадрасае иттифоқ афтод. Чун ҳаво дар ниҳояти шиддати сармо буд, доҳили мадраса шуда, монда ва гуруснаву ташна дар гӯшае қарор гирифтам. Ҳамин ки мударриси дарсгоҳи оламафрӯз\, яъне хуршеди цаҳонтоб китоби «Масобеҳ-ул-анвор» дар бағал ниҳод ва таломизаи[100] нуцум[101] дар арсаи саводи сипеҳр сайёр гаштанд, ходиме пеш омада гуфт: «Эй цавони ғариб, берун рав, ки шаб даромад ва дари мадраса баста мешавад, мабодо аҳли мадрасаро назар бар ту афтад ва гумони ацлофи[102] шаҳр гардад, озоре бар ту расонанд». Ман гуфтам: «Эй бародар, ман марди ғарибам, номуроду бечора ва аз диёри осудаги овора, акнун бо сад гуна ранцу макореҳи[103] сафар аз роҳи дур расидаам. Маро имшаб суубати[104] сармо ва адами[105] эътидоли[106] ҳаво дар ин макон роҳ намуда, мувофиқи мурувват нест, ки берунам намо\». Гуфт: «Ин корвонсаро нест, мадраса аст, ҳар ҳуцра ки мебин\, тааллуқ ба шахсе дорад ва ҳец бегонаро ба ҳуцраи худ роҳ намедиҳанд, мабодо ранце ба ту расад».

Ман китоби цазаъ[107] кушуда, фасле аз фусули тазаррӯъро[108] хондам, аз рӯи икроҳ[109] ицозат дод,, ки шаб дар он цо ба сар барам. Ба ҳар тараф нигоҳ мекардам, дари як ҳуцраро муқаффил[110] дидам, пурсидам, ки ин ҳуцра аз

кист. Гуфт: «Аз таърихе, ки ин мадраса сохта шуда, то ҳол дари ин ҳуцра муқаффил аст, ба циҳати ин ки ҳар ки шаб дар ин ҳўчра хобида, субҳ наъши[111] ўро берун овардаанд ва ҳец кас аз сирри ин огоҳ нест. Аз ин сабаб касе цуръат наменамояд, ки шаб дар ин ҳуцра бихобад». Ман илтимос кардам, ки эй азиз, қоидаи мурувват муҳаррики он аст,ки чун марди ғарибе, заифандоме ҳастам ва сардии ҳаво аз ҳадди эътидол мутацовиз[112] аст, чи шавад, ки дари ҳуцраро бикушо\, то имшаб мураффаҳулҳол[113] дар он цо ба сар барам ва аз заҳмати сармо эмин бошам. Ходим гуфт: «Магар аз зиндагониат сару коре надор\ ва аз ҳаёт тамаъ бурида\?»

Ман гуфтам: «Эй бародар, чун ман кошонаи хотир аз гарди ҳар андешаи ботил пардохта ва маҳалли дилро муттакои хаёли парҳезгориву оқибатандеш\ сохтаам, дар хотирам нест, ки хори цавру ситаме дар раҳгузари убури бараҳнапое афканад, бадеҳист[114], ки ҳақ маро аз офати ҳар ҳодиса нигаҳдориву сиёнат[115] менамояд. Азбаски мубolиға кардам, ходим дарро кушуда, ба андаруни ҳуцра рафтам ва дар рўи худ баста мутавассил ба номи номии ҳофизи ҳақиқ\[116] шуда, ба хотири цамъ хобидам.

Чун сайёҳи шаб роҳи бандари субҳро аз мис расонид, садое ба гўшам расид, чун чашм кушудам ҳуцраро ба чароғҳои мутааддид равшан ва фуруши алвон музайян[117], мулоҳиза карда ва дидам, ки партави хуршеди ҳузури раъносанаме, гулузоре бар сарам афтода ва сайёди зулфи пурпечу тобаш доми тасалсул[118] бар раҳгузари тоири[119] қарори ушшоқ густурд\ ва таррори чашми пурфусунаш матои орому сабр аз қавофили[120] дилҳо ба яғмо бурд\ ва аз калиди далнавоз\ қуфли махзани баёнро кушуда гуфт: «Эй, бехабар, бархез, ки бегумон ҳумои ацаб давлате сояи отифат[121] бар сарат афканда». Ман аз цо бархостам, аз мушоҳида ва идроки он дастгоҳ раъшаи хавфе бар аъзоям афтода, наздик буд, ки қолаб тиҳ\ созам, чун он цамоли бокамол ва ҳусни муҳовара ва ширинии мақол дидам, филцумла ба ҳол омадам.

Гуфт: «Эй цавон, моидаи ҳусну цамолам номзади коми мақсуди туст, омадам, то ба ангубини[122] висол зоиқаи[123] хотиратро комёб гардонам». Маро муаррифии руунату лутфи камоли он намаки хони сабоҳат[124] ба таҳсили коми

дил тарғиб намуда, хостам, ки бемуҳобо даст ба хони неъматаш расонам, остин бар чашм молида, ба худ пардохтам ва инони эҳтиётро маҳкам гирифтам: «Дар роҳи иртиқоби[125] ин наҳв умур[126] шитоб џоиз нест». Мумкин, ки џамоате, ки дар ин ҳуџра матои офияту ҳаёт ба тороџи фано додаанд, шароби ин воқеа чашида бошанд, дар ин муддат, ки ин ҳама пайравии нафси аммора кардам, ч\ самар дидаам. Дар ин мақом авло аст, ки ба мухолифати хотир кўшида аз роҳи ин ҳавас баргардам, шояд ки кавкаби беҳбуд\ аз матлаи муддао барояд. Гуфтам: «Эй машриқи офтоби покизагавҳар\, ман марди бечораи ғарибам, аз ин ҳавасҳо дур ва поймоли ҳазор гуна футур, кистам, ки тавонам пой дар доираи мувофиқати ту гузорам ва номи ин џуръат бар забон орам. Туро чун ту ёре бояд, ин гиреҳ аз нохуни андешаам накушояд. Ҳарки бо ҳамчун худе дами ҳамдам\ тавонад зад, бо аз худ камтаре агар оғози муџаласат намояд, камоли пастфитративу дунҳимматист. Аз парвона ҳамдамии самандар наёяд ва саъваро ҳамчашмии анқо нашояд».

Он раънои ҳарамсарои ғанчу далол[127] гуфт: «Вақти ин мақолот нест,ҳарчанд, ки ин макони мадраса аст, аммо ман ба фаро гирифтани дарсу касби масоили қобилиёт наёмадаам, бархез ва зуд дастгоҳи ишратамро интизом деҳ, ки шаб мегузарад ва таррори корвони ушшоқ, яъне саҳар мерасад ва матои иттиҳоди моро ғорат мекунад. Агар бо ман дами мувофиқат зан\, туро чандон неъмат бахшам, ки хотами меҳтарини тавонгарон дар ангушт намо\». Чун дидам, ки илҳоҳу[128] муболиғаи он аз ҳад мутаџовиз гардид, оғози тунд\ ва ибром[129] намуда, гуфтам, ки бирав, ки озорам бар ту мерасад. Дар соат дар ҳамон макон, ки истода буд, бар замин фурў рафт ва осори шамъҳову зиннатҳо билкуллия мафқудуласар[130] ва маҳв гардид. Ман ҳаросон гашта хостам, ки аз ҳуџра оҳанги берун омадан намоям, аз сақфи хона равшан\ падид омада, марде бо чанд нафар ходим, ки шамъҳои барафрўхта дар даст гирифта буданд, ҳозир гардида дасти меҳрубонию таваџџўҳ бар сарам ниҳода гуфт,

Наир\:

Ҳарчи дар ин парда нишонат диҳанд,

Гар наситон\ беҳ аз онат диҳанд.

Сам махўр. ки ба баракати ин покдоман\ ва парҳезгор\ абвоби футуҳоти[131] ғайб\ бар чеҳраи авқоти[132] ту кушуда шуд. Ҳар ки аз пайравии нафс даст бардорад, ниҳоли бахту иқболаш ба самараи саодат борвар гардад. Бидон, ки ман Дайламони цинниам ва даҳ ҳазор деву цинни кўҳпайкари паҳлавон сар дар ҳалқаи итоату фармони мананд,ки агар ҳукм кунам як ламҳа оламро зеру забар кунанд ва кураи заминро ба боди фано диҳанд. Чун ту эҳтиёт намуда\ обрўи худро нарехт\, ба чандин илтифот расид\. Ҳамон маконе, ки ман хобида будам ба қадри ним заръ шикофт ва ба забони цинн\ чизе гуфт. Дарсоат дасте зоҳир шуд, аз ҳар ангушташ иқди марвориди гаронбаҳо овехта, ҳар панц иқди марворидро ба ман дод ва худ ғоиб шуд. Ман мунбасит[135] ва хушбахт аз он цо берун омадам».

ЛУҒАТ

1.Тааммул – фикр, андеша
2.Нишеман - цой, макон
3.ўзлат – гўшаи танҳо\
4.Фаро чидан - ғундоштан, бар задан
5.Кацова – кацоваи шутур
6.Анис – рафиқ, каси наздик
7.Цалис - ҳамсўҳбат
8.Мулоабат- шўх\
9.Мудоабат – боадаб\
10.Тааббуд – фикру хаёл
11. Мутааллиқон - хидматгорон
12. Мутталеъ - хабардор
13. Мўътакиф - гўшагир
14. Маликзода – шаҳзода
15. Ҳақир - назарногир
16. Кароҳат - нафрат
17. Истеҳқор – нописанд\
18.Истибсор – зирак\
19. Меҳтар – баландтар, афзунтар
20. Муғанния – зани сурудхон
21. Сано - суруд
22. Манзар - болохона

23. Хирмон – маҳрум\, цудо\
24. Моида - дастархон
25. Гуҳар суфтан – мацозан: сухан гуфтан
26. Рағм - хилоф
27. Мутамод\ - дароз
28. Давво\ - моил\
29. Мувосалат - ба васл расидан
30.Цонибайн – ду цониб
31. Мутавол\ - пайваста
32. Мухотаба – хитоб, муроциат
33. Дор\ қарор –хонаи муқимии он дўст
34. Руунат – раъно\
35. Азбулбаён\ - ширинсухан
36. Тақрир – баён, гуфтор
37. Маллоҳ - киштибон
38. Соиқа – оташаки барқ
39. Масун- - дар амон
40. Тавфиқ - муваффақият, комёб\
41. Иқбол – хушбахт\
42. Толеъ – тулўъкунанда, намоёншаванда
43. Нацобат - асилзода
44. Шурафо – одамони шариф
45. Санодидан - ба таъриф сазовор шудагон
46. Арса - майдон
47. Тафаввуқ - бартар\, афзалият
48. Бадоят – аввал, цавон\
49. Иститоат - қудрат, иқтидор
50. Масобеҳ - цамъи мисбоҳ-чароғ, машъал
51. Машом – димоғ, бин\
52. Роиҳа – бўи хуш
53. Рафоҳият – некўаҳвол\
54.Муқтазо – тақозо, талаб
55. Цанибат - асп
56. Паймудан – роҳ рафтан, тай кардан
57. Ба сар даромадан – сарнагун, сарозер афтидан
58. Лавс – олудаг\, нопок\
59. Шамоат – бадбахт\, шум\
60. Аъмол - цамъм амал- кирдор
61. Шамиа – зишт, қабеҳ
62. Идбор – бадбахт\
63. Мусоидат – мувофиқат, созгор\
64. Рамад – дарди чашм, аз дард сурх шудани чашм
65. Тавонгар\ - сарватманд\, боигар\
66. Бизоат – молу чиз
67. Абвоб - цамъи боб - дар

68. Сарсар - тундбод
69. Далолат – роҳбалад\, роҳнамо\
70. Салоҳ - хайр, хуб\
71. Сафоҳат – аблаҳ\, бетамиз\
72. Марҳун – ба гарав додашуда
73. Мустағриқ - ғарқ
74. Усрат – машаққат, рӯзи сахт
75. Мӯҳтамил – бардорандаи бор
76. Балоҳат – аблаҳ\, бефаҳм\
77. Меҳан – меҳнат, машаққат
78. Замир - дил
79. Азимат – азми сафар
80. Изтирор – парешон\
81. Таваккул – таваккал, умед бастан ба худо
82. Самт – тараф, цониб
83. Саноим - цамъи ғанимат-молу чиз
84. Мавфура – бисёр, фаровон
85. Муроциат - бозгаштан
86. Аҳбоб - цамъи ҳабиб-дӯст
87. Хуцастасияр - нексират
88. Миръот - оина
89.Тамаввул – молдор\, сарватманд\
90. Бовифоқ - мувофиқ, мақбул
91. Уцрат – мукофот, сазо
92. Соликон – равандагон, роҳравон
93. Таҳсил – ба даст овардан, ҳосил кардан
94. Мансур - ғолиб
95. Надомат - пушаймон\
96. Қоид – роҳнамо
97. Инон – лацом, цилав
98. Убур – гузор, гузаштан
99. Таломиза - толибилмони мадраса
100. Нуцум - цамъи нацм -ситора
111. Ацлоф – одами дурушт, авбош
112. Макореҳ - цамъи макраҳа – чизи нафратовар, ин цо ба маънии душворию машаққат
113. Суубат – душвор\, машаққат
114. Адам – нест\
115. Эътидол – дарацаи миёна, мӯътадил\
116. Цазаъ – нола ва зор\
117. Тазаррӯъ – илтицо
118. Икроҳ - кароҳат, норозиг\
119. Муқаффил - қуфл баста
120. Наъш - мурда
121. Мутацовиз – аз ҳад зиёд

122. Мураффаҳулҳол - осуда
123. Бадеҳ\ - равшан, маълум
124. Сиёнат – нигаҳдор\
125. Ҳофизи ҳақиқ\ - киноя аз худо
126. Музайян – зинатёфта
127. Тасалсул – занцир
128. Тоир - парранда
129. Қавофмл - цамъи қофила - корвон
130. Отифат - меҳрубон\
131. Ангубин - асал
132. Зоиқа – маза, таъм
133. Сабоҳат – хушрӯ\, зебо\
134. Иртиқоб – тааммул, андеша
135. Умур - цамъи амр - кор
136. Санцу далол – нозу ишва
137. Илҳоҳ - илтимос, хоҳиш
138. Ибром – исрор, қатъият
139. Мафқудуласар – беасар, нопадид
140. Футуҳот – кушоиши кор
141. Авқот - цамъи вақт

АДАБИЁТ:

1. Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайн\.Бадоеъ-ус-саноеъ.-Душанбе.
2. Рашиди Ватвот.Ҳадоиқ ус-сеҳр.-Теҳрон, 1322 ҳицр\.
3. Шамси Қайси Роз\. Ал-мӯъцам.-Душанбе: Адиб, 1991.
4. Зеҳн\ Т. Санъати сухан.-Душанбе: Ирфон, 1978.
5. Мусулмониён Р. Назарияи адабиёт.-Душанбе: Маориф, 1990.
6. Мусулмониён Р.Асрори сухан.-Душанбе: Ирфон, 1980.
7. Ҳодизода Р., Шукуров Н., Абдуцабборов Т.Фарҳанги истилоҳоти адабиётшинос\.-Душанбе: Ирфон, 1966.
8. Мирзо Бархурдор. Раъно ва Зебо.-Душанбе: Ирфон, 1982.
9. Хоца Абдуллои Ансор\. Малфузот.-Душанбе: Рӯзномаи «Адабиёт ва санъат» шумораҳои июл-октябри 1992.
10. Саъдии Шероз\.Гулистон.-Душанбе: Дониш, 1988.

ЦИНСҲОИ АДАБ/

Адабиёти бадеъ ба се ҷинс тақсим мешавад. Инҳо ҷинсҳои эпикӣ, лирикӣ ва драмавӣ мебошанд. Байни ин ҷинсҳои адабӣ дар тарзи тасвир фарқи ҷиддие вуҷуд надорад. Аммо тафовут асосан ба шакли баён ва инъикос дахлдор аст. Мазмун ва шакли ҳар як ҷинси адабӣ аз талаботи воқеият сар мезанад. Ҷинсҳои адабӣ баробари қонунҳои куллии инъикоси воқеъият, ҷиҳатҳои фикрии эҷодиёти адибонро ҳам дар бар мегиранд. Дар баробари умумиятҳо ҳар ҷинси адабӣ бо хусусиятҳои ба худ хосро соҳиб мебошад.

Ҷинсҳои адабӣ аз рӯи мазмуну шакл ба жанрҳо тақсим мешаванд. Инкишофи жанрҳои адабӣ ҳамеша тобеи талаботи замон мебошад. Жанри адабӣ ба мавзӯъ ва мундариҷаи адабиёт майл мекунад. Вай барои таҳаввулу такомули шакли он замина фароҳам меорад. Навъҳои жанри адабӣ дар шароити муайяни таърихӣ, мувофиқи мазмуни воқеӣ ташаккул меёбанд ва баъд дар эҷодиёти адибон шакли индивидуалӣ ва нотакроре пайдо менамоянд. Аз ҳамин ҷо ҷараёни мураккаби пешрафти адабиёт дар асоси ташаккули жанрии он бо таъсири воқеъият ва такмили навъҳо ба вуҷуд меоянд.

Таърихи таснифоти адабиёти бадеӣ ба ҷинсҳо қадима мебошад. Ҳанӯз дар асри 1У пеш аз мелод олимони машҳури Юнони қадим Афлотун ва Арасту оиди тақсим намудани адабиёти бадеӣ ба ҷинсҳо кӯшишоти ҷолиби диққат карда буданд. Алалхусус, Арасту дар «Поэтика» ном асари худ ба таҳлили жанрҳои фоҷиа, мазҳака, назми эпикию лирикӣ эътибори ҷудогона додааст. Оиди таснифоти адабиёти бадеӣ ба ҷинсу жанрҳо донишмандони гузаштаи мо Абӯнасри Форобӣ, Ибни Рушд, Унсурмаолӣ Кайковус ва дигарҳо низ ҷидду ҷаҳд намудаанд. Дар ҳалли ин масъалаи назарӣ тадқиқоти донишманди рус В.Г.Белинский «Таснифоти шеър ба ҷинсҳо ва жанрҳо» саҳми босазо гузоштааст.

Ба вуҷуди таърихи дуру дароз доштани масъалаи тақсимоти адабиёти бадеӣ ба ҷинсу жанрҳо дар адабиётшиносии умумӣ ҳанӯз ҳам дар омӯзиши он гуногунфикрӣ дида мешавад. Аз ин рӯ, дар асарҳои илмии тадқиқотӣ, таълимӣ ва оммавии баъзе донишмандон адабиёти бадеӣ ба намудҳо (назму наср),

намуд ва цинсҳо, цинс ба жанрҳо, жанр ба навъҳо ва ҳоказо тақсим карда мешавад. Аммо бисёрии адабиётшиносон дар чунин ақида ҳастанд, ки адабиёт асосан ба се цинси номбурдашуда тақсим мешаваду бас. Ҳар як цинс бошад, ба жанрҳо цудо мешавад.

Тақсимоти адабиёт ба цинсҳо аз рўи қонунияти дохилии адабиёти баде\ сар задааст. Зеро дар асарҳои баде\ мавцудияти образ, характер, гурўҳи персонажҳо, портрет, манзара, зиддият, сюжет ва монанди инҳо гуногун буда, танҳо гурўҳи алоҳидаи асарҳои баде\ дар масъалаи категорияҳои номбурда бо ҳамдигар муттаҳид мешаванд ва якцоя қонунияти цинси муайянро фароҳам меоваранд. Дар бораи қонуниятҳои хоси цинсҳои адаб\ дар поён сухан хоҳем кард.

Ҳамин тавр, адабиёти баде\ фақат ба се цинси адаб\: эпик\, лирик\ ва драмав\ тақсим мешавад.

Цинси эпик\ ва жанрҳои он

Цинси эпикиро дар адабиётшиносии тоцик цинси хамосав\ низ мегўянд. Инчунин ба цои цинси эпик\ истилоҳи эпосро ҳам кор мефармоянд. Дар асл эпос (калимаи юнон\) маънии достон, ҳикоя, сурудро дорад. Аз ин рў, достонҳои бузурги халқиро, ки дар бораи қаҳрамонони афсонав\ ва корнамоии цангии онҳо сухан рондаанд, эпос номидан дуруст мебошад. «Рамаяна», «Достони Роланд», «Гуфтор дар бораи полки Игор», «Гўрўғл\», «Довуди Сосун\», «Манас», «Алпомиш», «Тўхтамиш» аз қабили чунин достонҳоянд.

Цинси эпик\ яке аз цинсҳои сегонаи адабиёт аст. Дар ин цинси адаб\ зиндаг\ бо усули таҳкия - нақл кардани воқеа ва ё ҳодиса тасвир карда мешавад. Нависанда саргузашти як ё якчанд касро ҳикоя карда, рафтору кирдор, фикру зикр, хулқу атворашонро нишон медиҳад. Инак, тасвири инсон ва воқеаю ҳодисоти зиндаг\ хусусияти асосии асарҳои пик\ мебошад.

Нависанда дар цинси эпик\ имконияти офаридани образҳои мукаммали бадеиро дорад. Вай ҳатто метавонад дар ҳудуди як асари баде\ даҳҳо образ

эцод кунад («Шоҳнома»-и Фирдавс\, «Суломон»-и Айн\, «Духтари оташ»-и Икром\ ва ғ). Инчунин ў метавонад вобаста ба имкониятҳои жанри асари баде\ характерҳои барцаста эцод кунад, тамоми унсурҳои характери персонажи худро намоиш диҳад, цараёни ташаккул ва омилҳои ч\ гунагии характерро тасвир намояд. Дар ин масъала ба вай махсусан сухани персонаж ёрдами калон мерасонад. Зеро нависанда ба мақсади конкретонидани образ ва нишон додани моҳияти характери вай унсурҳои гуногуни забонро дар нутқи ў истифода мебарад. Умуман, забон яке аз тавонотарин воситаҳои фардикунон\ ва умумият додани характер мебошад. Нависанда дар ин цинси адаб\ ҳар ду роҳи истифодаи забонро, ки якеро сухани тавсифии нависанда мегўянду дигареро сухани персонаж меноманд, васеъ кор мефармояд.

Мавцудияти сужет дар асарҳои эпик\ ҳатмист. Гоҳо ин сужет метавонад дар ин цинс ба ғоят мураккабу тўлон\ сурат гирад, яъне аз воқеаҳои сершумори бо ҳам алоқаманд ташкил ояд. Инчунин, сужети ин гуна асарҳо метавонад аз чандин хатҳои нисбатан мустақили дохил\ иборат бошад.Ин ҳолат дар «Шоҳнома»-и Фирдавс\ ба мушоҳида мерасад. Дар ҳар як силсилаи достонҳои ин шоҳасар боз чандин достонҳои сужетдор мавчуданд. Зиддияти асарҳои эпик\ мураккаб мебошад. Нависанда алоқамандона ба жанр ва ҳудуду моҳияти воқеа заминаҳои ицтимоию ахлоқии зиддиятро тасвир мекунад.

Дар тасвири муҳити таби\, манзилу макон, офаридани портрет (қиёфаю симои персонаж) ҳам имкониятҳои цинси эпик\ васеъ мебошад. Чунонч\, портрет дар ин цинс ба тафсилу батакрор меояд. Нависанда ба мақсади конкретонидану умумият додани персонажи худ ба симову қиёфа эътибор медиҳад, зоҳири вайро бо олами ботин\ ва симои маънавиаш алоқаманд мегардонад.

Цинси эпик\ жанрҳои гуногун дорад. Ин жанрҳоро аз нуқтаи назари ҳацм ва моҳияташон ба чунин гурўҳҳо тақсим мекунанд: а) гурўҳи хурд; б) гурўҳи миёна; в) гурўҳи мўҳташам; г) гурўҳи махсус.

Жанрҳои хурди эпик\

Ба гурӯҳи хурди жанрҳои эпик\ латифа, масал, баллада, ҳикоя ва новелларо дохил мекунанд.

Латифа. Латифа хурдтарин жанри эпик\ мебошад. Мухтасарбаён\ яке аз шартҳои асосии латифа буда, вай тавсифу шарҳи муфассалро намепардозад. Зеро латифа танҳо як лаҳзаи хурди зиндагиро ифода менамояд. Асоси онро ҳодиса ва воқеаи муайяни ҳаёт\ ташкил медиҳад ва он ба воситаи образҳои конкрет (масалан, Афанд\, Мушфиқ\, Мулло Насриддин ва ғайра) гоҳ бо лутфу зарофатҳои нарм, гоҳ бо суханҳои аксу духӯра, хилофи мантиқ ва гоҳо ба хатту ҳаракатҳои нозебу ночаспони қасдан кардашудаи қаҳрамон поён меёбад. Сужет дар латифа ба ғоят содда мебошад. Муколама дар латифаҳо серистеъмол аст. Зиддияти тезу тунд хоси латифа мебошад. Дар латифа характери мукаммал офарида намешавад, танҳо як паҳлӯи характер намоиш меёбад. Таърифу тавсиф ва панду насиҳат хоси латифа намебошад.

Персонажи латифа гоҳо зирак ва баъзан гӯлу гумроҳ мешавад. Образҳояш асосан аз ду кас ва баъзан аз се кас иборат аст. Дар латифа воситаҳои баён – саволу цавоб, кинояву муболиға, мацозу ташбеҳот васеъ истифода мешавад.

Лутфу суханбоз\ дар латифаҳо аз муҳимтарин воситаҳои тасвири баде\ ба шумор меравад. Зотан, латифа калимаи араб\ буда, маънояш лутф мебошад. Асоси як гурӯҳ латифаҳо маҳз дар ҳамин санъат аст. Ин санъат ба калимаву цумлаҳо маън\ ва тобишҳои нав дода, диққати шунаванда ва гӯяндаро ба мазмуни мацозии ин ё он калимаю таъбир цалб месозад. Яъне калима ё иборае, ки гӯянда ба маънои аслии онҳо кор фармудааст, цавобдиҳанда онро ба маънии дигар таъбир мекунад. Чунин цавоб хусусияти ҳацву зарофатро касб намуда, пурсанда ва ё хонандаро ба ҳайрат меорад. Зеро онҳо ин гуна цавобро чашмдор набуданд. Масалан, дар ин латифаи зерин ин ҳолат ин тавр ба мушоҳида мерасад:

«Рӯзе амир ва вазираш Мушфиқиро ҳамроҳ гирифта бо як хизматгор ба саҳро баромаданд. Азбаски ҳаво гарм буд, амир ва вазир цомаҳои калони

вазнинашонро кашида ба китфи хизматгор бор карданд. Амир бо шўх\ ба Мушфиқ\ нигоҳ карда гуфт:

- Хизматгорамон боқувват будааст, як хара борро бардошт.

Мушфиқ\ хандида гуфт:

- Не тақсир, ду хара борро бардошт…»

Ё ин латифаи дигар:Мулло Насриддин аз подшоҳе, ки ҳамсўҳбати ў буд, мепурсад ки: «номи падарат ч\?». Аз ин саволи бемавқеъ подшоҳ дарғазаб шуда цавоб медиҳад: «Хари аблаҳ, туро бо номи он ч\ кор?!». Аммо Мулло Насриддин цавоби мазкурро тамоман ба цониби дигар бурда, цавоб медиҳад, ки «номи падарат маълум шуд, номи падари падарат ч\ буд?».

Латифа хоси эцодиёти даҳонакии халқ мебошад. Дар баробари ин вай яке аз маъмултарин ва қадимтарин жанрҳои хурди цинси эпик\ ба шумор меравад. Таърихи пайдоиши он бо таърих, этнография ва ҳацву ҳазли халқ алоқаи мустаҳкам дорад.

Латифаҳо аз замонҳои қадим ба адабиёти хаттии тоцик роҳ ёфтаанд. Аз нависандагони гузашта баъзеҳо латифаҳои халқиро гирд оварда, таҳрир карда, мацмўаҳо сохтаанд ва худашон ҳам латифаҳо эцод кардаанд. Чунончи, Авфии Бухоро\ дар китоби «Цавомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» (асри ХШ), Убайди Зокон\ дар «Рисолаи дилкушо» (асри Х1У) ва дигарҳо. Дар замони мо Абдусалом Деҳот\ мацмўаи «Латифаҳои халқии тоцик\»-ро тартиб додааст.

Масал.Масал калимаи араб\ буда, маънояш қисса, достон аст. Вай яке аз машҳуртарин жанрҳои эпик\ мебошад. Масал асари хурдест, ки дар шакли ривояти рамзнок, ҳикояҳои воқеии ибратомўз, муколамаҳои кинояомез ва қиссаву афсонаҳои таъсирбахши рамзнок навишта мешавад.

Масал дар санъати ташхис навишта мешавад. Яъне қаҳрамонҳои он аксар ҳайвонот, паррандаҳо, наботот, ҳашарот ва ғайра мебошанд. Нависандаи масалнавис бо эцоди образи тамсил\ ва муносибати онҳо муомила ва алоқаи инсонҳоро мефаҳмонад. Зеро қаҳрамонҳои масал бо вучуди ғайриинсон будан сухан мекунанд, мулоҳиза ва муҳокима меронанд.

Мазмуни масал асосан панду ҳикмат ва насиҳат мебошад. Дар масал рамз, киноя, мацоз, суханҳои тагдору духӯра, писханду пичинг низ васеъ истифода мешавад. Рамз дар образҳои ҳайвонот, паррандагон, одамон, чизу ашё ва ғайра тасвир меёбад.

Масалҳо одатан дар шакли шеър мухтасару пурмазмун навишта мешаванд. Баъзан бо наср ҳам таълиф меёбанд. Чунончи, «Калила ва Димна», «Зарбулмасал»-и Гулхан\ (ба забони ӯзбек\), боби 8-уми «Баҳористони Цом\.

Дар охири масал аксар хулосаи ҳикматомез оварда мешавад. Аз ин рӯ ин қисми масалро *ҳикмати масал* меноманд. Дар адабиёти атиқа ин навъ натицагириро «морал» мегуфтанд. Дар бисёр масалҳо ҳикмати он махсус таъкид намегардад ва хулосаи мақсад аз мазмуни масал ҳосил мешавад.

Тамсили Абдураҳмони Цом\ «Каждум ва сангпушт» мисоли ин мебошад, ки мувофиқи услуби масалҳои адабиёти точик бо наср гуфта шудаасту бо шеър оро ёфтааст:

«Каждуме заҳри мазаррат[1] дар неш ва тири хабосат дар кеш азимати[2] сафар кард. Ногоҳ бар лаби обе пахновар расид, хушк фурӯ монд- на пои гузаштан ва на ёрои бозгаштан.

Сангпуште ин маъниро аз вай мушоҳида кард, бар вай тараҳҳум намуд ва бар пушти худаш савор кард ва худро дар об андохт ва ошнокунон (шинокунон) рӯй ба цониби дигар ниҳод. Ва дар он асно овозе ба гӯши сангпушт расид, ки каждум чизе бар пушти вай мезанад. Суол кард, ки:

- Ин ч\ овоз аст?

Цавоб дод, ки:

- Ин овози неши ман аст, ки бар пушти ту мезанам. Ҳарчанд медонам, бар он коргар намеояд, аммо одати худро наметавонам гузошт, чунончи, гуфтаанд:

Фард:

Неши каждум на аз паи кин аст,
Муқтазои[3] табиаташ ин аст.

Сангпушт бо худ гуфт, ки ҳеч беҳ аз он нест, ки ин бадсириштро[4] аз ин хӯи зишт бираҳонам ва некӯсиратонро[5] аз осеби[6] вай эмин гардонам. Ба об фурӯ рафт ва вай (каждум)-ро мавч даррабуд ва ба цое бурд, ки гӯё ҳаргиз набуд.

Қитъа:

Ҳар авоне[7], ки дар ин базмгаҳи шарру фасод
Тори сад ҳила ба хар лаҳзам аз соз диҳанд.
Беҳ аз он нест, ки дар мавци фано ғӯта хӯрад,
То вай аз хулқи худу халқ аз ӯ бозраҳанд».

Дар масали зерин, ки дар он инсон иштирок дорад, нақли воқеа ва хотимаи хулосав\ ин тавр ифода ёфтаанд.

Шунидам гӯсфандеро бузурге
Раҳонид аз даҳону дасти гурге,
Шабонгаҳ корд дар ҳалқаш бимолид,
Равони гӯсфанд аз вай бинолид,
Ки: аз чанголи гургам даррабуд\,
Чу дидам, оқибат гургам ту буд\.

(Саъд\)

ЛУҒАТ

1. Мазаррат – зараррасон\.
2. Азимат – касду ният.
3. Муқтазо – хоҳиш, талаб, тақозо.
4. Бадсиришт – бадасл, бадгумон.
5. Некӯсират – некӯафъол, некхӯ.
6. Осеб – зарар, зиён.
7. Авон (овон) – вақт, ҳангом.

Масал дар адабиёти цаҳон таърихи қадима дорад.Анъанаи масалнавис\ аз Юнони кадим ибтидо гирифтааст. Дар ин сарзамин масалҳои Эзоп (асрҳои У1-У пеш аз мелод) хеле машҳур буданд. Саҳми Эзоп дар ташаккул ва таҳаввули жанри масал калон аст. Аз ин рӯ ӯро «падари масал» мешуморанд.

Дар асри П мелод\ бо номи «Панцатантра» (панц китоб) ба забони санскрит\ асаре навишта мешавад, ки аслан мацмӯаи масалҳои ҳинд\ мебошад. Ин асар дар асри У1 ба забони форсии паҳлав\ тарцума шуда, бо номи «Калила ва Димна» шӯҳрат меёбад. Онро дар асри Х Рӯдак\ ба назм медарорад, ки мутаассифона, аз байн рафтаасту танҳо чанд байти он боқ\ мондааст. «Калима ва Димна»-ро дар асри ХП Абулмаол\ ва дар асри ХУ Ҳусайн Воизи Кошиф\ ба наср гардонидаанд. Дар асарҳои адибони бузурги минбаъдаи форс-тоцик Носири Хисрав, Низомии Ганцав\, Саноиву Аттор, Саъдию Цалолиддини Рум\ низ порчаҳои тамсил\ хеле зиёданд.

Масал дар адабиёти Шарк моли халқ мебошад. Халқ медонад, ки ч\ тавр ба воситаи онҳо изҳори ақида кунад, дарди дили худро гӯяд ва эътирози худро нисбати ин ё он бад\ баён намояд. «Ба тамсил эрод гирифтан, ба он часпидан иконнопазир аст,-гуфта буд И.Илинский.-Вай сахтакак мегазад, аммо онро газидан наметавон, зеро вай ба ин гуна амал даст намедиҳад. Охир, рамзу киноярo ч\ хул метавон қапид ва газид?!».

Хуллас, зери ниқоби хайвонот, ки танҳо ба сифатҳои мустақими анъанав\ (хар-ахмақ\, рӯбоҳ-маккор\, харгӯш-тарсончак\) маҳдуд намешаванд, бисёр муаммоҳоро кушодан, бисёр нуқсонҳоро ошкор кардан мумкин аст. Ба воситаи онҳо бисёр масъалаҳои мураккаби ҳаёт\, характерҳои зиндаву воқеии одамон, шавқу ҳавас ва хулқу атвори онҳоро кушодан осон аст. Аммо ин корро карда тавонистан, ба ифодаи баде\ расонида тавонистан ба ҳар адиб муяссар намегардад.

Лафонтени франсавй (1621-1695), И.А. Крилови рус (1769-1844)ҳам дар масалнависи шӯхрат ёфтаанд. Чунончи, И.А.Крилов дар зиндагии худ 205 масал навиштааст, ки аз онҳо 86 ададаш дар тарцумаи А.Деҳот\, Ц.Суҳайл\, М.Миршакар, М.Аминзода, Ҳ.Раҳмат дастраси хонандагони тоцик

гардидааст. Дар «Гург ва барра», «Деҳқон ва мор», «Хар ва булбул», «Деҳқон ва табар», «Маймун ва айнак» барин масалҳои ӯ олами ботинии табақаҳои гуногуни мардум аз паҳлӯҳои мухталиф кушода мешаванд.

Масалҳои таърихии И.А.Каримов имрӯз оҳанги ҳозирзамон\ пайдо кардаанд. Чунончи, таваццӯҳ кунед ба масали «Ниҳол», ки ч\ қадар рӯҳи замонав\ дорад.

Бино ба ин масал, ба хотири осудагию оромии яклаҳзаинаи худ ниҳоле аз табардаст хоҳиш намудаст, ки вай тамоми цангали атрофи ӯро бурида партояд. Хуллас, дарахту ниҳолакони атрофи вайро бурида партофтанд ва кор ба цое расид, ки дигар як шамолаки муқаррар\ ҳам ин ниҳоли танҳоро аз байн мебарад. Аз нақли шоир чунин хулосаи мантиқ\ бармеояд: одамон бо дӯсту муттако ва мурғони болопарвози ҳаво бо болу пари худ пуриқтидоранд, инсон бо ҳамсоягии нек ва пушту паноҳи бародаронаш орому осуда буда метавонад, вагарна, чунон ки И.А.Крилов навиштааст:

Мусибатро, ки омад бар сарат, аз кардаи худ дон,
Даме, ки дар миёни цангали анбӯҳ буд\ ту.
Ба гармою ба сармо беғаму андӯҳ буд\ ту,
Шамоли сахт бар сӯи ту кай меёфт роҳ осон?!

(Тарцумаи Ҳ. Раҳмат).

Манбаи бисёре аз масалҳои адибони Сарб (аз ин масалҳои И.А.Крилов ҳам истисно намебошад) ба адабиёти Шарқ, аз цумла ба адабиёти форс-тоцик мерасад. Дар адабиёти садаи XX тоцик А.Лоҳут\, Ц.Суҳайл\, Б.Раҳимзода ва дигарон масалҳои пурмазмун навишта, ба воситаи онҳо айбу иллатҳоро фош намудаанд. Масалан, А.Лоҳут\ дар «Шамъу парвона», «Ҳамсафарон», «Занбӯри асал ва гуроз», «Мӯр ва офтоб», «Се қатра», «Кӯҳ ва оина», «Ватани шод\» барин асарҳояш тамсилро истифода бурдааст. Дар тамсилҳои ӯ цисмҳои бецон – се қатра, кӯҳ, оина ва инсонҳо иштирок доранд.

Дар шеъри «Занбӯри асал ва гуроз» дар бораи одамони ба цамъият фоидаоваранда (занбӯри асал) ва цамъиятро ифлоскунанда (гуроз-хук) сухан

меравад. Хулосаи мантиқии шоир он аст, ки аз одами нек ба цамъият ҳамеша манфиат мерасаду аз иғвогари бадгўй зиёну ифлосиҳо.

Баллада. Баллада калимаи итолиёв\ буда, маъниаш дар луғат «рақс кардан» аст. Дар адабиётшинос\ асарҳои хурди манзумеро, ки дар асоси як ё якчанд воқеаи дар атрофи як сужет гирдоварда сохта шудаанд, баллада ва ё қиссаи манзум меноманд.

Дар баллада офаридани образи комили баде\ мақсади асосии адиб намебошад, балки диққату эътибори муаллиф ба нишон додани моҳияти воқеаю ҳодиса нигаронида мешавад. Дар шеърҳои «Светлана», «Людмила»-и В.А. Жуковский, «Хандақ», «Қисса дар бораи пакети нилоб\», «Қиссаи мех»-и Н.Тихонов ҳамин хусусияти баллада равшан ба мушоҳида мерасад.

Дар баллада на танҳо фикру андеша, эҳсосоти шоир, балки он чизҳое, ки сабаби пайдо шудан ҳаяцони рўҳии вай гардидааст, ба таври мухтасар тасвир меёбад. Аз ин рў балладаро баъзе муаллифон ба цинси муштараки лирикию эпик\ мансуб донанд, баъзеҳо онро жанри холиси эпик\ медонанд. В.Г.Белинский ҳам баллада (қиссаи манзум)-ро аз қабили назми эпик\ дониста таъкид намудааст, ки дар он «шоир ягон ривояти афсонав\ ё халқиро мегирад, ё ба ин монанд воқеае эцод менамояд. Вале асоси вай ҳодисот набуда, балки ҳиссиётест, ки он бедор мекунад».

Баллада нахустин бор дар адабиёти Европаи асрҳои миёна ба вуцуд омадааст. Дар Италия, Франсия, Англия шеърҳои лирикии иборат аз се банд, ки ба тарзи тарона суруда мешуданд, «баллада» меноманд. Балладаи итолиёв\ дар эцодиёти А.Данте (ХШ-Х1У) ва Ф.Петрарка (Х1У) мавқеи муносиб гирифта, аз циҳати шаклу ҳацм озодтар мегардад. Балладаи англис\ бошад, аз инҳо ба кулл\ фарқ дошт. Вай моҳиятан аз достони сужетноки лирикию эпик\ иборат буд ва бандҳояш дар шакли мураббаъ (чормисра\) тарҳрез\ мешуд. Ин гуна балладаҳо характери афсонав\, таърихию қаҳрамон\, маишию ҳаёт\ доштанд. Мисоли барцастаи балладаҳои англис\ шеърҳои дар бораи қаҳрамони халқ Робин Гуд сурудашуда мебошад.

Дар фолкори рус намуди махсуси баллада ба мушоҳида мерасад, ки аз асари манзуми лирикю эпик\ иборат мебошад ва аз циҳати мавзўъ таърих\ ё маишист. Дар назми классикии рус В. Жуковскийро асосгузори жанри баллада медонанд ва А.С. Пушкин ва М.Ю.Лермонтовро ҳамчун идомадиҳандаю тараққидиҳандаи он қадршинос\ мекунанд.

Дар адабиёти асримиёнагии тоцику форс ҳам қиссаи хурди манзум эцод мешуд, ки онро аксар «маснав\», ё «қитъа» меномиданд. Дар адабиёти садаи XX тоцик баллада ҳамчун жанри нав тавассути эцодиёти Мирзо Турсунзода ворид гаштааст. «Қиссаи Ҳиндустон»-и ў, ки дар солҳои 1947-1949 интишор ёфтааст, аввалин намунаи балладаи назми нави тоцик мебошад. Шеърҳои ҳиндустонии Мирзо Турсунзодаро бешак қиссаи манзум-баллада шуморидан мумкин аст. Зеро дар он ҳам хусусиятҳои баллада (таассуроти сафари Ҳиндустон, эҳсосоту ҳаяцони шоир аз зиддиятҳои цамъиятии он) ва ҳам қисса (тасвири манзараҳои дилфиребу зисту зиндагонии мардумони оддии он ва тасвири беш аз пеш авц гирифтани зиддиятҳои ицтимо\) дар алоқаманд\ бо якдигар омадаанд. Дар адабиёти муосири тоцик баъди М.Турсунзода жанри балладаро Б.Раҳимзода, М.Қаноат пеш бурдаанд.

Ҳикоя. Ҳикоя яке аз жанрҳои маъмултарини цинси эпикист. Одатан, дар ҳикоя ҳаёти як шахс тасвир меёбад. Аммо дар он ҳодисаву воқеаҳое, ки пеш аз ин ва баъд аз он рўй додааст, ба тафсил баён намегардад. Лаҳзаҳои воқеаи ҳикоя бо ҳамдигар сахт алоқаманданд. Инчунин, воқеаи ҳикоя аз нуктаи назари замону макон, ҳацму ҳудуд ва моҳияти худ яклухту том мебошад. Инро дар эцодиёти адибони маъруфи ҳикоянавис Ги де Мопассан, А.П.Чехов, Л.Н.Толстой равшан мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҳикоя сужети таркибан содда дорад. Дар як хати он воқеаи барцаста тасвир карда мешавад. Масалан, дар ҳикояи Ф.Муҳаммадиев «Даъво» воқеаи даъвогар шудани «паҳлавони навбаромад Муҳаммадмуроди ҳангоматалаб» ба паҳлавони номдор Аҳмадбек нақл карда мешавад. Дар ин воқеа охиран Аҳмадбек таклифи Муҳаммадмуродро қабул мекунад, бо ў ба гўштин медарояд, ўро мағлуб ва шармандаву шармсор менамояд.Зиддияти ҳикоя

гуногун ва конкрет аст. Дар ҳикояи номбаршуда зиддияти ду навъ хулқу атвор, ду хел ахлоқу одоб тасвир шудааст. Яъне аз аввал то охири ҳикоя ду қувва-одам\ ва ноодам\, мардию номард\, хоксорию худписанд\ бо ҳам мубориза мебарад. Дар интиҳо одам\, мард\, хоксор\ ғалаба мекунад.

Дар ҳикоя персонажҳои зиёд иштирок намекунанд. Одатан дар он амалиёти ду кас ва аз он ҳам зиёдтар тасвир карда мешавад. Яке аз мақсадҳои таълифи ҳикоя офаридани характер аст. Аз ин рӯ, нависанда дар ҳикоя кӯшиш мекунад, ки муҳимтарин унсури характерро барцаста нишон диҳад. Яъне вай лаҳза - лаҳза воқеаро тасвир карда истода амалиёти персонажи марказии худро нишон медиҳад ва бо ин роҳ характер эцод мекунад. Чунончи, дар ҳикояи «Рӯзи дафни Усто Оқил»- и Ф.Муҳаммадиев тасвир шадааст, ки усто Оқил дуредгари гулдаст буд, лекин дар бадфеъл\, нотавонбин\ ва бахил\ ҳам шӯҳрат дошт. Адиб ба воситаи нақли сарнавишт ва амалиёти ӯ муҳимтарин унсури характери ӯ - бахилиро хеле барцаста намоиш дода тавонистааст.

Ҳикоя дар мавзӯъҳои мухталиф навишта мешавад. Аз ин рУ, дар адабиёти цаҳон ҳикояҳои ахлоқ\, таърих\, ицтимо\, воқе\, ишқ\, ҳацв\ ва ҳоказо маъмул мебошанд.

Ҳикоя дар таърихи адабиёти тоцик мавқеи цудогона дорад.Дар «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Қобуснома»-и Унсурмаол\ Кайковус, «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқанд\ (асрҳои Х-Х1) ва дигар китобҳои адабию баде\, таърих\ ҳикояҳои зиёди шавқовар мавцуданд, ки то замони мо омада расиданд. Ин ҳикояҳо аз циҳати зиддият, ҳацм, забону услуб, доираи мавзӯъ аз ҳикояҳои адабиёти имрӯза фарқ мекунанд.

Дар садаи ХХ ҳикоя ба дарацаи баланди тараққиёти худ расид. Дар ин саҳми ҳикоянависҳои беҳамто А.П.Чехов, Л.Н.Толстой, А.М.Горкий калон аст. Махсусан таъсири эцодиёти А.П.Чехов ба ҳикоянависии тоцик хеле бузург аст. Цараёни ташаккулёбии жанри ҳикоя, маҳорати ҳикоянависии адибони тоцик бе роли муайяни Чехов ба вуцуд наомадааст. Ҳикоянависҳои маъруфи тоцик Ҳаким Карим, Раҳим Цалил, Баҳриддин Азиз\, Цалол Икром\,

Абдусалом Дёҳот\ ва дигарон бо роҳи асарҳои Чеховро хонда таъсир гирифтан дар сохтани ҳикоя ҳунаромўз\ карданд ва маҳоратнок гардидаанд.Дар адабиёти тоцик дар инкишофи жанри ҳикоя хизмати Ф.Муҳаммадиев, Б.Ортиқзода, А.Баҳор\, Ҳ.Содиқ, И.Файзуллоев, М.Бобоцонов низ калон мебошад. Имрўзҳо адибони муосири тоцик мисли Юсуфцон Акобиров, Муҳиддин .Хоцаев, Шодон Ҳаниф, Саттор Турсун, Сорбон, Ўрун Кўҳзод, Адаш Истад, Баҳманиёр, Аминцон Шукуров, Бахтиёр Цумъа ба эцоди ҳикоя бисёр майл доранд.

Новелла. Новелла жанри хурди эпик\ мебошад, ки аз циҳати ҳацм ба ҳикоя монанд буда, бо сохт, таркиб ва воқеаи тасвиркардааш аз он фарқ мекунад.

Фарқияти байни ҳикоя ва новелларо чунин шарҳу эзоҳ додан мумкин аст: Новелла ҳикояи ҳикматомези ҳацман хурд ва аз циҳати мундарица пурмазмун мебошад. Дар новелла дар бобати фақат як воқеа ва ё як шахс сухан меравад. Одатан ин сухан аз забони шахси якум сурат гирифта, он басо ҳаяцонангез мешавад. Тарзи баёни новелла ҳам бағоят мўъцаз аст. Дар он ҳар як калимаю ибора ба қавле «тиллобаркаш» мебошад. Агар дар ҳикоя цузъиёти воқеа низ тасвир ёбад, пас чунин имконият дар новелла нест. Новелла бештар дар мавзўи сиёсии иццтимо\, воқеии таърих\ навишта мешавад. Новелла бештар бо методи романтизм эцод мешавад. Аз ин рў дар он рангубори баде\, тасвирҳои ғайритаб\ бисёранд.

Аввалҳо дар асоси новелла бисёртар ягон воқеаи оддии ҳаёт\ гузошта мешуд. Нависанда бештар воқеаҳоро хандаовару ҳацв\ ва ё дар шакли латифаю мутоибот тасвир мекард ва амалиёти воқеаҳоро нохост ва ё фавқулодда ба охир мерасонид. Масъалаҳои ахлоқ, тасвири рўҳии қаҳрамон, воқеияти сиёсию иццтимо\ дар новелла мавқеи асос\ доштанд.

Новелла ҳамчун жанри адаб\ аввалин бор дар Италия ба вуцуд омадааст. Зотан ин калимаи итолиёв\ маънии луғавии навигариро дорад. Ин аст, ки И. Ҳёте новеллар воқеаи мислаш диданашудае,ки дар ҳаёт рўй медиҳад» тафсир кардааст. Дар асри Х1У Бокаччо (1313-1375) новелланависиро аз циҳати

шаклу мазмун тараққ\ додааст. Новеллаҳои ў дар «Декамерон» ном асараш гирд оварда шудаанд ва онҳо боиси инкишофи минбаъдаи ин жанри адаб\ гардидаанд. Дар асри Х1Х дар рушду камоли новелла нависандаи франсав\ Оноре де Балзак (1799-1850), адиби немис Людвик Тик (1773-1853) низ саҳми муносиб гузоштаанд. Новелла дар адабиёти Англия, Франсия, Испания васеъ паҳн шудааст. И.Ҳете, Г.Мопассан, Э.Хеменгуэй устоди ин жанр дониста шудаанд. Дар адабиёти рус А.С.Пушкин, А.П.Чехов, М.Зощенко ҳамчун новеллист шўҳрат доранд.

Дар адабиёти тоцик то садаи ХХ истилоҳи новелла маъмул набуд. Аммо асарҳои ба хусусиятҳои шаклию маънавию мазмун\ монанди онро дар давраҳои пешинаи адабиёти шифоҳ\ ва китобии тоцику форс пайдо кардан мумкин аст. Чунончи, сужетҳои монанди новелла дар асарҳои қадимаи «Панцатантра» (панц китоб), «Калимаву Димна»-и ҳинд\, «Синдбоднома», «Цомеъ-ул-ҳикоёт»-и Муҳаммад Авф\ ва ғайра ба мушоҳида мерасанд. Инчунин Саъд\, Цом\, Восиф\, Аҳмади Дониш ва дигарҳо дар асарҳояшон новелларо бо мақсади ифодаи ақидаҳои мутараққ\, инсондўст\, ватандўст\, рафоқату бародар\, ахлоқ\, тарбияв\ ва ғайра истифода бурдаанд. Масалан, «Гулистон»-и Саъд\ аз ҳикояҳои ибратомез ва панду ахлоқ\, ки шоир дар вақти сафарҳо мушоҳида ва дар асnои муносибат пайдо кардан бо табақаҳои мухталифи цамъияти он давр цамъовар\ намудааст, иборат мебошад. Инак, ду ҳикоят аз «Гулистон», ки дар онҳо хусусиятҳои новелла равшан ба назар мерасанд:

«Ҳакиме писаронро панд ҳамедод, ки цонони падар, ҳунар омўзед, ки мулку давлати дунё эътимодро нашояд ва симу зар дар маҳалл\ хатар аст, ё дузд ба якбор бибарад, ё хоца ба тафорик[1] бихўрад.

Аммо ҳунар чашмаи зоянда аст ва давлати поянда. Агар ҳунарманд аз давлат бияфтад, ғам набошад, ки ҳунар дар нафси худ давлат аст. Ҳунарманд хар цо, ки равад, қадр бинад ва садр нишинад ва беҳунар луқма чинаду сахт\ бинад.

Назм:

Сахт аст, пас аз чоҳ[2] таҳаккум[3] бурдан,

Хў карда бо нозу цаври мардум бурдан».

Дар ин ҳикояти кўтоҳи пурмазмун хунар ва ҳунарманд ситоиш карда мешавад. Адиб тавассути он дар тарбияи ахлоқи хонанда ҳисса мегузорад. Ё ин дар ҳикояти дигар воқеа ин тавр мўцазу ҳаяцонангез аз забони шахси якум нақл шуда, бо интиҳои шоирона поён ёфтааст:

«Шабе ёд дорам, ки ёри азизе аз дар даромад, чунон бехуд аз цой бархостам, ки чароғам ба остин кушта шуд.

Шигифт[4] омад аз бахтам, ки ин давлат аз куцо? Ҳеч муболағат накард ва даромад ва биншаст ва итоб оғоз кард ва гуфт:

-Маро, ки дид\, ба ч\ маън\ дарҳол чароғ бикушт\?

Гуфтам:

-Ба ду маън\:-Яке он, ки гумон бурдам, ки офтоб баромад ва мабодо, ки ҳамсоя бигўяд, ки ин фузул[5] ду чарог месўзад ва низ зарифон гуфтаанд:

Қитъа:

Чун гарон\ ба пеши шамъ ояд,

Хезаш андар миёну цамъ бикуш!

В-ар паричеҳраест шакарлаб,

Остинаш бигиру шамъ бикуш!

Дар адабиёти муосири тоцик новелла бо таъсири адабиёти рус пайдо шудааст, ҳар чанд ки дар гузаштаи адабиётамон заминаи ба ин жанр монанд мавцуд буд. Дар эцодиёти баъзе адибони тоцик, аз цумла С.Айн\, С.Улуғзода, Ц.Икром\, Р.Цалил новелла дар дохили асарҳои калони эпик\ истифода шудааст. Мисоли барцастаи он «Ёддоштҳо»-и устод Айн\ мебошад.

Новелла дар эцодиёти Ҳ.Карим, П.Толис мавқеи калон дошт. Нависандагони дигари тоцик Фазлиддин Муҳаммадиев, Ўрун Кўҳзод, Сорбон, Абдуҳамид Самадов, Саттор Турсун, Цонибек Акобиров, Баҳманёр ва дигарон новеллаҳои цолиби диққат эцод кардаанд.

ЛУҒАТ

1. Тафориқ - қисм-қисм кардан, пароканда кардан.
2. Чоҳ - мансаб, мавқеъ.
3. Таҳаккум – ба зўр\ ҳукмрон\ кардан, бартар\ доштан.
4. Шигифт – садо, овоз.
5. Фузул – барзиёд, афзун.

Савол ва супоришот

1. Дар бораи таснифоти адабиёти баде\ ба цинсҳои адаб\ маълумот диҳед.
2. Хусусиятҳои асосии цинси эпикиро шарҳу эзоҳ намоед.
3. Латифа чист? Хусусиятҳои жанрии онро муайян кунед.
4. Дар латифаҳои зикршуда кадом хусусиятҳои ин жанр ба назар мерасанд?
5. Масал ч\ гуна хусусиятҳои жанриро соҳиб аст? Онҳоро маънидод намоед.
6. Хусусиятҳои жанрии тамсили «Каждум ва сангпушт»-и А.Цомиро муайян кунед.
7. Дор ба таърихи пайдоиш ва инкишофи масал сухан кунед.
8. Баллада чист? Хусусиятҳои жанрии онро маънидод намоед.
9. Барои ч\ «Қиссаи Ҳиндустон»-и М.Турсунзодаро ба жанри баллада мансуб медонанд?
10. Хусусиятҳои жанрии ҳикояро шарҳу эзоҳ диҳед.
11. Доир ба мавқеи жанри ҳикоя дар адабиёти муосир маълумот диҳед.
12. Новелла ч\ гуна хусусиятҳои жанриро соҳиб аст? Дар ин бора маълумот диҳед.
13. Фарқи ҳикояро аз новелла маънидод намоед.
14. Дар ҳикоятҳои «Гулистон»-и Саъд\ кадом хусусиятҳои новелла ба назар мерасанд.

Жанрҳои миёнаи цинси эпик\

Ба гурўҳи жанрҳои миёнаи эпик\ ҳамаг\ ду жанр – повест ва достон мансуб мебошад.

Повест. Повест калима рус\ буда, маънояш ривоят, гуфтор, қисса мебошад. Дар истилоҳ яке аз жанрҳои эпик\ мебошад, ки дар он задухўрд ва низоъҳои ҳаёт\ дар атрофи роҳи тайкардаи қаҳрамони асос\ пай дар пай ва батадриц ва гоҳо серзиддияту тезу тунд тасвир меёбанд.

Повест нисбат ба ҳикоя ва новелла ҳацман калонтар мебошад. Зеро дар ҳикоя ё новелла як воқеа тасвир ёбад, дар повест чанд воқеаи пайдарҳами саргузашти касе инъикос меёбад. Аз ин рў, сужет низ дар повест нисбат ба ҳикояву новелла мураккабу муфассал аст. Зиддияти повест ҳам мураккаб ва дуру дароз мебошад. Азбаски сужету зиддияти повест мураккаб асту миқдори воқеаҳояш зиёд, дар он персонажи зиёд амал мекунад. Одатан ин персонажҳо дар атрофи қаҳрамони асосии асар гирд меоянд. Ҳамин тавр, тасвири ҳаёт дар повест нисбат ба ҳикоя мураккабтар, вале гуногунии характерҳо ва воқеаҳо нисбат ба роман камтар мебошанд.

Дар повест портрет-тасвири зоҳир\, сару либос ва қиёфаи персонажи марказ\ равшан кашида мешавад. Гоҳо нависанда ба мақсади ба моҳияти образҳо сарфаҳм рафтани хонанда қиёфаи зоҳирии ўро бо олами ботиниаш мувофиқ мегардонад. Тасвири барцастаи портрет дар повести «Марги судхўр»-и С.Айн\ дида мешавад. Нависанда қиёфаи ғайритабиии Қор\-Ишкамбаро ин тавр шавқовар тасвир кардааст: «Ў як одами миёнақади сергўшти гарданкўтоҳ буд. Сафсии сару рўяш ҳам ба дарацае буд, ки аз ғафсии шикамаш қариб фарқ надошт. Агар риши ғуллии паҳн ва дарози ин одамро бо мўйсари баландрасидааш тарошида партоянд ва либосҳояшро ҳам аз танаш кашида гиранд, сару тани ин одам дар якцо ба шикамбаи шутур монанд\ пайдо мекард. Сояташ ин ки аз вай калонтар, рангаш сурхчатар менамуд ва бо хуки фарбеҳи бордори пашмрехта «як себу ду тақсим» шуда мемонад».

Дар повест характерҳои барцаста офарида мешавад. Характер мацмўи хислатҳои инсон\ аст, ки вай бо онҳо аз дигарон фарқ мекунад. Адиб тамоми паҳлўҳои характери персонажи марказии худро намоиш медиҳад. Дар ин цараён ч\ тавр шакл гирифтани характер ва омилҳои чигунагии онро ҳам тасвир мекунад. Чунончи, дар повести «Ривояти суғд\»-и С.Улуғзда, ки воқеаҳои таърихии асри УШ – истилоҳи Осиёи Миёна аз тарафи арабҳо ва муборизаи шадиди мардуми ин сарзамин дар роҳи озод\ мавриди тасвир қарор гирифтааст, характерҳои барцаста офарида шудаанд. Характерҳои Виркан, Наниманча, маликаи Бухоро Хотун, Молик ибн-ур-Райб аз ҳамин қабиланд. Дар характери қаҳрамони асос\ Виркан, ки «шеъри суғд\» лақаб гирифта буд, хислатҳои цасур\, ватандўст\, озодихоҳ\, якравии ў ба ҳам омадаанд.

Дар повест характери маликаи Бухоро Хотун аз дигар персонажҳо муфассалтар ва амиқтар тасвир шудааст. Характери вай гуногунпаҳлў буда, зиддиятҳои сахтеро соҳиб мебошад. Нависанда ақли расо, иродаи қав\, устувориву дурандешиҳои ин зани соҳибцамолро таъкид намудааст. Вале малика бо вуцуди ин ҳама ақлу заковат ва истеъдод лашкари арабро нигоҳ дошта наметавонад. Вай аз чумлаи он сиёсатмадорон аст, ки дар шахсияташон қуввату беқуввват\, хуштадбириву ноустувор\ ба ҳам омадааст.

Сотим Улуғзода дар сустиҳои малика сабабҳои циддии ицтимоиро нишон додааст. Инак, малика наздиконашро цамъ карда, масъалаи «цанг ё сулҳ?»-ро ба муҳокима мегузорад. Вай мехост, ки мардвор цанг сар кунад, аммо охиран ба қароре меояд, ки аз цанг худдор\ кунад. Чаро? Чунки малика мацбур буд, ки иродаи наздикони худ – Моҳбудон, Нуфарн ва дигарҳоро ба назар гирад. Аммо инҳо аз молу мулки худ тарсида, сулҳро ихтиёр мекунанд. Дар натицаи ин тарсончак\ сарлашкари Суғд Вғашфарни далер мағлуб мешавад, вале на аз дасти арабҳо, балки аз сустии иродаи ҳамватанони худ.

Ҳамин тавр, дар «Ривояти суғд\» характери барцастаи маликаи цасуру хирадманди Бухоро бо тамоми паҳлўҳояш тасвир ёфтааст, ки пеши рўйдодҳои таърих оцизу нотавон мебошад.

Дар байни ҳикояҳо повест ва повесту роман худуд гузоштан баъзан мушкил аст. Ҳикояҳо баъзан калон ҳам мешаванд. («Қисмати инсон»-и М.Шолохов). Повестхои Н.Гогол «Хиёбони Нева», «Шинел» ҳацман хурд буда, повести А.Пушкин «Духтари капитан» аз романи Ю.Лермонтов «Қаҳрамони даврони мо» калонтар мебошад. Дар ин фарқият мезони асос\ на ҳацм, балки мавцудияти воқеаҳо, амалиёти образҳо ва таркиби сужет мебошад.

Дар адабиётшиносии тоцик ба маънои повест баъзан истилоҳи «қисса», «достон» ва «ривоят» кор фармуда мешавад. (масалан, «Ривояти суғд\»-и С.Улуғзода). Дар дохили тамоми романҳои халқ\ ва асарҳои калонҳацми насри бадеии давраи гузашта қиссаҳо, ривоятҳо, нақлҳо, ҳикояҳо андар ҳикояҳои сершумор мавцуданд, ки аксари онҳо асосан мувофики қонунҳои имрӯзаи жанри повест эцод шудаанд. Масалан, «Абӯмуслимнома», «Чор дарвеш», «Анвори Суҳайл\», «Самаки айёр», «Тӯтинома», «Ҳазору як шаб» чунин хусусиятҳо доранд.

Дар адабиётшиносии тоцик истилоҳи повест ба воситаи адабиёт ва адабиётшиносии рус ва халқҳои дигар баъди солҳои бистуми асри XX маъмул ва машҳур гардид. Асари «Цаллодони Бухоро»-и С.Айн\ намунаи аввалини повест дар адабиёти тоцик мебошад. Услуби воқеанигории ин асар асосан мувофиқи қонунҳои бадеии қиссаҳои ривоят\ ва халқии замони пеш сурат гирифтааст. Минбаъд дар адабиёти тоцик повестҳои «Одина», «Марги судхӯр»-и С.Айн\, «Тирмор», «Зӯҳра» ва «Ман гунаҳкорам»-и Ц.Икром\, «Субҳи цавонии мо», «Ёрони боҳиммат» ва «Ривояти суғд\»-и С.Улуғзода, «Цавон\» ва «Тобистон»-и П.Толис офарида шуданд.

Солҳои охир жанри повест дар адабиёти тоцик хеле пеш рафт. Повестҳои «Одамони кӯҳна», «Дар он дунё», «Шоҳии япон», «Варта»-и Фазлиддин Муҳаммадиев, «Авроқи рангин», «Иншо дар мавзӯи озод»-и Чумъа Одинаев, «Духтаре, ки цустуцӯяш мекунам», «Мунира», «Балоғат», «Осмони соф»-и Юсуф Акобиров, «Зиндаг\ дар домани талҳои сурх», «Камони Рустам»-и Саттор Турсун, «Косаи давр»-и Абдуҳамид Самадов,

«Ҳам кӯҳи баланду ҳам шаҳри азим»-и Ӯрун Кӯҳзод, «Шабе дар Кабудцар»-и Кароматулло Мирзоев ва чандин повестҳои М.Нацмиддинов, А.Шукӯҳ\, Б.Фирӯз, Б.Ортиқзода, Сорбон ва дигарҳо ганцинаи насри бадеии тоцикро бой гардонидаанд.

Дар адабиёти тоцик барои бачагон низ повестҳои цолиби диққат офарида шудаанд. Ба воситаи асарҳои «Об аз куцо меояд?», «Асад ва Самад»-и Аминцон Шукӯҳ\, «Таътил», «Полвон», «Бачаҳои Лолазор», «Қиссаи мумиё», «Дурдонаҳои Зарафшон»-и Болта Ортиқзода, «Қаймоқи гирди коса», «Гирдоб»-и Абдумалик Баҳор\, «Рӯзномае, ки бояд навишта мешуд»-и Насим Рацабов ва дигарҳо повести тоцик такмил ёфта, ба жанри дӯстдоштаи бачагон табдил ёфт.

Достони эпик\

Асари калонҳацми бадеии манзумро, ки дар он воқеаҳои муҳимму барцаста, образи мукаммали қаҳрамонҳо, рафтору кирдор, аҳволи ботин\ ва рӯҳияи онҳо тасвир карда мешавад, достон меноманд. Достон ҳамчун жанри адаб\ барои ду чинси адаб\: эпика ва лирика муштарак мебошад. Яъне достонҳо эпик\ ва лирик\ мешаванд.

Дар достонҳои эпик\ мавцудияти сужети муфассал ва мукаммалу пайваста, нақлу тасвири пурвусъати воқеа ва таҳаввули характерҳои барцастаю мукаммал, инкишофи давомдори амалиёту фаъолиятҳои пурдоманаи қаҳрамонҳо хос мебошад. Бо ҳамин хусусият достони эпик\ аз достони лирик\ фарқ мекунад.

Достонҳои эпикиро ба ду хел: хурд ва калон цудо мекунанд. Одатан, достонҳои калонро ҳамсанги роман мешуморанду достонҳои хурдро дар радифи повест (қисса) мегузоранд. Зеро ин достонҳо дар фаро гирифтани масъалаҳои гуногуни эцоди баде\- воқеа, сужет, зиддият, образ ва ҳоказо бо жанрҳои эпикии роману повест монанд мебошанд. Аз ин рӯ баъзан достонҳои калонро романи манзум ҳам меноманд.

Шоир дар достонҳои калони эпик\ барои эцод намудани образу характерҳои барцастаи баде\ ба воқеаҳо, сужет, зиддият, амалиёти персонажҳо эътибори цидд\ медиҳад, онҳоро ҳартарафа васеъ ба қалам мегирад.Мисоли равшани ин «Шоҳнома»-и Фирдавс\ мебошад.

«Шоҳнома» аз достонҳои зиёд тартиб ёфтааст. «Рустам ва Сӯҳроб» яке аз достонҳои машҳури он мебошад. Сужети он аз воқеаҳои сершумор сохта шудааст. Дар онҳо воқеаҳои шикори Рустам, ч\ тавр ба духтари шоҳи Самангон – Таҳмина хонадор шудани ӯ, таваллуд шудани Сӯҳроб, цангҳои Рустам бо лашкариёни Тӯрон, цидду цаҳди Сӯҳроб дар роҳи ёфтани падар, дар ин кор халал расонидани Ҳумон ва Бормон ном сарлашкарони Афросиёб, ҳилаю найрангҳои минбаъдаи Афросиёб, азобу машаққатҳои Сӯҳроб дар цустуцӯи падар, ниҳоят цанги Сӯҳроб бо падари худ ва дар цанг кушта шудани ӯ басо таъсирбахш тасвир шудаанд. Ин силсилаи воқеаҳо бо ҳамдигар сахт алоқаманд буда, аз нуқтаи назари замон ва макон вусъат меёбанд.

Дар достон персонажҳои сершумор фаъолият нишон медиҳанд. Инҳо Рустам, Сӯҳроб, Таҳмина, Шоҳи Самангон, Афросиёб, Ҳумон, Бормон, Гев, Тӯс ва дигарҳоянд. Шоир аз ин персонажҳо Рустамро то дарацаи қаҳрамони асос\ бардошта, характери мукаммали ӯро офаридааст.

Дар тасвири Фирдавс\ Рустам қувваю иқтидор\ бемисле дорад. Вай паҳлавонест, ки касе ба ӯ баробар шуда наметавонад. Рустам обу хоки кишварашро аз цон ҳам азизтар медонад. Онро ҳамеша посбон аст, ҳама зӯри бозу ва ақлу заковаташро дар роҳи муҳофизати ватан, мубориазаи зидди душманони хориц\ ва истилогарон сарф мекунад. Дар назди ӯ ҳатто шоҳон қадре надоранд. Баръакс, шоҳон чун Афросиёб, Кайковус ба ӯ мӯҳтоцанд.

Фирдавс\ қаҳрамони асосии асари худ Рустамро бениҳоят дӯст медорад, зеро шоир аксарияти фикру ақидаи пешқадами худро ба воситаи образи ӯ ифода менамояд. Рустам симои афсонав\, қади баланд, дасту бозуи шерона дошта бошад ҳам, чун инсони ҳақиқ\ ба дӯстон меҳрубону ба душманон сахтгир аст.

Рустам барои муҳофизати ватан ҳамеша тайёр аст. Вай ҳаёти худро дар ин кор дареғ намедорад. Ҳангоме ки ӯ аз Ковуси носипос сахт ранцида, аз Эронзамин рафтан\ мешавад, пеши роҳашро Гударзи ватандӯст мегирад ва хоҳиш мекунад, ки дар ватан бимонад. Ӯ мегӯяд, ки ту аз Ковус қаҳр кард\. Медон\, ки ӯро мағз нест. Мумкин паҳлавонон гумон намоянд, ки ту аз он далери тӯрон\ тарсид\ ва баҳона цуст\. Агар аз Ковус ранцида бош\, Эрону эрониёнро ч\ гуноҳ? Магар мехоҳ\, ки лашкари Эрон шикаст хӯраду кишвари мо ба хок яксон шавад.

Рустам аз ин суханони Гударз ба фикр ғӯта мехӯрад. Сипас, ба ӯ цавобан мегӯяд, ки шоҳи носипос маро суханони сахт гуфт. Аммо барои ватан тайёрам, ки цону танамро фидо созам. Дар ин роҳ аз ҳец гуна душман наметарсам.

Баъди гуфтани ин суханҳо Рустам ба назди сипоҳиён меояд ва барои аз душман пок кардани замини кишвараш ба мудофиаи ватан меравад. Дар ин лаҳзаҳо Рустам чун марди мулоҳизакору боандеша ва маслиҳатгар ба назар мерасад.

Рустам паҳлвонест, ки дар зӯр\ касе ба ӯ баробар шуда наметавонад. Ӯ ҳимоятгари ватан, несткунандаи ҳамаи қувваҳои бадист. Ӯ деву аждаҳоро, ки лашкари Аҳриман мебошанду ба сари халқи кишвараш бадбахт\ меоваранд, низ зада нест менамояд.

Рустам цанговари пуртацрибаю цангдида ва ботадбир аст. Пеш аз оғози цанг, ҳангоме ки Сӯҳроби мағрур аз цавон\ ба Рустам, ту китфу бозуи паҳлавонона дошта бош\ ҳам, акнун пир шуда\, ба цанги цавонон тоб намеовар\ мегӯяд, Рустам цавобан мегӯяд: ба пирии ман манигар, маро дар цанг хоҳ\ дид.

Рустам раҳмдил, адолатпешаву меҳрубон аст. Вай пеш аз цанг ба Сӯҳроб мегӯяд: кӯҳҳо ва дарёҳо гувоҳанд, ки ман ба касе бад\ накардаам. Дар цангҳо паҳлавонони номии душман аз чанги ман халос намешуданд, лекин дилам ба ту месӯзад, намехоҳам ки риштаи умратро бибуррам. Чунки диловар бош\ ҳам, ҳанӯз цавон\, цангнодида\ ва аз умр баҳра набурда\.

Рустам марди некхоҳ аст. Вай борҳо рафтори ношоями Ковусро бахшидааст. Ин шоҳи худпараст, сабукфикр, цафокору бадкинаро борҳо аз марг халос кардааст. Дар поянда будани тахти шоҳии ў хизматҳои беминнат кардааст. Аз ин рў, Рустам барои зинда мондани писараш аз Ковус нўшдору хоҳиш мекунад. Аммо, Ковуси бадтинат онро намедиҳад. Сарфи назар аз ин рафтори Ковус Рустам гуноҳи ўро мебахшад. Вай ҳатто ба Ҳумон, ки сабаби марги писараш мешавад, бадиро раво намебинад.

Рустам ошиқи зиндаг\, соҳиби дили саршор аз муҳаббат аст. Ў хушиҳои ҳаётро қадр мекунад. Зани худ Таҳминаро бисёр ҳурмат мекунад, мепарастад. Як умр нисбати вай вафодор аст. Рустам ҳамчунин падари меҳрубон аст: ҳангоме ки ў дар цанг фарзандаш Сўҳробро надониста, бо дасти худ ҳалок менамояд, зор-зор мегиряд, ба цанг ва цангцўён нафрат мехонад. Мегўяд, ки ман солҳо цанг мекардам, акнун «мукофот»ашро ёфтам, оқибат фарзанди аз цон азизтарамро бо дасти худ куштам. Сабабгори ин бадбахтии гўшношунид цанг ва шоҳони цангпарваранд. Шумо низ дигар бо тўрониён ба цанг надароед. Ман аз кардаи худ сад пушаймонам.

Ҳамин тавр, Фирдавс\ дар ин достон паҳлўҳои мухталифи характери Рустамро намоиш медиҳад, ки дар натица ин образ аз дилу ақли хонандагон мустаҳкам цой гирифтааст.

Сўҳроб низ мисли падараш Рустам қаҳрамони бемисл аст. Фирдавс\ характери ин персонажи марказии худро ҳам басо боварибахшу таъсирбахш ба тасвир гирифтаст. Сўҳроб паҳлавони шерафкан бошад ҳам, дар зиндаг\ камтацриба аст. Аз фитнаю фасодҳои дунё бехабар аст, ки фирефтаи ҳилаю найрангҳои Афросиёбу Ҳумон мегардад. Бо падари худ ба цанг медарояд.

Сўҳроб цавони далеру нотарс мебошад. Ў ба далерии худ мағрур аст, ки душманро писанд намекунад. Ҳангоми ба майдони цанг даромадани Рустам лабханд зада мегўяд: дар цанг ман бо як мушт кори туро тамом менамоям. Ё худ, вақте ки бо гурзи гарон ба китфи Рустам мезанад, хандакунон мегўяд: «Эй, савор, тоби гурзи далерон надор\, чаро дар пир\ оҳанги цавон\ карда\ ва бо паҳлавонон ба набард бархоста\?».

Сӯҳроб дар айни ҳол соҳибдили далеру шуцоатманд, хайрхоҳу покният аст. Вай бо он ҳама цасурию паҳлавониаш ҳец гоҳ тарафдори цанг намебошад. Ӯ ба Эрон на ба мақсади цангу хунрез\, балки барои ёфтани падар омадааст. Ӯ мехост, ки падарашро ёфта ба орзуҳои ширини худ расад. Вай ҳангоми набард ба рақиби худ Рустам бо нармию меҳрубон\ мегӯяд, ки биё асбобҳои цангиро аз даст монем, цангро бас кунем, бо ҳам нишаста базм ороем ва аҳду паймон бандем, ки дигар цанг нахоҳем кард. Ё худ ба Рустам мегӯяд: ту пир шуда\, ман намехоҳам, ки дар цанг кушта шав\, бигузор, ту дар поёни умрат дар бистари худ бимир\.

Сӯҳроб дар дами марг мефаҳмад, ки сабаби ҳалокаташ рақиби ӯ намебошад. Ӯ гунаҳкор набудани Рустамро гуфта, аз замона домангир мешавад. Хоҳиш мекунад, ки падараш воситае шаваду пеши цангу хунрезиҳоро гирад. Вай дар ҳолати марг ба Рустам мегӯяд: орзу доштам, ки туро ёбам, то падару писар ҳамроҳ шуда, Эрону Тӯронро ба даст орем ва ҳар ду кишварро бо ҳам якто намоем, цангу хунрезиро бас кунем, то ки халқи ду кишвар дӯстона ва бародарона умр ба сар баранд. Афсӯс, ки орзуҳоямро ба гӯр мебарам. Замона маро ба чунин ҳолат овард!

Ҳамин тавр, Фирдавс\ характери комили Сӯҳробро низ дар кӯраи воқеаи серҳудуду тӯлон\, сужети серпаҳлӯ ва зиддияти мураккаби достон равшан тасвир кардааст. Ӯ ба воситаи фоциаи ин характерҳо цангро маҳкум менамояд ва ба цангцӯён лаънат мехонад, риёкорию фитнакориро мазаммат менамояд.

«Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавс\ яке аз бузургтарин хамосаҳои каҳрамон\ буда, аз шоҳкориҳои безаволи назми цаҳон\ ҳисоб меёбад. Вай аз сарчашмаҳои муҳими таърих\ дониста шудааст. Арзиши баланди таърихии онро донишмандони зиёд таъкид кардаанд ва ҳамчун таърихномаи мӯътамад ба қалам гирифтаанд. Чунончи, донишманди эрон\ Манучеҳри Муртазав\ Фирдавсиро «мунодии иззату шарафи миллати Эрон ва «Шоҳнома»-ро мӯътамадтарин ва муваффақтарин санади ҳуввияти таърихиву миллии Эрон» донистааст. Олими покистон\ Исмати Насрин бошад, дар ин хусус чунин

навиштааст: «Шоҳнома» фақат як асари адаб\ ва Фирдавс\ як шоири бузург нест, балки ин номаи номвар шиносномаи қавми эрон\ аст ва посдории ин шиносномаи милл\ аз вазоифи асосии эрониён аст».

Дар ҳақиқат, аз ин шоҳасар доир ба масъалаҳои гуногуни таърих\, аз цумла, таъриху цуғрофияи Эрону Тўрон, ки воқеаҳои асар асосан дар ин сарзаминҳо мегузарад, материалҳои фаровоне ба даст овардан мумкин аст. Зеро Фирдавс\ дар таълифи ин шоҳасар манбаъҳои зиёди таърихиро истифода кардааст.

Дар тасвири Фирдавс\ Тўрон асосан шаҳру ноҳияҳои Мовароуннаҳру Хуросонро дар бар мегирад. Ўзбекистони имрўзаи мо ҳам ба ҳамин сарзамин мансуб аст. Қаҳрамони асар Тўр ҳамчун сипаҳсолори туркинажод қаламдод шудаст. Афросиёби турон\ гоҳ худро туркинажод медонаду баъзан эрон\ будани асли худро таъкид менамояд. Шоир ҳарчанд Эронро хеле дўст дорад ҳам, вале нисбати Тўрону тўрониён ҳисси бадбин\ надорад ва ҳамеша шоҳону лашкариёни тацовузкору харобиоварро, ки хоҳ Эрон\ ва хоҳ тўрон\ буданд, сахт мазаммат кардааст, ба онҳо зид баромадааст. Ў баъзан ҳатто қаҳрамони маҳбуби худ Рустамро дар мавриде, ки бе сабаб ба Тўрон лашкар кашида, боиси харобии он гардида буд, сарзаниш мекунад. Машҳуртарин байти ватандўстонаи «Шоҳнома»:

Ҳама сар ба сар тан ба куштан диҳем.

Аз он беҳ, ки кишвар ба душман диҳем.

Аз забони мардуми тўрон\ баён шудааст. Ҳамаи ин мисолҳо гувоҳ\ медиҳанд, ки ватандўстии Фирдавс\ бе ҳец вацҳ бар зарари мардумони дигар набудааст. Сояҳои меҳанпарастии ў ҳамеша аз маншаъҳои умумиинсон\ об мехўрданд.

Достон таърихи қадима дорад ва он дар эцодиёти даҳанакии халқ ба вуцуд омада, ба адабиёти хатт\ гузаштааст. Достон эцод кардан ҳоло дар ҳамаи адабиёти цаҳон маъмул аст. Дар адабиёти классикии форсу тоцик достонҳои бисёре навишта шудаанд, ки мавзўъ ва шакли онҳо ниҳоят гуногун мебошад. Чунончи, достонҳои ишқи-романтикии «Вис ва Ромин»-и

Фахриддини Гургон\, «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Цом\, достонхои ахлоқии «Калила ва Димна»-и Рўдак\, «Саодатнома» ва «Рўшноинома»-и Носири Хисрав, достонхои ахлоқии фалсафии сўфиёнаи «Ҳадиқат-ул-ҳақоиқ»-и Сано\, достонҳои қаҳрамон\-хамосавии «Шоҳнома»-и Фирдавс\ ва ғайра.

Дар адабиёти точик достонҳои калони эпик\ таърихи дуру дароз ва бойро соҳиб мебошанд. «Вис ва Ромин»-и Фахриддини Гургон\, «Лайлию Мацнун», «Хусраву Ширин»-и Низомии Ганцав\ аз намунаҳои беҳтарини ин хели достон аст. Дар ин достонҳо шоирон ба масъалаҳои муҳимми ахлоқию ицтимо\ муроциат намуда, воқеаю ҳодисаҳои моҳиятан ва аз нуктаи назари замону макон азимро тасвир кардаанд, образу характерҳои мўҳташамро эцод кардаанд.

Достони калони эпикии «Хусраву Ширин» дорои сужети хеле мураккаб, пур аз печу тоб буда, мувофиқи ғояи шоир, ки нишон додани сурату сирати подшоҳони одилу халқпарвар, ҳукмронҳои булҳавасу бепарво, исёнгарони дохил\ дар шароити бетартибии давлат, ошиқони садоқатманду вафодор, фарзандони ноқобили падар ва ҳоказо аст, тартиб дода шудааст. Шоир барои ифодаи ҳамин мақсад Ҳурмуз, Маҳинбону, Ширин, Хусрав, Баҳроми Чўбина, Фарҳод, Ширўя барин образҳо, характерҳои комилро эцод намудааст. Онҳоро дар кўраи воқеаи серҳудуду тўлон\, сужети серпаҳлў ва зиддияти мураккабу серсоҳа обутоб додааст. Дар натица ин характерҳо бо тамоми унсурҳояшон пеши назари хонанда барцаставу таъсирбахш цилвагар гардидаанд.

Имкониятҳои фарохи достонҳои калони эпикиро дар тасвири ҳодисаҳои мўхташам ва дахл кардан ба масъалаҳои муҳими ицтимо\ дар мисоли «Ҳасани аробакаш»-и М.Турсунзода, «Дашти Лаванд», «Ишқи духтари кўҳсор», «Исёни хирад»-и М.Миршакар, «Кўчабоғи ошиқон»-и А.Шукўҳ\, «Эъцози санъат»-и Боқи Раҳимзода, «Сурўши Сталинград», «Падар», «Китобҳои захмин»-и Мўъмин Қаноат, ки дар назми асри XX тоцик мавқеи калон доранд, низ дидан мумкин аст.

«Гаҳвораи Сино»-и Мўъмин Қаноат яке аз муваффақиятҳои достони эпикии тоцик мебошад. Дар ин достон шоир диққати асосии худро ба марҳилаҳои асосии ҳаёти мутафаккири бузурги тоцик равона кардааст ва саргузашти Сино барои барцаста зоҳир шудани характераш хизмат кардааст. Ҳар як боби ин достон як воқеаи муҳимро аз рўзгори Абўал\ Сино дар партави ҳаёти ицтимоиву замон дар бар кардааст. Даврае, ки Сино умр ба сар бурдааст, ғуруби давраи Сомониён, Бухороро ишғол ва зери по кардани истилогарон, давраи шиддат гирифтани цаҳолат ва ваҳшонияту истибдод, давраи хору залил шудани илму маданият, гирифтор\ ва саргардониҳои намояндагони бузурги он буд. Ин воқеаҳо дар достони «Гавҳораи Сино» ба манзараҳои зиндае табдил ёфтаанд, ки муносибати қаҳрамон бо онҳо сужетро ба ҳаракат оварда, ба равшан шудани моҳияти таърих хизмат намудааст.

Аз боби аввал сар карда Сино на фақат чун ҳаким ва табиби ҳозиқ, балки чун мутафаккири бузург ва инсони комил намудор мешавад. Образи ў чун шахси мубориз ва фидокор, шахси дорои назари амиқ ва дили покиза равшан пеши назар падидор мегардад. Ў соҳиби характери барцастаю пурқудрат аст.Аз ин рў пайваста дар ҳалли мушкилиҳо такопў дорад. Иродаи қавию имони комилаш имкон медиҳад, ки ба ҳар гуна сарсонию саргардон\ тоб оварад, бо талошҳои шадид ва пурхатар нияти худро амал\ гардонад. Ў дар ҳар вазъият фаъол аст. Чунончи, ҳангоми аз фармони Султон Маҳмуди цаллодтабиат сар печида, рў ба гурез буданаш низ бо кори басо пурхатар-пинҳон\ чок кардани мурдаҳои нав машғул буд.

Дар достон андешаҳои Сино мавқеи калонро ишғол мекунанд. Худи таъбири мушкилот ҳам дар достон ба маънои муаммо омадааст ва андеша дар сари ин муаммоҳо аз аввал то охири достон давом карда, мундарицаи фалсафии онро фароҳам овардааст. Сужети достон зиддияти тезу тундеро дар бар кардааст. Ин зиддиятро фақат бархўрди образҳои мусбату манф\ ташкил намедиҳад, балки дар асоси он ҳодисаҳои муҳими ицтимо\ ва афкори фалсаф\ қарор гирифтааст. Зиддияти байни нуру зулмот, хираду цаҳолат, адолату разолат ба драматизми достон шиддат бахшидааст.Тахаюли баде\ ҳам ба

воқеияти замони Сино ва воқеаҳои ҳаёти ў такя карда, муваффақияти достонро таъмин кардааст.

Дар достони «Гаҳвораи Сино» бисёр хусусиятҳои назми Мўъмин Қаноат- дарки эпикии воқеият, тафаккури бадеии саршори ақидаҳои фалсаф\, пурғунцоишии гуфтор, забони образноки классикона, истифодаи таъбирҳои амиқмаъно хеле равшану барцаста намудор мегардад.Шоир ба воситаи образи Сино андешаҳои амиқ ва доманадори худро дар бораи зиндаг\, моҳияти он, муносибатҳои инсон\ ифода намудааст, ки дар натица Сино ба ҳамзамони мо, ба ҳамфикри мо табдил гардидааст. Ҳамаи ин дар уфуқҳои достони эпик\ тасвири шоиронаи худро ёфтааст.

Имрўзҳо достони эпик\ дар назми муосири тоцик мавқеи худро торафт бештар мустаҳкам намуда, хусусиятҳои тозаро дарбар менамояд Ин пеш аз ҳама дар пурзўр гаштани алоқаи он бо воқеият, тасвир ва ҳалли муҳимтарин масъалаҳои замона, дахолати амиқ ба олами маъниёти инсон, боло рафтани муҳокимаҳои фалсаф\, ҳусни гуфтор ба назар мерасад. Ин комёбиҳо бори дигар дуруст будани гуфтаҳои зерини В.Кубилюсро тасдиқ мекунанд: «То он даме, ки дунёи объектив\ барои инсон зебоии худро гум намекунад, то он даме, ки инсон барои тағйир додани ҳаёт кўшиш мекунад, барои мавцудияти достони эпик\ замина боқ\ мемонад».

Жанрҳои мўҳташами цинси эпик\. Ба ин гурўҳи жанрҳои эпик\ романва достони калони эпик\ дохил мешаванд. Азбаски дар боло оиди достони калони эпик\ таваққуф намудем, ҳоло оиди роман сухан менамоем.

Роман. Роман калимаи франсав\ буда, дар луғат маънои асарҳои ба забони роман\ - франсав\, итолиёв\ ва испан\ навишташударо дорад. Минбаъд роман ҳамчун асари калони бадеии эпикии хеле писандида ва паҳнгардида эътибор пайдо мекунад.

Роман аз нуқтаи назари имкониятҳо фарохтарин жанри эпик\ мебошад. Ба ин маън\, адиби рус И.А.Гончаров чунин гуфтааст: «ба роман ҳама чиз меравад – ин дром ва ё мазҳака нест – ин мисли уқёнусест: соҳил надорад ё он наменамояд; танг\ намекунад, он цо ҳама чиз меғунцад».

Дар роман роҳҳои гуногуни ҳаёти шахс ва муносибатҳои мураккаби ӯ бо цамъият ва одамон тасвир меёбад. Аз ин рӯ нависанда чандин воқеаи бо ҳамдигар сахт алоқамандро тасвир менамояд. Замону макони воқеаҳои роман васеъ мебошад. Чунончи, дар романи «Суломон»-и С.Айн\ воқеаҳои садсола инъикос шудааст ва ин воқеаҳо дар цойҳои гуногун рӯй медиҳанд. Баъзан чунин ҳам мешавад, ки гӯё воқеа дар як рӯз шуда мегузарад («Дуроҳаи бӯрон\»-и Ч.Айтматов). Аммо дар ин қабил асарҳо аксар воқеаҳои замони гузаштаи зиёд дар хотири персонажҳо зинда мешаванд.

Сюжети романҳо серпаҳлӯ ва мураккаб мешаванд. Нависандаи роман дар таркиби сужет хатҳои хурду калонро дохил намуда, унсурҳои сужети асари баде\ - экспозитсия, гиреҳбанд, инкишофи воқеа, авци воқеа ва гиреҳкушоро батафсил нишон медиҳад, ба воситаи онҳо воқеаҳои сершуморро ба хонанда нақл менамояд. Зиддияти роман ҳам мураккаб ва дуру дароз мебошад. Нависандаи романнавис заминаҳои пайдоиш, инкишофи минбаъдаи зиддиятро тӯлон\ тасвир мекунад.

Дар роман риштаи тақдири персонажҳои зиёд нишон дода мешавад. Зеро дар он амалиёти одамони бисёр инъикос меёбад. дар тасвири одамон характерҳои тип\ нишон дода мешавад. Нависанда образҳои пурра, характерҳои барцаста эцод менамояд. Вай паҳлӯҳои мухталифи характери персонажҳояшро нишон медихад, онҳоро ҳартарафа таҳлил менамояд. Ин персонажҳоро ҳам дар ҳаёти цамъият\ ва ҳам дар ҳаёти шахсию оилавиашон тасвир мекунад. Портрети ин персонажҳоро мукаммал эцод мекунад, унсурҳои цолибу муҳими характерро такроран таъкид менамояд. Нависандаи романнавис кӯшиш мекунад, ки қиёфаи зоҳирию олами ботинии қаҳрамони худро пурра намоиш диҳад. Аз ин рӯ вай ба тарзи либоспӯш\, одатҳо, ҳаракатҳои цудогона ва дигар унсурҳои портрети вай эътибор медиҳад. Зеро инҳо боиси конкретонидани образ ва мукаммал шудани характер мебошанд.

В.Г.Белинский романро бо дигар жанрҳои адабиёти баде\ муқоиса карда чунин навишта буд: «Шакл ва имконияти роман барои шоирона нишон додани одаме, ки муносибати ӯ ба ҳаёти цамъият тасвир мешавад,

мувофиқтар аст. Сирри муваффақияти фавқулоддаи он, ҳукмронии комили он, ба фикри ман, дар ҳамин аст».

Дар роман масъалаҳои бузурги ҳаёт бо сохт ва сужети мураккаб муҳокима шуда, фикру ғояи нависанда бо андешаҳои тўлон\, муколамаҳо, дафтарҳои хотира, ҳикоя, руцўи лирик\ ва ғайра баён мегарданд.

Ҳамин тавр, хусусиятҳои романро ин тавр цамъбаст намудан мумкин аст: а) дар роман тасвири вусъатноки ҳаёт дида мешавад; б) воситаҳои тасвири баде\ фаровон истифода мешаванд; в) серплан\ ва сермавзў\ ба назар мерасанд; г) воқеаҳо ва одамон дар цараёни пешравию тараққ\ инъикос меёбанд; д) тасвири ҳодисаю воқеаҳо ба ҳаёт хеле наздик аст.

Аз циҳати дарбаргирии мавзўъ ва масъалаҳо доираи роман васеъ мебошад. Аз ин рў романҳои таърих\, ицтимо\, фалсаф\, психолог\, ҳангомав\ ва ҳоказҳо ба миён омадаанд. Чунончи, романи Цалол Икром\ «Ман гунаҳкорам», ки асари психолог\ аст, дар насри тоцик ҳодисаи нав дониста шудааст. Воқеаҳои ин роман чандон калон набошанд ҳам, аммо бо материали ҳаёт\ ва масъалаҳои актуалиаш цолиби диққат буд. Дар бораи роман нависандаи номдори қазоқ Мухтор Авезов чунин навишта буд: «Ба ман аз ин китоб чанд лаҳзаи барцаста маъқул шуд: характеристикаи ботинии қаҳрамонон бо кушодани психологияи онҳо, ки муаллиф баъзе шахсҳоро бо як ранг-бо ранги сиёҳ ё сафед тасвир намекунад, балки табиати инсон бо ҳама тобишҳои характери ў падид оварда шудааст».

Саргузашти қаҳрамонони асар ғайричашмдошт аст. Инспектори маорифи вилоят Зайнаби хурдакаки нозук, беирода ва роҳгум, ки ба доми фиреби Мухтори бадкор афтода буд, ба ногоҳ дар зиндаг\ қадами қатъие пеш мегузорад ва аз гузаштаи худ даст мекашад. Анвар, ки яке аз пешқадамтарин одамони қишлоқ аст, ногаҳон ҳабс мешавад ва худро гунаҳкор медонад. Номи роман аз ҳамин воқеа гирифта шудааст.

Нависанда дар асар таҳлили ҳартарафаи психологиро воситаи асосии ҳалли масъалаҳои ахлоқи ицтимо\ қарор додааст. Сужети ин роман ба мубориза и тезу тунди драмавие, ки дар дили қаҳрамон цараён дорад, асос

ёфтааст. Зиддияте, ки ба образи Анвар алоқаманд аст. зиддияти ботин\ мебошад. Дар дили ӯ миёни ҳиссиёти гуногуни зидди ягдигар, байни ҳиссу ақл, байни ишқи ногаҳон\ ва вазифаи инсон\ мубориза меравад. Қаҳрамони нависанда инсони андешапарвар буда, қобилияти худтаҳлил\ дорад. Андешаҳои чуқури ҳаёт\, характеристикаи психолог\ ба сужети шиддатноки «Ман гунаҳкорам» созгор омадаанд. Монологҳои ботин\ воситаи асосии кушодани олами ботинии қаҳрамонҳо гардидааст.

Солҳои охир дар насри тоцик романҳои зиёди таърих\ офарида шуданд. «Фирдавс\»-и Сотим Улуғзода яке аз ҳамин гуна романҳои беҳтарини милл\ мебошад. Ин роман мавзӯю масъалаҳои бисёреро дар бар гирифта, дорои мазмуни васею мукаммали таърихан дақиқ ва аз циҳати бадеИ ибратангез аст. Сояи асар аз ватанпараст\ иборат мебошад. Нависанда аз тасвири воқеаҳои сершумор натица мегирад, ки осоиштагии мардум ба ягонагии кишвар ва устувории адолати аҳли цомеа вобаста мебошад. Аз ин рӯ нороҳатии зиндаг\ аз парокандагии Ватан ва зулму таадд\ ба миён меояд. Агар асоси осоиштагии мардум тинцию осоиштагии кишвар бошад, пас ҳастии адолат, устувории ҳақиқат, қадру манзалати илму ҳунар, эҳтироми инсон ҳам аз рукнҳои асосии он ҳисоб меёбад. Сотим Улуғзода ҳам дар ин роман нишон медиҳад, ки Фирдавсии ҳаким бо супориши амири сомон\ ба навиштани «Шоҳнома» камари ҳиммат мебандаду султон Маҳмуди Сазнав\ на танҳо ҳаққи меҳнати ӯро киро\ қадр намекунад, балки мефармояд, ки шоири донишмандро зинда-ба зинда таги пои фил партоянд.Ин рафтори Султон Маҳмуд ба циҳатҳои ҳаёти сиёсию иқтисод\ ва ахлоқию мадании замон сахт вобастаг\ дорад. Тахдири шоири бузург, боцу хироци кулфатбор, зардуштикушиҳо, фисқу фасод, найрангу фиреб ва монанди инҳо ҳама бо якдигар алоқаманд буда, аз сиришти нопоки ин султони бадгуҳар ба миён омадаанд.

Дар роман силсилаи калони образҳои баде\ эцод шудаанд. Инҳо султон Маҳмуди Сазнав\, Фаррух\, Унсур\, Асцад\, Абӯ Дулаф, Абӯмузаффари Балх\, Мутавваъ\, Ибни Абдулмалик, вазир Майванд\, Аббоси бофанда,

Бобак, Абдуллоҳ, бозаргон Ҳоц\ Абдураҳим ва ҳоказо мебошанд. Аммо сарҳалқаи ин образҳо симои Абулқосими Фирдавс\ аст. Ин образ дар роман аз ҳар циҳат чун шахси зиндаи воқе\ ба назар мерасад, вале пеш аз ҳама ӯ шоири тавоно аст. Ин шоири хирадманд, шоири ҳақиқату халқ\ мебошад.Адиб шарҳи ҳоли қаҳрамонашро пурраю муфассал баён накардааст. Дар асар саргузашти Фирдавс\ аз марҳалае оғоз меёбад, ки вай аллакай марди баркамол мебошад. Занаш Фотимабону, писару духтараш Ҳушангу Манижа дар паҳлӯи ӯст. Ин шоири пуриқтидор дар хуцраи пешгаҳи боғи худ солҳост, ки бо таълифи «Шоҳнома» банд аст. Минбаъд дар роман меҳнати Фирдавс\ болои таҳриру такмили ин шоҳасар борҳо ба тасвир омадааст. Дар роман хислатҳои олиҳимматию сарбаланд\, хирадмандию поктинатии Фирдавс\ басо таби\ ба қалам гирифта шудаанд. Нависанда характери ин шоири адолатпарвару ватанхоҳро дар лаҳзаҳои мухталиф ба тасвир мегирад. Ӯ ҳангоми офаридани образҳои сершумори дигари роман низ ба ягонагию яклухтии цанбаъҳои гуногуни характер, портрет, гуфтор ва монанди инҳо эътибори цидд\ додааст.Яъне миёни рафтору кирдор, сиришту қиёфаи персонажҳо ҳамбастагии маҳкаме мавцуд мебошад

Роман дар адабиёти тоцик шакли ба худ хосро соҳиб буд. «Қобуснома», «Синдбоднома», «Абӯмуслимнома», «Доробнома», «Самаки айёр» ва дигарҳо чун сарчашмаи анъанаҳои миллии насри баде\ боиси навовариҳои романи имрӯзаи тоцик шудаанд. Аммо романи имрӯзаи тоцик якбора ба вуцуд наомадааст. Дар рушду камоли романи миллии тоцик саҳми С.Айн\, Ц.Икром\, Р.Цалил, Ф.Ниёз\ низ назарраст аст. Романҳои А.Қодир\ «Рӯзҳои гузашта», «Каждум аз меҳроб» дар роҳи ташаккул ва тараққии романи тоцик хизмати намоён кардаанд.

Агар қаҳрамонҳо ва воқеаҳои асари баде\ аз як роман ба дигараш гузарад, асари дугона (дилогия), ба сеюмаш гузарад-асари сегона (трилогия) меноманд. Масалан, романҳои «Ситорае дар тирашаб», «На ситораҳо мерезанд»-и Расул Ҳодизода ҳамчун дилогия машҳур бошанд, романҳои «Духтари оташ», «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», «Тахти вожгун»-и Цалол

Икром\ ҳамчун трилогия шинохта шудаанд. Инак, чанд сухан оиди роман-дилогияи нависандаи таърихнигор Расул Ҳодизода.

Романи «Ситорае дар тирашаб»-и Расул Ҳодизода як давраи бузурги таърихи пурфоциаи халқҳои Осиёи Марказӣ, алалхусус тоцикону ўзбеконро фаро гирифтааст. Дар асар марҳалаи муҳимми таърихи сарзамини мазкур ва мақоми таърихии Россия тасвир шуда, на тақдири як шахс, балки тақдиру сарнавишти табақаҳои гуногуни халқҳои Осиёи Марказӣ ва Россия ба доираи тасвир кашида шудааст. Р.Ҳодизода дар маркази рўйдодҳои ин марҳалаи таърих роҳи шахсию ицтимоии фарди бузурги халқ Аҳмади Донишро мегузорад ва эҳсосу андешаҳои ўро баҳри дарки аломатҳои асосии давр борикбинона ба қалам мегирад.

Дар роман ташаккули шахсияти А.Дониш дар задухўрди ҳаёти шахсию чамъиятии ў ба доираи биниш ва нигориш кашида шудааст. Аҳмади чавон бо як олам орзуву омол ба хизмати Арк медарояд, пас аз марги Рухсораи ноком ва беадолатиҳои амир дар Шаҳрисабз бо нафрату навмедиҳо ба Бухоро бармегардад. Аз хизмати дарбор тамоман даст кашидан\ мешавад. Зеро дар беҳтар шудани вазъи номусоиди мамлакату халқ цонбозиҳои худ ва ҳаммаслаконашро барабас медонад. Тасодуфе рух медиҳаду соли 1857 ба Россия сафар мекунад. Тавассути ҳамин мусофират бо муҳити берун аз Бухоро ошно мегардад ва нишебу фарози замину замонро дар тарозуи ақл месанцад. Ў роҳи нацоти халқу кишварро аз пасмондагиву ваҳшонияти тарзи давлатдории манғитҳо дар мустаҳкам намудани муносибатҳои иқтисодиву сиёсӣ бо Россия мебинад. Дар бораи ин мамлакати бузург, тарзи давлатдории русӣ, дар Бухоро цор\ намудани усули нави мамлакатдорӣ ва ҳоказо андеша меронад, дар шуур ва тафаккури ў цараёни амиқи ботинӣ туғён мезанад...

Расул Ҳодизода дар роман зимни офаридани образи Аҳмади Дониш қариб тамоми роҳи зиндагии ин марди фозилро ба доираи тасвир гирифтааст. Аз ин вацҳ Дониш дар роман ҳам дар ҳаёти цамъиятӣ ва ҳам дар ҳаёти оилавӣ чун фарди ицтимоӣ, фарзанди ғамхор ва шахси масъулу

сиёсатмадор, дўсти вафодор ва дардошнои бечораю бенавоён, шахси пурэҳсосу ишқпарвар тасвир ёфтааст.

Дар адабиёти тоҷик асарҳои дар бораи фарзандони асили халқ Рўдакӣ, Абўал\ ибни Сино, Темурмалик, Аҳмади Дониш навиштаи устод Сотим Улуғзода мавқеи хосеро доранд. Дар онҳо фоҷиаи пурдаҳшати инсон, замон ва ҷамъият муфассалан тасвир ёфтааст. Р.Ҳодизода низ ҳамчун олими баркамоли соҳаи таърихи адабиёти халқамон дар офариниши образи дурахшони як марди таърихӣ ва намояндаи бузурги адабиёти мумтози мо, ки дар гардиши қатъии таърихи халқ нақши бузург бозидааст, заҳмати бисёр кашидааст ва ба назар чунин мерасад, ки «ҷараёни замонро аз тамоми рагу пайи Дониш гузаронида, онро бо хунобаи дилу ҷигари вай рангин карда бошад»,

Аммо Расул Ҳодизода барои манзур гардонидани симои А.Дониш ба аҳамияти хос молик будани рўйдодҳои муҳими замони ўро, ки дар нимаи дуввуми асри Х1Х ба вуқўъ пайваста буданд, ба эътибор гирифта, ба нақли воқеаҳои сершумори дурудароз ва муколамаҳои зиёд пардохтааст. Дар натиҷа гўё образи А.Дониш дар баҳри воқеаҳо ғарқ шуда, бо тамоми барҷастагиаш намудор намегардад. Яъне усули воқеанигорӣ барои зоҳир намудани қувваи ботинии инсон имкони нависандаи таърихнигорро маҳдуд карда мондааст. Ҳамин ҷиҳати масъаларо академик Р.Амонов дуруст пай бурда, романро ба қатори асарҳои бо «сергапии тамом» иншошуда дохил карда буд.

Бо вуҷуди баъзе норасоиҳо романи «Ситоре дар тирашаб»-и Р. Ҳодизода қадами ҷиддиест дар масъалаи кушода додани аслу моҳияти воқеаҳои ҷамъиятӣ тавассути образи фардҳои бузурги таърих. Чӣ тавре ки нависанда таъкид кардааст, ў дар роман «тамоми интеллект (дониши бузург ва ҷаҳонбинии Аҳмади Дониш) ва дунёи маънавии ўро (ҳамчун ситора) ба дунёи ҷаҳлу беадолатӣ ва ваҳшонияту худсариҳои замони ў (дар тимсоли тирашаб) муқобил гузоштааст».

Хулоса, дар романи «Ситорае дар тирашаб»-и Расул Ҳодизода образҳои ватанхоҳони бомаърифати тоцик Дониш, Савдо, Сарир ва дигарон бо маҳорати калон офарида шудааст. Маҳз ин фарзандони асили миллат дардҳои Бухороро паси сар мекунанд, аз фоциаҳои халқу кишвар хун-хун мегирянд, дар беҳдошти вазъи мулку раият чонфидо\ мекунанд, шамъи маърифатро аз тундбоди замон нигаҳ медоранд, ки ҳамаи ин корномаҳо дар дарки фалсафию эстетикии сарнавишти таърихии халқ аҳамияти цудогонаро моликанд.

Романи таърихии Р.Ҳодизода «На ситораҳо мерезанд» қисми дуюми дилогияи муаллиф аст, ки ба солҳои камолоти эцод\ ва фаъолияти чамъиятии нависанда, маорифпарвар ва олими намоёни ислоҳотпарвари асри Х1Х тоцик Аҳмади Дониш бахшида шудааст. Воқеаи асосии роман аз беадолатии замон ва беэътибории амир Музаффару атрофиёнаш нисбати илму дониш ва аз ин вазъият ба танг омада гӯшанишиниро ихтиёр кардани Аҳмади Дониш оғоз меёбад.

Амиру атрофиёни ў солҳои охир Донишро бо адовати пинҳониву илтифоти риёкорона ба шиканца андохта буданд. Ў аз ин душманҳои дӯстнамо дар азоб монда бошад ҳам, бо як ғуруру тамкин бадхоҳонашро нодида мегирифту пеши дӯстон лаб ба шикоят намекушод. Дар дарбор бо раммолию ғайбгӯ\ машғул шуданро барояш ҳақорат мешумурд. Ниҳоят, ҳамаи ин носипосиҳои аҳли дарбор ўро мачбур месозанд, ки хилватнишиниро ихтиёр кунаду «ягон гӯшаи пок дар ин хокдони олуда пайдо намояд». Дониш нохост дар чиллаи зимистон азми сафари Сиждувон мекунад. Ҳавлию чой, занаш Назираи дардманд, фарзандони ноболиғ, Мулло Неъмати маҳрам, Анзуратхолаи меҳрубон ва дигар дӯстонашро дар Бухоро гузошта, худ дар хуцраи тангу тори мадрасаи Улуғбеки Сичдувон бо тоату ибодат машғул мегардад.

Ҳамин тавр, дар романи «На ситораҳо мерезанд» сухан аз ҳаёти ицтимоию таърихии нимаи дуюми асри Х1Х, фоштар гӯем аз зиндагии пурмашаққати халқ дар он шароити тираву тори амир\, зулми табақаҳои

ҳукмрон, цонбозиҳои Дониш барои беҳтар кардани вазъи тоқатфарсои кишвар ва беҳбудии рӯзгори мардум, торафт суст шудани робитаҳои сиёсию иқтисодии Бухорою Русия ва цидду чахди пайравони ӯ оиди пайванд сохтани ин риштаҳои гусаста, юришҳои амир, зиндагии вазнини Сафар, Гулӣ, Қосим, Шакардухт, Ҳочарой барин намояндагони аҳли меҳнаткаш, муборизаи хурофоту одамият, ақидаҳои ислоҳотхоҳонаи Дониш ва ҳоказо меравад. Адиб зимни нигориши ин масъалаҳо кӯшиши зиёд ба харц додааст, ки рӯҳи замон ва накши носутурдании онро дар сарнавишти халқу кишвариш пеши назари хонанда цилвагар созад.

Ногуфта намонад, ки дар бораи насри таърихии Расул Ҳодизода, сабки хоси таърихнигории ӯ як идда адабиётшиносону мунаққидон фикр баён намудаанд. Аммо адабиётшинос М. Шукуров дар ин бобат низ фикри тозаю ҳаққон\ дорад, ки он истиқбол ва цонибгар\ мехоҳад. Номбурда менависад:

«Як хусусияти асарҳои Ҳодизода аз ин иборат аст, ки ӯ аз сужети тезу тунди пурвоқеа, ки дар жанри таърихии тоцик бештар мушоҳида меравад, даст кашидан хостааст. Ӯ гӯё инсонро як муддат аз воқеаҳои пурталотуми замон чудо карда, саъй намудааст, ки ба ҳиссиёту ҳаяцон ва фикру андешаҳои вай бештар диққат диҳад. Худди ин воқеаҳо дар назари муаллиф камтар аҳамият пайдо кардаанд. Назари муаллиф аксаран ба проссесҳое, ки ин воқеаҳо дар олами руҳии як намояндаи пешқадами цамъият ба вуцуд овардаанд, равона гардидааст».

Гарчанд ин гуфтаҳо дар асnои арзёбии асарҳои нисбатан давраи аввали таърихии адиб рӯи қоғаз омада бошанд ҳам, ба асарҳои минбаъдаи калонҳацми эпикии адиб – романҳои «Ситорае дар тирашаб», «На ситораҳо мерезанд» низ бархурдор шуда метавонанд.

Зеро дар романи мавриди назар низ лаҳзаҳои фаъолу гуворои зиндагии ин мутафаккири бузург ҳарцониба фаро гирифта шудаасту цанбаи психологии он мустаҳкам аст. Адиб на танҳо ба олами ботинии Дониш назари амиқу фарох меандозад, балки дар кушоиши асосҳои пайдоишу таҳаввули муҳимтарин ақидаҳои ичтимоию сиёс\ ва ахлоқии ӯ цидду цаҳди

цудогона зоҳир менамояд. Зеро ӯ баробари ба олами маънавии шахсиятҳои бузурги замони моз\ муроциат кардан барои дарки фалсафию эстетикии сарнавишти таърихии халқ аҳамияти чудогона доштани онро сарфаҳм меравад.

Ин чо таъкид равост, ки замони зиндагии шахсии персонаж ва давраҳои муҳими рӯзгори вай ҳар қадар муфассал рӯи қоғаз фарояд, ҳамон андоза адиб ба тасвири бадеии образи персанажҳои худ муваффақ мегардад. Аз ин цост, ки замон дар таҳарруки амалиёти персонаж ва кушоиши характери вай роли ҳалкунанда мебозад. Дар роман низ характерҳои Савдо, Сарир, Мулло Неъмат, Қосим, Сафар, Нурулло ва ғайра дар ҳамин қонуниятмандӣ офарида шудаанд. Қимати ҳунари нависандагии Расул Ҳодизода низ ин цо аз он иборат аст, ки ӯ ба цузъитарин лаҳзаҳои зиндагии персонажҳои худ циддию амиқ назар андохта, хислатҳои онҳоро дар бархӯрдҳои маънавию ичтимо\ қаламдод мекунад ва ин рӯйдодҳо дар замони айнӣ ба хонанда пешкаш карда мешаванд. Ин аст, ки хонанда худро иштирокдори ин рӯйдодҳо ҳисоб карда, корбасти замони бадеию таърихиро равшан ҳис кардааст.

Романе, ки давраи дуру дарози мураккаби таърихиро акс менамояд, роман-эпопея намида мешавад. Чунинанд романҳои «Цанг ва сулҳ»-и Л. Толстой, «Ҳаёти Клим Самгин»-и М.Горкий, «Сулломон»-и С. Айн\, «Дони ором»-и М. Шолохов.

Имрӯзҳо роман дар насри тоцик мавқеи муҳимро соҳиб гаштааст. Дар романҳои Фазлиддин Муҳаммадиев, Муҳиддин Хоцаев, Цумъа Одинаев, Юсуф Акобиров, Сорбон, Ӯрун Кӯҳзод ва дигарҳо масъалаҳои гуногуни зиндаг\ мавриди муҳокимаи эпик\ қарор гирифтаанд.

Савол ва супоришот

1. Дар бораи махсусиятҳои жанрии повест маълумот диҳед.
2. Мавқеи портрет ва характерро дар повест фаҳмонда диҳед.
3. Хусусиятҳои жанрии «Ривояти суғд\»-и С.Улуғзодаро маънидод намоед.

4. Дар бораи мавқеи повест дар адабиёти муосири тоцик маълумот диҳед.
5. Достон чист? Хусусиятҳои жанрии онро маънидод намоед.
6. Дар бораи таърихи достон ва хелҳои он дар адабиёти классикии форсу точик маълумот диҳед.
7. Достои эпик\ ч\ гуна хсусиятҳои жанриро соҳиб аст?
8. Барои ч\ «Рустам ва Сўҳроб»-и Фирдавсиро ба жанри достони эпик\ мансуб медонанд?
9. Дар бораи характери Рустам ва Сўҳроб нақл кунед.
10. Дар бораи хусусиятҳои жанрии «Гаҳвораи Сино»-и Мўъмин Қаноат маълумот диҳед.
11. Рорман ч\ гуна жанри эпик\ аст? Дар бораи хусусиятҳои жанрии он сухан кунед.
12. Барои ч\ «Ман гунаҳкорам»-и Ц. Икромиро романи психолог\ меноманд?
13. Дар «Фирдавс\»-и С.Улуғзода калом хусусиятҳои жанри роман дида мешавад?
14. Дар бораи хусусиятхои жанрии романҳои Расул Ҳодизода сухан кунед.

Гурўҳи махсуси жанрҳои эпик\

Ба ин гурўҳи жанрҳои эпик\ очерк, сафарнома ва ёддошт мансуб аст. Асоси ин жанрҳоро воқеаҳои реал\ ташкил медиҳанд.

Очерк. Очерк яке аз жанрҳои цинси эпикист, ки дар асоси нақлу баён ва тасвири шахсони реалию ҳодисаҳои воқе\ бунёд меёбад. Очерк хусусиятҳои адаб\, публисист\ ва илмиро соҳиб мебошад. Асоси мундарицаю ғояи онро корнамоии ицтимо\, воқеаҳои муҳими зиндаг\ муайян мекунанд.

Очерк жанри муштараки публисистика ва адабиёти баде\ мебошад. Аз ин рў дар адабиётшинос\ ду шакли очерк: публисист\ (ҳуццат\) ва баде\ эътироф шудааст. Ба очерки публисист\ ҳуццатнок\, аниқият, баёну нақл ва инъикоси бепардоз\ ҳодисаву воқеа ва низоъҳои зиндаг\ хос мебошад. Очерки баде\

бошад, хусусияти цамъбаст\ дорад. Дар он фаъолияти шахс, саргузашти серзиддияти одамони гуногунхислат, низоъҳои печ дар печи аҳли цомеа вобаста бо вазъиятҳои таърихию цамъият\ ба қалам гирифта мешавад. Қаҳрамони ин гуна очеркҳо дар мубориза ю амалиёт тасвир меёбанд ва ҳамчун характер ва типи баде\ офарида мешаванд. Доира ю ҳацм, сохти композитсион\ ва хати сужети очерк аз дигар жанрҳои эпик\ фарқ мекунад. Азбаски муаллифи очерк асосан ҳодиса ю шахсони аниқро тасвир мекунад, очерк дорои устухонбанд\ ва сужети озод мебошад.

Намунаи хуби очерк «Қаҳрамони халқи тоцик»-и Садриддин Айн\ мебошад. Ин очерки адабию таърихии устод Айнӣ, ки асоси онро санаду ҳуццатҳои воқеии таърих, муқовамати воқеии халқ зидди ҳуцуми истилогаронаи муғул дар асри ХШ ташкил кардааст, дар офариниши симои реалистонаи мардони таърих қадами циддист. Дар он адиб материали таърихро дар меъёри тақдири инсон ба таҳқиқ гирифта, идрок менамояд. Кўшиш менамояд, ки ба воқеаҳо муносибати худро равша н ифода созаду онҳоро бо нури таърихфаҳмии имрўза мунаввар гардонад. Ин аст, ки проблемаҳои ҳамешагии башарият – шахсият ва халқ, сулҳу цанг, ҳокимияту адолат, озодиву ғуломӣ, садоқат ба ватан ва хиёнат ба ин асар шукўҳу шаҳомати баланди ғояв\ бахшидаанд.

Ҳуццатписанд\, ба маводи фаровону қотеъи таърих амиқ фурў рафтан хоси маҳорати эцодии С.Айн\. Ин аст, ки ў дар асари зикрёфта ба рўйдодҳои воқе\, шахсияти таърихии Темурмалик ва дигар ашхоси таърих\ мурочиат карда, ба таносуби санаду ҳуццати таърихию тахайюли баде\, таносубе, ки ба ҳақиқати таърих\ ва маънои ғоявию бадеии он ҳец халалеву нуқсоне намеоварад, қатъиян риоя кардааст.

Муаллиф дар муқаддимаи «Қаҳрамони халқи тоцик Темурмалик» хонандаро бо вазъи мураккаби сиёс\ ва заъфи дохилии давлати Хоразмшоҳиён ошно месозад. Ҳашамоти зоҳир\ ва вусъати сарзамини ин давлат ҳар қадар бузургу пуршукўҳ бошад ҳам (сарзамини Эрон, Афғонистон ва Осиёи Марказ\ дар тасарруфи ҳамин хонадон буд!), бунёди сиёсию

иқтисодӣ ва тартиби идораи давлат ҳамон андоза сусту безобита буд. Дар дохили дарбор ихтилофот, иғвогарӣ, дасисабоз\ торафт авц мегирифт. Амирону сарлашкарон дар фитнаю дасисаҳои дарбории модари султон – Турконхотун иштирок доштанд. Хуллас, бо ибораи олиму мударриси фозил Шаҳобиддини Хеваг\ дар мамлакат «фитна бедору офият хуфта, бало қоиму саломат мурда» буд. Аз ин рӯ мустабиди мутакаббир ва подшоҳи белаёқат Султон Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ба цои ин ки алайҳи иқтидори чингизиён мудофиаи мамлакатро ташкил диҳад, фармонҳои бемавқею лоқайдона содир карда, қувваҳои ҳарбиро худсарона (фикру пешниҳоди Темурмалик барин амиронро сарфи назар карда) пароканда месозад. Аз марказҳои муқовамат танҳо Хуцанд ба ҳуцуми душман истодагар\ мекунад. Аҳолии шаҳр бо сардории Темурмалик ба ҳимояи мамлакат бархоста, корнамоиҳои бемисл нишон медиҳад. Ҳамин ҳақиқати воқе\, асоси факт\, ки дар манбаъҳои таърихии пешина ва имрӯза зикр шудаанд, дар ин асар ба ҳақиқати баде\ табдил ёфтааст.

Ҳамин тавр, устод Айн\ дар очерки худ бо камоли таърихдон\ бобати қаҳрамонии фидоиёни Хуцанд ва диловариҳои бемисли фарзанди асили он Темурмалик ҳикоя мекунад. Ӯ мувофиқи талаботи солҳои цанг ба цасорату қаҳрамонии Темурмалик майли чудогона зоҳир карда, воқеияти таърихиро дар либоси илмию адаб\ ба цилва овардааст.

Очерк боз навъҳои дигар дорад. Инҳо очеркҳои сафар\, проблем\, портрет\, ахлоқ\-тарбияв\ ва ғайра мебошанд. Чунончи, С.Улуғзода дар очерки «Сафари Бухоро ҳамроҳи Айн\» таасуроти сафари худро баён мекунад, он воқеаю одамонеро, ки дар рафти сафар дида буд, он хислатҳои Айниро, ки дар он рӯзҳо ба мушоҳида гирифта буд, тасвир кардааст. Вай дар ин цараён воқеаҳо ва хислатҳои Айниро дигар накардааст. Яъне аз бофтаи баде\ бемайлон истифода набурдааст.

Имрӯзҳо очерк ҳамчун жанри цанговари адабиёт ва матбуот барои ба корномаҳои нав ба нав сафарбар намудани аҳли цомеа ва аз байн бурдани норасоиҳои ицтимо\ саҳми муносиб мегузорад. Дар очеркнавис\ Садриддин

Айн\, Сотим Улуғзода, Цалол Икром\, Раҳим Цалил, Фотеҳ Ниёз\, Фазлиддин Муҳаммадиев, Шодон Ҳаниф, Мутеъулло Нацмиддинов ва дигарҳо шӯҳрат ёфтаанд.

САФАРНОМА

Сафарнома жанри қадим\ ва маъмулу машҳури адабиёти цаҳон мебошад. Дар он таассуроти сафар тасвир карда мешавад. Муаллиф дар ин гуна асари баде\ воқеаю ҳодисаҳои мароқангез ё ҳузнангези дар кишвари худ ва сарзаминҳои дурдаст мушоҳида карда ва ё аз сар гузаронидаашро ба тасвир мегирад. Аз ин рӯ, хусусияти асосии сафарномаро чизҳои бевосита дида, мушоҳида карда ва аз сар гузаронидаи муаллиф ташкил медиҳанд.

Сафарнома ба гуруҳи махсуси жанрҳои эпик\ мансуб аст. Зеро, чи тавре дар боло таъкид намудем, асоси онро воқеаҳои реал\ ташкил медиҳанд. Ба ин маън\, дар сафарнома ҳадду ҳудуди факту рақам, ҳуццату санад аниқ оварда мешавад.

Сафарнома аз циҳати шаклу устухонбанд\ жанри нисбатан озод аст. Он ба соҳиби қалам имкон медиҳад, ки ба таври озод мувофиқи завқу салиқа ва мақсади эцодии худ хонандаро бо зисту зиндаг\, обу ободон\, урфу одатҳо, адабиёту санъат, ҳаёти иқтисодию сиёсии халқҳои дигар шинос намояд. Дар бораи ин хусусияти сафарнома олими равшанфикри рус Н.Г.Чернышевский чунин гуфтааст: «Сафарнома қисман роман, қисман мацмӯаи латифаҳо, қисман таърих, қисман сиёсат, қисман табиатшиносист. Ҳар як хонанда метавонад дархости худро аз он пайдо намояд».

Аз ин гуфтаҳо чунин бармеояд, ки пурмӯҳтавогии мазмуну мундарица хоси сафарнома аст. Он метавонад доираи мазмуни цуғроф\, таърих\, этнограф\ ва умуман энсиклопед\ бошад. Ҳамин моҳияти жанри сафарнома шоиру нависандагони бисёрро ба худ цалб намудааст. Адабиёти цаҳон бисёр сафарноманависони маъруфро ба арсаи вучуд овардааст, ки машҳуртарини онҳо Жюл Верн, Марк Твен, Цонатан Свифт, Цек Лондон, Даниэл Дефо, А.С.Пушкин, А.Н.Радишев, И.Илф, Е.Петров ва дигарҳоянд. Дар таърихи

адабиёти тоцику узбек ҳам адибони сафарноманавис мавцуд буданд.Инҳо Мирзо Сироци Мунш\, Аҳмади Дониш, Қор\ Раҳматуллоҳи Возеҳ, Муқим\, Завқ\, Ҳайрат, Мирзо Сироциддини Ҳаким, Абдурауф Фитрат, Маҳмудхоца Беҳбуд\ ва дигарҳоянд. Ҳар яки ин адибон дар инкишофу такомули жанри сафарнома саҳми босазо гузоштаанд.

Сафарномаҳои адабиёти мумтоз асосан бо наср навишта шудаанд. Аммо дар таърихи адабиёти гузаштаамон гоҳе бо назм ҳам таълиф ёфтани сафарнома мушоҳида мегардад. Масалан, «Сафарнома»-и Низории Кўҳистон\ (1247-1320) бо назм навишта шуда, аз 1200 байт иборат аст.

Сафарнома дар адабиёти садаи бисти тоцик ҳам мавқеъ дорад. Сафарномаҳои Цалол Икром\ «Аз Душанбе то ба Киев», Саффор Мирзо «Сафари диёри дўстон», Фазлиддин Муҳаммадиев «Дар водии Талас» ва ғайра маълуму машҳуранд.

Дар таърихи адабиёти точик намунаи аввалини сафарномаро ба қалами Носири Хисрави Қубодиён\ мансуб медонанд. Зеро «Сафарнома»-и ў ниҳоят воқе\ буда, на дар асоси анъанаҳои адаб\, балки дар асоси мушоҳидаҳои шахсии муаллиф навишта шудааст ва аз циҳати тасвири сафар арзиши баландро соҳиб аст. Аз ин рў мо метавонем Носири Хисравро асосгузори ин жанр номем.

«Сафарнома»-и Носир Хисрав мувофиқи мақсади адиб аз оғози саёҳати ў сар шуда то анцоми сафарро дар бар гирифтааст. Яъне тарки хидмати дарбор намуда ҳамроҳи бародару ғуломи ҳинду 23 шаъбони 437 ҳ. (6 марти соли 1046) аз шаҳри Марв ба саёҳат баромадани Носири Хисрав оғози асар аст. Ин сафари нависанда хеле тулон\ буда, ҳафт сол идома ёфтааст ва муаллиф дар ин муддат шаҳру кишварҳои Байтулмуқаддас, Искандария, Қоҳира, Маккаву Мадина, Басра ва ғайраро саёҳат намуда, мушоҳидаҳои худро бо сабку услуби ба худ хос нақл намудааст.

Дар асар дар бораи урфу одат, расму оинҳои мардумони мансуб ба дину мазҳабҳои гуногун қайдҳои цолиби диққат мавцуданд. Масалан, дар бораи дину оини мардуми шаҳри Омад чунин гуфта мешавад: «Ва мардуми он цо

сиёҳпўст бошанд ва дини эшон тарсо\ бошад». Ё худ дар бораи вилояти Андалус чунин қайдҳо мавцуданд: «Ва Андалус вилояте бузург аст ва кўҳистон аст, барф борад ва ях бандад, мардумонаш сафедпўст ва сурхмўй бошанд ва бештар гурбачашм бошанд». Дар сафарнома чунин маълумотҳои этнограф\ бисёр ба назар мерасанд. Аз қайдҳои пухтаву аниқи муаллиф чунин ба мушоҳида мерасад, ки вай дар сафари худ ба хулқу атвор ва инсондўстии сокинони шаҳру кишварҳо низ мутаваццеҳ шудааст. Нависанда ҳангоми сафар бо аҳли илму адаб, мардони бо фазлу дониш ҳамсўҳбат шуда, таасуроти худро хеле дақиқ ба тасвир гирифтааст.

Ҳамин тавр, дар «Сафарнома»-и Носири Хисрав воқеаю ҳодисаҳо аз рўи тартиби санаҳои ба шаҳру вилояте расидаи нависандаи сайёҳ паи ҳам ифода ёфтааст. Чунин тартиби хронолог\ аз қонуниятҳои муҳими жанри сафарнома мебошад. Нависанда дар ҳама цо солу моҳу рўзи воқеаи тасвиркардаашро аз аввал то охири сафар бе ҳец тағйирот, айнан бо факту рақамҳои мўътамад кайд кардааст, ки ин саҳеҳию айнияти воқеаи тасвирёбандаро таъмин кардааст. Инчунин муаллиф дар рафти саёҳаташ ба обод\, покизагию оростагии шаҳру кишварҳо истода гузашта, дар бораи цойҳои цамъият\, ёдгориҳои таърих\, тарзи давлатдор\, муносибати ицтимоию сиёс\ ва динию мазҳабии онҳо, манзараи табиат, машғулияти мардумони вилоятҳои гуногун маълумоти муфассал овардааст.

Хулоса, «Сафарнома»-и Носири Хисрав мисли асарҳои таърих\, цуғроф\ ва ба тарзи хотирот\ навишташудаи адабиёти классик\ арзиши ба худ хос дорад. Қимати ин асар дар он аст, ки доир ба шахсҳои таърих\, иқлиму цуғрофия, муомилоти тицоративу пул\, шаҳрҳо ва нуфузи аҳол\, ёдгориҳои таърихии кишварҳои гуногун, урфу одат, мазҳабу оин, забону миллат материали бой ва пурарзиш медиҳад ва дар илми бостоншинос\, цуғрофия, этнография ва таъриху адабиётшинос\ манбаи муҳим ба ҳисоб меравад.

Ёддошт

Ёддошт чунин жанри махсуси эпик\ аст, ки дар он саргузаштҳои муаллиф ва рӯйдоду воқеаҳои гузашта,ки худ шоҳиди бевоситаю иштирокчии он будааст, тасвир карда мешавад. Ёддошт заминаи мустаҳкàми ҳаёт\ дорад. Барои он на танҳо дарки зиндаг\ ва хулосаҳои адиб манбаи асос\ ҳисоб меёбад, балки ҳуццату санадҳои таърих\, дафтари хотираву навиштацоти расм\, маводи рӯзномаю мацаллаҳо низ васеъ истифода бурда мешавад. Яъне дар ёддошт предмети тасвир боварибахшу эътимоднок мебошад.

Дар ёддошт саргузашти одамон, тасвири воқеаю ҳодисаҳо маҳсули замони гузашта мебошанд. Адиб онҳоро аз рӯи тартиби хронолог\ баён намекунад, балки аз рӯи қимат, арзишмандиаш барои имрӯзу фардо ба тасвир мегирад. Ёддоштнавис аз рӯи мақсади муайян асар меофарад. Чунончи, мақсади Восиф\ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» баёни ҳодисаю воқеаҳои ацибу ғариб ва ҳайратангез бошад, ҳадафи марказии устод Айн\ дар «Ёддоштҳо» тасвир намудани тамоми тарафҳои ҳаёти Бухоро дар охири асри Х1Х ва ибтидои асри ХХ мебошад. Ё ин ки мақсади Цалол Икром\ дар «Устоди ман, мактаби ман ва худи ман» нишон додани бузургию ҳашамоти устод Айн\ мебошад. Имконияти ёддошт дар баёни характеристикаи моҳияти сохти ицтимо\, мафкураи цамъият, вазъи илму фарҳанг ва монанди инҳо назар ба жанрҳои дигари адаб\ фарохтар мебошад. Аммо дар офаридани образу характерҳо имконияти ёддошт назар ба дигар жанрҳои адаб\ маҳдудтар аст.

Жанри ёддошт дар адабиёти тоцик таърихи қадима ва бой дорад. Ҳамон навъе ки маълум аст, машҳуртарин асарҳои Зайниддин Маҳмуди Восиф\ «Бадоеъ-ул-вақоеъ», Аҳмад Махдуми Дониш «Наводир-ул-вақоеъ» хусусияти ёддошт\ доранд. Анъанаи устодони гузаштаро дар асри ХХ устод Айн\ идома дода, асари маъруфи худ «Ёддоштҳо»-ро эцод кардааст.

«Ёддоштҳо»-и устод Айн\ аз чор цилд иборат мебошад . Вай барцастатарин асари насри баъдицангии адиб аст. Дар он даврахои бачаг\, наврас\ ва цавонии нависанд тасвир карда шудааст.

Цилди якуми асар, ки ба ҳаёти деҳоти охири асри X1X Бухоро дахл дорад, хонандаро бо ҳаёти то 11-12 солагии Айн\ ошно менамояд. Адиб аз саҳифаҳои аввалини ин цилд ба тасвири қишлоқи худ, аҳволи табоҳи дигар қишлоқҳои Бухорои давраи амир\ мепардозад. Бештари аҳол\ ба ҳаёти вазнин сар нафуроварда, ба сабаби мацбурияти зиндаг\ ҳунарҳои гуногунро ба худ касб мекард. Бо вуцуди ҳамаи сахтиҳо дар байни халқ одамоне буданд, ки ба омӯзиши донишу маърифат кӯшиш мекарданд, ҳақиқатро мецустанд.

Падари нависанда – Саидмуродхоца аз цумлаи ҳамин гуна одамони қишлоқ буд. Ӯ кӯшиш мекард, ки фарзандонашро ҳунар омӯзонад, соҳибилм кунонад, то ки кӯр-кӯрона ҳаёт ба сар набаранд, нағзро аз бад фарқ мекардаг\ шаванд. Садриддини хурдсол ин хоҳиши падарро фаҳмида, ба донишманд шудан саъю кӯшиш мекунад.

Дар ҳақиқат, яке аз хислатҳои муҳими Саидмуродхоца илмдӯст\ ва адабиётфаҳмии вай буд. Шавқу ҳаваси ӯ ба илму адабиёт хеле калон мебошад. Шароити зиндаг\ ба вай имкон надодааст, ки мадрасаро тамом кунад, лекин вай ҳар касро ба хондан, илм гирифтан ташвиқ мекунад. «Мо худ нарасидем, ту шояд бирас\», - мегӯяд ӯ ба онҳое, ки орзуи илмомӯз\ доранд.

Саидмуродхоца номи Саъд\, Ҳофиз, Соиб, Бедил ва Исо барин шоиронро бо эҳтироми тамом ба забон мегирад, аз эцодиёти онҳо байтҳои дилнишинро аз ёд медонад, гуфтаҳои онҳоро сармашқи ҳаёти худ қарор додааст. Дар тавсифи меҳнату меҳнатдӯст\, барои тарбияи фарзандаш Садриддини хурдсол – дар ҳамаи соҳаҳои зиндаг\ адабиёт, шеър ва номи шоирон муттако ва мададгори ӯст.

Дар цилди якум дар образҳои Тӯтапошшо, Усто-амак (Ҳидоятхоца), Лутфулло- Гӯппон ва баъзе дигарон характери одамони меҳнат\ тасвир шудааст.

Усто-амак ба Айнии хурдсол муроциаткунон гуфта буд:

-Агар шогирд танҳо ба омӯхтани ҳунари устои худ қаноат мекард, дар дунё ҳец ҳунар пеш намерафт, ривоцдиҳандаи ҳунарҳо он шогирдон мебошанд, ки аз ақли худ чизҳо ёфта, ба ҳунари устои худ зам мекунанд.

Ин ишора ба ояндаи дурахшони худи устод Айн\ буд.

Айнии хурдсолро илмомӯзиҳои мактаби кӯҳна қаноат ҳосил намекунонад. Падараш ин илмдӯст\ ва мушоҳидакории Садриддинро дида, ба ҳар куцо, ки ҳамроҳи худ ӯро мебурд, ба саволҳояш цавобҳои пурра ва саҳеҳ медод.

Рӯзе баъд аз рост омадан бо Исо шоир, ки ӯ домуллои Муҳиддин-акаи Айн\ будааст, падари нависанда байти зерини вайро хонда шарҳ медиҳад:

То ба кай зи бекор\ бо фасурдаг\ мурдан?

Нусхае ба каф дор\, цамъ созу ацзо кун?

- Дид\, ки ин одам ч\ қадар доност: бекориро баробари мурдан мешуморад, ҳар чи бошад, ягон кор кун мегӯяд.

Ба ҳамин тариқ, устод Айн\ дар цилди аввали «Ёддоштҳо» ҳаёти шахс\, оилав\ ва цараёни илмомӯзиашро дар ҳамон марҳалаи таърих\ бо услуби баде\ тасвир кардааст. Хусусан саҳифаҳое, ки ба меҳнати пурмашаққати деҳқонони камбағал ва муборизаи онҳо ба муқобили ҳодисаҳои стихияв\, зер карда омадани реги равони атрофи Бухоро, ба беоб\ бахшида шудааст, ниҳоят таъсирбахшанд.

Цилди аввали «Ёддоштҳо» бо тасвири баъзе аз ҳодисаҳои солҳои 90-уми асри Х1Х дар музофоти Бухоро ва мусибатҳои ба сари Айнии хурдсол омада ба поён мерасад. Баъди барои хондани худро идома додан цониби Бухоро раҳсипор гаштани бародари ӯ-Муҳиддин рӯзгор тамоман ба сари Айн\ меафтад. Ӯ ҳам деҳқон\, ҳам кори кӯчаю бозорро ва ҳам дастёрии хонаро ицро мекунад. Дар айёми ин душвориҳо он чизе, ки ӯ дар дили худ бо муҳаббат мепарварид-орзуи хондан ва бо ҳамин ба амал баровардани васияти падар буд, ки вай дар дами охири ҳаёташ гуфта буд:

-Хон! Дар ч\ гуна душвор\ бошад ҳам хон! Лекин қоз\ нашав, раис нашав, имом нашав! Агар мударрис шав\, майлат!..

Дар циди дуюми асар дар бораи шаҳри Бухорои солҳои 90-ум, ҳаёти намояндагони табақаҳои гуногун, мадраса, мударрисон, тасвири Регистон ва ҳодисаҳои ваҳшиёнаи бо номи вай вобаста будаг\, зиндагиномаи шахсони пешқадам ва ба доми балои аҳли цаҳолат афтодани баъзе аз онҳо сухан меравад.

Дар ин цилд хонанада тарзи зиндагии дар мадрасаҳои Бухоро мавцударо пурра фаҳмида мегирад. Аз шукӯҳи зоҳирии биноҳои мадрасаҳои кӯҳна воқиф гардида, танг\, торик\ ва ноободии даруни онҳоро ҳис мекунад.Садриддин зуд мефаҳмад, ки дар мадраса талабагонро ба бою бечора цудо карда, аз рӯи табақаашон ба онҳо муомила мекунанд. Дар бобҳои «Роҳи ҳуцраёбии талаба дар мадрасаҳои Бухоро». «Программаи дарсҳои мадрасаҳои Бухоро ва мударрисон», «Айёми таҳсил ва тартиби дарсхон\ дар мадрасаҳои Бухоро», «Ҳосили таҳсили 19-сола», «Муносибати моддии талабаҳо бо устодони худ дар мадраса», «Дар мадрасаи Мири Араб» шароити зиндаг\ ва илмомӯзии муллобачагон тасвир карда шудааст.

Садриддин Айн\ дар «Ёддошт» -ҳояш нишон медиҳад, ки ҳанӯз дар овони наврасии ӯ беҳтарин одамони пешқадами халқи тоцик ба маданияти рус ҳусну таваццӯҳ доштанд ва кӯшиш менамуданд, ки забони русиро биомӯзанд. Бинобар ин ҳам онҳо аз тарафи хурофотпарастон таъқиб карда мешуданд. Чунинчи, мутаассибони дин Мулло Туробро, ки одами пеқадами замонаш буд, на танҳо бо ин сабабҳо, инчунин бо баҳонаи кафши «ғирч-ғирч карда садо мебаровардаг\» пӯшидан гуноҳ аст, гӯён ӯро таъқиб менамуданд.

Тақдири минбаъдаи Мулло Туроб фоцианок мебошад. Баъд аз муддате ӯро ба кофир\ айбдор карда, аз мадраса ронда, пас бо тӯҳмати ногаҳон бо дасти цаллодони амир мекушанд.

Устод Айн\ нишон додааст, ки дар он муҳити тоқатшикан ӯ аз сарчашмаи адабиёт қувваи рӯҳ\ ҳосил намуда аз вай завқ мегирад. Дар асар ба одамоне, ки диққати ӯро ба адабиёт цамлб мекарданд, як-як, характеристика дода шудааст.

Дар цилҳои сеюму чорум ҳам материали бой ва шавқовар оварда шудааст. Нависанда дар бораи хислатҳои хос ва лаҳзаҳои таъсирбахши зиндагии шоирон ва олимони охири асри X1X – Шарифцон Махдум, Аҳмади Дониш, Ҳайрат ва дигарон характеристика медиҳад. Инчунин дар хусуси ҳаёт ва эцодиёт, донишу заковат, цаҳонфаҳмии Абдулмациди Зуфунун, Яҳёхоца, Содиқхоца Гулшан\, Ҳомидбек Ҳомид, Абуллохоцаи Таҳсин, қор\ Абдулкарими Офарин (Дўзах\), Мирзо Азими Сомии Бўстон\, Азизхоца Азиз, Мирзо Ҳаити Саҳбо, Шамсиддин Махдуми Шоҳин ва дигарон маълумот оварда шудааст. Нависанда портрет ва хислатҳои характерноки ҳар яке аз ин намояндагони пешқадами илму адабиётро нишон дода, хусусиятҳои барцастаи онҳоро қайд кардааст.

Масалан, Абдулмациди Зуфунун азбаски фанҳо ва илмҳои гуногунро медонист, ҳамзамонаш ба ў «Зуфунун» лақаб дода буданд, ки «соҳиби фанҳо» гуфтан мебошад. Ў ба замони худ ва хусусан ба амир ва дарбориёни ў бо назари танқид нигоҳ мекард. Агар шунавандае ёбад, кирдорҳои бади онҳоро кушода мепартофт. Аммо рафтор ва кирдори шахсии Зуфунун девонавор буд, менависад Айн\.

Яҳёхоца, ки низ яке аз дўстони наздик ва ҳамсўҳбатони доимии Аҳмади Дониш буд, худро ба девонаг\ зада мегаштааст. Вале «девонагии» ў, мегўяд Айн\, фаъолона ва боғайратона буд.Вақте ки муллоҳои калони расм\ ва дарбориёни калонро медидааст, онҳоро бо лафзҳои қабеҳ дашном медодааст.

Дар «Ёддошт»-ҳо тарзи зиндаг\, эцодиёт ва шахсияти Аҳмади Дониш ҳам хеле таъсирбахшу шавқовар тасвир карда шудааст. Нависанда хоксор\, меҳнатдўст\, поквицдон\ барин сифатҳои ибратомўзи ин сарвари маорифпарварони тоцикро бо майли цудогона тасвир кардааст.

Бо вуцуди он ки образи қаҳрамони асосии асар Садриддин дар плани дуюм дода шудааст, вале ташакули характери ў ва инкишоф ёфтани цаҳонбинии ў ҳартарафа тасвир ёфтааст. Барои он ки зиндагии қашшоқонаи худро як навъ гузаронад ва аз хондану илмомўз\ маҳрум нагардад, Айн\ бо дастёр\, цомашў\, ошпаз\, мардикор\ машғул мешавад. Ба касалии вабо

гирифтор мешавад, хорию гуруснагиро аз сар мегузаронад. Ҳамаи ин воқеаҳо дар асар таъсирбахш ба қалам гирифта шудаанд.

Ҳамин тавр, «Ёддошт»-ҳои устод Айн\ асари сервоқеа мебошад. Дар воқеаҳои он шахсҳои бисёре иштирок менамоянд. Ба қавли академик М. Шукуров, «адади умумии персонажҳои «Ёддоштҳо» қариб ба 450 нафар мерасад». Аксари ин шахсҳо персонажи эпизод\ буда, дар симои ҳар кадоме аз онҳо ягон хислати инсон\ инъикос ёфтааст. Аммо меҳвари ғоявию композитсионии асар бар образҳои маркази бунёд ёфтааст. Нависанда ба онҳо бисёртар аҳамият дода, онҳоро муфассалтар тасвир намудааст.

Аз ин циҳат образҳои қаҳрамони асос\ Садриддин, падари ӯ Саидмуродхоца, Усто-амак (Ҳидоятхоца), Лутфулло – Гӯппон, Махдуми Гав, Пирак. Ҳабиба, духтари ноком, Шукурбек, Махдуми Муҳаммад\, Мулло Туроб, Садри Сарир, Шарифцон-махдум, Ҳайрат, Ҳоц\-махдум, Аҳмади Дониш, Мулло Амон ва мисли инҳо хеле цолиби диққат мебошанд. Адиб ба воситаи тасвири ҳар кадоми онҳо як масъалаи муҳими ицтимоии охири асри Х1Х ро пеш гузоштааст, то ки хонанда оиди ҳодисаҳои муҳими ин марҳалаи таърих\ тасаввуроти равшан пайдо кунад.

Дар «Ёддоштҳо» образҳои манф\ низ бисёранд. ИНҳо Ҳайдарқул-чӯчқа, ҳоц\ Зокирбои ғӯзацаллоб, Парвардигорхоца, Абдуллохоца, Цунбул-махдум, Абдураҳмони Рафтор ва дигарҳо мебошанд. Онҳо низ барои фаҳмидани муҳимтарин ҳодисаҳои ицтимоии он давра аҳамияти калон доранд.

«Ёддоштҳо» сарчашмаи пурқимати адабиёти нимаи дуюми асри х1ҳ аст. Маълумоте, ки дар бораи ҳаёти адабии ин давра ва намояндагони алоҳидаи он дар и асар омадааст, хеле пурқимат мебошад. Инчунин дар он оиди вазъияти хоцагии халқ, ҳолати иқтисод\ ва ицтимоии ин давр маълумоти гаронбаҳо оварда шудааст. Бар замми ин «Ёддоштхо» яке аз сарчашмаҳои асос\ дар омӯхтани эцодиёти худи устод Айн\ мебошад.

Аввалин шахсе, ки баъди Садриддин Айн\ анъанаи ёддоштнависиро идома додааст, Сотим Улуғзода мебошад. Ӯ моҳиятан ҳам гӯё мазмуни асари

устод Айниро давом дода, дар «Субҳи цавонии мо» ҳаёти халқро дар марҳалаҳои нави таърих\ инъикос намудааст.

«Субҳи цавонии мо»-и С. Улуғзода аз ёддоштҳои муқаррар\ бо он фарқ мекунад, ки он номи конкрети маънидорро соҳиб асту сужети хоси роману повестро дорост. Вай аз новеллаҳои нисбатан мустақил, вале бо ҳамдигар аз чиҳати мавзўъ, ғояву устухонбанд\ алоқаманд, фароҳам омадааст. Аз ин циҳат ҳам асари С. Улуғзода ба «Ёддоштҳо»-и устод Айн\ шабоҳат дорад.

Дар асари Сотим Улуғзода персонажҳои зиёде амал мекунанд. Дар сарҳалқаи персонажҳо ва маркази хатти сужет Собир қарор гирифтааст. Ҳамаи персонажҳои дигар, ҳамаи воқеаҳои тасвиршуда ҳатман бо ў алоқаманд мебошанд. Яъне Собир дар асар қаҳрамони марказ\ аст ва тамоми диққат ба фикру андеша ва таассуроту эҳсосоти вай нигаронида шудааст. Чунончи, падари Собир – Умархон аз хавфи он, ки аҳли оилааш дар қаҳт\ нобуд нагардад, зану фарзандонаш-Азизхони 13-сола, Собири 6-сола ва Мухтори хурдакакро пешандоз карда, ба Тошканд раҳсипор мегардад. Баъди сарсонию саргардониҳои бисёре дар Тошканд бо одамони нациби рус-Ершову Николаев вомехўрад ва дар завод ба кор медарояд. Модари меҳрубони Собир ба зуд\ вафот мекунад. Ин оғози бадбахтиҳои ин хонадон буд. Умархон ноилоц ба деҳа бармегардад ва дар роҳ ба тороци босмачиён дучор меояд. Баъди чанде аз бемории Азизхон, ки барои таҳсил дар Тошканд монда буд, хабардор мегардад. Ба Тошканд меояд, дар он цо аввал писараш ва баъд худаш вафот мекунад. Собиру Мухтор тамоман сағир мемонанд. Онҳоро амакашон Обидхоца ба парастор\ мегирад, вале баъди чанде ў низ аз олам чашм мепўшад. Сарсонию андўҳи Собир дучанд мегардад. Ў ҳамроҳи додари хурдсолаш дарбадар мешавад. Оқибат Мухторро назди аммааш монда, худ роҳи мактабро пеш мегирад…

Сотим Улуғзода воқеаю ҳодисаҳои асарашро дар манзилу макони гуногун тасвир кардааст. Аз ин рў, ин воқеаҳо гоҳ дар шаҳру гоҳ дар деҳот миёни одамони гуногунхислат рўй медиҳанд. Баъзеи ин одамон поксиришту накўкор, меҳрубону ҳалиманд. Инҳо Маҳмуду Солеҳ, Қаҳҳор-амаку Азиз

Карим ва дигарҳоянд. Нависанда характери духтарону занони тоцикро низ равшан эцод кардааст. Аз ин рў, симои Зебию Нисохон, Бибимастураю Гулсум, Каромату Эъзозхон ва дигарон бо хислатҳои хосашон дар хотири хонанда цилвагар мегарданд. Персонажҳои манфии асар Мулло Зайниддин, Мирабдуллобои чоғар, Муҳаммадаминбой, Орзумати қўрбош\, эшони Ашрафхон, Цаббору Хидир ва дигарон, ки ноинсофу золиманд, низ бо хислатҳои хосашон тасвир шудаанд. Дар асар устод Айн\, Лоҳут\, Нисор Муҳаммад, профессор Андреев, Фитрат барин шахсони маъруф ҳам вомехўранд, ки симои онҳоро адиб ҳақиқатнигорона ба қалам гирифтааст.

Нависанда дар асари худ файзи дўстию бародарии халқҳои гуногун, эҳсоси худшиносию ватанпарастии мардумро ба воситаи мисолҳои ҳаёт\ нишон додааст, ки аз ғояҳои умумибашар\ об мехўранд. Ҳамаи ин аз маҳорати баланди нависандагии Сотим Улуғзода дарак медиҳанд.

Ёддошт дар адабиёти солҳои минбаъдаи тоцик низ мавқеи калонро соҳиб гашт. Асарҳои Раҳим Цалил «Маъвои дил», Аминцон Шукўҳ\ ва Ҳилолиён Аскар «Печутоби роҳҳо», Мирсаид Миршакар «Ёди ёри меҳрубон», «Айёми цавон\», Рацаб Амонов «Навбаҳори чашмасор» ва ғайра материали фаровони ҳаётию воқеиро дарбар гирифтаанд ва бинобар ҳамин асарҳои тарцумаиҳолию ёддошт\ номида мешаванд.

Савол ва супоришот

1. Очерк чист? Оиди хусусиятҳои жанрии он маълумот диҳед.
2. Фарқи очерки публисист\ (ҳуццат\)-ро аз очерки баде\ маънидод намаоед.
3. Дар бораи хусусиятҳои жанрии очерки «Қаҳрамони халқи тоцик «Темурмалик»-и С.Айн\ нақл кунед..
4. Дар бораи нишонаҳои муҳими жанри сафарнома маълумот диҳед.
5. Кадом нависандагон дар жанри сафарнома асар эцод кардаанд?

6. Дар бораи «Сафарнома»-и Носири Хисрав ва хусусиятҳои жанрии он нақл кунед.
7. Барои ч\ «Сафарнома»-и Носири Хисравро асари таърихию цуғроф\ номидан мумкин аст?
8. Дар бораи хусусиятҳои жанрии ёддошт маълумот диҳед.
9. Дар цилди якуми «Ёддоштҳо»-и Айн\ кадом воқеаҳо тасвир карда шудаанд?
10. Дар «Ёддоштҳо»-и Айн\ дар бораи кадом шоирон ва олимон характеристика дода шудааст?
11. Дар бораи аҳамияти «Ёддоштҳо»-и Айн\ нақл кунед.
12. Барои ч\ «Субҳи цавонии мо»-и Сотим Улуғзодаро ба жанри ёддошт мансуб медонанд?

АДАБИЁТ

1. Асозода Х. Адабиётит форс\ ва се шохаи он. – Душанбе: Маориф, 1991.
2. Бобоев Ю. Назарияи адабиёт. Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшинос\. – Душанбе: Маориф, 1987.
3. Коллектив. Введение в литературоведение (Изд. второе, дополнение). – Москва:Высшая школа, 1983.
4. Маҳдиев С. Проблемаи жанри латифа. – Душанбе: Дониш, 1977.
5. Мирзозода Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшинос\. – Душанбе: Маориф, 1992.
6. Мусулмонқулов Р. Назарияи адабиёт – Душанбе: Маориф, 1990.
7. Мусулмониён Р. Назарияи цинсҳо ва жанрҳои адаб\. – Душанбе: Маориф, 1987.
8. Отахонова Х. Таҳаввули жанри достон дар назми муосири тоцик. – Душанбе: Дониш, 1983.
9. Сайфуллоев А. Мактаби Айн\. – Душанбе: Ирфон, 1978.
10. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи,1980.

11. Хализев В. Е. Теория литературы. Изд. второе. – Москва: Высшая школа, 2000.
12. Ҳодизода Р., Шукуров М., Абдуцабборов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшинос\. – Душанбе: Ирфон, 1966.
13. Шукров М. Хусусиятҳои ғоявию бадеии «Ёддоштҳо»-и устод С. Айн\. – Душанбе: Дониш, 1966.
14. Шукров М. Насри реалист\ ва таҳаввули шуури эстатик\. – Душанбе: Ирфон, 1987.
15. Умуров Ҳ. Адабиёт назарияси. – Самарқард, 2000.
16. Юсуфов К. С. Улуғзода ва повести тарцимаиҳолии ӯ «Субҳи цавонии мо» . –Душанбе: Дониш, 1968.
17. Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоцик, цилдҳои 1,2. – Душанбе: Сарредаксияи энсиклопедияи тоцик, 1988, 1989.

Цинси лирика

Лирика яке аз цинсҳои маъмули адаб\ мебошад. Вай аз калимаи юнонии лира, ки маънояш сози тордори мизробии мусиқ\ аст, сохта шудааст. Ин асбоби мусиқ\ аз қадим дар байни халқҳои Шарқи Наздик, Миср, Юнон, Рим ва ғайра маъмул будааст. Лирика дар қатори эпика ва драма яке аз қадимтарин шаклҳои зуҳуроти фаъолияти бадеии инсон буда, ҳиссиёти аз воқеа ҳосилшударо ифода менамояд. Лирика воқеаю ҳодисаҳои зиндаг\, муҳити зист, ҳаёти воқе\, муносибатҳои гуногуни байни одамонро ба воситаи тасвири ҳаяцон, тафаккур ва эҳсосоти инсон – шоир акс менамояд. Лирика бо ҳамин хусусияти худ аз эпика, ки ҳаёти инсон\ ва воқеаҳои зиндагиро бо иштироки шахс нақл менамояд ва драма, ки ҳаёти инсонро дар амалиёт, рафтору кирдорашон акс мекунонад, фарқ дорад. Яъне лирика ифодагари афкору эҳсосоти шадиду мухталифи инсон мебошад.

Одатан дар ҳаёт рӯйдодҳои зиндаг\, олами ҳаст\ ба қалбу рӯҳи инсон таъсир мекунад ва шоири лирик ҳиссиёти аз ин ҳодисаю воқеаҳо

ҳосилшудаашро ба таври баде\ тасвир мекунад. Аз ин рӯ дар асарҳои лирик\ эҳсосоту андешаҳои таъсирбахшу рангин, ҳолату авзои қалбии инсон дар цои аввал меистад. Лирика бо ҳамин восита олами ботинии инсонро кушода медиҳад. Чунончи, дар ғазали зерини Саъдии Шероз\ эҳсосот ва таассуроти амиқи қалбии шоир аз цудоии ёри меҳрубон ин тавр таъсирбахш инъикос шудааст:

Бигзор, то бигирям, чун абр дар баҳорон!
К-аз санг нола хезад рӯзи видои ёрон!
Бо сорбон бигӯед аҳволи оби чашмам,
То бар шутур набандад маҳмил ба рӯзи борон!
Ҳар к-ӯ шароби фурқат рӯзе чашида бошад,
Донад, ки сахт бошад қатъи умедворон.
Бигзоштанд моро дар дида оби ҳасрат,
Гирён чу дар қиёмат чашми гунаҳкорон.
Чандон, ки баршумурдам аз моцарои ишқат,
Андӯҳи дил нагуфтам, илло як аз ҳазорон.
Эй субҳи шабнишинон, цонам ба тоқат омад,
Азбаски дер монд\, чун шоми рӯзадорон!
Саъд\, ба рӯзгорон меҳре нишаста бар дил,
Берун наметавон кард, илло ба рӯзгорон!
Чандат кунам ҳикоят, шарҳ ин қадар кифоят,
Бок\ наметавон гуфт, илло ба ғамгусорон.

Дар ин ғазали болоии Саъд\ азобу ранц аз ғами ҳицрон ва ҳиссиёти пуртуғёни ботин\ ба чашми бинанда ноаён аст, кас онро танҳо тасаввур менамояд. Аз ин гуна эҳсосу ҳаяцони ботин\ дар торҳои қалбу асаби хонанда барангезиш ба миён омада, афкору андешаҳои ӯ ба чунбиш меоянд. Лирика тамоми соҳаҳои фаъолияти инсону цамъиятро инъикос менамояд. Шоири лирик дар ошкор намудани зиддиятҳои олами ботинии инсон ва моҳияти ҳастии ӯ имконияти васеъро соҳиб мебошад. Ба ҳамин маън\ шоири латиш Ян Райнис чунин гуфта буд: «Рӯҳи замонро аз ҳама хубтару мӯцаз ва

равшантару рангинтар танҳо тавассути шеъри лирик\ ифода кардан мумкин аст».

Фикрҳои баде\ худ аз худ ба осори лирик\ табдил намеёбанд. Дар ин цараён дар қатори ҳаяцону изтироб интихобу истифода ва ба қолаб рехтану цобацогузории калимаю таркибҳо, оҳангу овоз, вазну қофия низ роли калон мебозанд.

Агар дар эпика ва лирика образи баде\ ба воситаи амалиёту ҳаракат дар кўраи ҳодисаю воқеаҳо офарида шавад, пас дар лирика образи баде\ дар асоси баёни эҳсосу андеша эцод карда мешавад. Дар лирика таассурот аз воқеаю ҳодисаҳо, предметҳо ва дигар объекти предмети тасвир аз забони худи шоир баён меёбад. Аз ин рў, дар асари лирик\ хонанда бо шахси муаллиф дучор меояд, ки вайро қаҳрамони лирик\ мегўянд. Қаҳрамони лирик\ эцодкори шеър буда, аз номи «ман»- шахси якум баромад мекунад. Образи қаҳрамони лирик\ дар заминаи шахсияти муаллиф офарида мешавад. Бинобар ин доираи қаҳрамони лирик\ аз ҳудуди шахсияти муаллиф васеъ аст.

Маълум аст, ки рўҳияи ватанхоҳ\ яке аз муҳимтарин падидаҳои нави ибтидои садаи XX, маҳсули замони муборизаҳои миллии озодихоҳ\ буд. Шеъри Абдурауфи Фитрат дар бораи Бухоро ҳам намунаи ҳамин рўҳияи ватандўст\ аст. Ин шеър зоҳиран мазмуну мўҳтавои «маҳалл\» дошта бошад ҳам, аммо дар ҳаққи «ватани кўчак» (ба фаҳмиши имрўза) таронаи аҳамияти умум\ ва цамъбасти дошта мебошад:

Эй модари азизи ман, эй хиттаи Бухор!
Эй бо ту ифтихораму в-эй бо ту эътибор!
Эй кўҳи илм, баҳри шаҳомат, фазои файз,
Саҳрои мацд,, боғи ҳунар, соҳаи фиқор.
Арши шараф, сипеҳри саодат, биҳишти адл,
Лавҳи сафо, ситораи из, бурци иқтидор!
Рўҳ\, чаро чу колбади мурда монда\
Зери суми сутури ду-се дуни нобакор?!!
Арш\, валек хоки цаҳон\ ба чашми ман

Имрўз дар заминат бинам фитода зор!

Охир на дар бинои адолат буд\ асос?

Охир на дар асоси мурувват буд\ мадор?

Эй он ки аз ту буд қарори замонро:

Баҳри чиат замона чунин кард беқарор?

Уммедгоҳи халқи цаҳон буд\, ҳол чист?

Аз ҳар касе барои ч\ гашт\ уммедвор?!

Ин шеъри Фитрат, ки дар васфи Бухоро гуфта шудааст, аз саволу хитоб иборат мебошад. Дар он дунёи ботинии қаҳрамони лирик\ тасвир ёфтааст, ки аз цаҳолату берабтии мулки Бухоро хунинцигару аз ҳоли забуни мардуми кишвар талх-талх гирён аст. Ба ин маън\ васфи Бухоро, баёни сифатҳои олии он дар шеър вазифаи муҳими маорифпарвариро касб намудааст. Шоир мехоҳад меҳри Ватанро дар дилҳо ба цунбиш оварда, ҳисси меҳанпарастиро дар дилҳо пойдор гардонад, то ки ин эҳсоси баланди инсон\ барои ободиву озодии Ватан хидмат адо намояд.

Дар лирика олами рўҳ\, авзою ҳолати фардии шоир аҳамияти цамъият\ дорад. Зеро ба гуфти назариётчии бузурги рус В.Г.Белинский «шоири бузург дар бораи худаш – дар бораи «ман» сухан ронда, умум\ гап мезанад, зеро дар симои ў он чизе, ки дар зиндагии халқ аст, тацассум ёфтааст. Бинобар ин ҳар кас дар ғами ў ғами худ ва дар шахсияти вай худашро мебинад».

Дар қасидаи машҳури «Шикоят аз пир\»-и Рўдак\ дар образи қаҳрамони лирик\ фақат сўзу алами шоир аз фаро расидани давраи пурмашаққат ва ногувори пир\ ифода наёфтааст. Дар ин қасида боз эҳсосоту андешаҳои онҳое низ ифода ёфтааст, ки овони фаро расидани пир\ барояшон бисёр ҳузнангез мебошад. Аз мисраъҳои поён\ ҳамин гуна ақида ба тасаввур мерасад:

Маро бисуду фурў рехт ҳар ч\ дандон буд,

Набуд дандон, ло-бал чароғи тобон буд.

Сапеду симзада буд, дурру марцон буд,

Ситораи саҳар\ буду қатраборон буд.

Яке намонд кунун з-он, ҳама бисуду бирехт,

Ч\ наҳс[1] буд? - Ҳамоно ки наҳси Кайвон[2] буд.

На наҳси Кайвон буду на рўзгори дароз,

ч\ буд ман-т бигўям, қазои яздон буд.

Цаҳон ҳамеша чу чашмест, гирдгардон аст,

Ҳамеша то буд, ойин-ш гирдгардон буд…

Мақсади шоир аз ин тасвирҳо зикри андешаҳои умум оиди давраи пир\ аст. Яъне дар эҳсосоту ғалаёни қалбии шоир ва фикрҳои ў ҳаяцон ва андешаҳои одамоне, ки дар муҳити зисти ў мавцуданд, низ ифода ёфтааст. Бинобар ин таассурот ва андешаҳои шоир на ҳамеша аз они худи ў мебошанд, балки онҳо эҳсосоти олами ботинии дигарон низ ҳастанд. Чунки шоири лирик кўшиш менамояд, ки дар ҳаяцони бадеии конкретии худ ҳаяцони типик\ ва фард\ кунонидашударо низ ифода намояд, то ки ин ҳаяцон ба дигарҳо низ фаҳмо ва таъсирбахш бошанд. Шеъри «Ватан»-и Мирзо Турсунзода ифодаи барцастаи ҳамин маънист. Образи қаҳрамони лирикии ин шеъри лирик\ дар

Заминаи шахсияти шоир бунёд ёфтааст, ки ҳангоми хондани шеър симои ин шоири ватанпарвар пеши назар равшан цилвагар мегардад. Хонанда ба хулосае меояд, ки ҳар мусофирро кашиши зодгоҳ, ёру диёр таби\ ва фитрист:

Бахор омад, зи умрам боз як соли дигар бигзашт,

Тамоми зиндаг\ оҳиста аз пеши назар бигзашт.

Ба мисли гўшту нохун ҳамеша бо Ватан будам,

Агарч\ нисфи умри беҳтаринам дар сафар бигзашт.

Ватан, дар ҳар куцо омад ба сар форам ҳавои ту,

Ман аз он сўи уқёнус бишнидам садои ту.

Агарч\ дар миён тўфону мавци баҳрҳо буданд,

Вале омад ба гўши ман садои рўдҳои ту…

Агарч\ борҳо афтодам аз ёру диёрам дур,

Ба сайёҳ\ маро карданд гарчи дўстон машҳур,

Вале ман дар ҳама цо, дар ҳама кунцу канори даҳр,

Ҳамеша бо Ватан будам, ҳамеша бо Ватан масрур.

Асарҳои лирик\ аз рўи мазмуни худ ба навъҳои гуногун тақсим мешаванд. Инҳо лирикаи ишқ\, лирикаи манзарав\, лирикаи ицтимоию сиёс\, лирикаи фалсаф\, лирикаи ахлоқ\ ва ҳоказо. Дар лирикаи ишқ\ аз таассуроту шавқу шўри маъшуқа ва ҳицрони ёр сухан карда шавад, дар лирикаи манзарав\ манзараҳои табиат тасвир шуда, қаҳрамони лирик\ доир ба масъалаҳои гуногуни зиндаг\ андешаю муҳокима меронад. Дар лирикаи ицтимоию сиёс\ бошад, вазъи замон, масъалаҳои ҳалталаби зиндаг\ (аз қабили цангу сулҳ) таҳлилу баррас\ карда мешаванд. Асарҳои лирикие, ки мазмуни фалсаф\ доранд, лирикаи фалсаф\ номида мешаванд. Ашъори Рўдак\, Хайём, Ибни Сино, Носири Хисрав, Саъд\, Ҳофиз, Бедил барин классикони адабиётамон, ки мулоҳизаҳои фалсафии онхоро дар бар гирифтаанд, ба ҳамин навъи лирика мансубанд. Асарҳои лирикие, ки панду ҳикмат ва тарбияю ахлокро дар назар доранд, лирикаи ахлоқ\ ном гирифтаанд.

ЛУҒАТ

1. Наҳс – бадбахт\, бадтоле\
2. Наҳси Кайвон – ишора ба таъсири баъди ситораҳо, ки гўё боиси бадбахтии мардум мешавад.

ҚАСИДА

Қасида қадимтарин ва калонтарин жанри лирикии назми мумтози форс-тоцик аст. Пайдоиш ва тараққии назми дарбор\ дар асрҳои 1Х-ХП бо ҳамин жанр вобастаг\ дорад. Таърифу тавсифи доманадори подшоҳон ва бузургони давлат дар эцодиёти шоирони дарбор асосан дар ҳамин жанр адо мешуд.Бузург\ ва аҳамияти мавзўъ – ситоиши подшоҳон ва воқеаҳои сиёсию таърихии вобаста ба онҳо мўҳташам\ ва мутантании қасидаро муайян кардааст. Ҳацми қасида бо вуцуди шеъри лирикии бесужет будани он, хеле калон буда, тақрибан аз бист то чил – панцоҳ ва аз он ҳам бештар байтро фаро мегирад. Яке аз душвориҳои ин жанр барои шоири қасидагў ин аст, ки

чунин шеъри муфассал ва тўлон\ ба тарзи қофиябандии ягона ва якнавохт – аа – ба – ва – га ва ғайра навишта мешуд.Қасида ба эътибори мавзўъ навъҳои гуногун дорад. Аммо дар адабиёти дарбор\ асосан як навъи он - қасидаи мадеҳав\, ки ба ситоиш ва васфи давлатдорон бахшида мешуд, ривоц пайдо карда буд. Қасидаи мадеҳав\ , ки онро мухтасаран мадҳия мегуфтанд, ҳамчун жанри расмии адабиёти дарбор\ сохти (қолиби) муайяни шахшудае дошт. Дар он хаёли эцодии шоир аз рўи нақшаи муайян сайр мекард: пеш аз шурўъ кардан ба мадҳ (ситоиш)-и мамдўҳ (шахси ситоишшаванда) ўро лозим буд, ки аввал дар қисми муқаддимавии қасида барои хуш кардани хотири мамдўҳ чанд байте дар васфи маъшуқ ё шароб ё манзараҳои зебои табиат гўяд. Ин қисми муқаддимавии қасидаро, агар он дар васфи маҳбуба бошад, набиб меномиданд. Дар фароварди қисми насиб ё ташбиб байте оварда мешуд, ки маънои он ба охир расидани қисми муқаддима ва оғоз гардидинаи қисми асосии қасидаро мефаҳмонад. Ин байтро тахаллус мегуфтанд, барои он ки шоир ба воситаи он аз мавзўи насиб ё ташбиб халос шуда, ба мадҳ мегузашт. Байти тахаллус ҳамчун гузаргоҳ аз мавзўи муқаддимав\ ба мавзўи асос\ аҳамияти цудогона дошта , ба ҳусну цозибадории маънои он диққати махсус медоданд. Чунончи Фаррух\ дар як қасидааш бо ин байти тахаллус ба васфи дилбарони сарои худ хотима бахшида, ба васфи мамдўҳ мегузарад.

Гар тиҳ\ шуд з-ин бутон[1] акнун сароям, бок нест,
Дил пур аст аз офарини[2] хусрави[3] хусравнасаб.

Баъд аз байти тахаллус қисми асосии қасида – мадҳ меояд, ки он дар байтҳои зиёде адо мешавад. Баъд аз мадҳ қисми талаби қасида меояд, ки дар он шоир талаб ва хоҳиши худро аз мамдўҳ баён менамояд. Қасида бо дуои шоир дар ҳаққи мамдўҳ ба охир мерасад, ки он низ як қисм ё табақаи қасида дониста шудааст.

Ҳар як қасидаи мадеҳав\ дар ҳамин қолаб сохта мешуд ва риояи он ҳатм\ буд. Фақат гоҳо ба таври истисно қасидаро бе насиб иншо мекарданд, ки он қасидаи муцаррад (яъне танҳо иборат аз мадҳ) номида мешуд.

Мавзўи жанри қасида фақат иборат аз мадҳ набуд. Дар он мавзўъҳои гуногун – тасвири манзараҳои табиат, васфи май, ҳасби ҳоли шоир ва ғайра гузориш меёфтанд. Аз рўи мавзўъҳои асосии худ қасида ба навъҳои зерин цудо мешуд:

Мадҳия – дар ситоиши шахсони цудогона (подшоҳон ва арбобони давлат, бузургони илму маърифат, ҳунармандони машҳур ва ғайра).

Хамрия - дар васфи май ва майгусор\.

Ҳолия - дар баёни аҳволи худи муаллифи қасида.

Шиквоия – дар шикоят аз фалак, замон ва арбоби он, аз қисмату толеи бад ва монанди инҳо.

Фахрия – дар ифтихор аз аслу насаб, дарацаи фазлу донишу ҳунар ва ғайра фазилатҳои соҳиби қасида.

Баҳория – дар васфи баҳор ва манзараҳои табиати баҳор\.

Хазония - дар тасвири манзараҳои табиати фасли тирамоҳ, васфи меваҳои тирамоҳ\ ва амсоли инҳо.

Ҳацвия – дар ҳацви ин ё он шахс, гурўҳи одамон ё шаҳру диёре.

Марсия – дар сифатҳои шахси вафоткарда.

Ҳабсия - қасидаҳое, ки дар зиндон навишта шудаанд

Қасида дар гузориши ин мазўъҳо ба як шеъри ғайри мадеҳав\ табдил меёбад. Бинобар ин тасаввурот дар бораи жанри махсуси шеъри дарбор\ будани қасида нодуруст аст. Дар тамоми ин навъҳои қасида зимни мавзўъҳои асосии онҳо метавонад каму беш мадҳ ва ситоиши мамдўҳ цой дошта бошад. Аммо он ҳамчун мавзўи асосии қасида намоён намешавад. Дар ин навъҳои қасида мавзўъҳои ғайри мадеҳав\ мавзўи мадҳро маҳдуд ва хира кардаанд. Қасидаҳои баҳория, хазония, хамрия қисми таркибии назми дарбор\ буда,маъмулан бо мадҳ тамом мешаванд. Аммо қасидаҳои ҳолия, шиквоия, фахрия, ҳабсия, ҳацвия дар бисёр мавридҳо ба шакли танҳо берун аз мадҳ намоён мешаванд. Мисоли ин қасидаҳои шикоят аз пирии Рўдак\ ва чанде шоирони муосири ў мебошанд. Дар таърихи адабиёти дарбор\, махсусан қасидаҳои ғайримадеҳавии навъи дуюм аҳамияту арзиши цудогона доранд.

Дар онҳо аҳволи зиндаг\, авзои рӯҳии санъаткорони сухан дар муҳити дарбор инъикос гардидааст. Ин қасидаҳо норизоии чуқури арбоби фазлу ҳунарро аз хорию беқадрии худ дар муҳити дарбор ифода менамоянд. Ба ин ҳабсиёти Масъуди Саъди Салмон, шоири маъруфи дарбори султонҳои ғазнав\, ки бегуноҳ умри зиёди худро дар зиндонҳо гузаронидааст, гувоҳи равшан аст. Қасидаҳои ҳабсияи ин суханвари маъруф фоциаи шоири дарборро инъикос намудаанд.

Шоири дигари дарбори ғазнавиён Сайид Ҳасани Сазнав\ навъи дигари қасидаи ғайримадеҳав\ - фахрияро эцод кардааст, ки бар хилофи хорию беқадрии арбоби фазлу адаб дар муҳити дарбор ба бузургдошт ва бологузории мақоми онҳо дар симои худи соҳиби қасида нигаронида шудааст. Дар шинохти санъаткори сухан ва мақому мартабаи ӯ қасидаи фахрияи Сайид Ҳасан аҳамияти цудогона дорад. Бинобари ин матни онро пурра оварда, таҳлил мекунем.

Донад цахон, ки қурраи айни[4] паямбарам,
Шоиста меваи дили Заҳрову Ҳайдарам.
Дарё чу абр бори дигар об шуд зи шарм,
Чун гашт равшанаш, ки +\ покиза гавҳарам.
Дурре пур аз ацоиби дарё шавад ба ҳукм,
Ҳар қатрае, ки дар садафи дил бипарварам.
Табъам чу оташи тару ҳар дам Халилвор
Хушбӯ гуле дигар дамад аз оташи тарам.
Рӯяд наботи найшакар аз цӯйбори гӯш,
Чун ноижа[5] кушод забони шакаргарам.
Гар табъи об хӯрдани шакар бувад, чарост,
Аз оби табъ забони лафзи чу шаккарам?
Пири фалак, ки ҳаст ба дасташ камони сахт,
Мебифканад сипар зи забони чу ханцарам.
Гар сад ҳазор пайкари лафз аст, цонашон,
Бахшидаи ман аст, ки цони дупайкарам[6].

Пай кўр карда чашми бадонрову чун садаф
Пироядори[7] ҳақ зи дарун аст зеварам.
Саҳл аст, агар ба манзари[8] ман бингар\, аз он-к
Манзури[9] олами малакут аст махбарам[10].
Гул булбул\ гузинад дар боғи сиратам[11],
Маҳ ахтаре намояд дар пеши ахтарам.
Дорам забону жож нахоям[12], ки савсанам.
Бинам ба чашму ишқ набозам, ки абҳарам[13].
Бе нақш ҳамчу оина оби мунаққашам.
Бе атр чун фаришта цони муаттарам.
Хун дар танам чу нофа з-андеша хушк шуд,
Цурмам ҳамин ки ҳамнафаси мушки азфарам[14].
Гуфт\: чу гўшворат дуррест дар даҳон
Дур дар даҳон +\ суд, ки чун ҳалқа бар дарам.
Ҳар лаҳза даври цоми тиҳ\ дардиҳад чу гул
Ин пуршукуфа гулшани сабзи мудавварам.[15]
Гардун бад ҳарифаму бар сар ҳаме занад,
В-ин куфр бин, ки кўбад сар зи хами наштарам.
Бар гўшмоли чарх ниҳ\ чашм ҳамчу ной,
Инак зи кист рост ниҳон чу мазҳарам.
Бар сар наёяд аз ман як зарра тираг\,
Чарх ар фурў гузорад сад бори дигарам.
Гар ман ба ним цав бихарам ҳафт хинги[16] чарх,
Пас ҳамдами Масеҳ наям, ҳамтаки харам.
Хокист ранги дунё, покист ранги дин
Хок\ ҳам фурўшаму пок\ ҳаме харам.
Гар ҳастиям на аст, ч\ бок аст, гў мабош!
Чун ҳоцатем нест, ба ҳаст\ тавонгарам
Обе муаққад[17] аст, ки зевар диҳад дур(р)ам?
Хоке мулавван[18] аст, ч\ ранг оварад зарам?

Аз тоби офтоб дили кӯҳ хун гирифт
В-овоза дарфиканд, ки ёқути аҳмарам.
Оби даҳони кирм гиреҳ шуд ба ҳилате
Бикшод баҳри лоф, ки дебои шуштарам.
Нақши тирози[19] цомаи дебост ҳасту нест,
Ё раб, ту ҳастие деҳ к-ин нест дархӯрам[20].
Чанд аз забон барои дили деви мардумон .
Дар давлати ғайбати мардум гиё хӯрам?
З-он то лабе сафед кунад ҳар сияҳзабон,
Дардо, ки чун забони қалам гашт дафтарам.
З-ин обгун қафас[21], ки чун мурғон ҳаме парад.
Чун амми[22] хеш Цаъфари тайёр барпарам.
Чандон дар ин мушбаки[23] сарбаста хокиям,
К-аз чор банди табъ кушоянд шаҳпарам.
З-ин нӯҳ саройпардаи нилуфар\[24] бурун,
Як тоқи гулшан аст, к-он цост манзарам[25].
Сар чун қалам зи лавҳи вуцудам бурида бод,
Гар то ба соқи арш фуруд ояд ин сарам.
Бо ин шараф зи ғуссаи тифлони вақти хеш
Хуноба чун цанини[26] даҳанбаста мехӯрам.
Чун сарви покдоман хоҳам ҳазор даст,
То аз дарун чу ғунча гиребони дил дарам.
Чун сарфиканда гирям, гӯ\ суроҳиям,
Чун хун гирифта хандам, гӯ\, ки соғарам.
Дар қаҳқаҳа зи гиряи дил чун гулобзан
Дар хуррам\ зи сӯзи цигар ҳамчу мицмарам.
Гуфт\: дареғ ранци Ҳасан, ҳам дареғ нест!
Охир ба бӯю ранге ки ранг[27] мебарам.
Аз рӯи он, ки рӯи дилам сӯи ҳазл нест,
Ман дар гунаҳ зи тавба басе бегунаҳтарам.

Астағфуриллаҳ, ар ба масал зиллате[28] кунам,
Алҳамдулиллаҳ, аз сари он зуд бигзарам.
Дар хоб кам шавад дили бедори ман аз он-к
Бедоркардаи нафаси субҳи маҳшарам.
Аҳволи хеш агарчи бигуфтам ягон-ягон,
Савганд мехўрам, ки надоранд боварам.
N-оварда\ бурун чу мане дар ҳазор сол,
Инак, ту эдар\, фалакову ман эдарам.
Дар аҳди ман ҳар он ки кунад даъвии сухан,
Хасмаш худой, агар наншинад баробарам.
Бо халқ довар\ чи кунам баҳри назму наср,
Анде ки ман бихоста, додааст доварам[29].
Мардонагии бозу цавонмардии хурўс,
Хурсандии ҳумою вафои кабўтарам.
Миннат худойро, ки наяндохт дасти ҳирс
Андар нишеби вақф[30] зи болои минбарам.
Сардии зарқу[31] хушкии салус[32] чун набуд,
Ҳоцат наўфтод ба зўҳди музавварам[33].
Насри дурўғ бар чу мане ифтиро[34] кунанд,
К-аз назми рост гард зи дарё бароварам.
Саршустан\ диҳам ҳамаро з-оташи замир,
Гар ҳам бар оби кор нашўянд маҳзарам[35].
Аз кас чу меҳру моҳ сипар нафканам, аз он-к
Чун теғи субҳу тири саҳаргаҳ диловарам.
Аз ботили замона каям соя барфитад,
К-андар паноҳи сояи ҳақ Булмузаффарам…

Аҳамияти ин қасида пеш аз ҳама дар ин аст, ки дар муқобили қасидасароии мадеҳав\ як ҳодисаи хуши мутақобил афтода, дар он ба цои таърифу тавсифи соҳибони давлат соҳиби ҳунари суханвар\ - худи шоир мавриди ситоишу бузургдошт қарор дода шудааст. Ин қасида тантанаи

«ман»-и шоир, бартарии комили ў бар «ту»-и мамдўҳ аст.Шоир дар ин қасидаи фахрия фақат ба худсито\ ва изҳори ифтихор аз шахси соҳибҳунари худ саргарм нашуда, муносибаташро ба замон ва аҳли он баён намудааст. «Ман»-и лирикии ў инсони мутафаккирест, ки аз воқеияти реал\ ва муҳити замони худ болотар рафта, дар бораи он бо вусъати тамом муҳокама рондааст.

Аҳамияти ин фахрия боз дар циддият ва қудрати эҳсосоти лирикии шоир аст. Дар он чор хусусияти барцастаи эҳсосоти лирик\ - баланпарвоз\, драматизм, тааммуқ ва ба худ фурў рафтани шоирро мебинем. Ба таассуроти шоир дар ин қасида ҳам муфохирати баланпарвоз аз дарки бузургии мақоми шоир, ҳам драматизми ихтилофу носоз\ бо замон ва аҳли он, ҳам муколамаи дақиқи ботин\ хос аст. Дар саросари фахрияи Сайид Ҳасан ду оҳанги зидди якдигар, ду ҳиссиёти мутақобил - аз як тараф ифтихори баландпарвози романтикии шоир аз пойгоҳи олии инсон\ ва суханварии худ ва аз тарафи дигар таассуроти ғамангези ў аз ҳақиқати талхи воқеият, сурури нишоти эцод\ ва ғами рўзгори носоз, эҳсоси қудрати маънавию рўҳон\ ва хастаг\ аз фишори муҳити зиндаг\ ба ҳам бархўрда, дар талош афтодаанд. Шоир аз аввали қасида бо як ҳисси ифтихору сарафрозии тамом дар бораи бузургии аслу насаб (аз авлоди пайғамбар буданаш) ва табъи баланди шеъргўии худ сухан ронда истода, вале дар айни ҳол боз аз хастаю мацрўҳ («сипар афканда») –и забони суханвариаш аз тири фалак шикоят менамояд. Пас аз ин шоир дар тасвири сират ва ахлоқи поки инсонии худ пардохта, аммо ин оҳанги сурурангез низ зуд ба оҳанги ғамангези шикоят аз душмании фалак, цафои замона нисбат ба шахси соҳибҳунари ў табдил меёбад ва ҳоказо.

Шоир дар фахрия бо ифтихори маънавии баландпарвоз худро болотар аз арши аъло тасаввур карда, ҳар бор аз ин баландии олами рўҳон\ ба замин, ба воқеияти реал\ фуруд омада, худро дар муҳити носози замон, дар вазъияти душвори зиндаг\ дидааст. Ин зуҳуроти зиддияти байни эҳсосоти романтикии шоир ва воқеияти реал\, барору комёбиҳои эцодии хурсандибахш ва нокомиҳои ў дар рўзгори шахс\ ихтилофи байни шахси эцодкор ва замон

(муҳити иҷтимо\) аст, ки аз норизоии чуқури иҷтимоии ӯ ба миён омадааст. Аммо дар ин муборизаи ду ҳиссиёти мутақобил, носозии байни худогоҳии романтик\ ва таассуроти ғамангези шоир аз воқеият тамоюли аввал ғалаба кардааст. Бо ин ки аз андешаи рӯзгори номусоид хун дар тани шоир хушк шудааст, бо ин ки вай бо вуҷуди соҳиби дурри гаронбаҳои сухан будан ба аҳли рӯзгор (муҳити дарбор) писанд наомада, чун «ҳалқа» аз дар берун мондааст, бо ин ки гардун ӯро пайваста саркӯб карда ва гӯшмол додааст, суханвари матинирода аз ин хориҳо рӯҳафтода нашудааст. Рӯҳи матин ва иродаи қав\, сабру тоқати мардона аз ҷавру ситамҳои айём ва гузашта аз ин, назари нописандона ба ҷафоҳои рӯзгору кинаҷӯиҳои мардум – ин аст нишонаҳои махсус ва муайянкунандаи характери «ман»-и лирикии шоир дар ин қасидаи фахрия.

Ихтилофи Сайид Ҳасан бо муҳити замон заминаи ахлоқ\ доштааст. Шоир бо сирати поку ахлоқи шоистаи хеш аз аҳли рӯзгор худро болотар дониста ва бинобари ин бо онҳо созиш карда натавонистаат. Фарқи куллии ахлоқи шоири мо аз ахлоқи абнои замонаш дар ин аст, ки агар масалан дигар шоирони муҳити адабии ӯ бо жожхоию ҳиҷогии худ одамонро озурда ва бо ҳазлу мутоибаҳойи беадабона пастии ахлоқашонро зоҳир намуда бошанд, шоири мо аз чунин бадзабон\ ва фаҳмгӯиҳо ҳазар мекардааст ва ё агар уламои дин ва рӯҳониёни замон дар сари минбар доир ба қаноаткор\ вазъҳои авомфиребона гуфта, вале худ аз рӯи ҳирсу тамаъ ба тороҷ ва аз худ кардани молҳои вақф машғул шуда бошанд, Сайид Ҳасан шукр дорад, ки ӯро ҳирси сарвату неъмати дунё монанди дигарон аз болои минбар ба нишеби вақф фурӯ наандохт. Сухансарои олими росткор аз тазвир ва ҳилаву найрангҳои авомфиребонаи уламо ва рӯҳониёни асраш нафрат дорад.

Матонати қаҳрамони лирикии Сайид Ҳасанро ҳамон назари нописандонаву беэътиноёнаи ӯ нисбат ба кирдорҳои душманонаи фалак ва муносибати кинаҷӯёнаи муҳити замон дар ҳаққи шоир муайян мекунад. Агар чархи фалак илова бар он озору ҷафоҳои дар вай раво дидаи худ боз сад бори дигар ӯро ба зарбу лат кашад, шоир ин зарбаҳоро на танҳо таҳаммул

мекунад, балки «як зарра тираг\» изҳор намекунад. Зеро ӯ «ҳафт хинги чарх»-ро ба ним цав намехарад, дунё низ дар назари ӯ арзиш надорад. Шоир «ранги хок\»- и дунёро фурӯхта аст, аз неъматҳои алвон, зару зевар ва молу сарватҳои он сарфи назар намудааст, зеро ҳамаи инҳо ба талош кардану ғусса хӯрдан намеарзанд. Аз назари фалсафаи бениёз\ ва истиғнои Сайид Ҳасан нисбат ба сарвату неъматҳои дунё, масалан дурри гаронбаҳое, ки мардум азизаш медоранд ва барояш ин қадар талошу цонбоз\ мекунанд, фақат оби беқиматест, ки ба шакли гиреҳбаста (муаққад) даромадааст, ё заре, ки мояи ифтихори дунёдорон аст, ба чашми шоири боистиғнои қаноатпеша ғайр аз хоки рангин (мулавван) чизи дигаре нест. Бинобар ин дунёи сарвату неъмат Сайид Ҳасанро қаноат кунонда наметавонад. Вай ин дунёро лоиқи худ ҳисоб намекунад.

Шоир иқтидору тавоноии лирикии худро на аз зиндаг\ ва воқеият, балки аз шахси эцодкор, аз бузургии «ман»-и худ пайдо кардааст. Аз замин ба сӯи Кайвон пару бол кушода, парвоз кардану болотар аз «нӯҳ саройпардаи нилуфар\» манзару макон цустани ӯ аз ангезаи қувваи тахаюлоти шоирона ва пойгоҳу шарафи худро ба дарацаи осмон\ эҳсос кардани ӯст. Шоир ҳангоми эцоди шеър худро чун подшоҳ ва ҳукмрони коинот ҳис мекунад. Цустуцӯи роҳи халоси аз муҳити тангу тори дарбори подшоҳ\ шоирро ба «парвози кайҳон\»-и романтик\ ва маскан ёфтан дар «гулшан»-и осмонии мурод водор намудааст. Ӯ маскан гирифтан дар «тоқи гулшан»-и аршро орзу ва идеали эстетикии худ ҳисоб мекунад.

Пештар аз Сайид Ҳасан сухансарои бузурги ҳаким Носири Хусрави Қубодиён\ дар муҳити берун аз дарбор навъи дигари қасидаи ғайримадеҳав\ - *қасидаи ҳикамиро* ба вуцуд оварда буд. Дар қасидаи ҳикам\, ки дар муқобили қасидаи мадеҳавии дарбор\ ба вуцуд омада буд, ба цои давлатдорон илму дониш ва қудрати он мавриди ситоиш қарор дода мешавад. Носири Хусрав гӯё жанри қасидаро аз ситоишгар\ ва хидмати давлатдорон берун оварда, ба хизмати мардум равона кардааст, ба воситаи тавонои тарғиби илму дониш ва исботи бузургии ақлу хиради инсон табдил додааст, минбари муборизаи

оштинопазир бар зидди давлатдорони золим ва чокарону хидматгузорони онҳо, шоирони косалеси дарбор қарор додааст. Бинобар ин қасида дар эцодиёти ў бо қасидаи мадеҳавии дарбор\ мутлақо муносибате надорад, балки тамоман баръакси он воқеъ шудааст.

СУПОРИШ

Ин қасидаи ҳикамии Носири Хусравро мутолиа кунед, мазмуни онро баён ва шарҳу эзоҳ намоед:

Озурда кард каждуми ғурбат[35] цигар маро,
Гў\ забун[36] наёфт зи гет\ магар маро.
Дар ҳоли хештан чу ҳаме жарф[37] бингарам,
Сафро[38] ҳамебарояд аз андўҳ ба сар маро.
Гўям: чаро нишонаи тири замона кард,
Чархи баланди цоҳили бедодгар маро.
Гар дар камоли файз бувад мардро хатар[39],
Чун хору зор кард пас ин бехатар[40] маро.
Гар бар қиёси фазл бигашт\ мадори чарх,
Цуз бар мақарри[41] моҳ набуд\ мақар маро.
Не-не. ки чархи даҳр надонад қадри фазл,
Ин гуфта буд гоҳи цавон\ падар маро:
«Дониш беҳ аз зиёъу[42] беҳ аз цоҳу молу мулк»,
Ин хотири хатир[43] чунин гуфт мар маро.
Бо хотири мунаввари равшантар аз қамар
n-ояд ба кор ҳец мақарри қамар маро.
Бо лашкари замонаю бо теғи тези даҳр
Дину хирад бас аст сипоҳу сипар маро.
Гар ман асири мол шавам ҳамчу ину он,
Андар шикам чи бояд заҳраю цигар маро?
Андеша мар маро шацари[44] хуби борвар аст,
Парҳезу илм резад аз ў баргу бар маро.
Гар боядад ҳаме, ки бубин\ маро тамом

Чун оқилон ба чашми басират[45] нигар маро.
Мангар бад – ин заъиф танам, з-он ки дар сухан,
З- ин чархи пурситора фузун аст асар маро.
Ҳарчанд масканам ба замин аст, рўзу шаб,
Бар чархи ҳафтум аст мацоли[46] сафар маро.
Гет\ сарои раҳгузарон аст, эй писар,
З –ин беҳтар аст низ яке мустақар[47] маро.
Аз ҳар чи ҳоцат аст бадў бандаро, худой
Кардаст бениёз дар ин раҳгузар маро.
Шукр он худойро, ки сўи илму дини худ,
Раҳ доду сўи раҳмат бикушод дар маро.
Андар цаҳон ба дўстии хонадони ҳақ,
Чун офтоб кард чунин муштаҳар[48] маро.
В-аз дидану шунидани дониш яла накард,[49]
Чун душманони хеш ба дил кўру кар маро.
Гар ман дар ин сарой набинам, дар он сарой
Имрўз цои хеш, чи бояд басар [50] маро?
Эй нокасу нифоя[51] тани ман, дар ин цаҳон
Ҳамсояе набувад кас аз ту батар маро.
Ман дўстори хеш гумон бурдамат ҳаме,
Цуз ту набуд ёр ба баҳру бар[52] маро.
Бар ман ту кинавар шудию дом сохт\,
В-аз доми ту набуд асар, на хабар маро.
То мар маро ту ғофилу эмин биёфт\
Аз макру ғадри[53] хеш гирифт\ сухар[54] маро.
Гар раҳмати худой набудию фазли ў,
Афканда буд макри ту дар цўю цар маро.
Акнун, ки шуд дуруст, ки ту душмани ман\,
Низ аз ду дасти ту нагуворад[55] шакар маро.
Хобу хўр аст кори ту, эй бехирад цасад,

Лекин хирад беҳаст зи хобу зи хӯр маро.
Кори хар аст сӯи хирадманд хобу хӯр,
Нанг аст, нанг бо хирад аз кори хар маро.
Ман бо ту, эй цасад, наншинам дар ин сарой,
К-эзид[56] ҳаме бихонд ба цои дигар маро.
Он цо ҳунар ба кору фазоил,[57] на хобу хӯр,
Пас хобу хӯр турову хирад бо ҳунар маро.
Чун пеши ман халоиқ[58] рафтанд бешумор.
Гарчи дароз монам[59] рафта шумар маро.
Рӯзе ба пари тоат аз ин гунбади баланд,
Берун парида гир чу мурғи бапар маро.
Ҳар кас ҳаме ҳазар зи қазову қадар[60] кунад,
В-ин ҳарду раҳбаранд қазову қадар маро:
Номи қазо хирад куну номи қадар сухан,
Ёд аст ин сухан зи яке номвар[61] маро.
В-акнун ки ақлу нафси сухангӯй худ манам,
Аз хештан ч\ бояд кардан ҳазар маро?
Эй гашта хуш дилат зи қазову қадар ба ном,
Чун хештан сутур[62] гумоне мабар маро.
Қавли расули ҳақ чу дарахтест борвар,
Баргаш туро, ки гов туию самар маро.
Чун баргхор гашт\, агар гов нест\?
Инсоф деҳ, магӯ цафою махар маро…
Ҳамчун падар бар ҳақи ту сухангӯю зӯҳдварз,
Зеро ки нест кор цуз ин, эй писар маро.
Гӯ\, ки Ҳуццат\[63] тую нол\ ба роҳи ман,
Аз ноли[64] хушк хира чи банд\ камар маро.

ЛУҒАТ

1. Бутон – дилбарон
2. Офарин – мадҳ, таъриф
3. Хусрав – подшоҳ

4. Қурраи айн- фарзанд
5. Ноижа- қатра-қатра рехтани об
6. Дупайкар- номи бурци осмон\, ки онро цавзо низ мегўянд ва ба кли ду кўдаки бараҳна тасвир кардаанд.
7. Пироя- зебу зинат, ороиш
8. Манзар – касе ё чизе, ки ба вай нигоҳ мекунанд.
9. Манзур – назаркарда, писандида
10. Махбар – дарун, ботин
11. Сират – дарун, ботин, зидди сурат
12. Жож хоидан – бадгў\ кардан, ҳацв кардан
13. Абҳар – гули ёсуман, наргис
14. Азфар – тезбў, мушки бисёр хушбў
15. Гулшани сабзи мудаввар - киноя аз осмон.
16. Хинг – асп
17. Муаққад – гиреҳбаста, ҳалқа-ҳалқа
18. Мулавван – рангин
19. Тироз – зинат, нақшу нигор
20. Дархўр – сазовор, лоиқ
21. Обгун қафас – киноя аз осмон
22. Амм- амак
23. Мушбак (мушаббак)- панцарадор
24. пўҳ саройпардаи нилуфар\ - киноя аз нўҳ қабати осмон.
25. Манзар – нишемангоҳ, баландие, ки аз он цо атроф намоён мешавад.
26. Цанин –бачае, ки дар шиками модар аст.
27. «Ранг»-и дуюм ба маънии ранц аст.
28. Зиллат – хор\, беиззат\.
29. Довар - қоз\, киноя аз худо
30. Вақф – мулке (замин) , ки аз тарафи касе барои масцид, мадраса ва ғайра васиқа карда шудааст.
31. Зарқ - фиреб, макр
32. Солус – риё, фиреб
33. Музаввар – бардурўғ, сохта.
34. Ифтиро – бофтан, тўҳмат кардан
35. Маҳзар – шаҳодатнома, ҳуццат.
36. Сурбат- ғариб\
37. Забун – хору зор
38. Жарф – чуқур, дақиқ
39. Сафро – талха, моеи талх ва зардранг, ки дар халтачаи заҳра ғун мешавад.
40. Хатар – обрў, эътибор
41. Бехатар – беобрў, зишт, киноя аз фалак
42. Мақар - қароргоҳ, макон, цой
43. Зиёъ – замин, мулк
44. Хатир – бузург, зирак

45. шацар – дарахт
46. Басират – чашми бино ва шиносанда, чашми ақл
47. Мацол - қувват, иқтидор
48. Мустақар - макон, цой
49. Муштаҳар – машҳур
50. Яла кардан – фурӯ гузоштан
51. Басар – хирад, ақл
52. Нифоя – паст, разил
53. Баҳру бар – олам
54. Садр – аҳдшикан\, бевафо\
55. Сухар – масхара
56. Гуворидан – ширин кардан
57. Эзид – худо
58. Фазоил - цамъи фазилат – донишу хирад
59. Халоиқ - халқ, мардум
60. Дароз мондан – умри дароз дидан
61. Қазову қадар - тақдир, сарнавишт
62. Номвар- одами номдор, машҳур
63. Сутур - ҳайвон
64. Ҳуццат – лақаби шоир\ ва унаони мазҳабии Носири Хусрав
65. Нол – най, қамиш

ҒАЗАЛ

«Ғазал» калимаи араб\ буда, маънои луғавиаш изҳори ишқу муҳаббат кардан аст. Дар истилоҳ шеърест, ки ба тараннуми ишқу муҳаббат бахшида шудааст. Аз ин цо маълум мегардад, ки мавзӯи аслии ғазал, машҳуртарин жанри адабиёти мумтози форс-тоцик ишқу муҳаббат будааст.

Аммо дар давраҳои аввали тараққиёти адабиёти форс-тоцик (асрҳои 1Х-Х11), ки шеър асосан бо дарбори подшоҳон вобаста буд, ғазал ҳамчун жанри алоҳидаи назм чандон ривоц надошта, дар таркиби қасида меомад. Вай як қисми таркибии қасида, жанри асосии назми дарбор\ ҳисоб мешуд. Вай қисми муқаддимавии қасидаро ташкил мекард, ки онро насиб мегуфтанд. Шоирони дарбор дар қасидаҳои ба мадҳу ситоиши подшоҳ ва бузургони давлат бахшидаи худ аз рӯи расму қоидаи қасидасаро\ пеш аз он ки ба мавзӯи асосии қасида – мадҳ гузаранд, аввал дар қисми муқаддимавии он – насиб ё ташбиб аз ишқу ошиқ\ ё маю майгусор\ ё манзараҳои зебои табиат сухан

мегуфтанд. Ғазал, ки онро тағаззул, яъне васфи ишқ ва маъшуқ ҳам меноманд, яке аз ҳамин мавзӯъҳои муқаддимавии қасидаро ташкил мекард.

Дар дохили қасида, вобаста ба ин жанр арзи вуцуд кардани ғазал монандии онро ба қасида дар шакли зоҳир\ муайян кардааст.Ғазал баъди аз қасида цудо шуда, ба сурати мустақил даромадан ҳам ба ҳамон вазнҳои маъмул ва тарзи қофиябандии қасида аа – ба – ва ва ғайра навишта мешуд. Ғазали мустақил дар ҳацми худ ҳам асосан дар ҳудуди ҳамон миқдори байтҳои тағаззули қасида қарор дошт.

Тобеи қасида ва чун як мавзӯи таркибии ин жанр намоён будани ғазал дар эцодиёти шоирони дарбор муддати дарозе тараққиёти онро чун жанри мустақили шеър\ боз дошта омада буд. Ин ҳол ғазалро на танҳо дар таркиби қасида аз циҳати шакл маҳдуд карда буд (ҳадди охирини он аз 5 – 6 байт намегузашт), балки ба пурра намоён гардидани ҳунар ва маҳорати эцодии шоирон дар ғазалсаро\ имкон намедод. Аз ин рӯ, ғазалҳои шоирони дарбори он даврахо аз ҳар циҳат - ҳам аз циҳати шакл ва мазмун, ҳам аз назари санъат ва ифодаи хиссиёти ошиқона дар муқоиса бо ғазалиёти шоирони давраҳои баъд хира ва камарзишанд.

Бинобар шаҳодати худи шоирони дарбори он даврахо фақат ду суханвари бузурги асри Х Шаҳиди Балх\ ва Рӯдакии Самарқанд\ дар ғазалсаро\ махорати фавқулодда нишон дода будаанд. Ду шоири барцастаи дарбори аввали асри Х1 Фаррух\ ва Унсур\ ба ғазалҳои Шаҳид ва Рӯдак\ баҳои баланд додаанд.Агар Фаррух\ дар васфи маҳбуба ўро дар «дилоромию нағз\» ба ғазалҳои Шаҳид монанд карда бошад («Аз дилоромию нағз\ чун ғазалҳои Шаҳид»), Унсур\ аз он ки ғазалро чун Рӯдак\ некӯ ва барцаста гуфта наметавонад, афсӯс хӯрдааст:

Ғазал Рӯдакивор некӯ бувад,
Ғазалҳои ман Рӯдакивор нест.

Аммо афсӯс ки ғазалҳои Шаҳид ва Рӯдак\ дар қатори дигар осори ин ду шоири бузург аз байн рафтаанд. Ду-се ғазали нисбатан пуррае, ки аз Рӯдак\ боқ\ мондаанд, зоҳиран аз цумлаи беҳтарин ашъори ошиқонаи шоир ба

шумор намераванд. Чунки онҳо на аз назари санъати баде\ ва на аз циҳати баёни ҳиссиёти пурцўши ошиқона, ба он дарацаи баланде нестанд, ки Унсур\ ғазалҳои Рўдакиро сифат кардааст Се байти як ғазале, ки ба Рўдак\ нисбат дода мешавад, чунин аст:

Бар рухаш зулф ошиқ аст чу ман,
Лоцарам ҳамчу манаш нест қарор.
Ману зулфайни ў нагунсорем,
Ў чаро бар гул асту ман бар хор?
Ҳамчу чашмам тавонгар аст лабаш,
Он ба лаъл, ин ба лўълўи шаҳвор.

Азбаски ба ҳамин ғазал нисбат доштани боз чор байти боқ\ мондаи он шубҳанок аст, аз зикри онҳо худор\ кардем.

Дурустии баҳои баланди Унсур\ дар бораи иқтидори беназири Рўдак\ дар ғазалсаро\ аз чанде байтҳои парокандаи ошиқонае, ки мансуб ба ғазалҳои аз байн рафтаи ў мебошанд, тасдиқ мегардад. Масалан дар ин байт шоир дар ифодаи ҳиссиёти пазмонии худ нисбати дилбари дур афтодааш образи барцастаи нотакроре эцод кардааст, ки бо тозаг\ ва латофати худ дар ғазалсароии мумтози форс-тоцик мислу монанде надорад: шоир барои зудтар ба дидори ёр расидан хаёл кардааст, ки кош санги фалахмон шаваду касе ўро ба сўи ёраш партояд ва дар рў ба рўи ў рафта афтад:

Гар кас буд\, ки з\ туам бифканд\,
Хештан андар ниҳодаме ба фалохан[1].

Дар байти дигар шоир дар ҳицрони ёр обу адо шудани худро ба печу тоб хўрда сўхтани ҳезум дар оташдони ў қиёс кардааст, ки як ташбеҳи табиию аёнии беназирест:

Оташи ҳацри туро ҳезум манам,
В-оташи дигар туро ҳезум пуда[2].

Ин гуна байтҳои алоҳидаи беназир ва нотакрор, ки чун дурдонаҳое аз ганцинаи сухани «султони шоирон» ба назар мерасанд, дар ҳақиқат аз устоди беҳамто будани ў дар ғазалсаро\ гувоҳ\ медиҳанд. Аммо аз Шаҳиди

Балх\ на ягон ғазали пурра ва на байтҳои цудогонаи ишқие, ки ба устодии ин шоир дар ғазалсаро\ далел шуда тавонад.боқ\ намондаанд. Аз ғазалҳои ба мо расидаи дигар шоирони давраҳои қадим як байтеро, ки дар бадеият ва тозагию латофат ҳамсанги ду байти мазкури устодонаи Рӯдак\ бошад, пайдо кардан душвор аст. Аз шоирони он давраҳо Фаррух\ дар ғазалсаро\ як дараца маҳорат нишон додааст. Бо вуцуди ин ғазалҳои ӯ бо абёти ошиқонаи Рӯдак\ ва ғазалҳои шоирони асрҳои сон\ қобили муқоиса нестанд. Яке аз ғазалҳои беҳтарини Фаррух\ ин аст:

Ба ман бозгард, эй чу цону цавон\,
Ки талх аст бе ту маро зиндагон\.
Ман андар фироқи ту ночиз кардам
Цамолу цавон\, дареғо цавон\.
Дареғо, ту к-аз пеши рӯям цудо\,
Дареғо, ту к-аз пеши чашмам ниҳон\.
+\ гӯ\, ба ту роҳ цустан тавонам?
+\ гӯям: ба ман боз гаштан тавон\?
Дили ман зи меҳри ту гаштан нахоҳад,
Диле дида\ ту бад-ин меҳрубон\?
Гирифтам, ки ман дил зи ту баргирифтам,
Дили ман кунад бе ту ҳамдостон\?
Ман аз рашки қадди ту дидан наёрам
Сиҳ\ сарви озодаи бӯстон\.

Имтиёзи ин ғазал дар соддаг\ ва таби\ будани тарзи ифодаи эҳсосоти ошиқона аст, ки ин хусусиятро қариб дар тамоми ғазалҳои шоирони он давраҳо мушоҳида мекунем. Аммо дар онҳо ҳиссиёти ошиқона чуқур ва таъсирбахш ифода нагардидааст. Дар онҳо шӯрангезию ҳиссиётпарвар\ ва сӯзу пази ошиқонаи ғазалиёти шоирони давраҳои баъд дида намешаванд. Шоирони асрҳои X-X11 ҳиссу ҳаяцони ошиқ, цунбишҳои қалбии ӯро рӯяк\, бе маҳорати баланди баде\ ба қалам овардаанд.

Ҳамаи инҳо инкишоф наёфтани ғазал, мавқеи асос\ пайдо накардани онро дар эцодиёти шоирон ва умуман назми он асрҳо нишон медиҳанд. Аз ҳамин сабаб аст, ки дар девонҳо (мацмўаҳо)-и боқ\ мондаи шоирони он асрҳо ғазалҳои ба таври мустақил, яъне берун аз доираи қасида эцод шуда миқдори ночизеро ташкил мекунанд. Фақат дар нимаи дуюми асри Х11 омада, дар девонҳои баъзе шоирон, аз қабили Анвар\ ва Сайид Ҳасани Сазнав\ миқдори ғазалҳо андак афзудааст. Ин ғазалҳои мустақил аз ягон циҳат аз тағаззулоти таркиби қасидаҳо фарқ намекунанд. Дар девонҳои шоирони асрҳои Х1-Х11 цой доштани як миқдори ками ғазалҳои мустақил аз он гувоҳ\ медиҳад, ки ин жанри лирик\ дар он давр ҳанўз дар марҳилаи пайдоиш буда, ба роҳи тараққиёт надаромадааст.

Хомўш шудани ҳаёти адаб\ дар доираи дарбор ва равнақи он дар муҳити шаҳр дар асри Х111 ва баъд дар инкишофи ғазал такони бузурге гардид. Дар доираҳои шаҳр қасида жанри асосии адабиёти пешинаи дарбор\ харидор пайдо накарда, аҳамияти худро аз даст дод. Ба цои он ғазал ба мавқеи аввал гузашта, аҳамияти бесобиқае пайдо кард. Ба завқи доираҳои шаҳр на қасидаҳои мадеҳавии баландпарвози ба дурўғ асос ёфта, балки ғазалҳои ошиқонае, ки бо ҳиссиёти гуворои қалбии инсон алоқаманд мебошанд, мувофиқ буданд. Агар қасида дар доираи танги дарбор ривоц гирифта ва ба манфиатҳои гурўҳи хурди синфи ҳукмрон хидмат карда омада бошад, ғазал бо мавзўи ишқу муҳаббати умумиинсонии худ ба талаботи маънавии тамоми аҳли цомеа цавоб медод, бо дарду доғ,ҳиссу ҳаяцон ва орзуву ҳавасҳои тамоми мардум алоқаманд буд. Хулоса, доираи истифодаи ғазал дар муҳити шаҳр хеле васеъ буд. Илова бар ин, соддагии забони ин жанри лирик\ онро барои ҳама фаҳмову наздик мекард. Аз ин рў, ғазал шеъри дўстдоштаи мардум, жанри маъмул ва маъруфу машҳури адабиёти шаҳр гардид.

Ғазал аз доираи танги дарбор берун баромада ва аз тазъиқи қасида, жанри ҳукмрони адабиёти дарбор\ халос шуда, ба роҳи тараққиёти пурвусъат даромад ва дере нагузашта ба жанри асосии адабиёт табдил ёфт. Ғазалсаро\ машғулоти эцодии ҳамешагии қариб тамоми шоирон гардид. Агар дар

давраҳои пеш аз истилои муғул шоирон девони қасидаҳо тартиб дода бошанд, акнун девони ғазалиёт тартиб медоданд. Суханварони бузурги ғазалсарое монанди Саъдии Шероз\ ва Амир Хусрави Деҳлав\ ба майдон омаданд, ки на як, балки се-чор ва зиёда аз ин девони ғазалиёт ба вуцуд оварданд. Ҳамаи инҳо аз болоравии мақоми ғазал дар адабиёт гувоҳ\ медод.

Ғазал дар эцодиёти шоирони асри X111 на танҳо микдоран афзуда, мавқеи асос\ гирифт, балки ҳамчун жанри шеър\ низ аз ҳар циҳат такомул ёфт. Хусусан дар эцодиёти Саъд\ вай ба такомули пурраи жанр\ расид.Саъдиро барои ғазалро аз ҳар циҳат - ҳам аз циҳати шакл ва бадеият, ҳам аз циҳати мазмун ба дарацаи баланди тараққиёт расонданаш асосгузори ин жанр ҳисоб кардаанд. Ҳатто дар гузашта як қитъаи шеърие шӯҳрат ёфта буд, ки дар он Саъд\ «пайғамбари ғазал» донparam мешуд:

Дар назм се тан паямбаронанд,
Ҳарчанд ки ло-набия баъд\[3].
Авсофу қасидаву ғазалро
Фирдавсию Анварию Саъд\.

Асосгузори ғазал донистани Саъд\ ба маънои эцодкунанда ва ба вуцуд оварандаи ин жанр будани ӯ нест. Саъд\ барои он асосгузори ғазал ҳисоб карда шудааст, ки ин жанрро аз ҳолати номукаммал\ ва мавқеи ночизи дар назм доштаи он берун оварда, ба он мукаммалию такомул\ бахшидааст. Саъд\ ғазалро ба шакли мукаммал даровindependent, аввалан миқдори байтҳои онро афзудааст расми дар байти охири ҳар ғазал зикр кардани тахаллуси шоирро низ цор\ намудааст. Аммо хидмати асосии аъд\ дар инкишофи ғазал на аз такмили шакли зоҳирии жанр, балки аз мазмун ва тарзи баёни ҳиссиёти ошиқона намоён мешавад.

Ғазалиёти Саъд\ аз цумлаи шӯрангезтарин ва пурэҳсостарин ғазалҳои мумтоз ба шумор мераванд. Дар ин бобат камтар шоире аз цумлаи ғазалсароёни бисёри форс-тоцик бо ӯ баробар шуда метавонанд. Ғазалҳои Саъд\ аз таги дил, самим\ ва ниҳоят таби\ суруда шуда, бинобар ин хеле таъсирбахш ва ҳаяцонангезанд. Дар ғазалҳои ӯ ҳиссиёти ошиқона, кайфияти

ҳолатҳои рӯҳии ошиқ хеле чуқур ва цонгудоз ба қалам оварда шудаанд. Ин хусусияти ғазалҳои шоир аз цумла дар ин ғазали машҳури ӯ барцаста намоён аст:

Эй сорбон, оҳиста рон, к-ороми цонам меравад,
В-он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам меравад.
Ман мондаам маҳцур[4] аз ӯ, бечораву ранцур аз ӯ,
Гӯ\ ки неше дур аз ӯ дар устухонам меравад.
Гуфтам ба найрангу фусун пинҳон кунам рози дарун,
Пинҳон намемонад, ки хун дар остонам меравад.
Маҳмил[5] бидор, эй сорбон, тунд\ макун бо корвон,
К-аз ишқи он сарви равон гӯ\ равонам[6] меравад.
Ӯ меравад доманкашон, ман заҳри танҳо\ чашон,
Дигар мапурс аз дил нишон, к-аз дил нишонам меравад.
Баргашт ёри саркашам, бигзошт айши нохушам,
Чун мицмари[7] пуроташам, к-аз сар духонам[8] меравад.
Бо он ҳама бедоди ӯ в-ин аҳди бебунёди ӯ,
Дар сина дорам ёди ӯ ё бар забонам меравад.
Боз ою дар чашмам нишин, эй дилситони нозанин,
К-ошӯбу фарёд аз замин бар осмонам меравад.

Шаб то саҳар менағнавам[9] в-андарзи[10] кас менашнавам,
В-ин раҳ на қосид меравам, к-аз каф инонам меравад.
Гуфтам бигирям, то ибил[11] чун хар фурӯ монад ба гил,
В-ин низ натвонам, ки дил бо корвонам меравад.
Сабр аз висоли ёри ман, баргаштан аз дилдори ман,
Гарчи набошад кори ман ҳам кор аз онам меравад.
Дар рафтани цон аз бадан гӯянд ҳар навъе сухан,
Ман худ ба чашми хештан дидам, ки цонам меравад.
Саъд\, фиғон аз дасти мо лоиқ набуд, эй бевафо,
Тоқат намеорам цафо, кор аз фиғонам меравад.

Саъд\ чун устоди бузурги ғазал дар ифодаи ҳиссу ҳаяцони ошиқона ба тори дили инсон нохун мезанад, онро ба цўш меорад, ба вай олам-олам завқ мебахшад. Тараннуми ишқ дар ғазалиёти ў он қадар чуқур, самимона ва цидд\ аст, ки дар пеши он ғазалҳои шоирони пешинаи дарбор дар васфи ишқ гуфтугўҳои ҳавасбозона, сохта ва рўяк\ садо медиҳанд.

Самимият ва сидқу сўзи ғазалиёти Саъд\ дар тараннуми ишқу ошиқ\ то дарацае вобаста ба он аст, ки ў чун шоири мутасаввиф ва шайхи тариқати тасаввуф дар ғазалиёти худ ишқи илоҳиро сурудааст. Сўзу гудози ў дар ишқи «маҳбуби ягона» (худо) аст, ки бинобар таълимоти тасаввуф ҳусну малоҳати он дар симои зебосанамҳои замин\ акси худро андохтааст. Аз ин рў, «маҳбуби ягона» дар ғазалиёти Саъд\ ва умуман лирикаи ишқии сўфиёна дар образи маҳбубаи замин\ намоён мегардад ва бинобар ин ишқро дар талқини шоирони сўф\ ба маънии ишқи заминии байни инсонҳо фаҳмидан мумкин аст.

Чун маҳбуб тасаввур шудани зоти худованд дар назари аҳли тасаввуф боиси ба вуцуд омадани лирикаи ишқии сўфиёна ва зуҳури шоирони намоёни мутасаввифи ғазалсарое гардид, ки бузургтарини онҳо Саъд\ ва Цалолиддини Балх\ маъруф ба Мавлавии Рум\ мебошанд. Дар эцодиёти шоирони мутасаввиф, хусусан, Саъд\ ва Мавлав\ ғазал ба шеъри ишқии пурэҳсос ва дилошўбе табдил ёфт. Яке аз ғазалҳои шўрангези Мавлав\ ин аст:

Кор надорам цуз ў, коргаҳу корам ўст,
Лоф занам, лоф ман, з-он ки харидорам ўст.
Тўтии гўё шудам, чун шакаристонам ўст,
Булбули гўё шудам, чун гулу гулзорам ўст.
Пар ба малак барзанам, чун пару болам аз ўст,
Сар бар фалак барзанам, чун сару досторам ўст.
Цону далим сокин аст, чунки дилу цонам ўст,
Қофилаам эмин аст, қофиласолорам ўст.
Бар масали гулситон ранги зарам ҳусни ўст,
Бар масали офтоб теғи гуҳарборам ўст.

Хонаи чашмам чаро сацдагаҳи халқ шуд,

З-он ки ба рӯзу ба шаб бар дару деворам ўст.

Дар рухи ҳар кас, ки нест доғи ғуломии ӯ,

Гар падари ман бувад, душману ағёрам ўст.

Даст ба дасти цуз ӯ менасупорад дилам,

З-он ки табиби ғами ин дили беморам ўст.

Чун ки ту муфлис шуд\, санг ба дил барзад\,

Моя[12] зи ман хоҳ, аз он-к махзану[13] анборам ўст.

Шоҳ маро хондааст[14], чун наравам пеши шоҳ?

Мункири ӯ чун шавам, чун ҳама иқрорам ўст.

Гуфт: хамўш, чанд лоф, на туву на гуфти ту

Ман чи кунам, эй азиз, гуфтани бисёрам ўст.

Дар эцодиёти шоирони чи мутасаввиф ва чи дунявии он давраҳо ғазал дар доираи мавзўи аслии худ – ишқу муҳаббат маҳдуд буд. Ғазалиёти Шайх Аттор, Саъд\, Амир Хусрав, Мавлав\, Носири Бухор\ ва дигарон ба ин гувоҳанд, ки дар онҳо, ба истисноҳои нодир сухан фақат аз ишқу ошиқ\ рафта, ба дигар мавзўъҳо дахл карда намешавад. Ба ин маҳдуд\ ва якрангии мавзўи ғазал Хоца Ҳофизи Шероз\ (ваф. 1388), бузургтарин ғазалсарои форс-тоцик хотима дод. Ҳофиз дар эцодиёти худ ғазалро аз як мавзўъ-тараннуми ишқу муҳаббат берун оварда, дар он гуногунмавзўиро цор\ кардааст. Яке аз дигаргуниҳои циддии дар мазмуни ин жанр ворид кардаи ӯ дар ҳамин аст. Агарчи дар ғазалиёти Ҳофиз мавзўи аслии жанр – ишқу муҳаббат умуман мавқеи асосии худро нигоҳ дошта, бисёр ғазалҳои шоир саросар ба ҳамин мавзўъ бахшида шудаанд, аммо дар ҳамин ҳол ӯ боз бисёр ғазалҳое ҳам дорад, ки дар онҳо ғайр аз мазмунҳои ишқ\, мазмунҳои дигар ҳам гузориш ёфтааст. Ин мазмунҳои дигари ғайришқ\ ба масъалаҳои гуногуни ахлоқ\, ирфониву тасаввуф\, дин\, фалсаф\, ринд\ ва ғайра оид мебошанд. Ба туфайли мавзўъҳои гуногун ғазалҳои Ҳофиз гуногунрангу пурцило ва мазмунан бой гардидаанд. Ба тариқи мисол, мавзўъҳои як ғазали шоирро аз назар мегузаронем:

Дил меравад зи дастам, соҳибдилон худоро[15]
Дардо, ки рози пинҳон хоҳад шуд ошкоро.
Даҳрӯза меҳри гардун афсона асту афсун[16]
Нек\ ба цои[17] ёрон фурсат шумор моро!
Киштинишастагонем, эй боди шурта[18] бархез
Бошад, ки боз бинем он ёру ошноро.
Эй соҳиби каромат[19] шукронаи саломат,
Рӯзе тафаққуде[20] кун дарвеши бенаворо!
Осоиши ду гет\[21] тафсири[22] ин ду ҳарф[23] аст:
Бо дӯстон талаттуф[24], бо душманон мадоро[25].
Дар кӯи некном\ моро гузар надоданд,
Гар ту намеписанд\, тағйир кун қазоро[26].
Гар мутриби ҳарифон ин порс\[27] бихонад,
Дар рақсу ҳолат орад пирони порсоро[28].
Хубони порсигӯ бахшандагони умранд.
Соқ\, бидеҳ башорат пирони порсоро.
Ҳофиз ба худ бипӯшид ин хирқаи майолуд,
Эй шайхи покдоман, маъзур дор моро!

Шоир дар байти аввал ба соҳибдилон, яъне онҳое, ки дилашонро аз даст надодаанд, муроциат намуда, ба тариқи афсус гуфтааст, ки дили худро бой дода, рози пинҳони ошиқ буданаш ба ҳама ошкор ва маълум хоҳад шуд. Пас ин маън\ сирф ошиқона аст. Аммо дар байти дуюм ба мухотаб – одамон муроциат карда, ин дунёи даҳрӯза (ё дурӯза)- и гузарон ва меҳри он мисли афсонаест, бинобар ин умри кӯтоҳи худро барои ёру дӯстон нек\ кардан фурсате ҳисб кунед гуфтани шоир аз маънии ошиқонаи байти аввал дур шуда, мазмуни пандомӯзонаро дар хусуси ғанимат шумурдани умр ва сарф кардани он ба хизмати мардум дар бар кардааст. Дар байти сеюм шоир худаш ва кулли одамонро дар ин дунё мисли сарнишинон (роҳравон) – и киштие тасаввур кардааст, ки он шикаста ва ба ҳалокат дучор шудааст. Дар ҳамин ҳол шоир орзу кардааст, ки кош боди шурт (мувофиқ) хезаду киштии

шикастаи онхоро ба соҳили баҳр расонад, то ба дидори ёру дӯстони худ муяссар шаванд. Мазмуни ин байт доир ба ҳақиқати ин дунё ва ҳаёти инсон дар он буда, ранги фалсаф\ гирифтааст. Дар байти чорўм, шоир ба ҳамон ғояи накўкор\ дар ҳаққи одамон, ки дар байти дуюм дидем, боз гашта, онро идома ва инкишоф медиҳад: вай ба одамони соҳибкарам, онҳое, ки молу сарват ва имкони караму саховат карданро доранд, таъкид кардааст, ки ба шукронаи зиндагии некуҳолона ва саломат гаштани худ дар ин дунё ақаллан як рўз ҳоли каси дарвешу бенаворо пурсанд, ба онҳо мададе расонанд. Мазмуни байти панцўм ба ҳикмати амалии зиндагии инсон асос ёфтааст: дар он ёдовар шудааст, ки осоиши зиндагии инсонро ҳам дар ин дунё ва ҳам дар он дунё бо ду ҳарф (калима ё ибора) – ба дӯстон лутфу меҳрубон\ ва бо душманон мадоро (созиш) кардан ифода намудан мумкин аст. Дар байти шашўм, шоир ақидаи маъруфи риндонаи худро дар бораи гўё аз азал навишта шудани номаи сиёҳи бадномии ринд такрор карда, ба мухолифони худ – аҳли салоҳу тақвои некном ба тарзи пичинг гуфтааст, ки агар бадномии мо – риндон ба шумо маъқул набошад, аз дастатон ояд, қазо (тақдир) – и моро дигар сохта, моро ба салоҳ оваред. Ҳамин тавр, мазмуни ин байт ба масъалаи фалсафаи динии сарнавишти инсон оид аст. Байтҳои ҳафтўм ва ҳаштўм аз мацлисҳои айшу тараби ҳаётдўстонаи риндон ҳикоят мекунанд. Дар байти охирин ринди Ҳофиз аъмоли бади мастию майпарастии худро ба салоҳу тақводории зоҳирии арбоби дин зид гузошта, онҳоро масхара кардааст.

Чунон ки дида мешавад, дар ин ғазал фақат байти аввал мазмуни ишқ\ дошта, боқ\ ҳашт байти дигар бо мавзўи ишқу ошиқ\ бевосита алоқаманд нестанд. Онҳо ба масаъалаҳои мухталифи оламу одам, зиндагии инсон ва тариқаи ринд\ оид мебошанд. Ин ҳол ранговранг\, вусъати мавзўъ ва ғановати мазмуни ғазалро ба вуцуд овардааст, ки каму беш дар бисёр дигар ғазалҳои Ҳофиз низ дида мешавад. Ба ин тариқа, ғазал дар эцодиёти ин шоир аз доираи мавзўи ишқу ошиқ\ берун рафта ва масъалаҳои басе гуногуни зиндагии инсонро фаро гирифта, аз шеъри сирф ишқ\ ба шеъри лирикии мазмунан пурвусъате табдил ёфтааст, ки ҳар байти он як суруди зиндаг\, як

шеъри тамом, як нуктаи барцастаи ҳаёт\ мебошад. Ғазали Ҳофиз ба он маънии танги пешинаи истилоҳии худ набуда, ба маънии васеъ шеър аст. Девони Ҳофиз хазинаи бузурги нуктаҳои пурҳикмати шоиронаанд, ки маъниҳои олии ҳаётиро талқин менамоянд. Ҳофиз шоири лирики нуктапарвар аст, ки ҳар нуктаи ӯ як олам маън\ дорад.Бисёрмавзӯ\ ва ғановату гуногунрангие, ки Ҳофиз дар мундарицаи ғазал падид овард,, баъд аз ӯ дар ғазалсаро\ давом мекард. Ғазали мумтози форсу тоцик ба туфайли Ҳофиз на танҳо шеъри ишқ\, балки дар айни замон шеъри ахлоқ\, ицтимо\, фалсаф\ ва ҳатто сиёс\ ҳам буд. Шоирон тамоми дарду доғи инсон\, андешаю омол ва муносибати худро доир ба масъалаҳои гуногуни ҳаёт дар қолаби жанри ғазал рехтаанд. Бинобар ин образи «ман»-и лирикии ғазал фақат инсони ошиқ нест.Вай ҳамчун инсони вобастаи ҳаёт, ҳамчун фарди цамъият\ ҳам намоён мегардад. Барои исботи ин фикр ба як ғазали Сайидои Насаф\ муроциат мекунем:

Бе гуфтугӯ ризқ муҳайё намешавад,
Ин қуфл бе забони талаб во намешавад.
Кай меравад зи паҳлӯи мунъим гурусначашм?
Гирдоб дур аз лаби дарё намешавад.
Рангинии қабо накунад пирро цавон,
Барги хазон баҳори тамошо намешавад.
Беморро ғизои мувофиқ кунад накӯ,
Бе тарбият заиф тавоно намешавад.
Хулқи хушу нацобати зотист мӯҳтарам,
Ҳанзал ба рангу бӯ гули раъно намешавад.
Афтидааст номи сахо аз забони халқ,,
Ин хайма умрҳост, ки бар по намешавад.
Гирдоб чун садаф нашавад соҳиби гуҳар,
Ҳорис ба саъй молики дунё намешавад.
Нодон ба гуфтугӯ нашавад соҳиби сухан,
Цуғз аз ҳазор оина гӯё намешавад.

Занциру қуфл нест ба девона садди роҳ,
Мавци ҳубоб монеи дарё намешавад.
Эҳроми Каъбаро ба тасаввур макун тамом,
Ин роҳ қатъ бе мадади по намешавад.
Аз бадниҳод чашми накў\ тамаъ мадор,
Кўри зи модар омада бино намешавад.
Маъшуқро муҳаббати ошиқ диҳад ривоц,
Юсуф чаро ба коми Зулайхо намешавад?
То ғунчаи даҳон-ш пур аз зар намекунанд,
Аз ҳец боб роҳи сухан во намешавад.
Ту барқи бемурувввату ман кишти бесамар,
Охир миёни мову ту савдо намешавад.
Рухсори худ дареғ мадор аз нигоҳи мо,
Аз боғ мева кам ба тамошо намешавад.
Дилгир нест синаам аз оҳ Сайидо,
Мацнун ғубори хотири саҳро намешавад.

Дар ин ғазали мазмунан бой ва рангоранг андешаҳои басе гуногуни шоир инъикоси худро ёфтаанд. Дар он хаёли эцодии шоир аз як паҳлў ба паҳлўи дигари воқеият мецаҳад, аз як мавзўъ ба мавзўи дигар мегузарад. Ба Сайидо низ дар эцоди ғазал кўшиши фаро гирифтани «ҳама чиз», мудохила ба масъалаҳои мухталифи зиндаг\ ва инъикос намудани паҳлўҳои гуногуни воқеият хос аст, ки мундарицаи ғазалиёти ўро мураккаб, пурмаън\ ва пурцило гардондааст. Чунин аст моҳияти гуногунмавзў\ ва «беназмии лирик\», он инқилобе, ки аз тарафи Ҳофиз дар мундарица ва сохти ғазал ба амал оварда шуда буд, ва он дар давраҳои минбаъда дар ғазалиёти бисёр шоироне аз қабили Сайидо давом дода шуд. Ин чунин маън\ надорад, ки Сайидо дар ғазалсаро\ ба Ҳофиз пайрав\ карда бошад. Сайидо суннати дар ғазал цор\ кардаи Ҳофизро пайгир\ намудааст. Дигар ғазалҳои Сайидо ҳам бо доираи васеи мавзўъоти худ таваццўҳи моро ба худ мекашанд. Хонанда аз фарохии чашмандози шоир ба воқеият, аз цаҳишҳои фикрии ў, аз боигарию

рангорангии мундарицаи ғазалиёти ӯ ба шавқ меояд. Дар ғазали мазкур шоир чунон саргарми масъалаҳои зиндаг\ ва ҳаёти ицтимо\ гардидааст, ки мавзӯи аслии ғазал – ишқу ошиқиро фаромӯш кардааст ва танҳо дар сатрҳои охирини ғазал ин мавзӯъро ба хотир оварда, чанд калима дар бораи маҳбуба гуфтааст.

Мақоми Ҳофизро дар ғазалсароии форс-тоцик албатта, танҳо гуногунмавзӯ\ ва саршории ғазалҳои ӯ аз нуктаҳои ҳаёт\ муайян намекунанд. Мақоми олии Ҳофиз дар ғазалсаро\ боз бо он муайян мегардад, ки ӯ дар ин жанр ғояи ҳаётдӯстиро устувор карда, образи ринди ҳаётдӯст ва дар айни ҳол озодандешу исёнгар ва ботинан покро бар зидди салоҳу тақвои риёкорона ва олудагиҳои ботини арбоби дин ба вуцуд овард. Чунон ки инро аз цумла дар ғазали поини шоир мебинем:

Айби риндон макун, эй зоҳиди покизасиришт[29],
Ки гуноҳи дигарон бар ту нахоҳанд навишт!
Ман агар некам, агар бад, ту бирав, худро бош!
Ҳар касе он даравад оқибати кор, ки кишт.
Ҳама кас толиби ёранд, чи ҳушёр чи маст,
Ҳама цо хонаи ишқ аст, чи масцид чи куништ[30].
Сари таслими ману хишти дари майкадаҳо,
Мудда\ гар накунад фаҳми сухан, гӯ: сару хишт[31].
Ноумедам макун аз собиқаи[32] рӯзи азал,
Ту чи дон\, ки паси парда к\ хуб асту к\ зишт?
На ман[33] аз хонаи тақво[34] бадар афтодаму[35] бас,
Падарам низ бишҳишти абад аз даст биҳишт
Боғи фирдавс[36] латиф аст, валекин зинҳор
Ту ғанимат шумар ин сояи беду лаби кишт.
Ҳофизо, рӯзи ацал гар ба каф ор\ цоме,
Яксар[37] аз кӯи харобот[38] барандат ба биҳишт.

Ғазалсароии баъд аз Ҳофиз образи нави риндро аз ӯ мерос гирифта, мавқеи онро мустаҳкам нигоҳ дошт. Ҳофиз умуман роҳу равиши ғазалсароии

минбаъдаро муайян кардааст. Анъанаи ў дар ғазалсаро\ хеле устувор буд. Дар давоми асрҳо шоирон анъанаи ўро давом додаанд, ба вай пайрав\ карда, ғазалҳои цавобия ва татаббўъ менавиштанд. Масалан дар асри ХУ аз шоирони дуюмдараца то сухансароёни бузурге чун Абдураҳмони Цом\ ва Алишер Наво\ пайваста ба гуфтани татаббўъю цавоби ғазалҳои Ҳофиз машғул буданд.

Анъанаи Ҳофиз дар ғазалсароии асрҳои ХУП-Х1Х, ки услуби ба ном ҳинд\ ва бедил\ дар шеър цор\ ва устувор гардид, ҳамчунон зинда буд. Цор\ шудани ин услуб дар ғазалсаро\ бисёрмавзуии онро аз байн набурда, балки баръакс ба он боз ҳам вусъат бахшид.

Услуби ҳинд\ ғазали мумтози тоцикро ба марҳалаи нави тараққиёт ворид кард. Дар ғазалиёти ин услуб назокату латофат ва рангиниву диққати хаёли шоирона бештар буд. Шоирони пайрави ин услуб бо роҳи нозукравиҳо ва диққати хаёл мазмунофарин\ мекарданд. Ин услуби нави шеър\ ба мазмунофарин\ асос ёфта буд. Мазмунофарин\ ба маънии эцоди маъниҳои баде\ ё образи шоирона аст. Аз ин рў, цор\ шудани услуби нави шеър\ тафаккури бадеии шоиронро бештар ба ҳаракат оварда, онҳоро пайваста ба цустуцў ва бозёфти мазмунҳои тозаи баде\ водор менамуд. Аммо бояд гуфт, ки ҳанўз аз нимаи дуюми асри ХУ11 аз давраи аввали паҳн шудани услуби ҳинд\ дар шеъри тоцик баъзе пайравони ин услуб дар роҳи нуктапардозиву мазмунбанд\ ва нозукадо\ ғазалро ба хаёлбоф\ табдил дода буданд. Ин ҳол бо паҳн шудани услуби бедил\ боз бештар гардид. Намояндагони равияи мушкили услуби ҳинд\ ва бедил\ шеъри лирик\ - ғазалро ба як навъ муаммо табдил дода буданд, ки дарки маънии он мисли кушудани муаммо диққату андешаро талаб мекард. Хамаи ин боиси аз ҳаёт дур шудани мазмуни ғазал гардид.

СУПОРИШ

Ғазали зерини Соиби Табрезиро байт ба байт маънидод кунед ва мавзўъҳои онро муайян намоед:

Субори ҳусн зи соҳибназар шавад пайдо,

Ки қиммати гуҳар аз дидавар[39] шавад пайдо.

Диҳад самар зи рагу решаи дарахт хабар,

Нуҳуфтаҳои падар аз писар шавад пайдо.

Ба ранги зард қаноат кун аз риёзи цаҳон,

Ки ранги сурх ба хуни цигар шавад пайдо.

Машав ба мўҳри хамўш\ зи безабонон амн[40]

Ки барқи теғ аз абри сияҳ шавад пайдо.

Ту шишадил надиҳ\ тан ба сахтии айём,

В-агар на лаъл зи кўҳу камар шавад пайдо.

Зи ҳирси дона дар ин киштзор наздик аст,

Ки ҳамчу мўр туро болу пар шавад пайдо.

Мацў зи ҳар дили афсурда маънии равшан,

Ки дил чу об шавад, ин гуҳар шавад пайдо.

Зи ҳамраҳон раҳи дур аст умри цовидон,

Сафар хуш аст, агар ҳамсафар шавад пайдо.

Ба сими қалб нагиранд, Соиб аз ихвон[41]

Дар ин замона азизе агар шавад пайдо.

ЛУҒАТ

1. Фалохон (фалахмон)- олати сангандоз\, ки аз ресмон мебофтан ва ба он санг меандохтанд.
2. Пуда – як хел дарахти беҳосил, ки аз он ҳезум тайёр мекунанд
3. Ло набия баъд\ - ба араб\ баъди пайғамбар (Муҳаммад) пайғамбари дигар намеояд гуфтан аст.
4. Маҳцур - цудо, дур.
5. Маҳмил – кацоваи шутур
6. Равон - цон
7. Мицмар - зарфест, кидар он ангиштшукуфонида, уд, сипанд ва монанди ин хушбўиҳоро дуд мекунанд.
8. Духон – дуд
9. Сунудан – хоб рафтан
10. Андарз – панд, насиҳат
11. Ибил – шутур
12. Моя – сармоя, боигар\

13. Махзан – хазина
14. Хондан - даъват кардан
15. Худоро – ибораи нидо\, аз барои худо
16. Афсун - цоду, хобу хаёл
17. Ба цои – дар ҳаққи, дар бораи
18. Боди шӯрт – боди мувофиқ барои равон шудани кишт\, боди мувофиқ, ки аломати хомӯш шудани тӯфон аст
19. Каромат – карам, хайру саховат
20. Тафаққуд - ҳолпурс\
21. Гет\ - дунё
22. Тафсир – шарҳу эзоҳ
23. Ҳарф – калиам, сухан
24. Талаттуф – лутф, меҳрубон\
25. Мадоро – созиш
26. Қазо – тақдир
27. Порс\ - ишора ба шеъри форс\-тоцик\
28. Порсо –парҳезгор
29. Сиришт – табиат, хислат
30. Куништ – бутхона
31. Сару хишт – ин ибора дар вақте гуфта мешавад, ки ба касе сухане гӯянд ё насиҳате кунанд, вале ӯ қабул накунад
32. Собиқа – гузашта, пешина
33. На ман – на танҳо ман
34. Тақво – парҳезгор\
35. Бадар афтодан – берун мондан
36. Фирдавс – биҳишт
37. Яксар – якбора
38. Харобот – майхона
39. Дидавар – бинанда, шиносанда
40. Амн – бехатар\
41. Ихвон – бародарон

Рубо\ ва дубайт\.Рубо\ аз жанрҳои паҳншудатарини адабиёти хаттиву даҳанакии халқи тоцик мебошад. Он аз калимаи арабии «арбаа», ки маънии луғавиаш чоргона, чор гуфтан аст, сохта шудааст. Рубо\ жанри мӯъцази лирик\ аст, ки аз чор мисраъ ё ду байт ташкил меёбад. Аз циҳати шакл рубо\ се мисраи ҳамқофия ва як мисраи беқофия (мисраи сеюм) дорад, ки инро дар шакли *ааба* ифода намудан мумкин аст. Масалан, рубоии зерини Умари Хайём низ дар ҳамин шакл қофиябанд\ шудааст.

Мақсуд зи цумла офариниш моем, (а)

Дар чашми хирад цавҳари биниш моем, (а)
Ин доираи цаҳон чу ангуштарист, (б)
Бе ҳец шаке, нақши нигинаш моем. (а)

Вале рубоиҳое ҳам ҳастанд, ки қофиябандиашон дар шакли *аааа* буда, онҳоро рубоиҳои тарона меноманд.

Мазмуни рубо\ гуногун мебошад. Дар рубоиҳо мазмуни фалсаф\, ицтимо\, ишқ\, панду ҳикмат ва ғайра ба назар мерасанд. Масалан, рубоии болоии Умари Хайём мазмуни фалсаф\ дошта, дар он инсон ва мақому манзалати он дар олами ҳаст\ тараннум карда мешаванд. Шоир таъкид мекунад, ки мақсад аз цумлаи офариниши олам инсон аст ва он дар фитрату нерў аз дигар мавцудот фарқ мекунад. Вай гўё цавҳари дидан\ аст дар чашми хирад, ақлу заковат. Агар доираи цаҳон ба ангуштар\ монанд бошад, пас бе ҳец шаку шубҳа инсон нақши нигини ҳамин ангуштар\ мебошад. Дар ин рубо\ ҳамин мазмуни баланди фалсаф\ хеле мухтасару мўъцаз ва барцаста ифода ёфтааст. Ҳарчанд ки миқдори рубоиҳои Умари Хайём мисли рубоиҳои баъзе шоирон зиёд набошад ҳам, вале ў бузургтарин шоири рубоисарои адабиёти форсу тоцик шинохта шудааст. Рубо\ дар давоми асрҳо қариб дар тамоми эцодиёти шоирони гузаштаамон дида мешавад. Рубо\ дар назми имрўза ва эцодиёти даҳанакии халқи тоцик низ мавқеи калон дорад.

Дубайт\ ҳам жанри лирик\ мебошад. Ба мисли рубо\ дубайт\ ҳам аз чаҳор мисраъ (ду байт) иборат аст. Аз нуқтаи назари қофиябанд\ ҳам дубайт\ ба рубо\ монанд аст. Яъне аксаран сохти қофияи дубайт\ ҳам *ааба* мешавад. Аммо дубайт\ аз рубо\ дар масъалаи вазн фарқ мекунад. Мисраъҳои дубайт\ ҳамеша бо мафоилун сар мешавад. Мисраъхои дубайт\ ҳец гоҳ бо ҳицои дароз оғоз намеёбад. Дубайт\ дар як вазни анъанав\ навишта мешавад. Ин вазни ҳазаци мусаддаси мақсур (ё маҳзуф) мебошад, ки баробари мафоилун // мафоилун// фаўлун (У---//У---//У--) ду бор дар ҳар байт мебошад. Рубо\ бошад, баръакс асло бо ҳичои кўтоҳ сар намешавад. Одатан рукнҳои аввали мисраъҳои он дар шакли ахрам ё ахраби баҳри ҳазац сурат мегирад. Ҳамин

тавр, дубайт\ ва рубо\ дар як баҳри шеъри аруз\ - ҳазаҷ гуфта шаванд ҳам, аммо дар шохаҳои тамоман мухолифи ҳамдигар эцод мешаванд.

Дубайт\ дар таъсирбахш ифода намудани эҳсосоти қалбию андешаи қаҳрамони лирик\ хеле мувофиқ аст. Дубайт\ асосан мазмуни ишқ\ дорад. Вай дар адабиёти мумтози форсу тоцик мавқеи калонро соҳиб буд. Шоири маъруфи асри X1 Бобо Тоҳири Урён дар ин дубайт\ ҳиссиёти самимонаи худро дар мавзўи ишқу муҳаббат ин тавр таъсирбахш баён кардааст:

Диле дорам харидори муҳаббат,
К-аз ў гарм аст бозори муҳаббат.
Либосе бофтам бар қомати дил
З-и пуди меҳнату тори муҳаббат.

Ин жанри кўҳна, ки асосаш халқ\ аст, дар лирикаи садаи XX-и тоцик ҳам мавқеи калонро соҳиб буд. Аз шоирони ин давр махсусан Абулқосим Лоҳут\, Аминцон Шукуҳ\, Лоиқ Шерал\, Гулназар дар ин жанр муваффақият пайдо кардаанд. Гарчанд дубайт\ асосан мазмуни ишқ\ дошта бошад ҳам, доираи мавзўоти он ба мисли рубо\ васеъ аст. Масалан, ин дубайтии Лоиқ Шерал\ мазмуни амиқи фалсафиро соҳиб аст:

Хазонрезу хазонрезу хазонрез,
Чаро умри цавон\ бигзарад тез?
Чаро одам надонад қимати умр?
Чаро ночиз гардад аз паи чиз?

САВОЛ ВА СУПОРИШОТ

1.Дар бораи рубо\ ва доираи мавзўоти он маълумот диҳед.

2 Тарзи қофиябандии рубоиро шарҳ диҳед.

3.Фарқи рубоиро аз дубайт\ маънидод кунед.

4.Дубайтии Лоиқ Шералиро маънидод намоед.

ҚИТЪА

Маънои луғавии «қитъа» порча, қисм, цузъ аст. Ҳамчун истилоҳ қитъа ба ду маън\ : 1) порае аз як шеъри комил, 2) жанри мустақили шеър\ фаҳмида мешавад.

Қитъа дар назми мумтози форс-тоцик аз қадим вуцуд дошта, ба ҳар ду маънии истилоҳии худ фаҳмида мешудааст. Ба маънии аввал порчаҳои шеърие будааст, ки аз қасидаҳои комил цудо карда гирифта шудааст. Ба маънии дуюм шеърҳои мустақилан эцодшудае будааст, ки шаклан ба порчаи шеъре аз қасида кандашуда монанд аст.Тарзи қофиябандии он мисли қасида аб- вб- гб- дб ва ғайра аст. Дар қитъа фақат қофиябандии байти матлаъи қасида аа вуцуд надорад, ки ин ҳол гӯё аз порчаҳои шеърии аз қасида канда шуда пайдо шудани ин жанро таъкид менамояд. Дар ин шакли кофиябандии худ қитъа ба қасида, ғазала сар бурида, яъне бематлаъ монанд аст. Аммо қитъаҳое низ дучор мешаванд, ки матлаъ доранд, яъне қофиябандии байти аввалашон аа аст, ки ин ҳол дар асоси порчаҳои шеърии аз қасида цудо шуда ба вучуд омадани жанри қитъаро инкор намекунад. Дар заминаи порчаҳои шеър\ пайдо шудани ин жанрро ҳацми он, яъне шумораи байтҳои он низ таъкид мекунанд. Мисли он ки порчаҳои аз шеърҳои комил (қасида) цудо шуда метавонад, ҳацман хурд ё калонтар бошанд, китъа низ дар ҳацми хурд ё калон эцод шуда метавонад. Адади байтҳои он ҳадди муайян надорад: аз ду то даҳ ва зиёда аз ин байтро фаро мегирад.

Агарчи пайдоиши қитъа аз назари шакл зоҳиран бо қасида алоқамандие дорад, аммо ин жанр аз циҳати мавзӯъ ва мундарицаи худ бар хилофи қасида аст. Қитъа дар мавзӯъву мундарицаи худ жанри тамоман озод аст. Дар он ҳама гуна мавзӯъ, ҳар навъ масъалаҳои басе гуногуни зиндаг\ мавриди тасвир ва баён қарор гирифта метавонад. Дар ин хусус дар қитъа бар хилофи жанрҳои дигар ягон маҳдудие вуцуд надорад.

Озодии куллии қитъа дар мавзӯъву мундарица вобаста ба мавқеи ғайрирасмии он дар адабиёт аст. Гап дар сари он аст, ки шоир дар қитъаот одатан дар бораи чизҳое сухан меронад, рӯйдодҳоеро ба қалам меорад, андеша ва фикрҳоеро баён мекунад, ки онҳоро дар жанрҳои расмии адабиёт,

бахусус қасида ба таҳрир овардан мумкин нест. Чаро ки он чизу ҳодисаҳо, фикру андешаҳо ба ҳаёти ғайрирасмии хусус\, цузъ\ ва маҳрамонаи инсон тааллуқ доранд, ҳақиқатҳои ғайрирасмии зиндагиро инъикос менамоянд, аз мафкураи расм\ дур,бегона ва ҳатто хилоф воқеъ шудаанд. Шоири дарбор дар қитъаҳои худ аз цумла норизо\ ва нафрати худро нисбат ба ин ё он амалдори дарбор баён менамояд, ҳатто ўро ҳацв мекунад, аз мамдўҳ сила – мукофоти пардохта нашудаи қасидаи худро талаб мекунад, аҳволи ногувори рўзгори маиш\ ё дигар ягон циҳати зиндагии хусус\ ва оилавии худро баён месозад, таассуроти худро аз ягон воқеаи ҳаёт изҳор менамояд, касеро мухтасаран ситоиш ё сарзаниш мекунад, панд медиҳад, дарди дил, ғаму ғуссаи худро ба забон меорад ва ғайра ва ҳоказо. Аз ин цо равшан аст, ки мавзўъоти қитъа мухталиф, гуногун ва беҳудуд аст. Аз ҳама муҳимаш ин аст, ки чунин мавзўъ ва масъалаҳоро шоири дарбор дар қасидаҳои худ баён карда наметавонад. Расмияти жанри қасида барои ба қалам овардани чунин мавзўъҳои хурд ва «майда-чуйдаҳо»-и зиндаг\ имкон намедиҳад. Онҳоро фақат берун аз қасида ба таври ғайрирасм\ дар қитъаҳо баён намудан мумкин аст.

Аз ин рў қитъа ҳамчун жанри ғайрирасмии адабиёт дар эцодиёти шоирони дарбор аҳамияти цудогона касб кардааст. Онҳо чизу ҳодисаҳои бо рўзгори шахсии худ ва воқеияти реал\ алоқаманд, инчунин орову андеша ва тасаввуроти ҳаётиеро, ки дар қасида ба қалам оварда наметавонистанд, ҳамаг\ дар қитъаҳо ба таҳрир меоварданд. Аз ҳамин сабаб дар девони шоирони дарбор қитъаҳо нисбатан зиёд ба назар мерасанд. Дар девонҳои шоироне чун Анвар\, Адиб Собир қитъаот қисми ба назар намоён ва муҳимро ташкил кардаанд. Қитъаоти онҳо пур аз зикри ҳуццату баёни рўйдодҳои ҳаёт, тасвири лаҳзаҳои цудогонаи рўзгори муаллифон ва дигар ашхоси ҳамзамони онҳо, дарду алам ва шикоятҳои шоирон аз машаққати зиндаг\ ва хору зории арбоби ҳунар ва фазлу адаб мебошанд. Шоирони дарбор зиндагии шахсии худ ва умуман аҳли фазлу адаби замонашонро хусусан дар қитъаҳо инъикос кардаанд. Умуман эцодиёти онҳо ба восита ва туфайли қитъаҳо то андозае бо зиндагии воқе\ алоқа пайдо кардааст. Дар қитъаҳо на танҳо рўзгори соҳибони

сухан ва андешаву омоли ғайрирасмии онҳо, балки воқеияти реалии замони онҳо низ аксаран бо цузъиёт ва майда-чуйдаҳояш ба тасвир омадааст. Гуфтан мумкин аст, ки қитъа дар мазмун ва мундарицаи худ бештар аз дигар жанрҳои адаб\ бо ҳаёти воқе\ алоқаманд шуда омадааст. Илова бар ин, қитъа дар назми мумтози мо як жанри оператив\ (таъцил\) будааст, ки шоир дар он на танҳо воқеаҳои ҳамин ҳоло рўйдодаи замонашро ба қалам меорад, балки муносибат ва таассуроти худро низ нисбат ба онҳо баён менамояд.

Қитъа ҳамчун жанри ғайрирасмии адабиёт ба шоирони дарбор барои изҳори дарду алам, кайфиятҳои ногувори рўҳ\, ҳисси норизоии онҳо аз муҳити дарбор ва шароити носози замон хизмат кардааст. Аз зиндагии талх ва парешонии авзои рўҳии шоирони дарбор, ноқаноатманд\ ва норизоии онҳо аз хидмати дарбор , аз хорию забунии арбоби фазлу адаб дар ин муҳит бештар аз осори дар ҳамин жанр навиштаи онҳо хабар меёбем. Бинобар ин қитъаоти шоирони дарбор барои равшан кардани лаҳзаҳои цудогонаи тарцумаи ҳол, инчунин цаҳонбин\ ва орову андешаҳои онҳо аҳамияти цудогона доранд.

Аммо аз асри ХШ вобаста ба сукути адабиёти дарбор китъа хусусияти ғайрирасмии худро дар адабиёт аз даст дода, ба қатори жанрҳои расм\ ва маъмул\ даромад. Ин ҳол боиси дар эцодиёти худ ба ин жанр бештар рў овардани баъзе шоирони берун аз дарбор гардид. Ҳанўз дар асри ХП ба муносибати равнақи ҳаёти адаб\ дар муҳити шаҳр ва берун аз дарбори подшоҳон цараён гирифтани фаъолияти эцодии аҳли шеъру адаб дар ҳавзаи адабии Мовароуннаҳр чун Шатранции Самарқанд\ шоироне пайдо шуда буданд, ки жанри қитъаро сармашқи эцодиёти худ қарор додаанд. Бинобар маълумоти тазкиранавис Авфии Бухоро\ (аввали асри ХШ), бештари ашъори ин шоирро муқаттаот ташкил мекардаанд. Шатранц\ гўё аввалин шоирест, ки эцодиёти худро ба жанри қитъа ихтисос дода, ҳамчун қитъасаро ном баровардааст. Қитъаҳои нисбатан зиёди (32 адад) дар тазкираи Авф\ овардашудаи ў ба мавзўъ ва масъалаҳои гуногун оид мебошанд. Дар эцодиёти ин шоир жанри қитъа хусусияти бисёрмавзўии худро нигоҳ

доштааст. Аммо дар байни мавзӯъҳои қитъаҳои Шатранц\ ваъзу насиҳат ва ҳикмати амал\ мавқеи асос\ гирифтааст. Намунае аз қитъаҳои ӯ ин аст:

Илм аз устод ҳосил кун, ки аз рӯи китоб

Натавон\ нуқате илм ба ҳосил кардан.

Ҳамчу мурғе, ки хурӯсаш набувад, хоя[1] кунад
+ӯза[2] натавонад аз он хоя бурун овардан,
Бувад он кас ки ба устодон аз роҳи улум
Нанихад аз паи шогирд\ кардан гардан[3]

Дар қитъаи дигар мегӯяд:

Ба сар[4] ба хоки[5] каримони[6] рафта рафтан беҳ,
Ки сӯи даргаҳи ин меҳтарони[7] аср ба пой,
Аз он ки ҳец аз ин меҳтарони раисдаргаҳ[8]
Раво нагардад дар ҳец ҳол ҳоцату рой[9].
Агар ту цамъ кун\ хоки он каримонро,
Раво кунад ба ҳама ҳол ҳоцати ту худой.
В-агар бимонанд ин меҳтарон бар ин сифат,
+\ гуна умр гузорем, вой бар мо, вой!

Баъдтар дар асри X1 шоири қитъасарои номдор Ибни Ямини Фарюмад\ ба зуҳур омад, ки муқаттаоти ӯ низ бо вусъати доираи мавзӯъ, гуногунрангию ғановати мазмуни худ имтиёз доранд.

Бо вуцуди ин дар таърихи назми мумтози форс-тоцик шоирони қитъасарое, ки эцодиёти худро мисли Шатранц\ ва Ибни Ямин ба ин жанр ихтисос дода бошанд, хеле кам ба зуҳур омадаанд. Умуман дар ягон давраи таърихии назми тоцик мақоми қитъа боло рафта, ба қатори жанрҳои асосии назм нагузаштааст. Қитъа ҳамеша жанри дуюмдарацаи назм ба шумор мерафтааст.

Тақрибан аз асрҳои X11-X111 қитъа вазифаи ёрирасонро дар асарҳои калони наср\ ицро карда омадааст. Қариб дар ҳамаи асарҳои насри баде\ ва ривоят\, аз цумла «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқанд\, «Цомеъ-ул-

ҳикоёт»-и Авфии Бухоро\, «Гулистон»-и Саъд\, «Баҳористон»-и Цом\, «Раъно ва Зебо»-и Мирзо Бархурдор ва монанди инҳо барои тасдиқу такмил ва қувват додани фикри муаллифон ё суханони персонажҳои асар қитъаҳо оварда шудаанд. Ин қитъаҳо муносибати ҳол ва дар мавқеи мувофиқ аз тарафи худи муаллифони асарҳо эцод шудаанд ё дар баъзе мавридҳо аз гуфтаҳои шоирони дигар оварда шудаанд. Дар чунин мавридҳои эцод ва истифода шудани худ дар асарҳои наср\ қитъа ҳамчун жанри хурди адаб\ гўё хусусияти оперативии худро нигоҳ доштааст.

Қитъа хусусан дар ҳикоятҳои «Гулистон»-и Саъд\ зиёд цой доранд. Қариб дар ҳар як ҳикояти ин асар нависанда барои тасдиқи фикр ё такмили он, гоҳо чун инкишофи сужет ё хулосаи ғоявии ҳикоят як-ду қитъае овардааст, ки ҳамаг\ ба қалами худаш мансуб буда, муносиби ҳол гуфта шудаанд. Яке аз кўтоҳтарин ҳикоятҳои «Гулистон» ин аст, ки ба туфайли дар поёни он овардани қитъа мазмун такмил ёфта, пурра ва равшан гардидааст:

«Яке аз мулуки[10] беинсоф порсоеро[11] пурсид:

- Аз ибодатҳо кадом фозилтар[12] аст?

Гуфт:

- Туро хоби нимрўз, то дар он як нафас халқро наёзор\.

Золимеро хуфта дидам ними рўз,
Гуфтам: ин фитна – ст, хобаш бурда беҳ.
В-он к\ хобаш беҳтар аз бедорияст,
Он чунон бад зиндагон\ мурда беҳ!»

Дар охири ҳикояти кўтоҳи дигар қитъае оварда шудааст, ки мазмуни ғоявии ҳикоятро хеле инкишоф медиҳад:

«Бар болини[13] турбати[14] Яҳё пайғамбар алайҳиссалом мўътакиф[15] будам дар цомеи Димишқ, ки яке аз мулуки араб, ки ба беинсоф\ мансуб буд, иттифоқан ба зиёрат омад ва намоз карду ҳоцат хост[16].

Дарвешу ған\ бандаи ин хоки даранд,
В-онон, ки ғанитаранд, мўҳтоцтаранд.

Он гаҳ маро гуфт:

- Аз он цо ки ҳиммати[17] дарвешон[18] аст ва сидқи муомилаи эшон, хотире ҳамроҳи ман кунед[19], ки аз душмане андешанокам.

Гуфтамаш:

- Бар раияти заъиф раҳмат кун, то аз душмани қав\[20] заҳмат набин\.

Ба бозувони тавоною қуввати сари даст
Хатост панцаи мискини нотавон бишкаст.
Битарсад он , ки бар афтодагон набахшояд,
Ки гар зи пой дарояд[21] касаш нагирад даст.
Ҳар он ки тухми бад\ кишту чашми нек\ дошт,
Димоғи беҳуда пухту[22] хаёли ботил баст,
Зи гӯш пунба[23] бурун ору доди халқ бидеҳ,
В-агар ту менадиҳ\ дод, рӯзи доде ҳаст.»

Дар гузориши сужет ва мазмуни ҳикоятҳо ё дар цамъбасти ғоявии онҳо ҳамеша қитъаҳои шеър\ овардани Саъд\ бесабаб нест. Ин жанри шеър\ мувофиқи хусусияти универсалии ҳамагуна маъниҳоро, ҳар гуна мавзӯъ ва мазмунҳоро гунцоиш додани худ ҳар яке аз маън\ ва нуктаҳои дар «Гулистон» баён шударо таъкид ва тасдиқ карда метавонад.

Тақрибан аз асри ХУ боз як вазифаи дигар ба зиммаи қитъа афтод Ба муносибати ривоци таърихгӯ\ шоирон моддаи таърихи ҳар гуна ҳодисаҳои намоёни сиёсию ицтимо\ ва фарҳангии замони худ – соли ба тахт нишастани подшоҳон, вафоти шахсони бузург, бино ёфтани масциду мадрасаҳо, саройҳои давлатмандон ва ғайраро дар қитъаҳо адо мекарданд. Жанри қитъа то аввалҳои асри ХХ ба хидмати амалии цамъият\ ва фарҳанг\ нигаронида шуда буд.

ЛУҒАТ

1. Хоя- тухми мурғ
2. +ӯза- +ӯца
3. Гардан ниҳодан – тан додан, роз\ шудан
4. Ба сар рафтан – бо душвор\ ва машаққат роҳ рафтан
5. Хок – ба маънии қабр
6. Карим – одами сах\, соҳибэҳсон, цавонмард

7. Меҳтарон – бузургон, аҳли давлат
8. Раисдаргаҳ - даргоҳи ол\, кошонаи баланд
9. Рой- ба маънии орзуву ҳавас
10. Мулук - цамъи малик – подшоҳ
11. Порсо – одами парҳезгор ва машғули тоату ибодат
12. Фозил – беҳ, авло
13. Болин – палос
14. Турбат - қабр
15. Мўътакиф – танҳонишин
16. Ҳоцат хостан – хоҳиш кардан
17. Ҳиммат - цавонмард\, назарбаланд\
18. Дарвеш – сўф\, пайрави тариқати тасаввуф
19. Хотир – ҳамроҳи касе кардан, дар фикре ё коре ҳамроҳи касе будан
20. Қав\ - пурқувват, тавоно
21. Аз пой даромадан – мағлуб шудан, суст шудан
22. Димоғи (фикри) беҳуда пухтан – хаёли хом кардан.
23. Пунба – пахта

МАСНАВ/

Маънии луғавии «маснав\» ду-ду, цуфт мебошад. Дар истилоҳ ин калима шакли шеъриеро мефаҳмонад, ки ҳар ду мисраи ҳар байти он бо якдигар ҳамқофия мебошанд.

Бинобар ин истилоҳи маснав\ шакли шеъриро мефаҳмонад, на жанрро. Дар адабиёти мумтози тоцик ҳар асари манзумеро, ки мисраҳои ҳар байти он цуфт-цуфт ҳамқофия шуда омадаанд (аа – вв – гг ва ғайра), хоҳ он ҳацман калон бошад, хоҳ хурд, маснав\ номидаанд. Аз рўи шакли қофиябанд\ шеъре ҳам, ки фақат аз ду байт иборат аст, мисли ин ду байти машҳур аз «Гулистон» - и Саъд\:

Бан\ одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рўзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.

Достонҳои калоне ҳам монанди «Лайлию Мацнун», «Хусраву Ширин», «Юсуфу Зулайхо» ва ғайра маснав\ номида шудаанд. Ҳол он ки аз назари жанр шеърҳои хурде аз қабили ду байти мазкури Саъд\ ё калонтар аз он ба назми лирик\ мансубанду достонҳо ба назми ҳамос\ (эпик\). Достонҳо ба ин

маън\ пурра ба жанри ҳамос\ мансубанд, ки онҳо ба сужет ва воқеабанд\ асос ёфтаанд. Аммо асарҳои хурду калоне, ки ба шакли қофиябандии цуфт - цуфти достонҳо навишта шуда бошанд ҳам дар онҳо сужету воқеабанд\ ва амалиёт дида намешавад, хоҳ ҳацман хурд бошанд, хоҳ хеле калон, ба жанри ғино\ (лирик\)тааллук доранд. Аз ҳамин нақтаи назар як қатор асарҳои манзуми ахлокию фалсафие, ки чун «Офариннома»-и Абўшакури Балх\, «Ҳадиқат ул-ҳақиқат»-и Ҳаким Сано\, «Бўстон»-и шайх Саъд\, «Силсилат уз-заҳаб», «Субҳат ул-аброр»-и Абдураҳмони Цом\, инчунин «Махзан ул-асрор»-и Низомии Ганцав\, «Матлаъ ул-анвор»-и Амир Хусрав ва дигар нахустасарҳои таркиби «Хамса»-ҳои шоирони хамсанавис қобили мулоҳиза мебошанд. Чунин асарҳои калонҳацм сужети ягона надоранд, дар онҳо қаҳрамонону персонажҳо амал намекунанд. Дар ин асарҳо андешаҳои ахлоқию ицтимо\ ва фалсафию ирфонии шоирон бе гузориши сужет ва амалиёти қаҳрамонҳо инъикос гардидаанд. Чунонки дар маркази шеърҳои лирикии ғазал, рубо\ ё қитъа андешаҳо ва таассуроту эҳсосоти шоир қарор дорад, дар маркази асарҳои калонҳацми мазкур ҳам на гузориши сужет ва амалиёти қаҳрамонҳо, балки фикру андеша ва ҳиссиёти худи муаллифон меистанд. Шоирон андешаю мулоҳизаҳои худро доир ба масъалаҳои гуногуни ахлоқию фалсафии мавриди муҳокима аз забони худашон баён кардаанд. Инҳо ҳама нишона ва далелҳои ба жанри лирик\ мансуб будани асарҳои номбурда мебошанд.

Ҳикояту тамсилҳои сужетдоре, ки дар ин асарҳо оварда шудаанд, ба андешаҳои муаллифон тобеъ буда, барои аёният ва тасдиқу таъкиди онҳо хидмат мекунанд. Онҳо воқеабандии асарҳоро ифода намекунанд. Бинобар ин аз рўи сужетҳои хурди ҳикоятҳои цудогонаи онҳо асарҳои мазкурро ба жанри ҳамос\ мансуб кардан мумкин нест.

Пас, асарҳои панцгонаи «Хамса»-ҳо қофиябандии якхелаи маснав\ (аа – бб…) дошта бошанд ҳам, аммо асарҳои нахустини онҳо бинобар ба воқеабанд\ асос наёфтани худ ба цинси лирика оид мебошанду боқ\ чор асарҳои онҳо бинобар ба сужет ва воқеабанд\ асос ёфтанашон ба цинси эпос

(ҳамоса) мансубанд. Ин чор асарҳои «Хамса»-ҳо ба жанри достони цинси ҳамоса тааллуқ доранд. Дар ин сурат аз асарҳои панцгонаи «Хамса»-ҳо нахустинашонро маснав\ ва чори дигарро достон номидан цоиз аст. Истилоҳи маснавиро ҳамчун жанри лирик\ нисбати дигар асарҳои калони ахлоқие, аз қабили «Бўстон»-и Саъд\, «Ҳадиқат ул-ҳақиқат»-и Сано\, се асари калони бесужети Цом\ ва монанди инҳо ба кор бурдан мумкин аст. Ин асарҳоро достон гуфтан мумкин нест. Дар ҳақиқат, масалан агар «Бўстон»-ро маснав\ нагуфта, ба жанри лирик\ оид накунем, онро ба кадом жанр мансуб карда метавонем?

Аз ин цо маълум мегардад, ки асарҳои нахустини таркиби «Хамса»-ҳо монанди дигар як қатор асарҳои манзуми ахлоқию фалсафии берун аз «Хамса» ба шакли мўҳташами жанри маснав\ оид мебошанд. Маснав\ ҳамчун жанри мўҳташам ва калонҳацми лирика дар адабиёти мумтози мо мавқеъ ва эътибори зиёд дорад. Мавзўи асосии маснавиҳо панду насиҳат ва тарғиби ахлоқ неки инсон\ мебошад. Маснавиҳо бо ҳамин мавзўи муҳимми ҳаётии худ дар таърихи адабиёти мумтози форс-тоцик шўҳрату эътибори баланд пайдо кардаанд. Маснав\ дар шакли мўҳташами худ барои ҳаллу фасли густурда ва васеи масъалаҳои ахлоқ\ имконияти калон медиҳад.

Аммо чунон ки дар боло ишора шуд, маснав\ дар назми мумтоз ба шакли хурди жанрии худ низ ба назар мерасад. Масалан шеъри зерини Носири Хусрав дар ситоиши ақлу хирад ва дониши инсон ба шакли хурди маснав\ тааллуқ дорад:

Дарахт аст ин цаҳону мева моем,
Ки хуррам то дарахти ў бароем.
Дигар ҳастанд баргу мо ҳама бар,
Туфайли мо шуданд инҳо саросар.
Шараф дорад дарахт аз мевадор\,
Ки бошад то надорад ҳец боре?
Зи бўю лаззати хуш меваҳоро
Шараф бошад чунон, к-аз ақл моро.

Наёбад марди цоҳил дар цаҳон ком[1]

Надорад бўю лаззат меваи хом.

Машав чун меваҳои норасида,

Сақат[2]ҳаргиз набошад чун гузида.

Сақат бошад дар ин боғ он +\ хоманд,

Ҳакимон меваҳои хуштаоманд…

Туро лаззат зи илм аст, аз амал бўй,

Камолият зи илми бо амал цўй.

Чу хоҳ\ то ки ёб\ донишу ҳуш,

Макун панди ҳакимонро фаромўш.

Маснав\ бо қофиябандии маъмули худ шакли шеърии хосси форсу тоцик буда, ба ақидаи донишмандон аз адабиёти давраи қадим (паҳлав\) ба адабиёти мумтоз омадааст.

Дар шеъри тоцикии давраи нав низ маснав\ ба кор бурда мешавад. Ба ин шеърҳои М. Турсунзода «Чаманистон», «Ба кўҳсори тоцик», «Роҳи мақбара» баъзе шеърҳои силсилаи «Қиссаи Ҳиндустон» мисол шуда метавонанд.

СУПОРИШ

Хусусиятҳои жанрии маснавиро аз рўи ин порча, ки аз як маснавии панду ахлоқии Рашидии Самарқанд\ боқ\ мондааст, нишон дихед:

Ба дониш тавон ёфтан бартар\,

Ба дониш зи ҳар бартаре бигзар\.

Суханцўй шав, то ба дониш рас\,

Чу бе дониш арчанд пеш\,пас\!

Санои ман арчи сазои ту нест,

Маро як нафас бе санои ту нест.

Нахоҳ\, ки шарманда бош\ зи кас,

Ба тадбири донанда кун кору бас

Хатое, ки доно зи насён[3]кунад,

Беҳ аз он савобе, ки нодон кунад.

ЛУҒАТ

1. Ком – мурод, орзу
2. Сақат – вайрон, нокис, беҳуда
3. Насён - фаромўшхотир\

Достони лирик\

Достони лирик\ калонтарин жанри лирика ҳисоб меёбад. Дар он таассуроти том ва мацмўи андешаҳои торафт якдигарро пурқувваткунандаи қаҳрамони лирик\ ифода меёбад. Яъне достони лирик\ асари нисбатан калонҳацме буда, ба муҳимтарин масъалаҳои ицтимо\ ва ахлоқи аҳли замон бахшида мешавад, воқеият дар он бештар на ба воситаи нақлу ҳикояти яклухт, балки ба воситаи таассурот ва фикру андешаҳои қаҳрамони лирик\ ба қалам гирифта мешавад.

Ин цо таъкид кардан ба маврид аст, ки шоир таассуроташро аз воқеаю ҳодиса, предметҳо ё ин ки андешаю мулоҳизаҳояшро доир ба предмети тасвир аз забони худ баён мекунад. Бинобар ин, дар асари лирик\, аз цумла дар достони лирик\ ҳам, хонанда хоҳу нохоҳ бо шахси муаллиф дучор меояд, ки вайро қаҳрамони лирик\ мегўянд. Мо дар ин бора дар аввали боби цинси лирика сухан карда будем.

Достонҳои лирик\ аз циҳати ҳацм нисбат ба достонҳои эпик\ хурдтар мебошанд. Шоир дар достони лирик\ бештар ба фикру андеша, ба монологи ботин\ ва тасвири ҳолату вазъият ва олами рўҳию маънав\ эътибор медиҳад. Доираи мавзўоти достонҳои лирик\ ҳам бой ва васеъ буда, дар он рўйдодҳои гуногуни зиндаг\ ва воқеият ба тасвир гирифта мешавад. Шоир ҳамаи инро аз фикри хаёлангез, дили пуртуғёну ҳассоси худ гузаронида, ба онҳо бештар рангу цилои лирикию субъектив\ медиҳад. Аммо ҳамаи ин дар умумияти эҳсосоти қаҳрамони лирик\ зуҳур меёбад. Забону оҳанги достонҳои лирик\ бештар ба сусиқ\ наздик\ дошта, онҳо асосан ба таъсирбахш\, бедор намудани

эҳсосот майл доранд. Дар достони лирик\ назари қаҳрамон ба одам ва оламу ҳодисаҳо нигаронида мешавад.

Достони лирик\, ба монанди баъзе жанрҳои маъмули лирикаи тоцик, шакли конкрет надорад. Дар асрҳои миёна он дар шакли маснав\ ба назар мерасад. Достони «Махзан-ул-асрор»-и Низомии Ганцав\ мисоли барастаи ин аст. Ин маснав\ аз 2260 байт иборат буда, аз циҳати ғояв\ як навъ тазмин ба асари шоири сӯфии асри Х1-ХП Саноии Сазнав\ «Ҳадиқат-ул-ҳақоиқ» мебошад. «Махзан-ул-асрор» аз бист мақолат иборат буда, мисли ҳамаи маснавиҳо сужети ягона надорад ва аз масъалаҳои цудогонаи ақидав\ иборат аст. Масалан, мақолати аввал дар баёни санъати офариниши олам, мақолати дуюм дар муҳофизати адл ва нигоҳ доштани инсоф, мақолати чорум хислатҳои золим\ ҳамчун хислати номард\ ва ҳоказо. Шоир дар ин мақолатҳо аз хусуси масъалаҳои муҳими ицтимо\ ва ахлоқи аҳли замон сухан карда, дар бораи онҳо мулоҳизаю андешаҳои худро пешниҳод намудааст. Чунонч\, мақолати чордаҳум дар огохонидан аз ғафлат номгузор\ шуда, дар он хислатҳои беғам\, бепарво\, бедониш\, пурхӯр\, мағрур\, худсито\ ва дигар хислатҳои бади инсон\, ки ӯро дар ғафлат ва нодонию бехабар\ мегузорад, сухан рафтааст:

Эй шуда хушнуд ба якбораг\,
Чун хару гове ба алафхораг\,
Фориғ аз ин маркази Хуршедгард,
Эмин аз ин доираи лоцувард.
Бар сари хор ой, чаро гуфта\?!
Кор чунон кун, ки пазируфта\.
Маст ч\ хусб\, ки камин кардаанд,
Коршиносон на чунин кардаанд.
Гар шарафи ақл набуд\ туро,
Ном к\ бурд\, ки сутуд\ туро?!

Шоир ин мақолатро ба тариқи панд ба тавсифи рост\ ва ростгӯ\ ба анцом мерасонад.

Рост\ он цо, ки алам барзананд,

Ёрии ҳақ даст ба ҳам дарзананд.

Низом\ дар ин мақолат дурустии фикру андешаҳои худро оиди ғафлат, ғофилонро бо панд ва ростгӯ\ огоҳ кардан бо ҳикояти подшоҳи золим ва зоҳиди ростгӯй исбот менамояд. Ин ҳикоят ҳам монанди ҳикоятҳои дигаре, ки дар мақолатҳо барои тасдиқи фикру андешаи шоир оварда шудааст, сужети ягонаю яклухти ба воқеаи нав оваранда надорад.

Хулоса, достони лирикии «Махзан-ул-асрор»-и Низомии Ганцав\ аз цихати жанр аз достонҳои дигари ӯ фарқи кулл\ дошта, дорои мазмуни баланди фалсаф\, панду ахлоқ мебошад.

Достони лирик\ дар назми садаи XX ва давраи минбаъдаи халқи тоцик низ мавқеи калонро соҳиб мебошад. «Чароғи абад\», «Садои Осиё»-и Мирзо Турсунзода, «Сурӯши Сталинград», «Мавцҳои Днепр»-и Мӯъмин Қаноат намунаҳои беҳтарини достонҳои лирикианд.

Дар ҳақиқат дар фаъолияти достоннависии Мирзо Турсунзода тамоюли достони лирик\ барцаста ба мушоҳида мерасад. Достонҳои «Садои Осиё», «Чароғи абад\», «Цони ширин»-и ӯ намунаҳои хуби ин жанри адаб\ мебошанд. Ин достонҳо ба масъалаҳои асосии ҳаёт- цанг ва сулҳ, озодию истиқлолият, мавқеи шахс дар цамъият бахшида шудаанд.

Мазмуни достони лирикии «Чароғи абад\»-ро ду факти тарцимаиҳолии шоир: таваллуди фарзанд ва вохӯр\ бо сарвари адаибони тоцик – устод Айн\ ташкил медиҳад. Устухонбандии асар ҳам аз ҳамин ду мулоқоти шор таркиб ёфтааст. Дар достон фалсафаи ҳаёт ба воситаи мушоҳидаҳои дақиқона ва андешаҳои шоирона маънидод карда мешавад. Воқеаҳо бевосита ва батафсил нақл карда нашуда, образҳо дар амалиёт тараққиёт тасвир наёфта, балки барои ба тарзи амиқ ва дар мавзӯи муайян ифода гардидани ҳиссиёту тафаккури қаҳрамони лирик\ истифода шудаанд. Таъсири сухани шоир аз болиғии тафаккур, самимияти эҳсосот, циддияти муҳокима ба миён омада, гоҳо бо манзараю лавҳаҳои дилнишин ороиш меёбад. Ин ҳолат дар боби якуми достон – «Интизор\» басо назаррас ифода ёфтааст. Ин боб як навъ

ибтидои лирикиест, ки хонандаро ба пурра хондани достон завкманд мегардонад. Ин боб аз он сабаб «Интизор\» номида шудааст, ки қаҳрамони лирик\ дар яке аз шабҳои баҳор ду рўйдоди ҳаети худро умедвор\ мекашад ва ба ин муносибат парешонхотирии худро тасвир менамояд:

Шабе, ки то саҳар бедор будам,
Мушавваш,
тангдил,
ночор будам.
Нахуфтам,
доштам уммедвор\,
Диламро мефишорид интизор\.
Гирифта дуди тамоку гулўям,
Хамида мўи сар то чашму рўям.
Задам гугирд, кардам боз хомўш,
Папирос даргирондан, рафт аз ҳуш.
Қаду бар хонаро гаштам,
нишастам,
Гирифтам хома бо ларзанда дастам.
Нишастам, лек чизе ҳам нагуфтам,
Ҳама хуфтанд,
танҳо ман нахуфтам.

Дар тавсифҳои ин порчаи шеър\ ҳаяцону изтироби қаҳрамони лирики хеле зебоб ва боварибахш ифода ёфтаанд. Дар дигар бобҳо ҳам доманаи тафаккур ва эҳсосоти қаҳрамони лирик\ ба андозае фарох аст, ки аз як давраи таърих\ ба давраи дигари таърих\, аз як лаҳзаи ҳаёт ба лаҳзаи дигари ҳаёт, аз замони ҳозира ба замони гузашта, аз замони гузашта ба замони имрўзаю оянда нигаронида мешавад.

Ҳамин тавр, дар достони «Чароғи абад\» шоир ягон лаҳзаи хурду муҳимми воқеа ва ё манзараи аникро ба назм оварда, бештар мазмуну моҳияти онро ба андеша мегирад. Аз ин рў хонанда образи устод Айниро ҳам

на ба воситаи амалиёту ҳаракати ў, балки ба воситаи чеҳраю қиёфаи маънавии вайро тафаккур кардани қаҳрамони лирик\ мешиносад. Аз ин цост, ки дар достон ба цуз образи шоир, яъне қаҳрамони лирик\, образи дигаре нест, ки воқеиятро, гузаштаю имрўзаи халқро, шаҳомати фарзанди бузурги он Садриддин Айниро, зебоии табиат ва алоқамандии онро бо инсон дарк намояд. Қаҳрамони лирик\ кулли воқеиятро дарк менамояд, тамоми рўйдодҳои зиндаг\ дар оинаи дили ў аксандоз мешавад, мо ҳамаи онро бевосита не, ба воситаи ҳиссиёту тафаккури ў мебинем ва мешиносем. Ҳамаи ин падидаҳо аз қонунияти цинси лирика сар задааст.

Савол ва супоришот

1. Нишонаҳои жанрии достони лирикиро шарҳ диҳед.
2. Барои ч\ «Махзан-ул-асрор»-ро достони лирик\ ҳисоб мекунанд?
3. Дар бораи фарқи достони лирик\ аз достони эпик\ маълумот диҳед.
4. Дар бораи хусусиятҳои жанрии достони «Чароғи абад\»-и М.Турсунзода маълумот диҳед.

МУСАММАТ

Маънии луғавии «мусаммат» ба фитрок (тасмаи чармини зини асп барои бастани шикор ва чизҳои дигар) бастан аст, аммо ба истилоҳи адабиётшинос\ шеърҳоеро мегўянд, ки аз бандҳо таркиб ёфта, мисраъҳои ҳар банд, ба истиснои мисраи охирин, бо ҳамдигар ҳамқофия мебошанд. Дар ҳар банди мусаммат қофия дигар мешавад, танҳо дар мисраҳои охирини бандҳо ҳамон қофияи банди якўм такрор меояд.

Шумораи мисраъҳои бандҳо гуногун буда, аз се то даҳ мисраъ воқеъ мешаванд. Аз рўи шумораи мисраъҳои бандҳо мусамматро ба ҳашт навъ цудо кардаанд: мусаллас (семисра\),мураббаъ (чормисра\), мухаммас (панцмисра\), мусаддас (шашмисра\), мусаббаъ (ҳафтмисра\), мусамман (ҳаштмисра\), мутассаъ (нўҳмисра\), муашшар (даҳмисра\). Агар мусамматҳоро аз рўи қофиябанд\ ва шумораи мисраъҳои бандҳои онҳо бо нақша ифода кунем, чунин мешавад:

1) мусаммати мусаллас: ааа-бба-вва...

2) мусамммати мураббаъ: аааа-ббба-ввва…

3) мусаммати мухаммас: ааааа-бббба-вввва… ва ғайра.

Дар зикри навъҳои мусаммат одатан барои мухтасар\ калимаи «мусаммат»-ро кор нафармуда, танҳо шумораи байтҳои онро ба забон мегиранд, чунончи ба цои «мусаммати мухаммас» фақат мухаммас мегўянд.

Мусаммат аз жанрҳои деринаи шеъри мумтози тоцик буда, намунаи он дар осори боқимондаи Рўдак\ дида мешавад. Дар байни осори Рўдак\ порчаи калони зерин аз назари қофиябандии мисраъҳои худ қобили таваццўҳ аст:

Биёр он май, ки пиндор\ равон[1]ёқути ноб[2] аст\,

Ва ё чун баркашида[3] теғ пеши офтоб аст\.

Ба пок\ гў\ андар цом монанди гулоб аст\,

Ба хуш\ гў\ андар дидаи бехоб хоб аст\.

Саҳоб[4] аст\ қадаҳ гўиву май қатра саҳоб аст\,

Тараб гў\, ки андар дил дуои мустацоб[5] аст\.

Агар май нест\, яксар ҳама дилҳо хароб аст\,

Агар дар колбад[6] цомро надид[7] аст\, шароб аст\.

Агар ин май ба абр андар ба чанголи уқоб аст\,

Аз он то нокасон ҳаргиз нахўрданд\, савоб аст\.

Чунон ки мебинем, тамоми ин даҳ мисраъ дар васфи шароб ба ҳамдигар ҳамқофия шуда омадаанд. Ин тарзи қофиябанд\ махсуси мусаммат аст. Гуфтан мумкин аст,ки ин порчаи шеър\ як банди мусаммат, аниқтараш, аз рўи ҳамқофия будани ҳар даҳ мисраи он, банди аввали мусаммате мебошад, ки дигар бандҳои он аз байн рафтаанд. Аз рўи ин банд ба навъи ниҳо\ ва аз ҳама мушкили мусаммат-муашшар (даҳмисра\) мансуб будани мусаммати Рўдак\ равшан аст.

Мусаммат баъд аз Рўдак\ дар эцодиёти шоири боистеъдоди нимаи аввали асри Х1 Манучеҳр\ ривоц пайдо кард. Дар девони боқимондаи ин шоир як силсила мусамматҳое мавцуданд, ки бо бадеиёти ацибу ғариби худ дар васфи ангур ва дигар меваҳои тирамоҳ\ тасвири цараёни тайёр кардани май хеле шақовар ва дилангез воқеъ шудаанд.

Азбаски мусаммат аз бандҳо таркиб меёбад, ҳацми он хеле калон ва муфассал аст. Аз ин рӯ, дар ин жанр тариқаи баёни шоир мусалсал ва пай дар пай воқеъ мешавад. Дар он шоир ба ҳалли васею доманадори мавзӯъ, баёну ифодаи густурдаи ҳиссиёту таассуроти лирик\, аз банд ба банд ва зина ба зина инкишоф додани андешаҳои худ имконият дорад.

Дар шеъри давраҳои баъд\ аз навъҳои мусаммат мухаммас зиёдтар маъмул гардид. Он ҳам ба раванди тараққиёти адабиёти давраҳои сон\ - авци назирагӯиву цавоб ба осори суханварони тавоно гузашта ва муосир тобеъ гардида, ба шакли бастани мухаммас ба ғазалҳои шоирони дигар ривоц гирифт.Шоирон ба воситаи бастани мухаммас дар гуфтани цавоб ба ашъори сухансароёни забардаст ҳунарнамо\ мекарданд. Шоир ба мухаммас кардани ин он шеъре пардохта, пеш аз ҳар байти он се мисраи дигар илова мекард ва аз ҳамин роҳ бандҳои панцмисраии мухаммасро ба вучуд меовард. Кӯшиши он ба он равона мегардид, ки ин мисраъҳои цавобии ҳар банди мухаммас дар мазмун ва бадеиёт аз байтҳои мавриди мухаммас пасттар набошад. Бисёр шоирон дар мухаммасбанд\ ҳунарнамо\ мекарданд, маҳорати эцодии худро нишон медоданд. Аз цумла, Сайидои Насаф\ ба ғазалҳои шоири бузург Соиби Табрез\ ва шоирони намоёни дигар мухаммасҳои зиёде баста, дар ин риштаи эцоди баде\ ба комёбиҳои калон соҳиб шудааст.

СУПОРИШ

Ин мухаммаси Сайидоро ба ғазали Соиб мулоҳиза намуда, инкишофи мазмуни байтҳои ғазали мухаммасшударо дар он нишон диҳед:

Шуд муддате, ки бахт насозад мадад маро,
Афканда рӯзгор ба фикри абад маро,
Дар сина нест кина зи аҳли ҳасад маро,
«Самгин наям, ки халқ шуморанд бад маро,
Наздик мекунад ба худо дасти рад маро».

То нола аз лаби мани махмур шуд баланд,
Аз шишаҳо навои дами сур шуд баланд,

Имшаб зи ман таронаи мақсуд шуд баланд,
«Кайфиятам зи бодаи ангур шуд баланд,
Чандон ки зад ба фарқ ҳаводис лагад маро».

Хун мечакад чу мурғи кабоб аз назораам,
Шарманда аст партави маҳ аз ситораам,
Гардида об заҳраи барқ аз шарораам,
«Чун лаъл агарчи дар цигари санги хораам,
Аз нури офтоб мадад мерасад маро».

Хилватнишини майкадаро пора шуд либос,
Доим тиҳист хонаи озода аз палос,
Аз хонақоҳ шайх баромад ба сад асос,
«Шуд цўши халқ пардаи чашми худошинос,
Софил зи барқ кард ҳуцуми забад[8] маро».

То бастаам ба фикри сухан, Сайидо миён,
Чун шамъи анцуман шудаам оташинзабон,
Дод имтиёзи шеър маро килки нуктадон,
«Соиб, миёни тозахаёлони Исфаҳон,
Бас бошад ин ғазал гули рўи сабад маро».

ЛУҒАТ

1. Равон – моеъ, обак\
2. Ноб – пок, тоза
3. Баркашида (аз чизе) – берун кашида шуда
4. Саҳоб – абр
5. Дуои мустацоб – дуои даргир, таъсиркунанда
6. Колбад – бадан, цисм
7. Надид – монанд, мисл
8. Забад – кафк (-и об, шир ва ғайра)

ТАРҶЕЪОТ

Гурӯҳи дигари шеърҳое, ки аз бандҳо таркиб ёфта, ба шеърҳои мусаммат хеле наздиканд, тарцеъот мебошанд. «Тарцеот» дар луғат ба маънои бозгаштан аст. Маънои истилоҳии калима ҳам аз маънии луғавии он ба миён омадааст. Гап дар сари он аст, ки дар охири ҳар банди шеъри тарцеъ як байте такрор шуда меояд, ки қофияи дигар дорад. Шоир дар охири ҳар банд ба ҳамин як байт, ки тамоми мисраъҳояш ҳамқофия аст, гаштаю баргашта муроциат мекунад. Ин байт, ки байти восила номида шуда, воситаи ба ҳам пайванд гардидани бандҳои шеър мебошад, дар тарцеъбанд аҳамияти хосса дорад. Байти восиларо байти тарцеъ ҳам меноманд. Тарцеъ ё восила гоҳо ба шакли байт не, як мисраъ ҳам меояд.

Адади байтҳои ҳар банди тарцеъот мисли мусамматҳо гуногун аст. Ҳадди хурдтарини банди он ду байт аст. Дар баъзе тарцеъот байти восила бетағйир такрор мешавад ва дар баъзе дигар тағйир меёбад. Мувофиқи ҳамин ҳолати байт ё мисраи восила тарцеъотро ба ду даста – тарцеъбанд ва таркиббанд цудо кардаанд. Дар тарцеъбанд байти восила тағйир намеёбад. Дар таркиббанд, бошад байти восила ба тағйирот дучор мешавад.

Ин шакли шеър\ низ дар назми форс-тоцик таърихи қадима доштааст. Дар девони Фаррух\, шоири аввали асри Х1 се тарцеъбанд мавцуданд, ки адади байтҳои ҳар банди онҳо ба ҳацми як ташбиби пурраи панцбайт\ аст. Ду банди аввали яке аз онҳо ин аст:

Зи боғ, эй боғбон, моро ҳаме бӯи баҳор ояд,
Калиди боғ моро деҳ, ки фардомон ба кор ояд.
Калиди боғро фардо ҳазорон хостор ояд,
Ту лахте[1] сабр кун чандон, ки қумр\ бар чанор ояд,
Чу андар боғи ту булбул ба дидори баҳор ояд,
Туро мехмони нохонда ба рӯзе сад ҳазор ояд,
Кунун гар гулбунеро панцу шаш гул дар шумор ояд,
Чунон дон\, ки ҳар касро ҳаме з-ӯ бӯи ёр ояд,

Баҳор имсол пиндор\ ҳаме хуштар зи пор ояд,

Аз ин хуштар шавад фардо ки хусрав аз шикор ояд,

Бад-ин шоистаг\ цашне, бад-ин боистаг\ рўзе

Маликро дар цаҳон ҳар рўз цашне боду наврўзе.

Кунун дар зери ҳар гулбун қанина[2] дар намоз ояд,

Набинад кас, ки аз ханда даҳони гул фароз ояд.

Зи ҳар боде, ки бархезад гуле бо ман ба роз ояд,

Ба чашми ошиқ аз май то ба май умре дароз ояд.

Ба гўш овози ҳар мурғе латифу табъсоз ояд,

Ба дасти май зи шод\ ҳар замон моро цавоз[3] ояд.

Ҳаво хуш гардаду бар кўҳ барф андар гудоз[4] ояд,

Аламҳои баҳор\[5] аз нишеб\ бар фароз ояд.

Кунун моро бад он маъшуқи симинбар ниёз ояд,

Бад-ин шоистаг\ цашне, бад-ин боистаг\ рўзе,

Маликро дар цаҳон ҳар рўз цашне боду наврўзе.

Дар тарцеъбанди дигари Фаррух\ на танҳо миқдори байтҳои ҳар банд ба ҳадди насиби қасида аст, балки тарзи қофиябандии онҳо низ айни қасида ва ғазал мебошад.Банди аввали он ин аст:

Моҳи фарвардин цаҳонро аз дари[6] дидор кард,

Абри фарвардин заминро пурбути Фархор кард.

Бод гў\ нофаҳои Тиббитистон бардарид,

Боғ гў\ корвони Шуштар овор[7] кард.

Гулбуни сурх остини судра[8] пурёқут кард,

Гулбуни зард остини курта пурдинор кард.

Ин баҳори хуррами шодифизои мушкбўй,

Хокро баззоз карду бодро аттор кард.

То зи чашми наргиси тоза бунафша дур шуд,

Сунчаи гул бо шукуфта арғувон дидор кард.

Чашми нилуфар чу чашми мондагон[9] дар хоб шуд,

То нами найсон[10] ду чашми лоларо бедор кард.

Зандвофи[11] Зандхон чун ошиқи ҳацрозмой,

Дўш бар гулбун ҳаме то рўз ноли зор кард.

Цовидона хоцае бар хоцае Ҳаццоц бод,

Бартарин меҳтар ба кеҳтар кеҳтарин Мўҳтоц бод.

Дар ин ҳол тарцеъбанд мисли силсилаи насиб ё ташбибҳои қасида аст, ки ба воситаи байти восила ба як ришта кашида шудаанд. Тарцеъбанди машҳури шайх Саъд\, ки байти восилааш ин аст:

Биншинаму сабр пеш гирам,

Дунболаи кори хеш гирам.

ҳацман хеле калон буда, ҳар банди он аз 9 то 12 байтро фаро гирифтааст. Дар ин тарцеъбанд низ бандҳо ба тарзи ғазал (аа-ба-ва…) қофиябанд\ шудаанд.Мисоли тарцеъбандҳои Фаррух\ ва Саъд\ нишон медиҳанд, ки дар давраҳои қадим аввалан дар шумораи абёти бандҳои ин жанр маҳдудие набудааст, сониян, дар он ду тарзи қофиябанд\-яке ҳамқофиягии тамоми мисраъҳои банд, дигаре шакли қофияи як дармиёни ғазал цор\ будааст.

Аммо дар тарцеъбандҳои давраҳои баъд ҳацми бандҳо хурдтар-бештар дар ҳудуди ду байт воқеъ шудааст. Тарцеъбанди зерини Нақибхони Туғрал аз ҳамин қабил аст:

Аз рухат оина то лаззати дидор гирифт,

В-аз нигоҳи дигарон цониби худ ор гирифт.

Хокро аз қадамат рутбаи гулзор гирифт,

Аз ту гулҳои чаман зинати дастор гирифт.

Ман ч\ гуфтам, ки дили нузукат озор гирифт,

Хотират аз мани бечора ба якбор гирифт?

То нишастам ба раҳат баҳри таманнои висол,

Дида вақфи ту намудам шабу рўзу маҳу сол.

Бе цамоли ту маро зиндагии даҳр маҳол,

Аз мани дилшуда як бор напурсид\ ҳол!

Ман ч\ гуфтам, ки дили нузукат озор гирифт,

Хотират аз мани бечора ба якбор гирифт?

Аз шоирони асрҳои охир Сипандии Самарқанд\ ҳацвияе дар шакли тарцеъбанд гуфтааст, ки восилаи он ба шакли мисраъ аст. Ду банди аввали он ин аст:

Кали Иброҳими фалак задаг\,

Цинс ҳам, инс ҳам, малак задаг\,

Аз самовот[12] то самак[13] задаг\,

Хизру Илёс муштарак[14] задаг\,

Кали Иброҳими фалак задаг\,

Мурғи ҳамсоя аз катак задаг\,

Устухонаш аз даҳони саг задаг\.

Аз ҳама кафшҳо патак задаг\,

Бавли[15] атфол[16] аз сумак задаг\,

Кали Иброҳими фалак задаг\,

Дар аввали тарцеъбанд низ чун сарлавҳаи шеър зикр гардидани мисраи восила, албатта ба қонуни жанр дахл надошта, як тозагии эцодии аз худ нишон додаи Сипанд\ ба шумор меравад.

Дар навъи дуюми тарцеъот-таркиббанд байти васила дар ҳар банд тағйир ёфта меистад. Сабаби ин ҳодиса он аст, ки дар таркиббанд байти восила бевосита аз мазмуни банд ба миён меояд, бо он вобастагии узвии мантиқ\ дорад. Аз ин рӯ, вай дар ҳар банд мувофиқи мазмуни он тағйир меёбад. Инро дар мисоли ду банди таркиббанди марсияи шоири асри ХУ Амир Шайхам Суҳайл\ дар вафоти Алишер Наво\ дидан мумкин аст:

Воқиф най, эй дил, ки ч\ афтод цаҳонро,

Танҳо на цаҳонро, ки заминрову замонро.

Абре ацабе тира бар афлок баромад

З-он сон, ки ацаб дошт шаби тира мар онро.

Барқаш ҳамаг\ таъназани шӯълаи дӯзах,

Раъдаш ҳама бозоршикан сури фалонро.

Бар кӯҳи ғаму дард биборид тагарге[17]

К-аз шиддати он кӯҳ баровард фиғонро.

Тӯфони бало шуд аз он кӯҳ равона,

Дар пеши дар афканд ҳам инрову ҳам онро.

Афтод гузораш ба сӯи шаҳри муғоне,

Шаҳре, ки на зеботар аз ӯ шахс гумонро.

Он бесару по сар заду бехост даромад,

Нагзошт, ки маъмура дар он шаҳр нишонро.

Дардо, ки чунин турфа бино паст шуд охир,

Аз пой ба зер омаду аз даст шуд охир.

Рафт он дар офоқ на з-ӯ хубтаре буд,

Ё ақл шумурд\, ба цояш дигаре буд?

Дар олами маън\ малаке буд муқарраб,

Ҳарчанд дар оинаи сурат башаре буд.

Табъаш чу кушод\ сари алвони ниамро[18]

Хони фалак аз моидааш[19] моҳазаре[20] буд

Килкаш, ки алам буд ба ширинии таҳрир,

Васфаш ба найи килк камин найшакре буд.

Дар маҳфили ҳар тоифа буд\ сухани ӯ,

Гар аз сухане сӯхтаеро асаре буд.

Бечора ар мушкили худ арз намуд\,

З-он сон ки дилосуда шуд\, чорагаре буд.

Қабраш, ки сӯи цаннати аъло шуд аз он раҳ,

Не қабр, ки дар равзаи фирдавс даре буд.

Имрӯз азои сухану назми киромист,

К-аз мулки сухан рафта бурун Хусраву Цомист.

Таркиббанд ҳам монанди тарҷеъбанд дар мавзўъҳои гуногун – ишқу муҳаббат, ҳасби ҳол, тасвири манзараҳои табиат, ҳаҷв ва ғайра навишта мешавад.

Бо вуҷуди ин, ҳар ду навъи тарҷеъот дар шеъри мумтоз ва муосири тоҷик мавқеи намоён надоранд. Ба ин жанр шоирон кам муроҷиат кардаанд. Дар девони баъзе шоирон фақат як-ду намунаи онро мебинему бас.

СУПОРИШ

Ин се банди тарҷеъбанди шайх Саъдиро мутолиа кунед ва умумияту монандиҳои онҳоро бо ғазалҳои шоир нишон диҳед.

Баъд аз талаби ту дар сарам нест,
Ғайр аз ту ба хотир андарам нест.
Раҳ менадиҳ\,ки пешат оям,
В-аз пеши ту раҳ, ки бигзарам, нест.
Ман мурғи забуни[21] доми унсам[22],
Ҳарчанд ки мекаш\, парам нест.
Гар чун ту пар\ дар одамизод
Гўянд ки ҳаст, боварам нест.
Меҳр аз ҳама халқ баргирифтам,
Ҷуз ёди ту дар тасаввурам нест.
Гўянд: бикўш, то биёб\,
Мекўшаму бахт ёварам нест.
Қисме[23], ки маро наёфариданд,
Гар ҷаҳд кунам, муяссарам нест.
Эй кош, маро назар набуд\,
Чун ҳаззи[24] назар баробарам нест.
Фикрам ба ҳама ҷаҳон бигардид[25]
В-аз гўшаи сабр беҳтарам нест.
Бо бахт ҷадал[26] наметавон кард,
Акнун ки тариқи дигарам нест.

<u>Биншинаму сабр пеш гирам,</u>

Дунболаи кори хеш гирам.

Эй дил, на ҳазор аҳд кард\,
К-андар талаби ҳаво нагард\?
Касро ч\ гунаҳ, ту хештанро
Бар теғ задию захм х(в)ард\.
Дид\, ки ч\ гуна ҳосил омад
Аз даъвии ишқ-рӯйзард\.
Ё дил биниҳ\[27] ба цавру бедод,
Ё қиссаи ишқ дарнавард\[28].
Эй симтани сиёҳгесӯ,
К-аз фикр сарам сапед кард\,
Бисёр сиёҳ сапед кардаст.
Даврони[29] сипеҳри лоцуворд\[30].
Сулҳ аст миёни куфру ислом,
Бо мо ту ҳанӯз дар набард\[31].
Сар беш гарон макун, ки кардем
Иқрор ба бандагию х(в)ард\.
Бо дарди туам хуш аст, азеро-к
Ҳам дардию ҳам давои дард\.
Гуфт\, ки сабур бош, ҳайҳот,
Дил мавзеи сабр буду бурд\.
Ҳам чора таҳаммул[32] асту таслим,
В-ар на ба кадом цаҳду мард\.

Биншинаму сабр пеш гирам,

Дунболаи кори хеш гирам.

Бигзашту нигаҳ накард бо ман,
Дар пой кашон зи кибр доман[33].
Ду наргиси масти нимхобаш,
Дар пешу ба ҳасрат аз қафо ман.
Эй қиблаи дӯстони муштоқ,

Гар бо ҳама он кун\, ки бо ман,

Бисёр касон, ки цони ширин

Дар пои ту резад, аввало ман,

Гуфтам, ки шикояте бихонам.

Аз дасти ту пеши подшо ман,

К-ин сахтдилию сустмеҳр\

Цурм аз тарафи ту буд ё ман?

Дидам, ки на шарти меҳрубонист,

Гар бонг барорам аз цафо ман.

Гар сар биравад, фидои поят,

Даст аз ту намекунам раҳо ман.

Цуз васли туам ҳаром бодо,

Ҳоцат, ки бихоҳам аз худо ман.

Гўяндам: аз ў назар бипарҳез,

Парҳез надорам аз қазо ман.

Ҳаргиз нашунидаам, ки ёре

Бе ёр сабур бод, то ман?

Бишинаму сабр пеш гирам,

Дун болаи кори хеш гирам.

ЛУҒАТ

1. Лахте – каме, андак
2. Қанина- шишаи май
3. Цавоз – ицозатнома
4. Гудоз - об шудан
5. Аламҳои баҳор\ - киноя аз лолаҳо
6. Аз дар – мувофиқ, созгор
7. Овор – овора, парешон
8. Судра – синапўш, нимтанае, ки сари синаро мепўшад.
9. Мондагон – хаста шудагон
10. Найсон – борони моҳи найсон (апрел)
11. Зандвоф – зандхон, хонандаи «Занд», китоби муқаддаси Зардуштиён, мацозан булбул.
12. Самовот – осмон

13. Самак – моҳ\
14. Муштарак – якцоя, ҳамроҳ
15. Бавл – пешоб
16. Атфол - цамъи тиял – кўдак
17. Тагарг – жола
18. Ниам – нозу неъмат
19. Моида - дастархон
20. Моҳазар – таом, хУрок
21. Забун – оциз, нотавон
22. Унс- ошно\, дўст\, муҳаббат
23. Қисм - қисмат, тақдир
24. Ҳаз – нишот, баҳра
25. Фикр (аз чизе) гаштан – аз баҳри чизе гузаштан
26. Цадал – мубориза, цанг
27. Дил ниҳодан – таслим шудан, тан додан, роз\ шудан.
28. Дарнавиштан - ғундошта мондан, тарк кардан, аз баҳри (чизе) баромадан.
29. Даврон – гаштан, давр задан.
30. Лоцуворд\ - кабуд.
31. Набард - цанг, мубориза.
32. Таҳаммул – бардошт, сабр, тоқат.
33. Доман (дар пой) кашидан – дур\ гузидан, канорагир\ кардан.

АДАБИЁТ:

1. Носири Хусрав.Девони ашъор.-Теҳрон, 1278 ҳицр\.
2. Девони Анвар\. Таҳияи нашр бо тасҳеҳ ва тавзеҳоти Р.Ҳодизода.-Душанбе: Ирфон, 1971.
3. Саъдии Шероз\. Тарцеъот //Куллиёт, ц.1.-Душанбе: Адиб, 1988.
4. Давронов С.Сохти шеъри тоцик\.-Душанбе: Ирфон, 1976.
5. Мирзоев А.Н.Рўдак\ ва инкишофи ғазал дар асрҳои Х-ХУ // Мирзоев А.Сездаҳ мақола.-Душанбе: Ирфон, 1977.
6. Шарифов Х.Функцияи маърифатии қасида дар адабиёти тоцик// Мацмўаи «Ёдбуди устод Рўдак\».-Душанбе: Дониш,1978.
7. Сўзан\ ва муҳити адабии Самарқанди асри ХП.-Душанбе: Дониш, 1974.
8. Раҳмонов Ш.Мусаммат,ташаккул ва таҳаввули он.Душанбе:Дониш,1987.

9. Ҳодизода Р.Шоҳин.-Душанбе: Дониш, 1974
10. Ҳодизода Р.,Шукуров Н., Абдуцабборо Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшинос\.-Душанбе: Ирфон, 1966.

ДРАМА ҲАМЧУН ЦИНСИ АДАБ/

Драма калимаи юнон\ буда, маънои луғавиаш ҳаракат, амалиёт мебошад. Асарҳои драмав\ барои дар саҳнаи театрҳо намоиш додан навишта мешаванд. Асарҳои драмавиро песа ва пас аз ба саҳна гузоштан спектакл меноманд. Нависандае, ки асарҳои драмав\ таълиф менамояду ин кор яке аз соҳаҳои муҳимми эцодиёти бадеии ўст, драматург ном дорад.

Драма мушкилтарин ва мураккабтарин цинси адаб\ ба шумор меравад. Ин фикрро бисёр назариётчиён таъкид кардаанд. Чунончи, «драматургия-шакли аз ҳама баланди эцоди баде\ аст».-навишта буд олими Юнони Қадим Арасту. Олими назариётчии рус В.Г.Белинский драмаро «тоци санъат» донистааст. Ин мушкил\ ва мураккабии драма аз саҳнавияти вай сар задааст. Зеро драматург нависандаест, ки мувофиқи қоидаю қонунҳои саҳна кор мебарад. Агар роману повест танҳо барои хондан навишта шаванд, пас асари драмавиро ҳам мутолиа кардан мумкин аст, ҳам дар саҳна намоиш додан. Бинобар ин ҳам вақте ки драматург ба эцоди асар шурўъ мекунад, вай ҳамеша имконияту хусусиятҳои саҳнаро ба назар мегирад ва мувофиқи талабу имкониятҳои саҳна асар менависад. Аз ин рў, асари драмав\ нисбат ба роману повест, ҳикояву очерк жанри душвортарини адабиёти баде\ мебошад.

Қоидаю қонунҳои драма мустақил ва ба худ хосанд. Дар он амалиёту ҳаракати одамон мавқеи асосиро ишғол менамояд. Дар драма ягонагии гуфтору амалиёт тавассути диалогу монолог, имову ишора, ҳаракати дасту бадан, луқма, фосила, ист ва дигар ҳолатҳои инсон\ ба даст меояд. Дар роману повест муаллиф воқеаҳоро бо тамоми цузъиёташ аз номи худаш ё худ ягон персонаж нақл менамояд. Нависанда метавонад тамоми намуди зоҳирии персонажҳои асарро баён кунад, ҳатто фикрҳои аз дили ў гузаштаро шарҳу

эзоҳ дихад, лаҳзаҳои цудогонаро ҳар замон маънидод кунад, ба тасвири муфассали манзара – тасвири манзилу макон ишора намояд. Ҳангоме, ки шумо романҳои «Духтари оташ»-и Ц.Икром\, «Восеъ»,-и С.Улуғзода, «Ҳар беша гумон мабар, ки холист»-и Ф.Ниёз\, «Одамони цовид»-и Р.Цалил ва дигарҳоро мехонед, мушоҳида мекунед, ки муаллифон дар нақлу тасвир хасис\ намекунанд. Аммо вазифаи драманавис тамоман дигар хел мебошад. Вай ҳамаи инро тасвир намекунад, балки бештар нишон медиҳад. Драматург асарашро ба парда ва намоишҳо чудо намуда, цои ба амал омадани воқеаҳоро бо ду-се цумлаи кӯтоҳ ё худ бо як-ду ибора баён мекунад. Ба ҳамин маън\, дар драма амалиёт нисбат ба асарҳои эпик\ ҳацман хурд буда, дар он ҳамаг\ якчанд кас иштирок мекунад. Тацриба нишон медиҳад, ки агар персонажи асари драмав\ кам бошад, сифати асари саҳнав\ баланд мегардад.

Воқеаи асарҳои саҳнав\ аз нуқтаи назари замон ва макон маҳдуд буда, бағоят яклухт мебошад. Аз ин рӯ сужети драма аз нуқтаи назари таркиб содда буда, он печ дар печ намешавад ва аз хатҳои барзиёд фароҳам намеояд.

Персонажҳои драма мақсаду мароми худро фақат ба воситаи амалиёти драматик\ зоҳир менамоянд. Ин амалиёти онҳо зоҳиран ва ботинан бо ҳам алоқамандманд. Аз ин рӯ, ин ҳар ду намуди амалиётро аз ҳам фарқ кардан ба мақсад мувофиқ аст. Он ҳаракату ишораҳои персонажи драма, ки дар пеши назари мо содир мегардад (масалан, рафтуои қаҳрамон, суханрон\, имову ишора ва шину хези ӯ) ҳанӯз амалиёти мукаммал намебошад. Ин амалиёти зоҳирии ӯст. Аммо персонажи драма боз ботинан амал мекунад, эҳсосоти рӯҳии худро намоиш медихад, ки ин амалиёти ботинии ӯст. Амалиёти ягонаи драма вақте ба амал меояд, ки агар персонаж ҳаракату ишора ва тақлидкунии худро бо мақсади асос\, бо эҳсосоти рӯҳии образ зич алоқаманд гардонад. Дар ин сурат ҳар ду намуди амалиёти персонаж паҳлӯ ба паҳлӯ гардида, як дигареро пурра месозанд ва амалиёти ягонаю яклухтро намоиш медиҳанд, ки онро амалиёти драмав\ мегӯянд. Зотан худи мафҳуми «драма» ҳам, чи тавре

дар боло таъкид намудем, маънои ҳаракат, амалиётро дораду моҳияти асари саҳнав\ низ ба ҳамин далолат мекунад.

Образҳои драма мўъцаз, аммо барцастаанд. Драманавис дар заминаи як ё якчанд воқеаи бағоят яклухт ва характернок образи пурраи баде\ эцод мекунад, ки миқдори ин образҳо нисбат ба асарҳои эпик\ дар драма камшуморанд. Характери образҳои драма на аз рўи намуди зоҳириашон, балки аз циҳати амалиёти онҳо муайян карда мешаванд. Драманавис дар интихоби образҳо эцодкорона рафтор мекунад ва чунин образҳои бадеиро эцод мекунад, ки онҳо ба ҳам бархўрда, низоъҳои драмав\ ба вуцуд меоранд. Агар низоъҳои драмав\ ҳаёт\ буда, ба талқини ғояи муҳим равона шуда бошанд, дар он сурат характери қаҳрамонҳои драма барцаста мегарданд. Муаллифи драма танҳо унсурҳои асосии характери қаҳрамононашро зоҳир карда метавонаду бас. Одатан дар драма унсурҳои иловагии характер баъзан ишора карда мешаванду гоҳо сарфи назар қарор мегиранд. Драманавис характерҳои қаҳрамонони худро аз ҳаёт, аз мушоҳидаҳои худ интихоб намуда, ба риштаи бадеият мекашад. Хислати ягон одаме, ки дар драма тасвир шудааст, аз хислати он одаме, ки драматург бо вай дар ҳаёт рў ба рў шудааст, васеътару мукаммалтар мебошад. Дар асарҳои саҳнавии ҳацв\ бошад, доираи чунин бадеият боз ҳам фарохтар аст. Бинобар ин ҳам гоҳо тамошобинон хислати ин ё он образи тасвиршударо нафаҳмида, «ин тавр буданаш мумкин нест» гўён эътироз менамоянд. Ин нодуруст аст, албатта. Зеро ҳақиқати саҳнав\ - ҳақиқати ҳаёт\ шуда наметавонад. Санъаткор ҳақиқати бадеиро дар заминаи ҳақиқати ҳаёт\ тавассути тахайюлоти худ эцод мекунад. Ў ин ё он цузъи ҳақикатро тасвир карда истода фикру баҳои худро ҳам ифода менамояд, ки он ҳақиқат шоистаи ҳусни таваццўҳ аст ва ё нафрат. Ба ҳамин маън\, сарчашмаи ҳақиқати баде\-ҳақиқати воқеист.

Дар характери персонажҳои драма асосан як циҳати муҳим таъкид карда мешавад. Чунончи, рашк дар Отелло (В. Шекспир), мубориза зидди цаҳолат дар Алломаи Адҳам (С.Улуғзода). Ин ба воситаи нутқи персонажҳо ифода мегардад. Дар драмаҳои адибони забардаст ба нияти барцастаю нишонрас

шудани характери персонаж ва фардияту умумияти вай аз забон моҳирона истифода бурда мешавад. Ба ин андеша асарҳои саҳнавии «Аллома Адҳам», «Темурмалик»-и Сотим Улуғзода, «Имтиҳон»и Файзулло Ансор\, «Вопасин арўси амирулмўъминин»-и Фазлиддин Муҳаммадиев ва дигарҳо мисол шуда метавонанд.

Махсусиятҳои забони драма бисёранд. Дар он цумлаҳои мураккабу тўлон\, калимаю ибораҳои ғайритабии талаффузашон душвор истифода намешаванд. Одатан нутқи қаҳрамонҳои драма дар диалог ва монолог баён мешавад. Гуфтугўи байни персонажҳоро диалог (муколама) меноманд. Қаҳрамони асари саҳнав\ баъзан худ ба худ сухан меронад, ки ин монологи вай мебошад. Қаҳрамони драма дар монолог эҳсосоти ботинии худро ифшо менамояд Баъзан монолог камсухан бошад ҳам, аммо пуртаъсир мешавад. Чунончи, Темурмалик (аз драмаи ҳамноми С.Улуғзода) дар баъзе саҳнаҳо кам сухан меронад, аммо рафтору кирдори ў, суханҳои кўтоҳаш олами бой ва нотакрори ботинии ўро кушода медиҳанд ва баъзан эҳсосоти ватанхоҳиаш синаи ўро чок карда,гўё фаввора зада мебарояду хонандаю тамошобинро сахт мутаассир менамояд,

Нутқи қаҳрамонҳои драма то чй дараца забондонии муаллифро нишон медиҳад. Агар шумо драмаи «Рўдакй »-С.Улуғзодаро хонед, аз муколамаи шоиронаи қаҳрамонҳои асар лаззат мебаред. Хуллас, роли сухан дар цинси драма бузург аст. Дар асарҳои драмав\ сухан барои кушодани характери персонажҳо хизмат карда, воқеаҳои асарро тезу тунд мекунад, онҳоро бо аҳамияти худ тобеи замони ҳозира мегардонад. Аз ин рў, аз драманавис талаб карда мешавад, ки забони қаҳрамонҳои асарро пурмаъниву ихчам, саҳеҳу равшан ифода намояд, зеро цинси драма тоқати суханпардозии хушку холиро надорад.

Пайдоиш ва инкишофи драматургия

Драма ё драматургия ҳамчун соҳаи мустақили адабиёти баде\ таърихи дуру дарозро соҳиб мебошад. Вай аз эцодиёти даҳанакии халқ ибтидо

гирифта, минбаъд ҳамчун як навъи санъат дар ғановатмандии маънав\ ва тарбияи ахлоқии мардум хизмати босазо кардааст.

Пайдоиши драма қабл аз ҳама бо Юнонзамин вобастаг\ дорад. Дар ин кишвар ва мамлакатҳои дигар театрҳои касб\ аз тамошою намоишҳои халқ\ пайдо шудааст. Аз ин рӯ, драма пеш аз ҳама асосҳои фолкор\ ва мифолог\ дошта, бо идҳои дин\, ки ба шарафи Дионис – худои ҳосилот ва ҳомии шароб ташкил меёфт, вобаста будааст.

Дар театри Юнони Қадим дар асри У пеш аз мелод ду жанри асари саҳнав\ - фоициа ва мазҳака бештар намоиш дода мешуд. Дар фоцианавис\ асосан Софокл, Эсхил ва Еврипид шӯҳратёр гардида бошанд, дар эцоди мазҳака Аристофан ва Менандр пешдаст\ мекарданд. Ин драманависон дар асарҳои худ оиди рафтору кирдори худоҳо, давлатдор\, ахлоқу одоб, санъату фалсафа баҳс менамуданд. Асарҳои саҳнавии онҳо аз мазмунҳои афсонав\ иборат бошанд ҳам, дар онҳо фитрату нерӯи инсон, қудрату тавоноии он ситоиш карда мешуд. Аз ин рӯ фоциаҳои маъруфи «Шоҳ Эдип», «Медея», «Антигона» то замони мо омада расидаанду имрӯз ҳам ба ҳаводорони театр шавқу завқи беандоза мебахшанд.

Дар асрҳои баъди милод ва асрҳои миёна анъанаҳои беҳтарини драматургияи Юнони Қадим рӯ ба таназзул меоварад.

Ватани дуввӯми театр Рими қадим буд. Намоишномаҳои театри римиҳо ҳам дар биноҳои махсуси боҳашамат мегузашт. Асарҳои саҳна аз циҳати мазмун ва таҳияи худ театри Юнонро хотиррасон мекарданд. Дар театри Рими кадим мазҳака бештар ривоц ёфта буд, ки дар ин цода саҳми драманависон бузург – Плавт (254-184 то м.) ва Теренсий (185-159 то м.) калон мебошад.

Дар асрҳои миёна театр дар Англияву Германия, Франсияву Испания ва дигар мамолики Европаи Сарб\ тадрицан ба вуцуд меояд. Театри ин давлатҳо мазмуни намоишҳои худро аз иктобҳои дин\ мегирифт. Азбаски театри ин марҳилаи аврупоиҳо ба ташвиқи расму оинҳои дин\ хизмат мекарду аз завқу

эҳтиёци маънавии одамони одд\ дур буд, бинобар ин ҳам дар таърих ягон мақоме пайдо накарда беному нишон мемонад.

Дар давраи эҳё (асрҳои ХУ-ХУ1) дар таърихи театр табаддулоти кулл\ ба вуцуд меояд, ки мислашро инсоният надида буд. Ин давраи гул-гул шукуфтани санъату маданият дар Европа мебошад. Маҳз дар ҳаин давр асарҳои барцастаи драманависони бузург офарида шуданд, ки шӯҳрати онҳо ҳамто надорад. Фоциаҳои безаволи Уилям Шекспир (1544-1616) қудрати ақлу заковати инсон ва парвози тафаккури баланди муаллифашро намоиш доданд. Дар мазҳакаҳои Молер (1622-1673) иллату нуқсонҳои замона ба зери тозиёнаи танқид гирифта шуд, асарҳои саҳнавии пур аз воқеаҳои хандаовару Лопе де Вега (1562-1635) оинаи ҳаёти халқи оддии Испания буд. Бешак, яке дар Англия, дуввӯмин дар Франсия ва охирин дар Испания доди сухани саҳнавиро додаанд.

Дарҳақиқат, театри ҳар як давр ба хусусиятҳои хоси худ соҳиб аст. Роҳи инкишофи он пур аз воқеаҳои ацоибу номҳои барцаста мебошад. Аз ин рӯ, минбаъд дар таърихномаи драматургия номи П.Корнел, Ж.Расин, Ф.Волтер, Д.Дидро (Франсия), Г.Лессинг, Ҳ.Гёте, Шиллер (Германия), А.С.Пушкин, Н.В.Гогол, А.С.Грибоедов, А.Н.Островский, Л.Н.Толстой, А.П.Чехов (Россия) бо эҳтиром ба забон гирифта мешавад.Дар садаи ХХ ба қатори онҳо боз драманависони зиёди соҳибистеъдод ҳамроҳ шудаанд.

Пайдоиш ва инкишофи драматургияи тоцик низ таърихи ба худ хосро соҳиб аст. Бинобар тасдиқи олимони театршинос таърихи пайдоиши он ба асрҳои II-I то солшумории мо рафта мерасад. Инро бозёфти ниқобе, ки ҳунармандони театри қадима вақти намоиши спектакл мепӯшиданд, тасдиқ менамояд. Ин бозёфт ҳангоми кофтуковҳои археолог\ аз Термиз дастрас шудааст. Аммо сарчашмаи асосии драматургия ва театри касбии он эцодиёти даҳонакии халқ мебошад. Таронаву суруд, афсонаву латифа,бадеҳаву рақсҳо, ки дар байни халқ солҳои сол мавцуданд, аз унсурҳои театр\ пур мебошанд. Баромадҳои масхарабозон, лӯхтакбозон нишонаҳои нахустини санъати театр\

ҳисоб меёфтанд. Аммо ҳамаи ин ба мафҳуми ҳозираи театр пурра далолат намекунад.

Дар ҳақиқат цинси драма дар адабиёти тоцик нав аст. Он дар фолклори асрҳои гузашта дар шакли «чодархаёл» ва «масхарабозон» ба назар расида бошад ҳам, дар шакли театру асарҳои драмав\ дар ибтидои асри ҳҳ бо таъсири театрҳои рус ва дастаҳои сайёру тотору озар\ дар шаҳрҳои Самарқанд, Тошканд. Хуцанд пайдо шудааст.

Дар ташаккул ва таҳаввули драматургияи ибтидои асри XX саҳми адибони равшанфикр калон буд. Маҳз намояндагони адабиёти цадида роли театр ва драматургияро аз ҳама пештар ва бештар дарк намуда, ба офаридани асарҳои драмав\ камари ҳиммат бастаанд. Дар натица дар адабиёти халқҳои Осиёи Марказ\ асарҳои саҳнавии М.Беҳбуд\ «Падаркуш», Ҳоц\ Муин «Тӯй», «Мактаби кӯҳна-мактаби нав», «Кӯкнор\», «Мазлума хотин», Абдулло Бадр\ «Цувонмарг», «Аҳмақ», Ҳамза Ҳакимзода «Ҳаёти заҳролуд», «Ҳидояти илм», Абдулло Авлон\ «Адвокат\ осон-м\?». «Мо ва шумо», Абдурауф Фитрат «Бегицон», «Мавлуди шариф» ва дигарҳо ба миён омаданд. Ин асарҳо гарчанд ба забони ўзбек\ офарида шуда бошанд ҳам. дар ташаккули драматургияи тоцик роли калон бозидаанд. Зеро халқҳои тоцику ўзбек дар якцояг\ онҳоро тамошо мекарданду як дараца завқи эстетик\ мегирифтанд. Яке аз ҳамин гуна асарҳо «Падаркуш»-и Маҳмудхоца Беҳбуд\ буд.

Маҳмудхоча Беҳбуд\ муаллифи нахустин асари драмав\ дар адабиёти ўзбек ва тоцик мебошад. Драмаи «Падаркуш»-и ў ба забони ўзбек\ соли 1911 таълиф ёфта, соли 1913 аз нашр баромадааст. Асар 15 январи соли 1914 дар қисми шаҳри нави Самарқанд ба саҳна гузошта мешавад. Онро дар солҳои истиқлоли миллии Ўзбекистон адиби шодравон Р.Муқимов ба тоцик\ тарцума намудааст.

«Падаркуш» ҳацман калон нест. Матни он аз !! саҳифа иборат буда, 3 парда ва 4 манзараро фаро мегирад. Персонажи асосии драма як нафар аз бойҳои маҳалл\ аст ва муаллиф ба вай номи мушаххас нагузоштааст. Вай боигарии зиёде дошта, байни бойҳои маҳалл\ эътибори калон дорад. Ин

сарватманд\ ба боигариаш мағруру масрур дар мактаб таълиму тарбия гирифтани писари ягонааш Тошмуродро маъқул намедонад. Ду нафар аз персонажҳои дигари асар, ки низ номи мушаххас надоранду яке домулло ва дигаре зиё\ унвон гирифтанд, барои ба ислоҳ овардани бой кўшиш мекунанд, зарурияти дар мактаб хонондани писарашро бо исрор таъкид мекунанд. Аммо бой дар ҳец як сурат гуфтаҳои онҳоро қабул намекунад.

Ҳамин тавр, мавзўи асосии «Падаркуш» мубориза бар зидди цаҳолат, талқини маърифат аст, ки бо рўҳияи ташвиқот\ анцом меёбад. Саҳми М.Беҳбуд\ дар ташаккул ва такомули драматургия ва театри милл\ калон аст. Беҳбуд\ ҳамчун адиби равшанзамир мавқеи театрро дар бедор намудани шуури мардум, тарғиби ғояҳои маърифатхоҳ\ хуб дарк менамуд. Аз ин рў, дар саҳифаҳои мацаллаи «Оина» гуфтугў оиди шарҳу тавсияи мавқеи театр, зимнан цинси адабии драма дар цомеа ва силсилаи ҳунарҳои дигар мақолаҳо эълон мекард. Ба санъати театр диққат цалб кардани Беҳбуд\ бесабаб набуд. Шояд сабаби аввалин он бошад, ки Беҳбуд\ саҳна ва асари саҳнавиро воситаи хуби муассири тарғиби фикри маорифпарвар\ ва ислоҳотхоҳона донистааст. Сонияи, санъати театр ба маънии касб\ дар адабиёти халқҳои Осиёи Марказ\ ҳодисаи наве ба шумор мерафт ва мўҳтоц ба шарҳу тафсир буд. Беҳбуд\ дастурҳои эцодии худро ҳимоя кардан мехост ва бо ин васила умуман драманависии цадидияро, зеро он ҳамчун цинси адабии фаъоле ба майдо меомад… Ин аст, ки намоишномаи «Падаркуш» дар байни як сол 15 маротиба дар шаҳрҳои бузурги Туркистон ба саҳна гузошта шуда буд. Бинобар он дар саҳифаҳои «Оина» як силсила мақолаҳои назар\ ва мубоҳисав\, тақризу ахбор бахшида ба театр ба табъ расидаанд, ки аз саҳнав\ шудани намоишномаҳои «Падаркуш» ва «Тўй», вазъи театри Хўқанд, ҳимояи намоишномаи «Тўй» аз танқиди ғаразкорона ва имкониятҳои театр баҳс мекарданд.

Ҳамин тавр, нуқтаи назари Беҳбудиро нисбати театр чунин цамъбаст кардан мумкин аст: театр аз соҳаҳои нави фаъолияти бадеии мардуми Осиёи Марказ\ мебошад. Агар дар театр вазъу насиҳат ва маслиҳату ибрат ба забони

ба омма фаҳмо баҳс кунад, аз назари мазҳаб\ аз бидъат набуда, балки савоб мебошад. Бино бар он театр барои цомеа лозим аст, зеро он «маслиҳатхонаи милл\», «мацозатхонаи маънавию ахлоқ\», «мацлиси ваъз ва дарсхонаи ибрат» мебошад. Театр ба мисли оинаест, ки нуқсону иллатҳои цомеаро дар худ тацассум карда, «боиси танбеҳ ва сабаби тааммулу ислоҳ» мегардад. Дар нашрияҳои Беҳбуд\ санъати театр ва асархои драмав\ аз ҳамин меъёр нақлу баррас\ мешуданд.

Минбаъд драматургияи тоцик дар Бухоро, Конибодом, Хуцанд низ инкишоф меёбад. Баъди Инқилоби Бухоро ин соҳаи адабиёт боз ҳам фаъолтар мегардад. Дар ин солҳо ҳанӯз ба мафҳуми имрӯзааш театр набуд, танҳо кружокҳои худфаъоли баде\ амал менамуданд. Онҳо баъзе намоишнома ва асарҳои саҳнавии хурду калони ин ё он коллективи муаллифони хаваскорро намоиш медоданд.

Кружокҳои драмави имкониятҳои калонро соҳиб буданд, ки репертуари худро аз ҳисоби песаҳои халқҳои ҳамсояи бародар васеъ гардонанд. Драманависи соҳибистеъдоди ӯзбек Ҳамза Ҳакимзода Ниёз\ аввалин песаҳои халқии худро дар солҳои пешазинқилобию баъдиинқилоб\ эцод кардааст. Яке аз песаҳои пурмазмуни ӯ «Бой ва хизматгор» буд, ки бори аввал дар соли 1922 дар саҳнаи кружоки мусиқии драмавии Хуцанд гузошта шудааст. Мавзӯи асосии ин асари саҳнав\, ки муборизаи халқи меҳнаткашро ба муқобили золимон дар бар мегирад, ҳаёти пурмашаққати халқ ва беҳуқуқии занро дар бар гирифтааст. Ҳамза бо дастаи ҳаваскорони театрии худ тез-тез дар хузури мардуми Конибодому Исфара шуда, намоишномаҳои худро ба забони тоцик\ низ манзури тамошобинон мегардонид.

Дар солҳои 1920-1925 дастаи театри худфаъоли Бухоро ба ғайр аз барномаи консерт\ дар саҳнаи худ «Аршин-мол-олон» (мазҳакаи мусиқии бастакори озар\ Узлер Ҳоцибеков) ва песаҳои Абдурауф Фитрат «Амир Олимхон», «Заҳҳоки морон»-ро ба саҳна гузоштааст.

Дар солҳои 1925-1926 Абдурауф Фитрат песаи сепардагии «Шўриши Восеъ»-ро менависад. Ин асари саҳнавии таърих\ ба мавзўи озодихоҳии халқ бахшида шуда, он дар кружокҳои ҳаваскорон намоиш дода мешуд.

Баъди солҳои 1925-1926 дар шаҳри Душанбе низ мухлисони театр зиёд мегарданд. Аз цониби кружокҳои ҳаваскорон дар саҳнаи Хонаи деҳқонон асарҳои саҳнавии «Садои бесавод\» (Ҳамза Ҳакимзода), «Аршин-мол-олон», «Талабаи бадахлоқ» намоиш дода мешаванд.

Соли 1929 дар Душанбе бори аввал театри касбии тоцик\ ташкил меёбад. Сонитар вай номи театри академии драмаи ба номи Лоҳутиро мегирад. Дар саҳнаи театр аз асарҳои драмавии милл\ аввалин бор песаи драматурги ўзбек Комил Яшин гузошта мешавад, ки мавзўи он мубориза бо босмачигар\ буду дили тамошобинони ўзбеку тоцикро баробар ба ҳаяцон меовард. Театр дар мавсими намоиши солҳои 1929-1930 асарҳои «Эшони фиребгар», «Ҳаёти нав» (Т.Самад\), «Наврўз ва Гулчеҳра» (А.Ализода), «Золимони вопасин» (М.Юсуфбеков)-ро ба саҳна мегузорад, ки ҳаети гузашта ва ҳозираи халқро инъикос мекард.

Дар соли 1932 театри тоцик бо песаи Н. Гогол «Муфаттиш», сонитар бо песаи драматурги итолиёв\ Карло Гоцц\ «Маликаи Турандот» кор мебарад. Ҳайати театр аз цумлаи артистони тоцики театрҳои Бухорову Самарқанд ва ҳаваскорон оҳиста-оҳиста зиёд мегардад.

Дар ин солҳо чолиби диққат он аст, ки дар ҳар мактабу клубҳо, бозоршабҳо, дар растаю чойхонаҳо ба таври стихияв\ ва ё ташкил\ спектаклҳо монда мешуданд. Дар онҳо на танҳо цавонон, балки калонсолон ҳам ба таври оммав\ иштирок мекарданд. Зеро намоишномахо нуқсонҳои рўзгори гузаштаро фош намуда, айбу иллатҳои шахсони танбалу коргурез, ахлоқашон вайронро тамасхур мекарданд, афзалияти хаёти имрўзаро тасдиқ менамуданд. Гузошта шудани асарҳои саҳнав\ ба иди ҳақиқии мардум табдил меёфт, зеро ин гуна тамошоҳо завқи бадеии тамошобинонро тарбия намуда, олами ботинии онҳоро бой мегардонид.

Солҳои сиюм репертуари театри тоцикро асосан драмаҳои қаҳрамон\ ташкил менамуд. «Муборизa»-и А.Усмонов, «Калтакдорони сурх»-и С.Улуғзода беҳтарин асарҳои саҳнавии он солҳо ба шумор мерафт. Дар ин спектаклҳо воқеаҳои цанги зидди босмачиҳо, корнамоиҳои халқ тасвир шуда буд. Минбаъд театр «Душман»-и Ц.Икром\, «Шодмон»-и С.Улуғзодаро ба саҳна мегузорад. Охири солҳои сеюм театр комилан шакл мегирад. Дар саҳнаи он фоциаҳои машҳури «Отелло»-и У.Шекспир, «Макр ва муҳаббат»-и Ф.Шиллер ва ҳоказо намоиш дода мешавад. Дар ташаккул ёфтани театри касбии тоцик саҳми драматургон А.Усмонов, С.Улуғзода, Ц.Икром\ ва дигарон назаррас аст.

Дар солҳои минбаъда театри касбии тоцик торафт такмил меёбад. Дар шаҳрҳои Хуцанд, Кӯлоб, Исфара, Конибодом, Ӯротеппа низ театрҳо таъсис меёбанд. Дар натица як зумра санъаткорони соҳибистеъдод ба майдон меоянд. Репертуари театрҳо бо спектаклҳои гуногунжанру гуногунмавзӯъ бой мешавад. Комёбиҳои театри тоцик соли 1941 дар Даҳаи адабиёту санъати тоцик дар Москва эътироф карда мешавад. Тамошобинон ба спектаклҳои «Рустам ва Сӯҳроб», «Калтакдорони сурх», «Отелло» баҳои баланд медиҳанд, операҳои «Коваи оҳангар», «Шӯриши Восеъ», балети «Ду гул»-ро аз муваффақияти театри тоцик медонанд.

Солҳои баъдицанги театри тоцик ба асарҳои замонав\ рӯ оварда, ҳаёти пурцӯшу хурӯши кишвар ва одамони онро инъикос кардааст. «Шаҳри ман»-и Миршакар, «Шодиёна»-и М.Зокиров, «Ситора» («Ман Фахриддинов»)-и Ц.Икром\, «Тӯй»-и С.Сан\, «Иродаи зан»-и А.Сидк\, «Гавҳари шабчироғ»-и С.Улуғзода, «Ҳукми модар»-и Ф.Ансор\ аз цумлаи беҳтарин асарҳои саҳнавии ин давр мебошанд.

Дар рушду камоли драматургияи тоцик саҳми адибон С.Улуғзода, Ц.Икром\, С.Абдулло, М.Турсунзода, А.Деҳот\, А.Пирмуҳаммадзода, Б.Раҳимзода, Ф.Ниёз\, Ҳ.Содиқ, Ф.Ансор\, А.Сидк\, М.Бахт\, Ш.Ҳаниф ва дигарҳо калон аст. Зеро онҳо ҳамчун мутахассисони драмаи милл\ дар эцоди асарҳои саҳнав\ ҳунарнамо\ кардаанд.

Цинси драма ба монанди цинсҳои эпикию лирик\ ба якчанд жанр тақсим мешавад, ки муҳимтарини онҳо фоциа, мазҳака ва дром мебошанд.

Фоциа

Фоциаро дар илми адабиётшинос\ трагедия ҳам мегӯянд. Зеро трагедия калимаи юнон\ буда, маънои фоциаро дорад. Таърихи пайдоиши трагедия ба замонҳои қадими Юнонзамин мансуб мебошад. Трагедия аз таркиби *трагос* ва *аде* ташкил ёфтааст. Он вақт дар ин сарзамин чунин одати милл\ арзи вуцуд мекард, ки ба шарафи худои ҳосилот ва шароб Дионис ид барпо менамуданд. Дар ин маросим буз (ба забони юнон\-трагос) мекуштанд ва дар васфи Дионис ва бузи қурбоншуда тарона («оде») месупуранд. Ҳамин маросим тадрицан ба намоишҳои театр\ мубаддал мегардад.

Фоциа чунин жанри цинси драмавист, ки он одатан бо ҳалокати қаҳрамони асос\ анцом меёбад ва ба эҳсосоти хонандаю тамошобин таъсири ҳузнангезу дилфишор мебахшад. Дар фоциа қаҳрамони асос\ дар муборизаи пуршиддати нобаробар барои идеали нек ба мақсад нарасида ҳалок мегардад. Аммо ҳалокати на ҳамаи қаҳрамонҳо фоциав\ мебошад. Фақат ҳалокати ҳамон қаҳрамон фоциав\ аст, ки агар вай барои мақсадҳои ол\, барои тантанаи ҳақиқат, адлу инсоф, барои номи бузурги инсон, тавоноии ақлу хирад, барои муҳаббати поку садоқат содир шуда бошад.

Дар таърихи инсоният ин гуна фоциаҳои пурмазмуну муаассир бисёранд. Масалан, фоциаи малика Медея аз асари ҳамноми Еврипид. Дар асар малика бар қасди шавҳари бевафояш кӯдакони худро мекушад. Тамошобин ин лаҳзаи даҳшатнокро дида, аз як тараф ба Медея лаънат мехонад, аз тарафи дигар ба рашки зӯру муҳаббати поки ӯ хайрхоҳ мешавад. Зеро вай беҳуда хиёнати даҳшатоварро содир накардааст. Вай барои Ясон шуда, аз ватан ва наздиконаш, аз молу мулк ва тахти подшоҳ\ даст кашида буд. Вай барои интиқом дигар чорае ёфта наметавонад. Ин фоциаест, ки барои адлу вафо, қадру манзалати зан ва муҳаббати поки ӯ ба вуқӯъ омадааст. Ҳамчунин фоцеияти Шераку Муқаннаъ, ки барои истиқлоли Ватан

цисми худро талаф додаанд, ба абадият дахлдор аст. Боз Сӯҳроб (аз асари С.Абдулло «Рустам ва Сӯҳроб») барои решакан кардани цангу хунрезиҳои ноҳаки подшоҳони золим ва тантанаи сулҳу осоиштаг\ дучори теғи падар мегардад, ки ин фоциаи дилхарош ифодаи беадолатии замон мебошад. Ё ин Ҳамлет (аз асари ҳамноми В.Шекспир) барои адлу инсоф ва ҳақиқат мубориза мебарад, азоби рӯҳ\ мекашад ва ниҳоят аз дасти цаҳолат қурбон мегардад. Ин марги ӯ ҳам фоциа мебошад. Сарнавишти Ромео ва Цулетта низ фоциавист. Зеро онҳо барои муҳаббати соф ва вафодор\ мубориза мебаранд, дар ин роҳ ба висоли якдигар нарасида ҳалок мешаванд.

Хуллас, ин қаҳрамонҳои номбурдаи асарҳои саҳнав\ барои мақсадҳои нек, барои идеалҳои муқаддас ҳалок гаштаанд. Бинобар ин чунин асарҳои саҳнав\ ва цасорату олиҳимматии қаҳрамонҳои онҳо фаромӯшнопазир буда, барои тамошобинони ч\ гузаштаю ҳамзамон ва оянда дилписанду пурқиматанд. Ному корномаи онҳо абадзинда буда, ҳиммати инсон\, фитрату нерӯ ва маънавиёти баландашон замонҳо дар дили мардум рӯшно\ хоҳад бахшид.

Қаҳрамонҳои фоциа дорои характерҳои барцаставу муассир ва эҳсосоти баланд ҳастанд. Воқеаҳои ин гуна асарҳо дар асоси зиддияти тезу тунду пуршиддат ба вукӯъ меоянд. Дар фоциа персонажҳои манф\ ҳам соҳиби характеранд. Одатан онҳо одамони пурқуввату маккор, фиребгару ғиром буда, барои мақсадҳои худ аз ҳар гуна пастию номардиҳо даст намекашанд. Дар ин роҳ ҳилаю найрангҳои нораворо ғиромона ба кор мебаранд. Масалан, дар фоциаи «Рустам ва Сӯҳроб» (С.Абдулло) Бормон чунин хислатҳои пурзӯри манфиро соҳиб мебошад. Вай ҳамчун маслиҳатгари Афросиёб амал намуда, ӯро ба роҳи беадолат\, хиёнат тела медиҳад. Маҳз бо маслиҳати ин риёкор Афросиёб Сӯҳробро ба цанги зидди падар мефиристад. Зеро нағз медонад, ки агар Сӯҳроб Рустамро маҳв гардонад, цанг ба фоидаи онҳо анцом меёбад ва агар Рустам писарашро кушад, доғи фарзанд дасту бозуи пурқудрати падарро сусту бедармон мекунад. Бормон дар ин риёкории худ барои ошкор нашудани сирри худ Жанд ва Масхарабозро мекушад. Вай дар

ҷанги тан ба тани падару писар ҳам ҳозиру нозир асту бо фитнаву найрангҳояш Сӯҳробро ҳам осуда намегузорад.

Боз мисоли дигар. Дар «Отелло»-и Шекспир аз дасисаю найранги Ягои нобакор Отелло махбубаи аз ҷон азизтараш – Дездемонаро, ки гуноҳе надорад, хафа карда, мекушад. Ҳамин тавр, мавқеи персонажи манф\ дар фоҷиаи калон аст. Персонажи манф\ дар интиҳои воқеаҳо албатта ҷазои худро мебинад, аммо ин марги ӯ фоҷиа намебошад.

Фоҷиа дар таърихи маданияти қадим мавқеи калонро соҳиб буд. Аввалин офарандагони он драманависони Юнони Қадим Эсхил, Софокл, Еврепид шинохта шудаанд, ки дар заминаи асарҳои саҳнавии онҳо Арасту «Поэтика» ном асари назариашро таълиф намудааст ва бобати ҷинси драмаю жанрҳои он мулоҳизаҳои ҷолиби диққатро ба миён гузоштааст. Дар ривоҷи фоҷиа саҳми Эсхил, ки ӯро «падари фоҷиа» ҳисоб мекунанд, махсусан бузург мебошад.

Фоҷиа аз асри XУП инҷониб дар Аврупо мунтазам тараққ\ кардааст. Виляме Шекспир ҳамчун фоҷианависи бузурги асри миёна шинохта шудааст, ки «Ҳамлет», «Отелло», «Макбет», «Ромео ва Ҷулетта», «Шоҳ Лир», «Юлий Цезар» барин асарҳо ба қалами ӯ мансубанд ва мо дар боло дар хусуси баъзеи онҳо дар мавқеаш сухан кардем. Баъд аз Шекспир Лопе де Вега, Калдерон, Корнел, Расин, Молер, Ҳёте, Шиллер ва дигар фоҷианависҳои Ғарб ҳам дар ин жанр шӯҳратёр гаштаанд. Фоҷиаҳои Пушкин, Лермонтов, Горкий, Тренев ва дигарҳо низ дар таърихномаи жанри фоҷиа мавқеи ба худ хосро соҳибанд.

Фоҷиа аз адабиёти гузашта ба драматургияи муосир роҳ ёфтааст. Аммо бояд қайд намуд, ки фоҷиаҳои драманависони муосир рӯҳи некбинонаю ҳаётдӯстона доранд. Қаҳрамонҳои онҳо барои некӯаҳволии Ватан, хушбахтии халқ, инсони мубориз ва озодихоҳ қурбон мешаванд. Ҳалокати чунин қаҳрамон ба тамошобин ҳисси маъюс\, ноумед\ ва рӯҳафтодагиро зоҳир намекунад, баръакс, ҳисси ҷасорат, ифтихори милл\ ва шрафи инсониро таъмин мекунад. Намунаи беҳтарини чунин фоҷиа асари Всеволод

Вишневский «Трагедияи оптимист\» мебошад, ки дар он фоциаи муборизони роҳи озод\ барои бахту саодати инсон\ нишон дода шудааст.

Ҳамин тавр, фоциа жанри мушкилтарини цинси драмав\ мебошад. Барои эцоди он парвози тафаккуру маҳорати баланд ва дониши чуқур лозим аст.

Мазҳака

Мазҳакаро камедия низ мегўянд. Камедия калимаи юнон\ буда, маънояш тамошои хандаовар аст. Мазҳака чунин жанри цинси драмавист, ки ба воситаи ханда, тамасхур иллату нуқсонҳои замон ва хислатҳои манфии одамон мазаммат ва маҳкум карда мешавад. Дар мазҳака ханда, тамасхур, ҳацву юмор воситаи асосии танқид, муборизаи байни қувваҳои наву кўҳна ва образҳои мусбату манф\ аст.

Дар мазҳака ханда ба кушода додани мазмун ва моҳияти образи ин ё он персонажи тамасхуршавандаю тамасхуркунанда хизмат менамояд. Одатан инсон ҳамеша аз болои чизҳои бад, айбу нуқсонҳое, ки ба ахлоқ, цаҳонбин\, дониш, касбу ҳунар, малака ва паҳлўҳои дигари инсон дахлдоранд, механдад, онҳоро тамасхур кардааст, ҳацв намудааст. Бояд гуфт, ки ханда на ҳамеша ба маънои ҳацв\ соҳиб аст. Чунки инсон дар зиндаг\ ҳамеша ба ҳолатҳои хандаовар рў ба рў мегардад. Аммо хандаи мазҳакаомез дигар аст. Зеро ҳодисаи хандаовар баъзан ягон маъниро ифода намекунад ва циҳати тарбияв\ надошта бошад, вале мафҳуми мазҳакаомез ҳамеша мазмундор мебошад. Вай барои ифодаи ягон мақсад равона карда шудааст. Аз ин рў, мафҳуми ханда дар мазҳака моҳиятан чуқур буда, ҳамеша маънои ицтимо\ дорад.

Дар мазҳака персонажи тамасхуршаванда аз бунёди ночизи худ бехабар амал менамояд ва ба назараш чунин менамояд, ки гўё рафтору кирдораш дуруст аст. Аммо тамошобин мебинад, ки амалиёт ва хулқу одобаш хушку хол\ буда, мавқею маън\ надорад. Аз ин рў ба ҳоли вай механдад, рафтору кирдори нодурусти ўро тамасхур мекунад. Дар ин бора Н.Г.Чернишевский чунин навишта буд: «Ба аҳмақ хандида ман ҳис мекунам, ки ахмақии ўро фаҳмидаам, фаҳмидаам, ки чаро ў аҳмақ аст ва мефаҳмам, ки вай чи гуна

бояд буд, ки аҳмақ набошад – яъне дар ин асно бартарии худро нисбат ба ӯ ҳис мекунам. Мазҳака ба мо ҳисси қадршинос\ бедори мекунад».

Барои моҳияти ин суханҳоро фаҳмидан ба «Муфаттиш»-и Н.В.Гогол муроциат менамоем, ки намунаи барцастаи мазҳакаи баландмазмун аст. Аз амалиёти ин мазҳака фаҳмида мешавад, ки ҳокими шаҳр тавассути мактуби як рафиқаш аз омада истодани муфаттиш хабардор мегардад. Аз ин ба тарсу ваҳм меафтад, ҳамаи фармонбардоронашро аз ин огоҳ мекунад. Дар ин асно яке аз ҳозирон маълум мекунад, ки чанд рӯз боз як шахси ношиноси шубҳанок аз Петербург дар меҳмонхонаи шаҳр зиндаг\ мекунад. Ин шахс Хлестаков буд. Ҳокими шаҳр, Бобчинский ва Добчинский тарсону ларзон, саросемавор ба хонаи Хлестаков медароянд. Хлестаков, ки чанд рӯз боз ицорапулиро надода буд, аз ногаҳон омадани ҳокими шаҳр сахт метарсад. Гумон мекунад, ки гӯё ӯро акнун ҳабс мекунанд. Онҳо рӯ ба рӯ мешаванд. Ҳокими шаҳр Хлестаковро саҳван ба цои муфаттиши ҳақиқ\ қабул менамояд. Ҳамин тавр, воқеаҳои хандаовари асар инкишоф меёбанд. Тамошобин ба ҳолати ногувори ҳокими шаҳр ва фармонбардорони ӯ механдад. Сахт механдад, ки аз як одами аҳмақ ҳама дар ҳаросанд.

Дар «Муфаттиш» қаҳрамони мусбат дида намешавад. Ягона қаҳрамони мусбат – ин ханда мебошад. Тамошобин хандида-хандида дар охири асар ба андеша меравад, табъаш хира мегардад. Зеро аз бетартибию бенасақ\ ва расвоиҳои цомеаи он замони Россия таассуф мехӯрад, вуцуди ӯро эҳсоси ногувор фаро мегирад.

Мазҳакаҳое ҳам мавцуданд, ки дар онҳо ҳацви тезу тунд қариб дида намешавад ва хандаи муаллиф он цо софдилонаву беғаразона мебошад. Мазҳакаи «Гавҳари шабчироғ»-и Сотим Улуғзода аз ҳамин қабил асарҳои саҳнавист. Дар асоси он зиддияти мазҳакавие гузошта шудааст, ки дар хусуси таъсири наву кӯҳна дар тақдири зани тоцик баҳс мекунад.

Персонажи мазҳака Зиёдахон зани хурофотпараст, ақибмонда, тарсончак ва ҳарису бахил аст. Вай духтари худ Моҳзодаро мехоҳад, ки зӯран ба каси дилнохоҳаш ба шавҳар диҳад ва дар ивазаш чизу моли бисёре гирад. Вай

барои пул тайёр аст, ки виҷдону имонашро фурӯшад. Барои пул шуда вай ба савдогар\, фолбин\, авомфиреб\ даст мезанад. Барои ҳамин пул хоҳарзодааш Хосият ва духтараш Моҳзодаро ба тоқидӯз\ маҷбур мекунад, то ки онҳоро низ фурӯхта пул кунад. Зиёдахонро маҳз ҳирси пул водор мекунад, ки духтарашро аз мактаб бароварда, ба шавҳар додан\ шавад.

Зиёдахон баробари ҳарису пулпараст буданаш зани бадгапу беандеша аст. Шавҳараш Шоҳкарим, духтару хоҳарзодаашро зери даст карда, ба онҳо мутакаббирона гап мезанад, бо алфози бад таҳқир мекунад. Драманавис ин хислатҳои ношоями вайро ба зери тозиёнаи ҳаҷву танқид мегирад, рафтору кирдори вайро тамасхур мекунад, баъзан дар ҳолатҳои ногувори хандаовар мегузорад.

Воқеаҳои «Гавҳари шабчироғ» мисли аксари мазҳакаҳо ба хуб\ интиҳо меёбад. Дар намоиши панҷум ҳангоме, ки Зиёдахон ба пазируфтани хешу табори домодшаванда тайёр\ мебинад, шавҳараш хабар меоварад, ки домодшавандааш дузду қаллоб будааст. Зиёдахон аз кирдори нодурусти худ, духтарфурӯшиаш сахт ба ҳарос меояд. Кӯшиш мекунад, ки зудтар қалинро баргардонда, аз бахри ин гуна домод барояд. Вай аз тарс ба ларза меояд, аз одамон имдод меҷӯяд. Ин лаҳзаҳои асар ҳамин тавр пуртаъсиранд.

Драманавис С.Улуғзода дар мазҳака муносибатҳои нодурустро нисбати тақдири зану духтарон тасвир намуда, урфу одатҳои кӯҳнаи замони гузаштаро бо ҳаҷву истеҳзо инъикос намудааст.

Боз мазҳакаҳои дигаре ҳам ҳастанд, ки дар онҳо урфу одатҳои кӯҳна тамасхур шудаанду персонажҳои манфии онҳо ба камбудию норасоиҳои ахлоқии худ иқрор мешаванд. Ба ин мазҳакаҳои «Сӯзании шоҳ\»- А.Қаххор, «Тӯй»-и С.Сан\, «Арӯси панҷсӯма»-и Урдубод\, «Исёни арӯсон»-и С.Аҳмад ва дигарҳоро мисол овардан мумкин аст.

Дар «Исёни арӯсон»-и С.Аҳмад урфу одатҳои кӯҳнае, ки дар байни модаршӯ ва арӯсон ба назар мерасад, зери хандаи беғаш гирифта шудааст. Модаршӯ Фармон-биб\ камбудиҳои худро дар муносибаташ бо келинҳояш

ҳис намекунад, аз ин рӯ дар ҳолатҳои хандаовар мемонад. Дар интиҳо вай ба камбудии хеш иқрор мешавад, ба арӯсони худ «озод\» мебахшад.

Мақсади асосии мазҳакаи «Исёни арӯсон» бо хандаи ҳацвомез ва ғолиб ба урфу одати кӯҳнае, ки ба пешрафти ҳаёти одамон монеъ мешавад, зарба додан, ҳолати тоқатфарсои арӯсҳои зери «зулми» модаршӯ мондаро фош кардан мебошад. Нияти муаллифи он ислоҳи чунин камбудиҳо, кирдори нохушу ношоистаи баъзе модаршӯҳо мебошад, ки ҳанӯз ҳам дар шаклҳои гуногун ба зуҳур мерасанд.

Дар мазҳака баробари персонажи манфии масхарашаванда, инчунин қаҳрамони мусбати тамасҳуркунанда ҳам амал мекунад. Драманавис ба воситаи чунин қаҳрамон айбу нуқсонҳои зиндаг\ ва хислатҳои ношоями одамонро фош менамояд.

Дар мазҳака муболиға, иғроқ, ғулувв, кинояву мацоз, лутф фаровон истифода мешавад Ин воситаҳои тасвир барои ҳар ч\ барцастатар намоиш додани иллатҳо кор фармуда мешаванд.

Мазҳака низ дар Юнони қадим мавқеи калонро соҳиб буд. Инкишофи он дар марҳалаи аввали худ ба эцодиёти Аристофан вобаста мебошад, ки ўро «падари мазҳака» номидаанд. Ин драманависи соҳибистеъдод ба мазҳака рўҳи ицтимо\ бахшидааст. Дар асарҳояш манфиатдории ҳокимон, сарватмандон, ахлоқи вайрони онҳоро бо воситаҳои ҳацву ханда маҳкум намудааст.

Минбаъд дар рушду камоли мазҳака В.Шекспир, В.Шеридан, (Англия) Лопе де Вега (Испания) саҳми калон гузоштаанд. Драманависи маъруфи Франсия Молер, ки дар асри ХУП зиндаг\ кардааст, мазҳакаро ба пояи баланди инкишоф расондааст. Мазҳакаҳои ў «Мумсик», «Тартюф», «Табиби зўрак\» (тарцимаи С.Улуғзода) барои инкишофи минбаъдаи драматургияи цаҳон\ роҳ кушодаанд. «Мақсади мазҳака аз тасвири норасоиҳои одамон ва махсусан муосирони мо иборат аст», - навишта буд Молер.

Дар рушду камоли мазҳака саҳми драманависони рус низ назаррас аст. Тамошобинон мазҳакаҳои «Дод аз дасти ақл»-и А.С.Грибоедов, «Зангир\»,

«Қиморбозон», «Муфаттиш», «Цонҳои мурда»-и Н.В.Гогол, «Ҳисоби дӯст дар дил», «Цои сердаромад»-и А.Н. Островский, «Мистерия-буфф», «Ҳаммом»-и В.Маяковский ва дигар адибони русро гарму цӯшон пазиро\ намудаанд.

Мазҳака дар солҳои баъдицанг\ дар адабиёти тоцик низ ривоц ёфт. Қариб ҳамаи нависандагони мо мазҳака навиштаанд «Цӯяндагон», «Гавхари шабчироғ»-и С.Улуғзода, «Шаби бисту ҳаштум», «Ситора», («Ман Фахриддинов»)-и Ц.Икром\, «Таърифхӯцаев»-и А.Деҳот\ ва Б.Раҳимзода, «Интихоби домод»-и Ҳ.Содик, «Вопасин арӯси амиралмӯъминин»-и Ф.Муҳаммадиев, «Мужда», «Меҳмони серӯза»-и А.Баҳор\, «Нафс балои ғафс»и А.Сидк\ ва ғайра намунаҳои мазҳакаи тоцик мебошанд. Имрӯзҳо мазҳака ҳамчун жанри драмав\ хусусиятҳои тоза касб намудааст. Вай бештар дар бораи норасоиҳои цузъии ахлоқ\ навишта шуда, ҳамроҳи суруд ва мусиқии шӯх адо карда мешавад.

Дром

Жанри сеюми анъанавии цинси драмаро дар адабиётшиносии умум\ «драма» мегӯянд. Аммо дар адабиётшиносии тоцик «дром» мегӯянд, ки қобили қабул аст. Зеро «драма» мафҳуми васеъ ва танг мебошад. Яъне ҳамчун эпика ва лирика як цинси адаб\ аст ва монанди жанрҳои дигари драмав\-фоциа ва мазҳака дорои хусусиятҳои махсуси жанр\ мебошад. Аз ин рӯ, маънии жанрии онро бо истилоҳи «дром» қайд кардан ба мақсад мувофиқ аст.

Он асарҳои саҳнавие, ки баъзе нишонаҳои ҳам фоциаю ҳам мазҳакаро доро буда, воқеаҳои муҳими зиндагиро тасвир мекунанду амалиёти қаҳрамонони ниҳоят ба мурод расидаро тацассум намудаанд, дром меноманд.

Пешак\ бояд гуфт, ки ба мақсад расидани қаҳрамон нишонаи асосии дром ҳисоб намеёбад. Зеро дар таърихи драматургияи цаҳон\ дромҳое вомехӯранд, ки қаҳрамон ба мақсади худ нарасида дар нимароҳ мондааст.

Аммо характернокаш он аст, ки қаҳрамон ҳалок намешавад. Агар ҳалок шавад, ин асарро фоциа ҳисоб мекунанд.

Дром хусусиятҳои гуногуни жанр\ дорад. Чунончи, дар он воқеаҳои тезу тунди ҳаёти ичтимо\ ва сарнавишти ин ё он қаҳрамон инъикос меёбад. Қаҳрамонҳои дром ба сабаби хатои худ ё таъсири замона ба ҳолатҳои ғайриодд\ рӯ ба рӯ мегарданд, азобу уқубатҳои чисмонию рӯҳ\ мекашанд. Дар ин ҳолатҳои ғайритаби\ рафтору кирдори хешро дар тарозуи ақл месанцанд, ба он баҳо медиҳанд. Аз ин рӯ, дар дром моҳияти воқеаҳои иცтимо\, эҳсосоти амиқи одамон ва туғёни тафаккури онҳо, фалсафаи ҳаёт кушода дода мешавад.

Масалан, дар дроми «Рӯдак\»-и Сотим Улуғзода сарнавишти як шахс не, балки тақдири аҳли шуарою удабо, илму фазл ва одамони пешқадами замони асрҳои миёна мунъакис гаштааст. Рӯдак\ бо вуцуди шоири дарбор буданаш, шахси равшанзамир ва заковатмандест. Ӯ аз зулму таадд\ ва фитнаю иғвогариҳои аҳли дарбор дилгиру дилшикаста гаштааст. Халқу фуқаро маҳрами рози ӯ мебошанд. Рӯдак\ дар лаҳзаҳои муташанниц паҳлӯҳои муҳими характери худро намоиш медиҳад, аз дасти цаҳолат доду фарёди дарун\ мекашад. Шоири аз дидаҳои бинояш маҳрумгашта дар поёни умр ба ранцу шиканцаҳои зиёд гирифтор мегардад. Ҳамаи интасвирҳо барои дарки аҳволи замона, фаҳмидани моҳияти воқеаҳои тасвиршаванда ба кор рафтаанд.

Дром дар мавзӯъҳои гуногуни замонав\ эцод мешавад. Гоҳо дар он адибон ҳаёту фаъолияти одамони бузурги давраҳои гузаштаро, ки соҳиби идеали ол\, иродаи матин ва қувваи ақлию цисмонии саршор буданд, омӯхта, образу характери шахсони таърихиро ҳам эцод кардаанд. Ба ин образҳои Рӯдак\, Робияи Балх\, Ибни Сино, Темурмалик, Аҳмади Дониш, Восеъ, ки дар драматургияи тоцик офарида шудаанд, мисол шуда метавонад.

Дар дроми «Темурмалик»-и С.Улуғзода корномаҳои цанг\, хираду заковат, ватанхоҳиву меҳанпарастии Темурмалик дар доираи имкониятҳои ин жанр ба тасвир гирифта шудааст. Чунончи, манзараҳои ташкили лашкари

халк\, сохтани истеҳком дар цазираи дарё, шабохуни ватанхоҳон бар ўрдугоҳи муғул, корнамоиҳои цангии онҳо дар киштиҳои зиреҳпўш аз маҳорати ҳарбию саркардагии Темурмалик, аз хуб донистани масъалаҳои тактикаю стратегияи ҳарб\ гувоҳ\ медиҳанд. Маҳз дар ҳамин саҳнаҳо мардонагию заковатмандии ин фарзанди фидоии халқ равшан зоҳир мегардад. Дарду алам аз носозию ноиттифоқии халқҳои сарзамин, аз камхирадию белаёқатии султон ва фитнаю дасисаҳои дарбориён аз дили реш-реш гардидаи Темурмалик ин тавр таровиш мекунанд:

«Агар мо оқибат мағлуб шавем, бидонед, ки аз кинаю адовати қавмҳо, аз нифоқу низоъи онҳо мағлуб шудаем, на аз камии шуцотаамон ё аз зўрии душман. Воқеан, чи тавр ба ҳуцуми муғул истодагар\ метавон кард, дар сурате ки турк бар қасди тоцик санг дар бағал дорад, тоцик қипчоқро чашми дидан надорад,қарлуқ ба туркман аз камон тир меандозад ва туркман аз ҳамаи онҳо безор аст?!

Парокандаг\ аз нифоқ хезад,
Пирўз\ аз иттифоқ хезад!

Ноиттифоқии қавму қобилаҳо моро нотавон ва ҳар кадоми онҳоро дастбурди ҳаводис мегардонад. Оё рўзе мерасида бошад, ки қавму қабилаҳо, халқҳо мисли бародарон бо ҳам аҳл, якдилу якциҳат шаванд? Он гоҳ моро аз ҳец душман, аз ҳец як ҳаводиси рўзгор тарсеву биме нахоҳад буд…»

Дром бо ҳамин гуна лавҳаву монологҳо маънан ва мазмунан пайванди замони имрўз аст. Анвори гуманизм, ватанхоҳ\, ки аз асар шўълапўш\ мекунад,барои имрўз низ партав меафканад, ки дар ин цанба симои Темурмалик фарқ карда меистад. Аз ин рў ҳақ ба цониби адабиётшинос Л.Демидчик аст, ки гуфта буд: «Мувофиқи ҳақиқати таърих\ драматург фидокориву азхудгузаштагии ватанпарваронаи Темурмаликро таъкид мекунад. Ба Темурмалик цон фидо кардан дар цанг аз худро ба шафқати душман таслим намудан осонтар аст. На хиёнати хоинон, на талафоти гарон ва на хавфи ҳалоки зану фарзанди азизтар аз цон мардонагии ўро шикаста наметавонанд».

Дар ҳақиқат, дар дром Темурмалик ба вазъиятҳои мутташанниц дучор меояд, ки сафарбар шудани тамоми неру ва ақлу заковати ўро талаб мекунад. Ў дар чунин вазъият характери худро намоиш медиҳад, ҳамчун образи мукаммал дар хотири хонандаю тамошобин нақш мебандад.

Сотим Улуғзода ҳаёту фаъолияти Темурмаликро аз манбаъҳои таърих\ хеле дақик омўхта, характери ўро дар доираи имконоти жанр барцаста офарида тавонистааст. Аз ин ру, дар талқини драматург у соҳиби идеали оли, иродаи мустаҳкам аст. Ин аст, ки характери ў бағоят мўъцазу барцаста ба назар мерасад. Унсурҳои муҳимтарини характери ў - ҳисси ватанхоҳ\, мулоҳизакорию ботадбир\ дар цангҳои басо нишонрасу боварибахш ба тасвир гирифта шудааст.

Дром дар адабиёти Сарб дар асри ХУШ ба вуцуд омадааст. Мавзўи асосии он аз муборизаҳои мураккабу циддии зиндаг\ иборат буд. Ташаккул ва таҳаввули ин жанр дар адабиёти классикии рус бо номҳои А.Грибоедов, А.Островский, Л.Толстой, А.Чехов, М.Горкий ҳамбастаг\ дорад.

Дар адабиёти садаи ХХ тоцик низ дром пешрав\ дорад.Имрўзҳо дар драматургияи тоцик намудҳои гуногуни он офарида шудаанд. Инҳо дромҳои қаҳрамон\, психолог\, лирик\ ва маиш\ мебошанд. «Қиссаи Бибизайнаб»-и С.Саидмуродов, «Ҳуррият», «Ситораи умед»-и С.Абдулло, «Суруди нотамом»-и А.Атобоев мисли «Темурмалик»-и С.Улуғзода намунаи барцастаи дромҳои қаҳрамонии саҳнаи тоцик аст. «Ҳаёт ва ишқ»-и Ф.Ансор\, «Кўчабоғи ошиқон»-и А.Шукўҳ\ ба дромҳои ишқ\-лирик\ мансубанд. Дар дромҳои психолог\ («Имтиҳон»-и Ф.Ансор\, «Кўпрук»-и Ф.Ниёз\) персонажҳои асар аз санцишҳои рўҳ\ мегузаранд, драмаи ҳаёти худро намоиш медиҳанд. Хусусияти дигари дромҳои имрўза боз дар он аст, ки дар онҳо унсурҳои фоциаю мазҳака торафт васеъ истифода мешаванд. Сабаби ба амал омадани чунин ҳолат ба худи ҳақиқати воқе\ вобаста аст. Зеро худи ҳаёти инсон\ саршори омехтагии ҳолатҳои драматикию хандаовар аст.

Жанрҳои нисбатан нави драмав\

Цинси драма ба ғайр аз се жанри номбаршудаи анъанав\ боз жанрҳое дорад, ки нисбатан нав мебошанд. Инҳо мелодрама, водевил, инссенировка, либретто, киноссенария ва дигарҳо мебошанд.

Мелодрама аз калимаи мелос-суруд, тарона ва драма таркиб ёфтааст. Дар асрҳои миёнаи мамлакатҳои Сарб ва Россия асари саҳнавиеро, ки суруд ва мусиқ\ доштааст, ҳамин тавр меномиданд. Аммо бо гузашти замон он асарҳои саҳнавиро мелодрама меномидаг\ шуданд, ки ба зиддияти тезутунд, эҳсоси муболиғанок, оҳанги пандомез ва баҳаммуқобилгузории нерўи некию бад\ асос ёфтааст.

Пайдоиши мелодрама ба драматургияи Франсияи охири асри ХУШ, ки дар он оҳангҳои эътирози зидди нобаробариҳои ицтимоию хурофот бештар ҳис мешуд ва қашшоқиву беҳуқуқии халқ тасвир меёфт, вобаста мебошад.

Миёни тамошобинони тоцик мелодрама ҳамчун драмаи мусиқ\, ки бо ёрии сурудҳо ва мусиқ\ намоиш меёбад, эътибор пайдо кардааст.

Водевил (калимаи франсав\) асари сабуки саҳнавии ҳацв\ мебошад, ки дар бораи камбудиҳои гуногуни ҳаёт ва рўзгори одамон эцод шудааст ва бо суруду рақс намоиш дода мешавад.

Истилоҳи водевил аз ибораи водии Вири Нормандия баромадааст. Зеро дар асри ХУ дар ин вод\ сурудҳои халқ\ (водевирҳо) ривоц ёфта буданд.

Асари саҳнавии Ш.Қиёмов ва А.Мороз «Дил дили Зайнаб» намунаи хуби водевил дар драматургияи тоцик мебошад.

Инссенировка – он асари саҳнавиеро мегўянд, ки дар асоси асари баде\ мувофиқи қонунҳои саҳна барои театр ва телевизион таҳия карда шудааст.

Асарҳои барои шунавандагони радио инссенировкашударо, ки дар он ҳодисаву воқеаҳои асари баде\ ба воситаи диалог дарк мешавад, радиоинссенировка меноманд.

Либретто – матни адабии опера аст. Опера бошад, навъи махсуси санъат мебошад. Азбаски опера як навъи махсуси суруд аст, матни он, яъне либретто, дар шакли назм офарида мешавад.

Киноссенарий. Кино як навъи махсуси санъат мебошад. Асоси вай ба адабиёти баде\ тааллуқ дорад. Зеро филми баде\ дар асоси ссенарияи махсс навишташуда таҳия мегардад, ки онро киноссенария мегўянд.

Савол ва супоришот

1. Барои ч\ драмаро мушкилтарин цинси адаб\ ҳисоб мекунанд?
2. Дар бораи қоидаю қонунҳои цинси драма маълумот диҳед.
3. Дар бораи ч\ тавр шудани замбони асарҳои саҳнав\ нақл кунед.
4. Дар бораи таърихи пайдоиши драма маълумот диҳед.
5. Дар бораи мавқеи театр дар адабиёти ибтидои асри XX тоцик сухан намоед.
6. Дар бораи роҳи инкишофи драматургияи тоцик дар солҳои 20-30-юми асри гузашта маълумот диҳед.
7. Хусусиятҳои жанрии фоциаро фаҳмонда диҳед.
8. Дар фоциаи «Рустам ва Сўҳроб» кадом хусусиятҳои ин жанр ба мушоҳида мерасанд?
9. Аз таърихи пайдоиш ва инкишофи жанри фоциа нақл кунед.
10. Мазҳака чист? Хусусиятҳои жанрии онро шарҳу эзоҳ диҳед.
11. Дар мисоли мазҳакаҳои «Муфаттиш», «Гавҳари шабчироғ», «Исёни арўсон» хусусиятҳои жанрии мазҳакаро муайян кунед.
12. Дром ҳамчун жанри адаб\ ч\ гуна хусусиятҳоро соҳиб аст?
13. Дар бораи дромҳои «Рўдак\» ва «Темурмалик»-и Сотим Улуғзода маълумот диҳед.
14. Дар бораи жанрҳои нисбатан нави драмав\ сухан кунед.

Адабиёт:

1. Бобоев Ю.Назарияи адабиёт. Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшинос\.-Душанбе: Маориф, 1987.
2. Демидчик Л.Н. Таджиская драматургия 40-50-х годов.-Душанбе: АН Таджикистан, 1965.

3. Мирзозода Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшинос\.-Душанбе: Маориф, 1992.
4. Мусулмонқулов Р. Назарияи цинсҳо ва жанрҳои адаб\.-Душанбе: Маориф, 1987.
5. Мусулмониён Р. Назарияи адабиёт.-Душанбе: Маориф, 1990.
6. Нурцонов Н. Рангомезиҳои саҳна.-Душанбе: Ирфон, 1983.
7. Сафаров С. Конфликт ва характер.-Душанбе: Ирфон, 1970.
8. Шарофов М. Санъати театр.-Душанбе: Ирфон, 1971.
9. Ҳодизода Р., Шукуров М., Абдуцабборов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшинос\.-Душанбе: Ирфон, !966.